

ІСТОРІЯ

УДК 94 (477. 63) «1934/1937»

А. ВОЖНЫ

ИЗ ИСТОРИИ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ СОЮЗОВ: МАЛАЯ АНТАНТА

Артур Вожны - преподаватель кафедры гуманитарных наук, факультет управления Жешувской Политехники им. И.Лукашевича, Польша

Стаття присвячена проблематиці розвитку однієї з локальних військово-політичних систем, що відіграли значну роль у розвитку європейських міжнародних відносин на початку ХХ ст. Представлено генезу явища, діапазон інтересів сторін і практичні аспекти військово-політичного союзу Мала Антанта, який уклали три держави континенту в міжвоєнний період століття. Проаналізовано принципи функціонування Малої Антанти, а також спільну антиугорську політику союзників. Розглянуто діяльність союзу на тлі угоди між Францією, Росією та Великою Британією перед Другою світовою війною. Стаття базується на працях польських історіографів.

Ключові слова: Мала Антанта, військово-політичний союз, міжнародні відносини, дипломатія, міжвоєнне двадцятиріччя, європейські союзи.

Статья посвящена проблематике развития одной из локальных военно-политических систем, сыгравших немалую роль в развитии европейских международных отношений начала ХХ ст. Представлен генезис явления, диапазон интересов сторон и практические аспекты военно-политического союза Малая Антанта, который заключили три государства континента в межвоенный период столетия. Проанализированы принципы функционирования Малой Антанти, а также общая антивенгерская политика союзников. Рассмотрена деятельность союза на фоне договора между Францией, Россией и Великобританией в период, предшествовавший Второй мировой войне. Статья основана на работах польских историографов.

Ключевые слова: Малая Антанта, военно-политический союз, международные отношения, дипломатия, межвоенное двадцатилетие, европейские союзы.

The article discusses the origin and history of alliance of three European countries (Little Entente) that is Czechoslovakia, Romania and Yugoslavia in the years from 1920 to 1938. It was analyzed and assessed the common anti-Hungarian strategy of allies as well as the rules Little Entente functioning. It was also featured the functioning of the alliance against the treaty of France, Russia and Great Britain from the period before World War I. Besides Little Entente was shown in relation to other local agreements of the interwar period.

Keywords: Little Entente, the military-political alliance, international relations, diplomacy, military two decades between the European Union.

© А.Вожны, 2011

Тематика союзу, известного под названием Малая Антанта, была предметом исследования многих польских ученых. Наиболее глубокий анализ и оценка этого исторического явления представлены в работах Хенрика Батовского – историка и публициста, профессора Ягеллонского Университета в Кракове, члена многих польских и международных научных обществ. Ученый является огромным авторитетом в области новой и новейшей истории, особенно истории дипломатии ХХ века, как автор многочисленных научных трудов, в том числе более двадцати монографий. Одной из наиболее ярких по данной тематике является его труд «Между двумя войнами 1919-1939. Очерк истории дипломатии»¹.

Кроме того, глубокие исследования проблематики опубликовали Михал Пулаский – «Из истории «Версальской Европы». Сотрудничество западных и южных славян на

последнем этапе I мировой войны»², Антоний Чубинский – «Европа двадцатого века. Очерк политической истории»³ и Веслав Добржицкий – «История международных отношений 1815 – 1945»⁴.

Вначале представим наиболее важные элементы европейской международной политики на переломе XIX–XX вв. Как оказалось, для судеб континента кардинальное значение имела система договоров, соглашений и союзов, среди которых особую роль сыграло сотрудничество Франции, России и Англии. Первым этапом этого сотрудничества стал франко-русский союз, разработанный еще в последней декаде XIX в., а точнее - 21-27 августа 1891 г. В принципе это был предварительный билатеральный военно-политический договор, утвержденный годом позже (17 августа 1892 г.) при помощи обмена письмами. В последующие годы оба государства, обменявшись нотами (27 декабря 1893 и

4 января 1894гг.), заключили военную конвенцию. Конвенцией предусматривалось, что в случае нападения Германии или Италии (которые с 20 мая 1882 г. входили в Тройственный Союз с Австро-Венгрией) Франция выставит армию численностью 1300 тыс. солдат, в то время как Россия со своей стороны мобилизует ок.700-800 тыс. человек. Одновременно были определены границы сотрудничества генеральных штабов. В соответствии с конвенцией, обе стороны обязывались не заключать отдельные сепаратные мирные договоры и содержать детали соглашения в строгой тайне.

Соглашение между Францией и Англией от 8 апреля 1904г. стало чрезвычайно важным шагом в создании долгосрочного антинемецкого союза. Франция и Великобритания подписали договор, названный *Entente cordiale* (в переводе с французского – сердечное соглашение). Его положения довольно точно очертили сферы влияния обеих государств в колониях, находящихся за пределами Европы. Было установлено, что в Африке зоной стратегического и неприкосновенного доминирования Великобритании будет Египет, тогда как в орбиту влияния Франции войдет Марокко. Очередное соглашение, англо-русское, превратилось в действительность 31 августа 1907 г. Оно касалось согласования взаимных интересов в Персии, Афганистане и Тибете. В принципе «колониальные» пакты 1904 и 1907 гг. заложили фундамент под широкие международные военно-политические события. Столь необходимые для будущего союза взаимное признание и уважение границ зависимых территорий были продиктованы растущим напряжением в отношениях с конкурирующим милитарно-политическим блоком, то есть Тройственным Союзом, а по существу – Двойственным Союзом императоров II рейха и Австро-Венгерской монархии. Антанта заложила фундамент под создание общего фронта против Германии.

Вскоре после начала великой войны слово Антанта (в переводе с французского – соглашение) стало синонимом государств, воевавших в 1914-1918 гг. против государств центральной Европы. Вызывает интерес тот факт, что страны Антанты (кроме России, Франции, Великобритании и Японии) не были связаны формальным военным союзом и уже в тракте военных действий согласовали общую платформу и принципы милитарного и политического сотрудничества. В свою очередь, центральноевропейские государства сцементировали Тройственный, а с 1915 года, после вовлечения в военные действия Турции и Болгарии, – Четверной Союз (Италия вышла из союза до конфликта, положившего начало мировой войне).

Значительную (хотя, как я считаю, часто излишне выпячиваемую и преувеличиваемую) роль в подготовке подписания договора Антанты сыграл английский король Эдуард VII. Со временем к Великобритании, Франции и России, которые были стержнем Антанты-Тройственного Союза, присоединилась широкая коалиция 30 государств (из 59 тогда существовавших); хотя

не все приняли активное и непосредственное участие в военных действиях.

Наиболее значимыми государствами, которые вошли поочередно в состав Антанты, в конечном счете одержавшей победу в Первой мировой войне, были Англия, Франция, Россия (до 1917 года), Бельгия, Сербия, Япония, Италия (последняя - после 1915 г., а до этого была опорой Тройственного Союза), Румыния и Соединенные Штаты Америки.

Еще не закончились совещания послевоенной «большой четверки» (то есть лидеров Великобритании, Франции, Италии и Соединенных Штатов) и продолжались переговоры с побежденными центральноевропейскими странами и их союзниками (Германией, Австрией и Венгрией по отдельности, а также с Турцией и Болгарией), когда вновь созданные государства восточной и центральной Европы уже начали переговоры о взаимодействии и сотрудничестве.

Здесь следует рассмотреть основы послевоенных международных отношений, то есть так называемой версальской системы. И так, главным договором о мире, который вскоре получил название «символического мира, завершившего Первую мировую войну», стал Версальский договор (или «Парижский мир»). Окончательно соответствующий документ был подписан 28 июня 1919 года между великими державами Антанты, группой присоединившихся к ним стран и побежденной, постоянно сотрясаемой внутренними распрями Германией. Договор был ратифицирован уже 10 января 1920 года, и в тот же день вступил в законную силу.

Версальский договор имел важные последствия не только для побежденной и наказанной Германии, но также инициировал возникновение группы европейских государств и определил межгосударственные границы в Европе. Определение «версальская система» ассоциируется со своеобразным послевоенным новым политическим строем, который стал фундаментом международных отношений на последующие двадцать лет.

Договор был подписан на расширенной Парижской мирной конференции. В ней приняли участие 27 стран-победителей из Антанты, в том числе и государства, только что появившиеся на международной арене. Представители другой стороны - побежденные государства (Германия, Австро-Венгрия, Турция и Болгария) не были допущены к формальному участию в Парижской конференции. Представителям этих государств были вручены для подписания уже готовые трактаты.

Из великих европейских держав не принимала участия в совещаниях парижского договора также Россия. Представительство Советской России не получило даже официального приглашения принять участие в мирных переговорах с центральноевропейскими государствами. Государства Антанты не признали большевистского правительства России и не поддерживали с ним никаких контактов. Причиной такого положения, кроме

кардинальных идеологических различий, стал также факт подписания Москвой в 1918 году договора (Брестский договор) о сепаратном мире с еще опасной и воюющей с Антантой Германией. Брестский договор был признан очевидным нарушением довоенных союзнических договоров в рамках Антанты. Как следствие, Россия не причислялась к государствам-союзникам и победителям. Но в то же время к официальному участию в совещаниях Парижской мирной конференции не было приглашено также ни одно из представительств так называемой «белой России». В итоге, тяготеющая к роли мировой сверхдержавы Россия не была официально представлена на парижских совещаниях и не подписала мирных договоров.

Главным элементом парижского мира был, разумеется, Версальский договор, подписанный с побежденной Германией. В первой части обширного, насчитывающего 440 статей, договора уточнены условия создания Лиги Наций (статьи 1-26). Остальные статьи определяли положение и обязанности побежденной Германии.

После заключения Версальского договора победители относительно быстро завершили подписание соответствующих договоров – мирных соглашений – с другими побежденными странами:

- 10 сентября 1919 г. – в Сен-Жермен-ан-Лэ с Австрией,
- 27 ноября 1919 г. – в Нель-сюр-Сен с Болгарией,
- 4 июня 1920 г. – в Трианоне с Венгрией,
- 10 августа 1920 г. – в Севре с Турцией.

Малая Антанта, то есть военно-политическое соглашение, союз вновь созданных после войны суверенных Чехословакии, Румынии и формирующейся в постверсальской Европе Югославии (до 1929 года Королевство сербов, хорватов и словенцев), начала свое существование в 1920-1921 гг. на основании билатеральных договоров между названными тремя государствами, а также между ними и Францией. Формально союз возник в результате подписания трех отдельных политических соглашений: между Чехословакией и Югославией (с августа 1920 года), между Чехословакией и Румынией (подписанного в апреле 1921 года) и между Румынией и Югославией (с июня 1921 года). Эти пакты были скреплены дополнительными милитарными конвенциями между Прагой и Бухарестом (июль 1921 года), Прагой и Белградом (август 1921 года) и Бухарестом и Белградом (январь 1922 года). Впервые альянты выступили на международной арене в 1921 году, когда успешно воспротивились возвращению на венгерский трон Карла IV. Сотрудничество продолжалось на форуме Лиги Наций, а в марте 1933 года союзники отвергли предложение Бенито Муссолини о создании так называемого «Пакта четырех».

Система соглашений Малой Антанты заключалась при исключительно активной поддержке со стороны Франции, трактующей союз как потенциальный противовес Германии.

Однако основной целью Малой Антанты было создание в бассейне Дуная и на Балканах международного уклада сил, способного противостоять возможной реставрации империи Габсбургов, и тем самым – восстановлению Австрийской империи. В историографии государств-членов Малой Антанты союз также представляется как неизбежность перед лицом якобы очень реальной опасности возрождения венгерского ревизионизма, и что из этого следует, пробы возвращения Габсбургов на венгерский или австрийский трон. В числе задач Малой Антанты называется также противодействие потенциальному болгарскому ревизионизму.

Однако, со временем эти цели становились все менее актуальными, так как каждое из государств-участников Антанты само было способно противостоять разоруженной после I мировой войны и Трианонского договора Венгрии, а возвращение Габсбургов на трон в действительности было совершенно нереальным.

Более того, в Европе появились совершенно новые угрозы: каждое из государств-участников Малой Антанты имело сильного соседа, который начинал вызывать куда более серьезные опасения, чем гипотетическая реставрация империи Габсбургов. Для Югославии таким агрессивным соседом оказалась Италия, для Чехословакии – Германия, для Румынии – Советский Союз. В результате своеобразной поляризации внешней угрозы все участники Малой Антанты стремились заручиться поддержкой союзников, но на этот раз в борьбе с другими врагами. Однако, такая помощь балканским договором не предусматривалась. Причина заключалась в том, что с каждым из потенциальных для одного из партнеров блока агрессоров – Италией, Германией, Советским Союзом – остальные его участники не имели никаких спорных дел. То есть Чехословакия и Румыния не имели спорных дел с Италией, Югославия и Румыния с Германией, а Чехословакия и Югославия с Советским Союзом. Кроме того, что вполне понятно, Румыния или Югославия сосредоточили свое основное внимание преимущественно на балканском регионе, в то время как Чехословакия – на центральной Европе. Неудивительно, что появились проекты и попытки расширить действие союза на все случаи внешней угрозы, а не только угрозу со стороны Венгрии. К сожалению, такого типа планы актуализации «малого соглашения» оказались совершенно нереальными и не были в состоянии серьезно вовлечь его участников.

Неэффективность дипломатии была обусловлена также нежеланием союзников принимать обязательства по отношению к третьим странам. Например, в 1934 году была создана Балканская Антанта, объединившая Румынию, Югославию, Турцию и Грецию. Ее задача заключалась в сохранении территориального status quo на Балканах. Однако, сотрудничество между странами, подписавшими новый пакт, вскорости ослабло из-за смены курса заграничной политики Югославии, которая заняла пронемецкую позицию.

Тем не менее, несмотря на растущие противоречия, в 1933 году, - столь чреватым для Европы и мира последствиями внутренних перемен в Германии - представители Чехословакии, Румынии и Югославии смогли еще подписать в Женеве так называемый Организационный Пакт. Только подписание этого документа 16 февраля 1933 года представителями государств-участников блока позволило соединить Чехословакию, Румынию и Югославию более прочными узами. В соответствии с Организационным Пактом был создан Совет Малой Антанты, который с тех пор принял ответственность за координирование политики стран-участниц. Целью структурных изменений в Малой Антанте было непрерывное согласование заграничной политики трех союзников. Принципы, принятые в Женеве, должны были также усилить значение инициатив Малой Антанты на международной арене. Были созданы новые структурные органы союза - Постоянный Совет, Экономический Совет и Секретариат. Постоянный Совет состоял из министров иностранных дел трех государств; его периодические заседания проходили в дискуссиях по проблемам, интересующим союзников, и об общей политике по отношению к третьим странам. Организационный Пакт должен был иметь неограниченный срок действия. В то же время действие прежних двусторонних соглашений также было оставлено бессрочным.

Во второй половине тридцатых годов прошлого века, вследствие заключения отдельными странами, входящими в Малую Антанту, сепаратных договоров с государствами «оси», а также заметного роста напряженности в европейской политике, значение балканского союза резко снизилось. В результате деструктивных действий дипломатии III Рейха и Италии начался медленный распад пакта. В январе 1937 года Югославия и Болгария заключили договор о «вечной дружбе», а в марте того же года Югославия подписала соглашение о нейтралитете с Италией. Заметный кризис в рамках пакта обозначился уже в 1936 году. Из-за отсутствия шансов на перестройку и формулирование новых целей Малая Антанта вскоре окончательно распалась и в 1938 году, после подписания мюнхенского соглашения, прекратила существование. Ее последняя конференция состоялась в августе 1938 года.

В связи с Малой Антантой можно поставить несколько вопросов, а именно:

1. Какие условия должны были соблюдаться, чтобы такое детище послевоенной дипломатии имело реальные шансы на обеспечение мира и безопасности в регионе, а не оставалось исключительно «бумажным трактатом»?

2. Имела ли вообще смысл инициатива создания малых, сугубо региональных «организаций» мирного назначения? (В рассматриваемом случае объединивших скорее слабые балканские страны, в другом - страны бассейна Балтийского моря - Эстонию, Литву и Латвию, которые в 1934 году с целью координа-

ции заграничной политики создали Балтийскую Антанту). А если да, то на каких условиях? В случае Малой Антанты эта проблема была гораздо сложнее, ведь союз создавался с целью предотвращения возможных ревизионистских поползновений Венгрии. Следовательно, чтобы на его базе мог возникнуть региональный мирный пакт, нужно было изменить основные положения договора.

3. С другой стороны, стоит задуматься, действительно ли существовала возможность урегулирования международных конфликтов и превентивного предупреждения таких ситуаций в регионе без создания больших, «тяжеловесных» в действии молохов, как Лига Наций?

Еще раз повторимся, что Малая Антанта - это союз трех государств, которые были бенефициантами распада Австро-Венгерской Империи и военного поражения Болгарии. Следовательно, неудивительно, что подписавшие договор страны стремились защититься от возможной реституции этой монархии, даже в зачаточной форме (Венгрия плюс Австрия), а также ревизионизма со стороны всех своих недавних противников на Балканах. Значит, Малая Антанта практически была союзом не только с антивенгерским и антиавстрийским, но и с определенно «антигабсбургским лицом».

Малая Антанта имела преимущество над каждым из трех государств-основоположников, при том преимущество значительное. Это преимущество обуславливалось тем фактом, что Чехословакия, Румыния и Югославия функционировали именно в рамках общего союза. В то время как каждый из участников Балканского пакта (за исключением, быть может, Чехословакии, но она в свою очередь имела внутренние проблемы с национальными меньшинствами, которые противники без труда могли использовать) сам по себе был явно слабее, чем предполагаемый австро-венгерско-болгарский союз.

Конечно же, во временной ретроспективе недооценка немецкого реваншизма и стратегии нацизма кажется непростительной близорукостью, но не будем забывать, что ни одно из государств Малой Антанты не имело, разумеется до определенного времени, проблем на границе с Германией. До 1938 года (то есть до аншлюса Австрии) единственным государством рассматриваемого союза, имевшим общую границу с Германией, была Чехословакия. Но до 1938 года даже по отношению к ней Германия не выдвигала территориальных претензий, а Прага трактовала живших на ее территории судетских немцев как австрийцев (как-никак, бывшие подданные императора Франца-Иосифа II).

4. Что было бы, если бы Югославия и Румыния все же заключили полный оборонный договор?

5. Мог ли решительный отпор Белграда и Бухареста остановить подготовленный в Мюнхене раздел Чехословакии? А если да, то располагала ли Румыния и Югославия соответствующим потенциалом, чтобы успешно поддержать северного союзника?

6. Могли ли руководители этих государств объявить войну III Рейху и защитить Чехословакию?

7. Была ли возможность уберечь мир от великой тотальной II мировой войны ценой локального конфликта?

Итак, из вышеизложенного можно сделать вступительный вывод о том, что историческая действительность в период между двумя мировыми войнами и милитаристская политика

государств, представляющих тоталитарные системы в Европе, перечеркнули надежды на прочность союза под названием Малая Антанта. Тем не менее, можно утверждать, что союз трех средней величины государств континента показал возможности эффективной региональной международной политики. Более того, существование Малой Антанты стало примером сотрудничества новых демократических европейских государств.

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ H. Batowski, Między dwiema wojnami. Zarys historii dyplomatycznej, Wyd. Literackie, Kraków 2001.

² M. Pułaski, Z dziejów genezy «Europy Wersalskiej». Współpraca Słowian zachodnich i południowych w ostatnim etapie I wojny światowej, Kraków-Wrocław 1974.

³ A. Czubiński, Europa dwudziestego wieku. Zarys historii politycznej, Wyd. Poznańskie, Poznań 1998.

⁴ W. Dobrzycki, Historia stosunków międzynarodowych 1815-1945, Wyd. Scholar, Warszawa 2007.

ЛИТЕРАТУРА:

1. H. Batowski, Między dwiema wojnami 1919-1939. Zarys historii dyplomatycznej, Wyd. Literackie, Kraków 2001.

2. A. Czubiński, Europa dwudziestego wieku. Zarys historii politycznej, Wyd. Poznańskie, Poznań 1998.

3. W. Dobrzycki, Historia stosunków międzynarodowych 1815-1945, Wyd. Scholar, Warszawa 2007.

4. H. Kissinger, Dyplomacja, Wyd. Philip Wilson Warsaw, Warszawa 1996.

5. M. Kitchen, Historia Europy 1919-1939, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1992.

6. S. Sierpowski, Między wojnami 1919-1939, Wyd. Kurpisz, Poznań 1998.

УДК 94 (477)

О.В. ДЕРКАЧ

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Деркач Олександр Володимирович – здобувач кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

У статті аналізується вплив українського питання на німецько-польські відносини в передвоєнний період та розглядаються наміри гітлерівської Німеччини та II Речі Посполитої використати дану проблему для досягнення своїх військово-політичних цілей.

Ключові слова: III Рейх, II Річ Посполита, «життєвий простір», Данцигський коридор, ОУН.

В статье анализируется влияние украинского вопроса на германско-польские отношения в передвоенный период и рассматриваются намерения гитлеровской Германии и II Речи Посполитой использовать данную проблему для достижения своих военно-политических целей.

Ключевые слова: III Рейх, II Речь Посполитая, «жизненное пространство», Данцигский коридор, ОУН.

In this article is analyzed the influence of the Ukrainian question on the German-Polish relationship in the prewar period and are considered the intentions of Nazi Germany and the Second Commonwealth to use this issue to achieve their political and military objectives.

Keywords: the Third Reich, the Second Commonwealth, "living space", Danzig corridor, OUN.

© О.В. Деркач, 2011

Чимало сучасних дослідників погоджуються, що напередодні Другої світової війни українське питання становило собою одну з найбільш суперечливих проблем у міжнародних відносинах. Серед країн, котрі мали найвищий ступінь зацікавленості майбутнім статусом України, були Німеччина та Польща. У їхніх двосторонніх відносинах українське питання піднімалося неодноразово, що й є предметом розгляду даної статті. Крім того, окрема увага приділяється деяким причинам налагодження співпраці між нацистами й українськими націоналістичними

колами, як одному з чинників, котрі вплинули на подальші українсько-польські відносини, зокрема в період Вересневої кампанії 1939 р.

Західні історики, які так чи інакше вивчали розвиток міжнародних відносин у міжвоєнний період (А. Тейлор, Дж. Кеннан, В. Герліц, І. Вест, Ж.-Б. Дюрозель та ін.), не приділяли українській проблематиці окремої уваги, торкаючись її лише фрагментарно. Радянські науковці (В. Сиполс, Д. Проектор, А. Самсонов, Г. Розанов, Д. Мельников та ін.) проявляли деяку зацікавленість українським питанням, але не виокремлювали

його. У їхніх працях історичні факти трактуються винятково крізь призму комуністичної ідеології, проте базуються на результатах ґрунтовних досліджень, є доволі інформативним за змістом і тому, на нашу думку, не втратили свого значення.

Сучасна вітчизняна історична наука більш ґрунтовно підходить до вивчення українського питання в передвоєнний період. Зокрема, слід відмітити дослідження М. Ю. Свідерської, що доволі всебічно характеризує роль і місце українства в системі тодішніх міжнародних відносин.

У працях зазначених науковців розглядається ситуація напередодні Другої світової війни та її перебіг в цілому, без детального аналізу особливостей німецько-польських відносин у 1939 р.

Тому метою нашого дослідження стане вивчення різних аспектів німецько-польських взаємин напередодні Другої світової війни через призму їх відношення до українства. Проблема буде розглядатися в контексті всебічного аналізу українського питання у зовнішньополітичній діяльності Німеччини та Польщі.

Насамперед зазначимо, що після приходу нацистів до влади в Німеччині, основою її зовнішньої політики стали експансіоністські устремління та курс на встановлення світового панування. Гітлерівське керівництво намагалось приховати справжні свої наміри і мотивувало їх винятково правом німецької нації на самовизначення [12, 9] та необхідністю усунення несправедливих, на думку Берліна, Версальських обмежень [7, 370].

Насправді ж, подібна доктрина цілковито відповідала принципам німецької зовнішньої політики в дусі «натиску на Схід», котрі існували ще на рубежі XIX-XX століть і передбачали побудову Великонімецької імперії, що включала б території Польщі, країн Балтії, України, Білорусі або створення там підконтрольних Німеччині маріонеткових держав. Від вищезазначених планів німецька держава, в тій чи іншій мірі, не відмовлялася навіть за часів Веймарської республіки, прагнучи в перспективі до коригування існуючих тоді східних кордонів [6, 28, 109; 7, 355]. Як бачимо, нацистами просто було взято на озброєння старі зовнішньополітичні лозунги, котрі цілком відповідали їх власним цілям по завоюванню життєвого простору [12, 88].

Однією з головних перешкод, що лежали на шляху до реалізації агресивних намірів гітлерівської Німеччини, була Польща. По-перше, повернення до складу III Рейху ряду її територій, колишніх німецьких земель, прямо відповідало встановленому Гітлером зовнішньополітичному курсу [5, 150]. По-друге, майбутній конфлікт з II Річчю Посполитою розглядався нацистами як важливий підготовчий етап війни проти західних держав [12, 460; 1, 55]. По-третє, польська територія була необхідна Німеччині в якості плацдарму для війни проти СРСР [13, 47; 19, 13].

Ще в 1927 р. А. Розенберг, один з ідеологів націонал-соціалізму, у своїй книзі «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» назвав

знищення Польщі першочерговою необхідністю для Німеччини [12, 246]. Сам Гітлер теж неодноразово заявляв про необхідність вирішення існуючих територіальних суперечок силовим шляхом [20, 13]. Однак, після приходу до влади він, принаймні на словах, спочатку декларував необхідність встановлення дружних відносин із Варшавою, намагаючись схилити її до співпраці. При цьому навіть спостерігається суттєве зниження того напруження, що виникло в німецько-польських відносинах в останній період існування Веймарської республіки [5, 187].

Очевидно, що причиною такого різкого повороту стало небажання нацистів конфліктувати з Великою Британією і Францією, котрі традиційно підтримували Польщу ще з часів Версаля, вбачаючи в ній одночасно і протипагу Німеччині, і бар'єр проти СРСР [22, 14, 174; 2, 217]. Щоб безперешкодно реалізувати свої наміри відносно II Речі Посполитої, німецьке керівництво поставило собі за мету добитися її зовнішньополітичної ізоляції [7, 261]. Для цього було необхідно принаймні на деякий час змусити Польщу рухатись у фарватері німецької зовнішньої політики [5, 191].

Основними підставами польсько-німецького зближення стали спільна для обох країн антирадянська позиція й амбітні зовнішньополітичні наміри самої Польщі [17, 138]. А одним із об'єктів політичного торгу між Варшавою та Берліном виявилось українське питання.

Вже в 1933 р. на конференції в Женеві Геббельс від імені німецької сторони вперше пропонує полякам здійснити своєрідний обмін: якщо Польща поверне Німеччині Данциг, остання зобов'язується в майбутньому надати у польське розпорядження ряд територій у Литві, Латвії та Україні [16, 21]. Даний факт значною мірою викликав занепокоєння як з боку СРСР, так і західних держави [8, 51]. Нарком закордонних справ Литвинов у бесіді з французьким послом прямо заявив про прагнення Німеччини здійснити агресію в напрямку Прибалтики й України при розрахунку на польську підтримку [16, 24]. Даючи Польщі надію на приєднання, в першу чергу, українських земель, III Рейх добився інтенсифікації відносин із нею [5, 90]. Це також послужило підґрунтям для укладення в 1934 р. Декларації про незастосування сили між Польщею та Німеччиною. Дана угода на деякий час створила ілюзію про можливість подальшого мирного співіснування двох держав [10, 273]. Хоча, балансуючи між Німеччиною й СРСР, II Річ Посполита спочатку зовсім не бажала укладати договір із одним могутнім сусідом проти іншого, а намагалася дотримуватись зовнішньополітичної рівноваги [3, 223].

В 1935 р. Герінг під час свого візиту до Польщі знову повторив запевнення, що Україна розглядається Німеччиною у майбутньому як польська сфера впливу. А у випадку війни проти СРСР Пілсудському навіть пропонувалося очолити спільні польсько-німецькі сили [5, 190]. Це викликало в частини польського політикуму

сподівання отримати українські території в разі німецько-радянської війни [16, 195]. А польська воєнна доктрина, в деякій мірі, почала базуватися на співпраці з Німеччиною. Аналогічні пропозиції надходили від Гітлера й на початку 1938 р., коли Польща була потрібна німцям в якості потенційного союзника проти Чехо-Словаччини [3, 216].

У 1938 р. позиція Польщі почала виглядати все більш і більш пронімецькою. В ряді заяв представники польських дипломатичних кіл заявили про необхідність посилення співробітництва з III Рейхом з метою знищення комунізму. Пізніше Варшава заявила про свою підтримку Німеччини під час аншлюсу Австрії й узгодила з Гітлером позиції щодо розмежування сфер впливу у Литві [16, 150-152]. А поведінка II Речі Посполитої в чехо-словацькому питанні взагалі створила підстави розглядати її в якості потенційного сателіта Німеччини [23, 30]. Поляки прямо заявляли про готовність спільно з німцями виступити проти Чехо-Словаччини й підтримати Берлін у боротьбі проти СРСР [16, 178-179]. Проте, одразу після Мюнхена німецька тональність стосовно Польщі стала значно категоричнішою [3, 216].

Усвідомлюючи, що в результаті Мюнхенської угоди Варшава опинилась у своєрідній ізоляції, Німеччина знову повернулася до Данцигського питання і спровокувала навколо нього політичну кризу. Ріббентроп запропонував провести польсько-німецькі переговори з метою продовження дії угоди 1934 р. ще на 25 років і надання Німеччиною гарантії непорушності польських кордонів. Німецька сторона натомість вимагала будівництва екстериторіальної залізниці та автомагістралі через Данцигський коридор, схилая Польщу приєднатися до Антиконтинентального пакту [19, 10, 84]. Коли поляки натомість запропонували укласти по Данцигу окрему двосторонню угоду, Німеччина відповіла відмовою – адже Данциг був потрібен їй лише як привід для загострення стосунків із поляками [12, 449], чия країна вона обрала новим об'єктом своєї експансії [6, 268].

Побоюючись повторити долю Чехо-Словаччини, Польща цілком логічно зайняла в Данцигському питанні непоступливу позицію. Але при цьому вона значно переоцінювала власні військові можливості та занадто довіряла Англії й Франції, що свідомо намагалися спрямувати гітлерівську агресію у східному напрямку [23, 32]. Крім того, Польща в перспективі сама сподівалася включити Данциг у склад своєї території і поширити вплив на Східну Пруссію, Померанію, Сілезію та стати гегемоном у всій Східній Європі. Наприкінці 1938 р. тут серйозно розглядалася можливість розширення кордонів за рахунок УРСР навіть без допомоги Німеччини [19, 85, 350]. Бралась до уваги навіть можливість воєнної співпраці з Японією, якщо та нападе на СРСР [16, 22].

На початку 1939 р. Німеччина знову робить спробу поставити перед Польщею питання про мирне врегулювання спірних проблем [11, 53]. Гітлер намагається переконати поляків, що їхні

зовнішньополітичні інтереси загалом збігаються, схилити їх до співробітництва в українському питанні. Польська сторона підтвердила своє прагнення здобути частину територій УРСР, включаючи вихід до Чорного моря. Але в цей же час у Лондоні стало відомо, що всі німецькі розмови відносно України є звичайною дезінформацією, покликаною приспати увагу поляків і приховати справжні наміри Берліна [16, 195, 197].

Британці, прагнучи спрямувати вектор гітлерівської експансії на схід і Балкани, планували надати там нацистам повну свободу дій [14, 8]. Схожі переконання мали і США та Франція. Німеччина, задля можливості порозуміння із західними державами, у свою чергу намагалася створити видимість, що завдасть першого удару саме по території України [11, 51]. Насправді нацисти розглядали одразу три основні способи досягнення своєї експансіоністської мети:

- 1) угода з Польщею за рахунок передачі їй частини земель УРСР;
- 2) створення самостійної України під німецьким протекторатом;
- 3) угода з СРСР за рахунок Польщі [8, 70].

Після надання Великою Британією гарантій безпеки для Польщі, Варшава остаточно відмовилася від німецьких пропозицій про обмін територіями [2, 326]. Крім того, полякам не імпонувала ідея про можливість створення української держави. Маючи власні плани щодо України, вони не збиралися підтримувати в даному питанні Німеччину. Зіткнувшись із подібною непоступливістю, німецька сторона розпочала консультації з Радянським Союзом [16, 194, 246]. Одночасно в середовищі німецького керівництва почалось обговорення можливості силового вирішення польської проблеми. Німецькі військовики отримали наказ розробити план кампанії проти Польщі, а угода 1934 р. була денонсована [19, 84].

Одним із засобів вирішення для себе українського питання нацисти розглядали співпрацю з українськими націоналістичними колами, котра здійснювалася німецькими спецслужбами ще задовго до приходу Гітлера до влади [14, 127]. Українсько-німецькі контакти мали обоюсторонній інтерес. Спочатку УВО, а потім ОУН розглядали Німеччину в якості єдиної сили у тодішній Європі, здатної протистояти як СРСР, так і Польщі – головним, на думку націоналістів, ворогам української незалежності [17, 40]. Абвер (розвідувальна служба Вермахту) та Аусланд СД (зовнішня розвідка служби безпеки нацистської партії) розробляли різні схеми залучення українців до своїх операцій проти реальних та потенційних супротивників III Рейху.

Нацисти прагнули використати українців у якості «п'ятої колони» – спочатку проти II Речі Посполитої, а потім проти СРСР [4, 31; 12, 198]. Вони охоче користувалися послугами ОУНівської резидентури в західноукраїнських землях [9, 129]. З весни 1939 р. гітлерівські спецслужби почали підготовку антипольських виступів у Західній Україні, таким чином одночасно ведучи

підригну діяльність на території потенційного супротивника й одночасно закладаючи фундамент для можливого формування там маріонеткового українського державного утворення [14, 42]. Крім того, на нашу думку, Німеччина таким способом намагалася унеможливити будь-яке налагодження українсько-польського діалогу, що в кінцевому результаті міг би послужити вагомим чинником нормалізації міжнародних відносин всередині II Речі Посполитої та консолідувати її суспільство для протистояння зовнішньополітичним загрозам.

Українське питання на значний час було зняте з порядку денного зовнішньої політики III Рейху після початку радянсько-німецького зближення. Підписання 23 серпня 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа означало для Німеччини відмову від ідеї створення української держави [16, 246, 253]. Однією з безпосередніх причин, що викликали укладення даної угоди, було відхилення Польщею пропозицій про створення системи колективної безпеки за участю СРСР, Великої Британії та Франції [18, 52].

Непоступлива позиція II Речі Посполитої відносно можливості блокування з Радянським Союзом і особливо щодо транзиту польською територією підрозділів Червоної армії зробила будь-які спроби мирного вирішення ситуації в Європі марними та заздалегідь приреченими [19, 274]. Польща, усвідомлюючи, що свого часу незаконно анексувала західноукраїнські й західнобілоруські землі, небезпідставно побоювалася втратити їх у разі присутності тут радянських військ [23, 33], тому відмовилася від допомоги СРСР навіть в умовах прямої німецької загрози [21, 124].

Як бачимо, Німеччина, плануючи агресію у Східній Європі, ніколи не розглядала Польщу в якості постійного союзника. Гітлерівське керівництво керувалося тільки своїми власними інтересами, тому використовувало стосунки з II Річчю Посполитою, як і з будь-якою іншою державою, лише в момент найбільшої для себе вигоди. Цим, наприклад, можна пояснити згоду Гітлера на анексію поляками Тешинської області Чехо-Словацьчини та перешкодження їх же прагненням окупувати Закарпаття [3, 208]. На нашу думку, аналогічно слід оцінювати й німецькі обіцянки Польщі передати

їй у майбутньому частину територій УРСР.

Серед верхівки III Рейху була відсутня єдина позиція відносно майбутнього статусу українських земель [9, 129]. З одного боку, витіснення і знищення слов'янських народів (поляків, чехів, словаків, болгар, росіян, білорусів і українців) як «неповноцінних» гітлерівці вважали однією з необхідних умов завоювання «життєвого простору» [12, 203]. З іншого боку, деякі представники військово-політичної еліти нацистської Німеччини (А. Розенберг, В. Канаріс, Й. Ріббентроп) вважали за необхідне створення «Великої України» – маріонеткової держави у складі частин СРСР, Польщі й Закарпаття, спираючись на яку можна було б безперешкодно здійснювати східну політику [16, 191]. Також українське питання піднімалося Німеччиною для дезінформації західних держав – щоб приховати від них розробку планів агресії в західному напрямку [18, 13]. Воно ж було одним із факторів тиску на Польщу та Радянський Союз. І хоча Гітлер спочатку не мав чіткого бачення розв'язання української проблеми, жодного натяку на реальні кроки щодо створення української держави також не знаходимо.

Україна не могла не розглядатися нацистами як важлива ресурсно-сировинна база в боротьбі за світове панування, їй відводилося в майбутньому роль економічного придатка Великонімецької імперії [19, 426]. Вона мала стати джерелом постачання до III Рейху сировини, продовольства, дешевої робочої сили [11, 32]. Про наміри захопити Україну Гітлер неодноразово заявляв своєму оточенню [21, 80]. Тому німецькі пропозиції полякам, що стосувалися українських територій, можна розглядати не інакше, як елементи політичної гри. Адже й сама Польща, згідно з нацистськими планами, розглядалася винятково як географічне поняття і в майбутньому теж мала б стати частиною німецької імперії [12, 194].

Таким чином, українське питання було одним із визначальних аспектів німецько-польських відносин у передвоєнний період. Вивчення даної проблеми, на нашу думку, дасть можливість більш глибоко оцінити роль і місце українців на початковому етапі Другої світової війни, зокрема – під час вторгнення гітлерівських військ до Польщі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. : в 3-х т. / Ф. Гальдер; [сокр. пер. с нем. А. Артемова, И. Гагаголева, А. Киселева под ред. полк. В. Дашичева]. – М. : Воениздат, 1968-1971. – Т. 1: От начала войны с Польшей до начала наступления на Западном фронте (14. 08. 1939 г. – 30. 06. 1940 г.). – М. : Воениздат, 1968 г. – 512 с.
2. Герлиц В. Германский генеральный штаб. История и структура. 1657-1945 / В. Герлиц. – М. : Центрполиграф, 2005. – 478 с.
3. Дюррозель Ж.Б. История дипломатии від 1919 року до наших днів / Ж.Б. Дюррозель. – К. : Основа, 1995. – 903 с.
4. «Ди за мною!». Збірка ідеологічних матеріалів ОУН / [упоряд. А. Бердій]. – К. : Б.в., 1995. – 188 с.
5. История Второй мировой войны 1939-1945: в 12 т. / [главная ред. комиссия под предс. А.А. Гречко]. – Т. 1: Зарождение войны. Борьба прогрессивных сил за сохранение мира. – М. : Воениздат, 1973. – 430 с.
6. История Германии: учебное пособие: в 3-х т. / [под общ. ред. Б. Бовивеча, Ю.В. Галактионова]. – М. : ИДУ, 2008. – Т. 2 : От создания германской империи до начала XXI века. – 672 с.
7. История Германии: учебное пособие: в 3-х т. / [под общ. ред. Б. Бовивеча, Ю.В. Галактионова]. – М. : ИДУ, 2008. – Т. 3 : Документы и материалы. – 512 с.
8. Кеннан Джордж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / Джордж Кеннан. – М. : Центрполиграф, 2002. – 479 с.

9. Лисенко О.Є., Патриляк І.К. Рецензія збірки документів / О.Є. Лисенко, І.К. Патриляк // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 128–133.
10. Мельников Д. Е., Черная Л. Б. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер / Д.Е. Мельников, Л. Б. Черная. – М. : Новости, 1981. – 432 с.
11. Проэктор Д.М. Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во Второй мировой войне / Д.М. Проэктор. – М. : Наука, 1972. – 767 с.
12. Розанов Г.А. Германия под властью фашизма (1933-1939 гг.) / Г.А. Розанов. – М. : Международные отношения, 1964. – 516 с.
13. Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии 1939-1945. Исторический очерк / А.М. Самсонов. – М. : Наука, 1980. – 772 с.
14. Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.Ю. Свідерська. – Львів, 2001. – 20 с.
15. Сергеев Ф.М. Тайные операции нацистской разведки, 1935-1945 / Ф.М. Сергеев. – М. : Политиздат, 1991. – 218 с.
16. Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны / В.Я. Сиполс. – М. : Международные отношения, 1979. – 320 с.
17. Український визвольний рух : у 3-х зошитах / Центр досліджень визвольного руху. – Львів : МС, 2003-2004. – Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – 2003. – 194 с.
18. Уткин А.И. Вторая Мировая война / А.И. Уткин. – М. : Алгоритм, 2002. – 864 с.
19. Фест И. Адольф Гитлер: в 3-х т. / И. Фест ; [пер. А.А. Федоров, Н.С. Летнева, А.М. Андропов]. – Пермь : Алетейя, 1993. – Т. 2. – 247 с.
20. Фест И. Адольф Гитлер: в 3-х т. / И. Фест ; [пер. А.А. Федоров, Н.С. Летнева, А.М. Андропов]. – Пермь : Алетейя, 1993. – Т. 3. – 257 с.
21. Черчилль У. Вторая мировая война: в 3-х кн. / У. Черчилль. – М. : Воениздат, 1991. – Т. 1. – 210 с.
22. Черчилль У. Мировой кризис; [пер. с англ.; с предисл. И. Минца] / У. Черчилль. – М. : Государственное военное издательство, 1932. – 328 с.
23. Taylor A. J. P. The Second World War / A. J. P. Taylor. – London : Hamish Hamilton, – 1975. – 254 s.

УДК 94(477.7).000.332.2

В. А. ЦУБЕНКО

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ПІВДЕННИХ ПОСЕЛЕНЬ

Цубенко Валерія Леонідівна – професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор історичних наук, доцент

Автор статті розглядає історичні аспекти розвитку земельного питання Південних поселень. Замість робіт і повинностей військових поселенців, південні поселенці сплачували поземельний податок.

Ключові слова: Південні поселення, економіка, поземельний податок.

Автор статьи рассматривает исторические аспекты развития земельного вопроса Южных поселений. Вместо работ и повинностей военных поселян, южные поселенцы платили поземельный налог.

Ключевые слова: Южные поселения, экономика, поземельный налог.

The author of article considers historical aspects of development of an agrarian question of Southern settlements. Instead of works and duties of military settlers, southern settlers paid the land tax.

Keywords: Southern settlements, economy, the land tax.

© В.А.Цубенко, 2011

Важливим проявом державної діяльності практично на всіх етапах розвитку держави є економічна політика. У першій половині XIX ст. на території України існувала ціла мережа поселень, які можуть розглядатись як певна система – у межах Слобідсько-Української (Харківської), Херсонської і Катеринославської (з 1817 р.), Київської і Подільської (з 1837 р.) губерній існували Українське (Харківське), Новоросійське (Херсонське) та Києво-Подільське військові поселення кавалерії, що були реорганізовані у 1857 р. у Південні поселення. У військових поселеннях солдати поєднували військову службу з господарською діяльністю і, таким чином, повністю самостійно забезпечували себе продовольством і відновлювали чисельність армії.

Великий природно-ресурсний потенціал Слобідсько-Української, Херсонської і Катерино-

славської, Київської і Подільської губерній був основою розвитку економіки військових поселенців. Протягом усієї історії існування військових поселень кавалерії, а згодом і Південних поселень, питання землеволодіння завжди посідало головне місце. В даній публікації ставиться за мету визначення земельного питання в економічному розвитку Південних поселень (1857–1867).

Питання історії військових поселень кавалерії на території України є поширеними серед науковців на пострадянському просторі. Проблеми щодо економічного, соціального та військового розвитку досліджували К. Ячменіхін [7], О. Колєватов [2], О. Козинець [1] та інші вчені. Проте, історичні аспекти розвитку земельного питання Південних поселень не знайшли належного рівня досліджень.

Історія Південних поселень розпочалася з 1857 р., коли урядовим наказом від 4 червня 1857 р. військові поселення кавалерії в Україні було реорганізовано, а вже з 1 січня 1858 р. вони отримали назву Південних поселень [6, арк. 54–1071].

Південне поселення складалося з трьох частин: Харківського (утворилося з 8 округів Українського військового поселення); Херсонського (до його складу увійшли 12 округів і 1 окрема волость Новоросійського військового поселення); Києво-Подільського (складалося з 5 округів і 1 окремої волості військового поселення Київської та Подільської губерній).

Зручні землі Південних поселень розділялися на: 1) орні; 2) сінокісні; 3) садибні; 4) городні; 5) вигін; 6) запасні; 7) церковні; 8) ліс; 9) оброчні. Замість робіт і повинностей військових поселенців, грошових податків, які сплачували державні селяни, вводився поземельний податок за кожну десятину землі сільських громад з 1 січня 1859 р. [3, 31].

На кожну особу припадало орної і сінокісної землі від 4 до 5 десятин. В округах, де поселенці мали менше зазначеної кількості землі, вони додатково отримували необхідну кількість десятин землі із громадських полів. В округах, де поселенці користувалися надмірною кількістю землі, скажімо, понад 5 дес. на особу, то вони користувалися нею без будь-яких змін, якщо сільські громади не заперечували цього.

Орні і сінокісні землі у складі поселень називалися «податними землями». Відмінності їх від орних і сінокісних земель сільських громад полягали в обов'язку сплачувати за них поземельний податок. Запасні і оброчні землі, ліс при включенні їх до складу сільських громад, для досягнення пропорції від 4 до 5 дес. землі на особу, називалися податною землею лише у тих частинах, що входили до її складу. Землі садибні, городні і вигони надавалися у безкоштовне користування громад тих селищ, де вони перебували [4, 477]. Такі землі не підлягали сплаті за них поземельного податку, хоча громадою й були обернені в рілля або сінокіс, доки вони не увійшли до складу податної землі населення. Розмір поземельного податку визначався особливим розпорядженням головного начальника поселення на кожні 3 роки. Вартість поземельного податку за десятину землі залежала від кількості різних грошових зборів, встановлених на кожні 3 роки для державних селян у губернії; від кількості землі і місцевих переваг, якими користувалися сільські громади, від кількості наділів податної землі. З метою досягнення рівномірного податкового навантаження округи поселення поділялися на три розряди. Враховувалися показники якості землі, з географічної точки зору такі принципи, як повсюдність, пропорційність, компактність, доступність, спадкоємність, взаємодоповнюваність та адаптивність, індекс параметрів по площі і чисельності населення. До 1-го або вищого розряду відносилися округи Києво-Подільського поселення, до 2-го або середнього розряду – 1-й і 2-й округи

Херсонського поселення і 2-й округ Харківського поселення; до 3-го або нижчого – 1-й округ Харківського поселення і 3-й округ Херсонського поселення.

Розподіл землі між односельцями здійснювали сільські громади. Зборщики податків стягували з поселенців встановлений головним начальником згідно з кількістю десятин податної землі розмір поземельного податку, не враховуючи чисельності осіб, приписаних до родин. Сільські громади несли відповідальність перед урядом за своєчасне та повне внесення сум поземельного податку до бюджету. Враховуючи можливість зміни розміру поземельного податку 1 раз на 3 роки в залежності від змін чисельності земських і громадських зборів, обумовлених місцевими потребами, різниця сплати за десятину податної землі одного розряду порівняно з іншим не змінювалася, а саме: за кожну десятину податної землі 1-го розряду сплачували 30 коп., а 2-го розряду – на 10 коп. більше, від десятини 3-го розряду.

Поземельний податок визначався для кожного розряду податної землі і для кожної сільської громади у такому порядку: 1 раз в 3 роки місцева палата державного майна повідомляла начальнику про знижки суми податків і зборів, згідно з новою розкладкою на кожну рев'язку душу державних селян, з позначенням окремо кожного податку і кожного збору. При обчисленні суми податків і зборів на кожну рев'язку душу в одній губернії відомства державного майна її множили на чисельність населення округу поселення у губернії. Отриману величину ділили на кількість десятин податної землі сільських громад в округу [4, 478]. Таким чином визначали поземельний податок за 1 десятину податної землі 3-го розряду у губернії. Податок за десятину податної землі 2-го або 1-го розрядів визначали сумою від 3-го розряду з додаванням 10 коп. до 2-го розряду і 30 коп. – до 1-го розряду. Поземельний податок сільської громади становив: кількість землі кожного розряду, помножену на кількість десятин податної землі згідно з розрядом селища. Остаточо затверджував розкладку поземельного податку головний начальник поселення і повідомляв про це окружних начальників [3, 31–32].

Сума надлишкових коштів від кожного поселення 1-го розряду і 2-го розряду у розмірі надбавки від 10 до 30 коп. поповнювала податний капітал. Утворення податного капіталу починалося лише після закінчення реорганізації поселення, а до того часу платежі надходили у скарбницю поземельного податку. При визначенні розміру поземельного податку для трьох розрядів землі начальника поселення складав відомість згідно з формою в додатку під назвою «Про кількість платежів, які селяни зобов'язані вносити у повітові казначейства», що подавалися до місцевої державної палати. Сільські громади поземельний податок сплачували у повітові казначейства за перше півріччя – з лютого до травня, за друге півріччя – з жовтня до лютого. На утримання місцевих державних і сільських управ кошти брали зі

скарбниці у розмірі, що перевищував кошти громадського збору на округні, волосні і сільські управління, тому на період перехідного стану поселень громадський збір зараховували у поземельний податок казенного доходу, нарівні з подушним і оброчним податками. Інші збори і повинності поземельного податку надходили для виплати витрат відомства державного майна. Повітові казначейства видавали сільським громадам квитанції згідно з формою в додатку під літерою «В» «Про кількість сплаченого поземельного податку за півріччя». Правила про внесок у казначейства поземельного податку та інших платежів у подальшому спростили через зміни у загальноприйнятому порядку по відомству державного майна.

Волосна управа збирала гроші для проведення і складання ревізських переписів поселенців. Для цих витрат до початку ревізії було видано розпорядження про збір у розмірі 5 коп. сріблом з кожної десятини податної землі [5, арк. 65]. Згідно з розпорядженням волосне правління представило звіт з документами і 6 книгами для перевірки доходу і витрат грошей, зібраних з поселенців для складання ревізських реєстрів по 10-му народному перепису, залишок у сумі 66 руб. 9 коп. сріблом використали на придбання паперів і книг реєстрації та обліку чергової звітності збору поземельного податку і поповнення хлібом мирських запасів [5, арк. 719, 724].

Порядок розкладки і виконання поселенцями земських повинностей – натуральних і рекрутської – визначався згідно з правилами для селян, колишніх орних солдатів, які перебували в управлінні удільного відомства. Мирські збори збирали за рішенням сільських громад за правилами, прийнятими для сільських управлінь удільного відомства [4, 479]. Розрахунки кількості і якості зерна здійснювали згідно з правилами. Замість поземельного податку зерновий склад приймав овес і ячмінь за заліковою вагою та визначав його якість за спеціальною провіантською постановою [5, арк. 39–40]. Головний начальник встановлював ціни на зерно згідно з особливостями місцевості і таємно відправляв їх округним начальникам у запечатаних пакетах. Округні начальники розкривали ці пакети після рішення сільських громад.

Були розроблені правила прийому зерна у магазини. По-перше, начальник округу повідомляв провіантському чиновнику про кількість хліба і про встановлені ціни у магазинах. По-друге, кожна сільська громада окремо здавала хліб у магазини. По-третє, провіантський чиновник приймав хліб у день завантаження, у противному випадку видавав здавачам за встановленою формою розписку з вказівкою причин заборони прийому хліба у день доставки. Такі розписки передавалися здавачами округному начальнику, який пересилав їх до начальника поселення, а він зі своїм висновком відсилав їх у Провіантський Департамент. По-четверте, провіантський чиновник зобов'язаний був не пізніше наступного дня видати

рахівникам квитанції з позначенням: кількості і якості хліба, прийнятого у магазин від кожної сільської громади; ціни згідно з провіантським кошторисом; ціни доставки за сплату поземельного податку. Квитанції за зданий хліб округні начальники заносили до спеціальної книги. З настанням терміну платежу податку він від сільських громад надходив до казначейства.

Сільські громади проводили розподіл землі між поселенцями за допомогою мирських вироків. Кожний господар отримував земельний наділ не за чисельністю ревізських душ, приписаних до землі, а згідно з наявними засобами обробки землі [4, 480]. Господарі отримували наділи податною землею не менше 5 дес. Поселенці не мали права відмовитися прийняти і обробити податну землю, визначену від громади. Виняток становили поселенці, які визнані громадою і округним начальником непридатними за станом здоров'я до польових робіт. Мирський вирок про ступінь придатності поселенця до сільськогосподарських робіт виносив округний начальник. Вигони розподілу не підлягали, а призначалися для громадського випасу худоби. У разі, якщо сільська громада одногосподарно приймала рішення про тимчасове використання цих земель під рілля або сінокіс, прохання представляли попередньо на розгляд і дозвіл начальника поселення.

У поселеннях після наділу громад встановленою кількістю орної землі вільні її площі поділяли на запасні землі: 1/10 дес. від усієї землі сільської громади для користування нею відставних солдатів, які вступили на службу з тієї громади, за власним бажанням, а 1/5 частина від усієї кількості землі – на випадок приросту народонаселення. Запасні землі орендувалися доки були вільними. Вони входили до складу казенних оброчних статей і здавалися в оренду на тривалі строки. Із кількості вільних земель виокремлювали частину для громадської оранки, за прикладом удільних маєтків, якщо такий захід відповідав умовам краю. Терміни оброчного утримання вільних земель, умови контрактів, умови розподілу наділів і призначення місць для проведення торгів визначалися місцевими начальниками поселень, згідно з дозволом головного начальника з метою отримання найбільших прибутків до скарбниці і для розвитку в краї землеробства і промисловості. Ціни на торгах оренди оброчних статей остаточно затверджували головний начальник – до 10 тис. руб. і начальники поселень – до 3 тис. руб., понад 10 тис. руб. – вище керівництво. Поселенці мали право брати вільні землі в оренду за правилами, визначеними для державних селян. Контракти про оренду оброчних статей відсилали у місцеве повітове казначейство. Плата за оренду вносилася у місцеві казначейства у встановлені терміни, під керівництвом місцевого начальства поселень.

Окремі лісові дачі поза межами округів поселень, а саме: у Харківській губернії – Купанські і Гороховатські бори, Маяцька лісова засіка; Київської губернії – Черкаський ліс передавалися у відомство державного майна

протягом другого періоду перехідного стану. Ліси, що належали поселенням, перебували у безпосередньому керівництві головного начальника поселень, начальників поселень і місцевих окружних начальників. Керівництво лісами зберігалося на існуючих підставах зі змінами і скороченнями в його складі.

Головний начальник дотримувався правил, встановлених для використання лісів удільних маєтків, складав документ, в якому визначав, якою мірою правила можна було застосувати до лісового господарства Південних поселень і до місцевих потреб і

представляв його на розгляд вищого начальства.

Таким чином, простежується актуальність земельного питання для економічного розвитку Південних поселень. Замість робіт і повинностей військових поселенців, грошових податків, які сплачували державні селяни, південні поселенці сплачували поземельний податок. Для сплати поземельного податку було створено відповідну правову базу, яка включала цілу низку законодавчих, інших нормативно-правових актів і документів. Розмір поземельного податку визначався особливим розпорядженням головного начальника поселення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. Г. Козинець. – Х., 2005. – 18 с.
2. Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Колєватов. – Чернігів, 2007. – 20 с.
3. О сборе за занимаемые частными лицами участки земли в Южных поселениях // Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. (далі ПСЗ РИ. II). – СПб., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – № 34133. – С. 31–32.
4. Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 471–493.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві). – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 211.
6. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 15473.
7. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

УДК 930.1:94(477.51=114) «17/18» (045)

В.С. ВОЛОНИЦЬ

ТОРГОВЕЛЬНО-КОМЕРЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКИХ ГРЕКІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХVIII-XIX СТ. В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ XIX - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Волоніць Віра Степанівна - доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, кандидат історичних наук.

Публікація аналізує особливості вивчення торговельно-комерційної діяльності ніжинських греків-купців у працях дослідників XIX - початку ХХ ст. Автор доходить висновку, що з середини XIX ст. розпочалося предметне вивчення проблеми. Протягом XIX – початку ХХ ст. проблема торговельно-комерційної діяльності греків на українських землях розглядалася в двох контекстах, а саме: під час характеристики особливостей розвитку торгівлі на Лівобережній Україні та аналізу української історії ніжинської грецької громади.

Ключові слова: грецьке купецтво, торговельно-економічна діяльність, підприємництво, Ніжинське грецьке братство.

Публикация анализирует особенности изучения торгово-коммерческой деятельности неженских греков-купцов в работах исследователей XIX - начала XX вв. Автор приходит к выводу, что с середины XIX в. началось предметное изучение проблемы. В XIX – начале XX вв. проблема торговой коммерческой деятельности греков на украинских землях рассматривалась в двух контекстах, а именно: во время характеристики особенностей развития торговли на Левобережной Украине и анализа украинской истории Неженской греческой общины.

Ключевые слова: греческое купечество, торгово-экономическая деятельность, предпринимательство, Нежинское греческое братство.

The paper has analyzed the peculiarities of studying of trading and commercial activities of Greek merchants of Negen at the studies of researchers of XIX – beginning of XX centuries. The author has concluded that studying of the problem started in the middle of XX century. During XIX – beginning of XX century the problem of trading and commercial activities of Greeks on Ukrainian soil have been considered in two contexts, notably during the description of features of trade development at Left-bank Ukraine and during the analyses of history of the community of Greeks of Negen.

Keywords: the Greek merchants, trade and commerce, entrepreneurship, Nezhin Greek fraternity.

© В.С. Волоніць, 2011

Вивчення історичного досвіду торгівельної активності іноземного колоністського компоненту на українських теренах надає необхідні історичні знання для формування цивілізованих торгово-економічних відносин як у національному, так і в міжнародному вимірах, а також сприяє формуванню ефективної політики у галузі міжетнічних відносин.

Упродовж XVII-XIX ст. багатофункціональна роль у господарському розвитку України відігравав Ніжинський грецький торговельний осередок. Історіографічні аспекти зазначеної проблеми представлені в цілій низці праць різного напрямку. Серед них роботи сучасних дослідників А. Гедьо «Соціально-економічний розвиток грецьких громад України XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект» [3], Є. Чернухіна «Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела» [15], О. Доніка «Купецтво як стан в Україні (XIX ст.)» [6], О. Гуржія «Деякі проблеми становлення купецького стану» [4].

Історіографічний доробок із проблеми торговельно-комерційної діяльності греків-купців в Україні у середині XVII-XIX ст. досить значний, проте багато робіт присвячено дослідженню питань лише заснування грецьких осередків – історія ж торговельно-комерційної діяльності греків на українських землях комплексно не досліджувалася. Утім, у контексті вивчення історії перебування греків на українських теренах кожен із дослідників звертає увагу на розвиток провідного виду їх діяльності – торгівлі.

Метою даної статті є історіографічний аналіз праць дослідників XIX - початку XX століття щодо висвітлення проблеми торговельно-комерційної діяльності грецьких купців на українських землях у середині XVII- XIX ст.

До історіографічного огляду залучені праці, в яких розглядається історія ніжинських, одеських та маріупольських греків у загальному ретроспективному огляді, проте побіжно характеризується торговельно-економічна складова життєдіяльності спільнот.

Вивчення історії торговельно-комерційної діяльності греків наприкінці XVII-XIX ст. розпочалося із середини XIX ст. Першим дослідником історії греків-купців Ніжина був М.Сторожевський, який у праці «Ніжинські греки» вперше звернув увагу на передісторію громади [13]. Історик пов'язував їх появу з першими подорожами грецького духовництва до Московії, уряд якої всіляко заохочував єдиновірців селитися на територіях, які межували з Польщею. Автор вказує, що греки-купці з'являються на українських теренах ще задовго до повстання Б.Хмельницького та оселяються в Переяславі й Батурині, проте численні перешкоди для торговельної діяльності змусили греків залишити ці міста та перебраться до Ніжина. М.Сторожевський зазначає, що перший універсал Б.Хмельницького грекам (1657 р.) був зумовлений існуванням уже цілком сформованої «окремої корпорації», яка могла активізувати торгівлю краю [13, 20].

Утім, дослідник звертає увагу й на існування зовнішніх факторів, що перешкождали

активній торгівлі греків. Купці часто ставали заручниками нестабільних зовнішньополітичних відносин. Татарські й козацькі набіги, свавілля польських комендантів та міських урядовців значно ускладнювали проїзд купців із товарами по торговельних трактах та робили їх шлях надто небезпечним. Згадуючи про приєднання лівобережних українських земель до Московії та зміну кордонів, автор зазначає, що суттєвого впливу на процес розвитку торгівлі ці події не справили. Проте М. Сторожевський наголошує на винятковому значенні указів Петра I щодо підтвердження прав і привілеїв братства, які сприяли не тільки активізації торговельної діяльності, але й привернули увагу до цього регіону греків із Болгарії та Валахії, за рахунок яких розширився склад грецького купецького представництва в Ніжині. Із цього часу місто стає основним пунктом зосередження азіатських та європейських товарів.

М. Сторожевський називає «золотим століттям Ніжинської грецької корпорації» період царювання Катерини II [13, 32], проте наголошує на невпинному занепаді торговельного значення Ніжина у XIX ст. Воєнні дії, які негативно вплинули на економічний розвиток краю, розорення населення, послаблення торгових зв'язків із Грецією змусили частину греків припинити активну торговельну діяльність, вивести свої капітали з обігу та переорієнтувати власні комерційні інтереси в напрямку Одеси, Москви, Санкт-Петербурга. Автор підкреслює роль у процесі занепаду торговельної корпорації Ніжинського грецького магістрату, який не зміг пристосуватися до нових соціально-економічних умов та послаблений внутрішніми суперечками і чварами не був здатний, як у минулі роки, стати на захист прав та привілеїв греків. Теза дослідника про поступовий об'єктивний процес занепаду торгівлі в Ніжині через відкриття нових торговельних шляхів та ринків збуту простежується у більшості наступних праць. Цим пояснюється відсутність дослідницького інтересу до означеного періоду діяльності греків-купців у Ніжині та фрагментарність опису.

У 1852 р. відомий дослідник української історії Ф. Кітченко опублікував на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей» текст листа П. Румянцева до ніжинського суду й усього братства. Дослідник розглянув процес занепаду грецької торгівлі в Ніжині та визначив його причини у внутрішньому розбраті поміж осілими та приїжджими греками [7].

Діяльність греків-купців у середині XVII ст. не пройшла повз увагу видатного українського історика М.Костомарова [8]. У своїй праці «Нарис торгівлі Московської держави в XVI й XVII століттях» він розкриває витoki тісних торговельних зв'язків Росії та Греції, пов'язуючи їх зі шлюбом Івана III та Софії Палеолог. Історик зазначає, що з того часу між Росією й Туреччиною з'явилася прихована ворожнеча, але необхідність розширення товарообігу зумовлювала тісні торговельні зв'язки. Автор зазначає, що греки користувалися особливими привілеями, сплачували зменшене мито.

Як зазначає історик, греки були основними постачальниками коштовностей до царського двору. Проте непоодинокі випадки шахрайства та контрабанди змусили царський уряд удатися до більш рішучих дій. У результаті з 1672 р. було запроваджене обмеження та посилено контроль за грецькими торговцями на кордонах. Із цього часу потік грецьких купців до Московії зменшується – лише поодиноким торговцям удавалося проїхати до Москви та продати підроблені товари. У 1676р., як зазначає М. Костомаров, грекам було дозволено торгувати в Путивлі, проте невдовзі вони знову підпали під суворий контроль уряду [8, 15].

Побіжно, втім аргументовано, аналізується діяльність ніжинських греків-купців у праці дійсного члена Імператорського російського географічного товариства підполковника М. Домонтовича «Матеріали для географії й статистики Росії. Чернігівська губернія». При характеристиці економічного розвитку губернії автор звертає особливу увагу на роль греків у розвитку торгівлі. Дослідник вказує на значення універсалів Б. Хмельницького, який намагався заохотити купців селитися на українських землях. У праці підкреслюється значення Ніжинського грецького магістрату та особливий статус греків (їхні права та привілеї). Особливу увагу при розгляді торгівлі Чернігівської губернії автор приділяє Кролевецькій, Ніжинській та Роменській ярмаркам. М. Домонтович зазначає, що в умовах відсутності торгових портів у середині XVII–XVIII ст. ярмаркова торгівля на українських теренах набуває винятково важливого значення [5].

Відкриття Ніжинського (Всеїдного) ярмарку автор безпосередньо пов'язує з універсалом Б. Хмельницького від 1657 р. та прибуттям до міста греків. Довгий час саме існування тут ярмарку було запорукою зростаючого добробуту греків-купців. Цікавою в даному контексті є думка автора про те, що занепад Ніжинської грецької купецької громади був спричинений перенесенням Всеїдного ярмарку з Ніжина до Ромен. Ця подія, що збіглася в часі із заснуванням нових ринків збуту в портових містах, змусила купців вилучити капітал із торговельного обігу та перебратися до Одеси, Таганрога, Кишинєва [5, 31].

Про роль Ніжинських грецьких купців у розвитку торгівлі в Україні пише І. Аксаков у своїй ґрунтовній праці «Дослідження про торгівлю на українських ярмарках» [1, 72]. Історик наголошує, що греки були чи не головними торговими агентами не тільки на ярмарках Ніжина, але й активно діяли на Кролевецькому, Роменському, Свенському ярмарках. Автор погоджується з думкою О. Шафонського, що «в Малой России, кроме «нежинских греков», почти нет настоящих не только оптом торгующих купцов, но ниже порядочных щепетильников» [12]. І. Аксаков наводить перелік основних товарів, що постачалися з Росії, Криму, Італії, Угорщини, Польщі, Туреччини, Архіпелагу, Гданська, Кенігсберга і якими торгували купці-греки [1, 26].

Детальний опис сухопутних шляхів

надходження товарів на український ринок міститься лише у праці О. Русова. Автор проаналізував основні торгові тракти, які проходили українськими землями з кінця XVII – XVIII ст. Дослідник виділяє три шляхи постачання купцями товарів із Константинополя. Перший тракт проходив через місто Бендери та Буджацький степ, другий – через волоські землі та місто Сороки і третій шлях – через Кримський півострів. О. Русов звертає увагу також на два торгових шляхи з Польщі до України через Смоленськ і Крим [11].

Загальний огляд торговельної діяльності греків Ніжина простежується в публікації анонімного автора, який приховав своє прізвище під криптонімом «В.Б.». На думку дослідниці Г. Швидько, автором роботи був В. Барташевський [17, 36]. У праці в контексті аналізу діяльності грецького ніжинського магістрату розглядається статус ніжинських греків, надані владою права та привілеї. Метою роботи була спроба юридичного обґрунтування необхідності позбавлення греків привілеїв, які, на думку автора, призводять до підриву торгових можливостей російського купецтва, а звільнення греків від гільдійських податей суперечить Городовому положенню та маніфесту від 1 січня 1807 р. [2].

Стислий, проте концептуальний за змістом матеріал, міститься у праці О. Лазаревського, присвяченій історії України. У нарисі, написаному за матеріалами М. Сторожевського та О. Федотова-Чеховського, розкриваються не тільки процеси переселення греків із Ніжина на південь України, а й аналізуються причини виникнення нових торговельних шляхів [9].

Особливої уваги заслуговує стаття харківського архівіста М. Плохинського «Іноземці у старій Малоросії», опублікована у 1905 р. [10]. Він, як і М. Сторожевський, пов'язав появу греків в Україні з подорожами грецького духівництва до Москви внаслідок занепаду Константинополя та зміцненням нового центру православ'я. Зауважимо, що автор докладно простежує шляхи проникнення саме греків-купців на український ринок, вказуючи на важливу роль, яку вони повинні були відіграти у відновленні економічного потенціалу держави. Автор усвідомлює той факт, що особливості політики Росії 1648–1678 рр. щодо греків створили окреме природне середовище на прикордонних територіях, де зосередилися греки, зупиненні своїм тяжінням до Москви. Такими пунктами на шляху до Москви стали міста Київ, Ніжин, Кролевець, де були засновані грецькі торговельні осередки. Розглядаючи історію Ніжинської грецької громади, дослідник наголошує на тісних торговельних та культурних відносинах, обумовлених традиційними зв'язками, які були встановлені між греками та місцевими купцями. Залишаючи поза увагою розгляд зовнішньої торгівлі, автор детально аналізує внутрішню торгівлю, розвиток якої він пов'язує з позитивними змінами, що відбулися в місті завдяки діяльності греків [10, 17].

Окремо М. Плохинський характеризує права та привілеї, надані гетьманськими урядами ніжин-

ським купцям, імператорська традиція підтвердження яких була започаткована Петром I. Автор статті піддає критиці масштабні зловживання з боку ніжинського грецького магістрату щодо надання всім вписаним до грецької громади паспортів на виїзд за кордон. Паспорти магістрату часто отримували не лише греки-купці, а й турки, волохи та представники інших національностей, які навіть не проживали у Ніжині.

Аналіз роботи М. Плохинського представлений у критичній рецензії В. Ейнгорна «Нова праця з історії старої Малоросії» [18]. Автор цієї цілком самостійної наукової праці вказує на конструктивні вади роботи М. Плохинського, вказуючи на невірне посилання на першоджерела, фактичні помилки, неухвалене цитування, невідповідність матеріалу назві розділів. Проте стаття В. Ейнгорна, крім критичних зауважень, подає важливий для історії ніжинського братства текст присяги російським царям перших ніжинських греків.

У статті М. Стороженка «До історії ніжинських греків», уміщеній у часопису «Київська старовина», простежується тенденція, властива дослідженням попередніх років. Автор підтримує думку, що історія ніжинських греків бере свій початок від часів Б. Хмельницького і подає короткі відомості про основні гетьманські універсали та імператорські укази, звертаючи увагу на привілеї, які були надані купцям. Цікавим є зафіксований автором факт схвалення генерал-губернатором П. Румянцевим, який вивчав історію грецьких купців на території Малоросії, наданих їм пільг та підтвердив особливе становище членів грецької громади [14].

Узагальнюючий опис економічного життя міста Ніжина середини XIX ст. представлений у збірці матеріалів «Економічний стан міських поселень європейської Росії в 1861–1862 рр.» [19]. У роботі подаються статистичні дані щодо кількості

членів грецької громади, які володіли нерухомим майном у місті, кількості виданих грекам-купцям паспортів у 1861–1862 рр. Упорядники видання наголошують, що занепад торгівлі у Ніжині був обумовлений постійним скороченням грецької купецької присутності у місті, незважаючи на те, що греки користувалися особливими торговими привілеями.

При вивченні торговельно-комерційної діяльності грецьких купців Ніжина не можна залишити без уваги й дослідження академіка Б. Гільденштедта «Мандрівка в Малоросію» – в одному з нарисів («Місто Ніжин та українська торгівля») автор зупиняється на висвітленні ролі грецького купецтва, поділяючи думку попередніх дослідників, що «греки становлять найбільш чисельнішу та найважливішу частину місцевого купецтва» [12].

Подаючи характеристику розвитку місцевої торгівлі, Б. Гільденштедт зауважує, що Ніжин був «головним складським товарним торговим пунктом між Росією, з одного боку, та Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом і Лейпцигом – з іншого, де майже вся торгівля перебувала в руках греків». Окремо автор подає перелік основних товарів, якими торгували греки, із зазначенням їх ціни.

Отже, з середини XIX століття розпочалося предметне вивчення проблеми що активізувало дослідницький інтерес. Враховуючи тогочасний рівень наукового знання, методологію дослідження, різновекторність інтересів окремих дослідників, ідеологічну заангажованість в окремих питаннях історикам не вдалося створити об'єктивної картини впливу грецького купецького елементу на економічний розвиток України XVIII-початку XIX ст. Історія грецького купецтва розглядалася в двох головних контекстах, а саме: під час характеристики особливостей розвитку торгівлі на Лівобережній Україні та аналізуючи українську історію Ніжинської грецької громади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аксаков И. Исследование о торговле на Украинских ярмарках / И. Аксаков – СПб.: Губ. Тип., 1858. – 383 с.
2. В.Б. Нежинский греческий магистрат / В.Б. // Юридический вестник. – Вып. 31. – 1863, № 1. – С. 34-49.
3. Гедь А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект / А. Гедь. – Донецьк: Дон УНУ, 2006. – 399 с.
4. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 122 с.
5. Домонтович М. Материали для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб.: Губ. Тип., 1865. – 626 с.
6. Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. / О. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 49-55.
7. Китченко Ф. Действительные причины упадка торговли нежинских греков за 95 лет назад / Ф. Китченко // Черниговские губернские вестн. – 1852. – № 46. – С. 4 – 19.
8. Костомаров Н. Очерк истории Московского государства в XVI и XVII столетиях / Н. Костомаров. – М.: Изд. Николая Тиблена, 1862. – 62 с.
9. Лазаревский А. Полк нежинский / А. Лазаревский // Описание Старой Малороссии. – К.: Тефо, 1893. – Т. 2. – С. 78-120.
10. Плохинский М.М. Иноземцы в Старой Малороссии / М. Плохинский // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М.: Типо-Лит., – 1905. – Т. 2. – 209 с.
11. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А. Русов – К.: Типография М.П. Фрица, 1876. – 54 с.
12. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская старина. – 1893. – №3. – С. 431-441.
13. Сторожевский Н. Нежинские греки / Н. Сторожевский. – К.: Тефо, 1863. – 32 с.
14. Стороженко Н.К. К истории нежинских греков / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXIX. – С. 540-544.

15. Чернухін Є.К. Ніжинське грецьке братство: історіографія та джерела / Є. Чернухін. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 98 с.
16. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Шафонский – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.
17. Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII - первая пол. XVIII ст.) / А.К. Швидько – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – С. 69–76;
18. Эйнгор В. К истории иноземной в Старой Малороссии. Памяти А.М.Лазаревского. Отзыв об исследовании М.М. Плохинского / В. Эйнгор. – М.: Гор. Тип. 1908. – 112 с.
19. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. Спб.: губ. тип. 1863. – 190 с.

УДК: 061.21 (477)

Н.М. МЕЛЬНИЧУК

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО «СОКОЛА» НА ВОЛИНІ (20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

Мельничук Надія Миколаївна - здобувач кафедри всесвітньої історії, Рівненський інститут слов'янознавства Київського слав'яністичного університету

У статті автор аналізує вітчизняну та зарубіжну історіографію проблеми діяльності польського спортивно-гімнастичного товариства «Сокол» на Волині в міжвоєнний період. Особливу увагу відведено дослідженню та класифікації матеріалів почерпнутих з Internet-ресурсів.

Ключові слова: «Сокол», Волинь, міжвоєнний період, історіографія, Internet.

В статье автор анализирует отечественную и зарубежную историографию проблемы деятельности польского спортивно-гимнастического общества «Сокол» на Волини в период между мировыми войнами. Особенное внимание уделено изучению и классификации материалов размещенных в глобальной сети Internet.

Ключевые слова: «Сокол», Волинь, междувоенный период, историография, Internet.

The research was based on the analysis of the Ukrainian and foreign Internet-historiography of Polish Sokol movement in Volyn between war.

Key words: «Sokol», Volyn, the period between wars, historiography, Internet.

© Н.М. Мельничук, 2011

Вітчизняну та зарубіжну історіографію проблеми розвитку польського мілітарного виховного товариства «Сокол» у міжвоєнні роки на Волині складно назвати ґрунтовно розробленою у науковому відношенні. Фактично глибоким детальним вивченням цієї теми, на сьогоднішньому етапі розвитку волинського краєзнавства, історії національних меншин України, історії Східних кресів Польщі, історії України ніхто не займався. Дослідники здебільшого фрагментарно розкривали діяльність польського «Сокола» у світі загальнослов'янського руху; як відгалуження всепольської організації; як одного із складових групи державних національно-виховних молодіжних товариств на Волині періоду Другої Речіпосполитої і т. ін. Така ситуація, відповідно, зумовила науковий інтерес дослідниці та підкреслила необхідність детального вивчення проблеми польського соколяського руху.

Актуальність даної статті полягає у потребі наукового висвітлення та систематизації масиву інформації розміщеної на Internet-ресурсах. Автор уперше, з точки зору вивчення української та зарубіжної історіографії, звертається до аналізу соколяської бібліографії через призму Інтернету, що й становить новизну дослідження.

Очевидно, що з точки зору професійного

історика, у використанні Інтернету є переваги та недоліки. Перевагами є динамізм, легкість зберігання, публікації, оновлення та копіювання, дешевизна поширення інформації, доступ у будь-який час з будь-якого місця і т. ін. Проте зворотним боком є нестабільність. Адже через деякий час веб-сторінка, а то й цілий сайт, без усякого попередження можуть зникнути або змінити місце розташування. На відміну від стабільного контрольованого фонду документів у бібліотеках, в Інтернеті користувач має справу з інформаційним масивом, що безперервно змінюється.

Під час вивчення проблеми польського соколяського руху на Волині в міжвоєнний період було використано сайти розташовані на освітніх, державних, а також спеціалізованих організаційних польсько-, українсько-, англо- та чесько-мовних доменах. Опрацьовані ресурси, на думку автора, доцільно виокремити в дві групи: ресурси, створені так званими академічними організаціями (бібліотеки, університети, наукові товариства), та ресурси, засновані «групою по інтересах», в даному випадку тематичні сайти, що представляють соколяські інтереси.

Цінні, з наукової точки зору, матеріали було взято з сайту www.annales.umcs.lublin.pl, що працює під егідою трьох вищих навчальних

закладів м. Люблін (Польща): Університету ім. Марії Складовської-Кюрі, Медичної та Сільськогосподарської академії. На даному ресурсі розміщено електронні копії наукового багатосекційного журналу «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska». У збірці за 2002 рік в секції F – «Історія» було надруковано статтю Здислава Павлючука «Польське гімнастичне товариство «Сокол» в Любліні в 1906-1939 pp.» (Pawluczuk Z. Polskie towarzystwo gymnastyczne «Sokół» w Lublinie w latach 1906-1939.) [1]. Автор характеризує етапи зародження польського соколоського руху на землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій; дає аналіз процесу оформлення організаційного статуту; описує структурну розбудову; розкриває стан соколоської видавничої справи; описує культурно-освітню та спортивну діяльність люблінських соколів і т. д. Науковець, у контексті свого дослідження, наводить окремі факти про вклад соколів міста Люблін у відкриття гнізд на Волині, закладання Волинського соколоського округу та забезпечення волинян соколоською символікою – організаційними штандартами.

На сайті видавничої компанії «Versita» (www.versita.com) у вільному доступі представлені електронні копії наукових журналів. Автора зацікавили насамперед бази даних спеціалізованої періодики – журналів «Фізичне здоров'я та спорт» («Physical Culture and Sport»), «Фізична освіта та спорт» («Physical Education and Sport») [2] та ін. Завдяки цьому ресурсу, можна відстежити популярні напрями досліджень у сучасній фізичній культурі та спорті, з'ясувати рівень урахування досягнень попередніх періодів розвитку спортивно-виховних і мілітарних товариств.

Дані про всесоколоські злеті в 1922-1937 роках та про особливості загальноорганізаційної структури дослідниця виявила на сайті ілюстрованого регіонального журналу міста Лешно (Польща) – «Leszno w XX wieku – ilustrowany magazyn regionalny» (<http://www.leszno.interbit.pl/>) [3; 4]. Інформацію про соколоське життя міжвоєнного періоду підготувала історик Єва Шиманська (Ewa Szymańska), редколегія в свою чергу розмістила її статтю у папці «Фрагменти історії». Згаданий Інтернет-ресурс редагує Збігнев Щепаняк (Zbigniew Szczepaniak) при підтримці Лешнинського товариства культури. Матеріали надходять безпосередньо з Громадської бібліотеки міста і Округного музею міста Лешно.

Важливим доповненням стали й статті сайту www.wsp.krakow.pl/konspekt. Тут представлена on-line версія журналу «Конспект», який видає Педагогічний університет імені Національної освітньої комісії в Кракові («Konspekt. Czasopismo Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie»). Починаючи з 2005 року, на сторінках даного видання регулярно з'являються доробки науковця Чеслава Міхальського (Czesław Michalski), який у розділі «Історія спорту / Військова історія» започаткував серію історичних оглядів про спорт та мілітарне виховання краківської громади. Цей цикл

відкривається статтею «120 років діяльності краківського гімнастичного товариства «Сокол»» [5]. Дослідження Ч. Міхальського дозволило нам розширити наявні матеріали про основи проведення окружних з'їздів та їх географію, методичку роботи в спортивних секціях, принципи організації соколоських свят тощо.

У даній статті ми вже говорили про непостійність та нестабільність Інтернет-ресурсів як історичного джерела та непередбачувану зміну місця розташування. Так, сайт www.przodek.pl з якого 7 листопада 2008 року було скачано статтю Єлизавети Невольської (Elżbieta Niewolska) «Історія польського сокольства» («Historia Sokolstwa Polskiego») на грудень 2010 року припинив своє існування [6]. Окремі матеріали були спрямовані адміністратором порталу Томком Бенбенком (Tomko Bębenko) на персональний ресурс Артура Орнатовського (Artur Ornatowski) – www.ornatowski.com/index.htm. Вибір редактора припав на сайт ціль якого – відродження історії Польщі. Таким чином, адресу змінило і використане нами дослідження. Доступ до нього можна отримати в періодичному on-line виданні «Тлумачькі зошити» («Zeszyty tłumackie») за 2006 рік, №1(37), - www.ornatowski.com/zeszyty_tlumackie/historia_sokolstwa.htm [7]. У своїй статті Є. Невольська основну увагу приділяє передумовам формування соколоського руху на Галичині, відзначає вклад чехів у зародження першотовариства, дає характеристику соколоській символіці, наводить повний ряд соколоських гасел, звертає увагу на розробку організаційних одностроїв тощо.

Окремі матеріали з соколоського життя заархівовані на офіційному ресурсі Інституту народної освіти (Instytut Edukacji Narodowej, IEN) фундації «Servire Veritati» – ien.pl/index.php. Стаття підготовлена Рафаелем Добровольським (Rafał Dobrowolski) в жовтні 2007 року. Як назву, автор використав куплет соколоського маршу XIX століття – «Sokolstwo to wiara, braterstwo i hart...» [8]. У своєму доробку дослідник зупиняється на оцінці першопричин зародження польського сокольства на українських теренах, на аналізі цнот соколоського братерства, описує заняття соколів і соколиць під час Першої та Другої світових воїн і т. ін.

Інформацію про етапи відродження соколоського руху в Польщі в другій половині XX століття, а також міжнародні зв'язки реставрованого товариства було взято з сайту Центру наукової інформації польського сокольства при спортивно-гімнастичному товаристві «Сокол»-II у місті Бидгощ (Польща), де знаходиться осідок управління Союзу (Centrum Informacji Naukowej Sokolstwa Polskiego przy TG «Sokół»-II Bydgoszcz-Fordon) – <http://sokol.cinsp.prv.pl/> [9].

На сайті Польського гімнастичного товариства «Сокол» у місті Кракові – www.sokol.pl подано історичний зріз краківського «Сокола» на фоні загальноорганізаційного розвитку. Аналіз ресурсу показав, що краківські соколи та соколиці нерідко прямо чи опосередковано пересікалися з волинськими побратимами.

Таким чином, Інтернет-матеріали розширили деталями бачення автора дослідження про, наприклад, проходження злету в місті Прага у 1932 році чи про елементи гніздових відзнак в уніформі тощо. Вартісним у вивченні став і багатий фотоальбом з численними світлинами. Крім того, на даному сайті у вільному доступі є оцифрована добірка сокольського фахового видання «Przegląd sokoli» за 1997-2006 роки. Слід відзначити, що на сторінках представлених журналів кореспонденти та дописувачі проблем Волинського сокольського руху не торкалися.

З українського сайту Міської громадської організації «Польське наукове товариство у Житомирі» (www.ptnz.org.ua/ua/index.html) було почерпнуто біографічні дані про польських митців Яна Падеревського та Марію Конопницьку. Вони доклали чимало зусиль до створення патріотичної музики та віршів, що відіграли важливу роль і для сокольської організації, та протягом усього життя залишалися відданими меценатами руху. Необхідно зазначити, що на січень 2011 року вкладні папки з використаними нами даними закриті [10].

Матеріали про видатного розробника фізично-виховних методик, популярних в 20-30-ті роки ХХ століття в європейських спортивних та сокольських колах, Нельса Букха ми виявили на англomовному датському Інтернет-ресурсі – www.playthegame.org. Це офіційний сайт незалежної неприбуткової організації «Граї в ігри» («Play The Game»), заснованої Міністерством культури Данії (the Danish Ministry of Culture), Асоціацією гімнастики і спорту Данії (the Danish Gymnastics and Sports Associations, DGI) та Федерацією спортивних організацій Данії (the Danish Federation of Company Sports, DFIF). Мета даного товариства – популяризація спорту та захист свободи експериментів у світі спорту. Саме тому важливе місце серед папок сайту належить базі даних з інформацією про Н. Букха, який першим наважився поламати класичні підходи в спортивному вихованні [11].

У дослідженні сокольської проблематики автор неодноразово звертався до монографії в електронному вигляді спортивного історика, біографа Н. Букха – Ганса Бонде (Hans Bonde) «Гімнастика та політика» («Gymnastics and Politics», 2006.). Тут науковець розкриває шлях, яким ішов Н. Букх до розуміння необхідності реформації «класичної гімнастики»; оцінює вклад фіз-педагога в політичне життя Данії, підводить читача до сприйняття Букха як символу Данії [12]. Окремі витяги з монографії Г. Бонде розміщено на спеціалізованому міжнародному сайті www.GYMmedia.com. На даному ресурсі можна отримати різномірну інформацію з усіх країн світу, пов'язану з спортивною, художньою та ритмічною (аеробіка) гімнастикою.

Додаткові свідчення про діяльність датчанина Н. Букха було виявлено на шведському сайті спортивного web-журналу idrottsforum.org (sports forum) [13], який виходить з червня 2003 року під редакцією К'єлла Е. Ерікссона (Kjell E. Eriksson) при підтримці Департаменту спорту Швеції та ініціативної групи науковців Освітнього центру спортивних наук університету міста Мalmö (the Centre for Studies in Sport Sciences at Malmö University). Електронний журнал адресований науковцям, викладачам та студентам, які зацікавлені у прогресі спорту по всьому світі. Зручна система навігації дозволяє легко працювати з кількома сторінками одночасно. На сайті також у вільному доступі представлені англomовні фахові журнали, що розкривають нюанси спортивної педагогіки різних європейських країн.

Проаналізувавши ряд спеціалізованих Інтернет-ресурсів, націлених на пропаганду здорового способу життя, ми з'ясували, що принципи сокольського буття, розроблені в ХІХ - на початку ХХ століття, залишаються актуальними і донині. Ними цікавляться як історики, так і практики. Слід відзначити і той факт, що історія волинського сокольства залишається недослідженою і нерозкритою.

ЛІТЕРАТУРА:

- [On-line resource. Access mode: <http://www.annales.umcs.lublin.pl/F/2002/06.pdf>]. Access – October 11, 2009.
- [On-line resource. Access mode: <http://versita.metapress.com/content/>]. Access – October 23, 2010.
- [On-line resource. Access mode: <http://www.leszno.interbit.pl/sokol1.htm>]. Access – October 24, 2010.
- [On-line resource. Access mode: <http://www.leszno.interbit.pl/sokol2.htm>]. Access – October 26, 2010.
- [On-line resource. Access mode: <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/24/sokol.html>]. Access – October 11, 2010.
- [On-line resource. Access mode: <http://www.przodek.pl>]. Access – November 7, 2008.
- [On-line resource. Access mode: http://www.ornatowski.com/zeszyty_tlumackie/historia_sokolstwa.htm - 11/03/2010/]. Access – October 11, 2009.
- [On-line resource. Access mode: <http://ien.pl/index.php/archives/525>]. Access – October 28, 2010.
- [On-line resource. Access mode: http://www.glowy.bydgoszcz.pl/cinsp/historia_cala.htm]. Access – Mart 23, 2009.
- [On-line resource. Access mode: <http://www.ptnz.org.ua/Paderewski/biografia.htm>]. Access – May 11, 2010.
- [On-line resource. Access mode: <http://www.playthegame.org/knowledge-bank/articles/niels-bukh-and-danish-gymnastics-a-dangerous-political-combination-987.html>]. Access – January 10, 2011.
- [On-line resource. Access mode: http://www.gymmedia.com/FORUM/agforum/Bukh_niels.htm]. Access – May 1, 2010.
- [On-line resource. Access mode: http://www.idrottsforum.org/reviews/items/varwen_bonde.html]. Access – December 9, 2010.

УДК 94 (477. 63) «1934/1937»

Н. Р. РОМАНЕЦЬ

ОСТАТОЧНЕ ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ОДНООСІБНИКА В УСРР

Романець Наталя Радомирівна - докторант Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат історичних наук, доцент

Стаття присвячена дослідженню репресивної політики радянської влади проти одноосібників у період 1934 -1937 рр. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, встановлені причини нової хвилі фінансових і політичних репресій проти селян-одноосібників та їх вплив на завершення процесу колективізації аграрного сектора України.

Ключові слова: одноосібники, репресії, колективізація, політика, хлібозаготівлі.

Статья посвящена исследованию репрессивной политики советской власти против единоличников в период 1934-1937 гг. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, определены причины новой волны финансовых и политических репрессий против крестьян-единоличников, а также их влияние на завершение коллективизации сельского хозяйства Украины.

Ключевые слова: единоличники, репрессии, коллективизация, политика, хлебозаготовки.

The article is devoted to investigation of repressive policy of soviet regime against the individual peasants in 1934-1937. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the reasons of new waves of financial and political repressions against the individual peasants and their impact on the completion of the collectivization of Ukrainian agriculture.

Key words: individual peasants, repressions, collectivization, policy, grain procurements.

© Н.Р. Романець, 2011

Наукове осмислення феномена радянського тоталітаризму неможливе без дослідження теми масових політичних репресій 30-х рр. ХХ ст., жертвами яких стали сотні тисяч наших співгромадян. Особливу роль репресивно-каральні заходи відіграли під час сталінської модернізації аграрного сектора, перетворившись на основний інструмент упокорення українського села. За останні роки вітчизняними та зарубіжними науковцями чимало зроблено для об'єктивного висвітлення репресивної компоненти «соціалістичної реконструкції» сільського господарства. У працях М. Івницького [12], С. Кокіна [15], Ю. Шаповала [31] досліджено механізм творення партійними та каральними органами масового терору проти сільського населення України під час суцільної колективізації та хлібозаготівель 1932/33 р. Порівняно недавно науковці долучилися й до вивчення «постголодоморного періоду», що засвідчують роботи В. Марочко [17], Ю. Мошкова [18], І. Зеленина [11]. Але, незважаючи на значні досягнення вітчизняної і зарубіжної історіографії, залишається цілий ряд аспектів проблеми, які вимагають детального дослідження. Серед них – репресивна складова політики колективізації у період 1934–1937 рр. Тому метою даної наукової розвідки є встановлення ролі репресій у ліквідації одноосібного сектора УСРР у 1934 – 1937 рр. Об'єктом дослідження є репресивна політика радянської влади в українському селі у 30-рр. ХХ ст., предметом – репресії проти селян-одноосібників у 1934–1937 рр.

Як свідчать документи, окремим напрямком репресивної політики радянської влади у 1934 – 1937 рр. стала боротьба проти селян – одноосібників. Офіційне закінчення суцільної

колективізації в основних зернових районах України (Степ і Лівобережжя) у серпні 1931 р. не призвело до повної ліквідації індивідуального сектора. Особливо значним прошаром одноосібних господарств залишався в центральних і північних регіонах, які не входили до зони тотальної колективізації на відміну від Степової частини республіки. Приміром, у селі Заброди Богодухівського району Харківської області із 818 господарств до складу колгоспів вступило лише 200 [19, с. 130]. А в Чернігівській області залишалися великі села з рівнем колективізації 15–20% [19, с. 176]. Але й у Степовій частині республіки значний індивідуальний сектор зберігався у районах, розташованих поблизу міст або великих промислових центрів. Так, на Дніпропетровщині у Новомосковському районі він складав 21,8% усіх селянських господарств, Кам'янському-на-Дніпрі – 31,3% [2, арк. 95].

Протягом 1932-1933 рр. керівництво країни, зайняте вирішенням заготівельної проблеми, не приділяло особливої уваги одноосібнику, не втягувало його до колгоспів, хоча економічний тиск на цю категорію селян залишався. Додамо, що за цей період кількість колективізованих селянських господарств не тільки не зроста, а навпаки зменшилася через відхідництво й голодомор. Процес колективізації ускладнювало й те, що серед одноосібників окремих регіонів, зокрема Дніпропетровщини, значну частину складали колишні колгоспники. Оцінивши, що називається, на собі всі «переваги колективного способу життя», ці селяни вперто відмовлялися «повертатися до колгоспу», заявляючи: «Хоч гірше, але власне, тому спокійніше» [23, арк. 32]. Колгоспи також не поспішали приймати до свого складу нових членів, оскільки одноосібники

перед вступом розпродавали майно й худобу, приходючи до колективних об'єднань, за виразом П. Постишева, «голими». Так, 521 господарство, що вступили до колгоспів району обслуговування Диканської МТС Харківської області у 1933/34 сільськогосподарському році, поповнили колгоспний фонд лише на 20 коней, 33 плуги, 5 сіялок, 1 жатку, 37 возів і 11 борін [19, с. 132]. Між тим, згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р., «прийом нових членів до колгоспів міг здійснюватися лише за умови, що одноосібник... сумлінно виконав виробничі завдання й обов'язки щодо здачі продукції державі та віддасть до колгоспу свого коня й свою долю насінневого матеріалу» [16, с. 451]. До того ж, через високий рівень землезабезпеченості колективні об'єднання не бажали обтяжувати себе наділами нових членів, для обробки яких не вистачало техніки й робочих рук. Тому на початок липня 1934 р. індивідуальний сектор в Україні налічував 971 тис. господарств, що становило 22,8% від загальної кількості селянських дворів [19, с. 176].

У 1934 р. Кремль кардинально змінює політику щодо одноосібника. На той час у московських і місцевих можновладців сформувалася думка, що одноосібник живе краще за колгоспника. Документи свідчать, що певною мірою це відповідає дійсності. Частина одноосібників після голодомору 1932–1933 рр. змогла пристосуватися до нових колгоспних реалій, відмовившись від польового наділу й зосередившись на присадибній ділянці та промислах. Приміром, у Новопраському районі Дніпропетровської області лише у 6 одноосібних господарств із 110 залишився польовий наділ [6, арк. 25].

Основною причиною скорочення одноосібниками польових посівів були більш високі ставки оподаткування порівняно з колективним сектором. Згідно з інструкцією Комітету заготівель сільгосппродукції при РНК СРСР від 27 лютого 1933 р. норми здачі зерна з гектара для індивідуального сектора встановлювалися за ставками на 5–10% більше, ніж для колгоспів даного району, що не обслуговувалися МТС [20, арк. 120].

Іншою причиною відмов одноосібників від польового наділу була відсутність сталого землекористування. У багатьох районах України індивідуальним господарствам щороку відводили нову й, як правило, найгіршу землю, що позначалося на якості її обробки. Через це, приміром, у одноосібників Дніпропетровщини взагалі не було парів, зябу [23, арк. 31]. У деяких регіонах республіки сільради відбирали в індивідуальних господарств уже засіяну навесні або зорану восени землю, надаючи замість неї необроблені ділянки [24, арк. 45].

Відмова одноосібників від засіву польової землі ставала підставою для застосування щодо них репресій. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. органам місцевої влади було дозволено у таких випадках впливати на індивідуальний сектор, використовуючи суворі заходи – «від позбавлення присадибної землі» до

«висилки за межі краю на менш родючі землі» [16, с. 451]. Органи ДПУ, у свою чергу, виявляли й ліквідували численні «контрреволюційні кулацькі угруповання», які здійснювали роботу, «спрямовану на зрив сівби в індивідуальному секторі». Учасникам цих організацій, як правило, висували стандартні звинувачення: проведення систематичної контрреволюційної агітації серед одноосібників, підбурення останніх до відмови від сівби, до продажу коней, виїзду із села тощо. Можна зробити висновок, що таким чином органи ДПУ не лише прагнули забезпечити виконання одноосібниками «встановлених для них місцевими радами посівних планів», але й припинити стихійне відхідництво з села, яке тривало, незважаючи на всі перешкоди. Так, протягом грудня 1933 р. – січня 1934 р. контрреволюційні організації, які перешкоджали сівбі в індивідуальному секторі, були ліквідовані у селах Лугове Великописарівського району і Березняки Хорольського району Харківської області [25, арк. 15].

Одночасно одноосібники, в першу чергу приміських районів, усіма правдами і неправдами збільшували присадибні ділянки, у тому числі за рахунок нелегальної оренди землі колгоспників. Тому в Черняхівському, Черкаському, Уманському районах Київської області розміри присадибних ділянок одноосібників досягали 2–2,5 гектарів, Магдалинівському, Кам'янському, Оріхівському, Новомосковському районах Дніпропетровщини – 3 – 4 гектарів [6, арк. 24]. Сільськогосподарську продукцію, вирощену на них, селяни продавали на міських базарах, отримуючи додатковий прибуток, який майже не оподатковувався. Підсумовуючи, зазначимо, що у багатьох районах республіки «кількість присадибної землі в одноосібників значно перевищувала розміри їх польових наділів». Так, індивідуальному сектору Великотокмацького району належало 76 гектарів присадибної землі й лише 27 гектарів польової, Люксембурзького – відповідно 123 гектари і 27 гектарів [2, арк. 96 – 97].

Крім того, селяни, які вели індивідуальне господарство, на відміну від колгоспників зберігали право тримати коня. Користуючись тим, що правління колгоспів не виділяло своїм членам коней для поїздок на базар, лікарню, для обробки присадибних ділянок, одноосібники ставали сільськими перевізниками або здавали коней в оренду. Додатковим джерелом прибутків для одноосібників було й відхідництво на заробітки з сільської місцевості. Також селяни, які вели індивідуальне господарство, займалися перекупництвом: продавали на міських ринках продукцію присадибного господарства колгоспників. Такі факти були зафіксовані у Чернігівській, Донецькій, Дніпропетровській областях [22, арк. 71].

В результаті партійне керівництво непокоїло те, що «прибутки одноосібників значно перевищують загальні прибутки колгоспника, отримані як від колгоспу, так і від неусуспільненої частини господарства» [6, арк. 25]. Зрозуміло, що такий стан речей дискредитував саму ідею суцільної колективізації, яка спиралася на тезу про

переваги колективного способу життя. Й. Сталін з цього приводу висловився однозначно: «Якщо в індивідуала йдуть справи, то він, зрозуміло, знущасться над колгоспом» [19, с. 189].

Сигналом до початку нового наступу на одноосібника стали рішення липневої (1934 р.) наради в Кремлі з питань колгоспного будівництва, на якій Генеральний секретар зажадав від республіканського й обласного керівництва забезпечити щорічне зростання колективного сектора на 2–4%. Іншою настановою Йосипа Віссаріоновича була вказівка посилити економічний і фінансовий тиск на одноосібників: «у сфері податків, торгівлі й в інших сферах», щоб «дати їм зрозуміти, що їм вигідніше бути у колгоспі, ніж в індивідуалах» [19, с. 190–191]. Офіційна радянська історіографія так характеризувала новий курс влади: «Після наради робота щодо залучення одноосібників до колгоспів помітно активізувалася» [14, с. 312]. Зокрема, значно посилювався податковий тиск на селян, які вели індивідуальне господарство. 26 вересня 1934 р. РНК і ЦВК СРСР запровадили надзвичайний одноразовий податок для одноосібних господарств. Ставки податку значно збільшувалися залежно від наявності засобів виробництва й ринкових прибутків. Найбільша ставка розміром 200% окладу сільгосподатку 1934 р. встановлювалася для куркульських господарств, які нібито «все ще збереглися на початку другої п'ятирічки у ряді районів і вели підривну, розкладницьку роботу серед селянства» [1, с. 58].

Постанова РНК СРСР від 3 серпня 1934 р. збільшила для одноосібників і розмір хлібозаготівель. Згідно з нею обов'язкові поставки зерна державі індивідуальних господарств, для яких не були затверджені плани сівби, визначалися, виходячи із фактично засіяної площі зернових культур і за нормами, які на 50% перевищували норми, встановлені для колгоспів, що не обслуговувалися МТС. На відміну від попереднього закону до обов'язкової поставки включалися й надпланові посіви одноосібників, але за нормами у 2 рази нижчими за звичайні [1, с. 58].

Закон «Про сільгосподаток на 1935 р.» визначив, що ставки оподаткування одноосібників повинні не менш ніж на 25% перевищувати ставки оподаткування колгоспників. Аналогічне співвідношення було встановлено й для ставок самооподаткування одноосібників і колгоспників [1, с. 59].

Збільшивши податковий тиск на одноосібника, Кремль не забув і про санкції щодо тих індивідуальних господарств, які не виконували у встановлений строк обов'язкові натурпоставки й грошові платежі. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 21 серпня 1934 р. дозволила судовим органам конфісковувати все майно неплатника за винятком будинку, палива, одягу, взуття, білизни та інших предметів побуту, необхідних неплатникові й особам, які перебувають на його утриманні [21, арк. 86].

«Удосконалена» система оподаткування стала переконливим аргументом влади на користь

колективного способу життя. Так, вже у другій половині 1934 р. починається кампанія щодо виявлення прихованих куркульських господарств в індивідуальній секторі. Приміром, після перевірки Наркомзему УСРР у селі Варварівка Ємельчинського району Київської області до куркульських було зараховано 35 господарств, хоча у постанові сільради було вказано, «що у них немає жодного куркульського господарства» [24, арк. 48]. «Приховані куркульські господарства» були також виявлені у Грицівському районі Вінницької області, Чорнобаївському районі Київської області тощо.

У деяких селах місцеве керівництво почало вживати більш радикальні заходи, які згодом кваліфікували, як чергові «порушення соціалістичної законності». Правління сільради спочатку оголошувало більшість селян, які вели індивідуальне господарство, експертниками, а потім пояснювало їм, що у разі вступу до колгоспу вони будуть звільнені від податку. Подібні методи роботи з одноосібниками практикувалися у селах Скричино Козельського району Чернігівської області, Криковці Немирівського району Вінницької області [22, арк. 62].

В цілому, фінансові репресії щодо індивідуальних господарств застосовувалися за наступною схемою. Спочатку одноосібникам всупереч закону значно збільшували розмір податків або хлібозаготівель. Приміром, у селі Кирнасівка Тульчинського району Вінницької області селянам Діденко і Гнатенко замість 45 карбованців сільгосподатку нарахували кожному відповідно 113 карбованців і 121 карбованець [30, арк. 113]. Незаконне оподаткування призводило до несплати, «а це, у свою чергу, ставало приводом до масового розпродажу господарств». При цьому за безцінь, без описів продавалося все, навіть «картопля, хустки, казани, діжки, простирадла, рядна тощо та хаги». Під час конфіскацій «не обходилося й без випадків застосування фізичної сили проти селян» [30, арк. 90]. Про масштаби подібних розкуркулень свідчать наступні дані: у вищезгаданому селі Кирнасівка у 1935 р. було вилучено і розпродано майно 400 одноосібних господарств, наступного року – 63. На 25 липня 1937 р. Кам'янець-Подільським окрфінвідділом було «виявлено 512 фактів незаконного вилучення майна, з яких на Кам'янецький район припадало 105, Дунаєвецький – 91, Староушицький – 95...» [30, арк. 90, 130].

Позбавлення індивідуальних господарств тягової сили, реманенту, насіння призводило до того, що навесні та восени більшість з них «були неспроможні виконати свої посівні плани», а це дозволяло місцевим очільникам вжити чергові заходи: «відібрати землю, а потім і городи за невиконання агромінімуму». Процес скорочення землекористування індивідуальних господарств наочно ілюструють дані Тульчинського райземвідділу. Якщо 1 січня 1935 р. одноосібникам району належало 5 788 гектарів польової і 1 975, 4 гектара присадибної землі, то на 1 січня 1937 р. у них залишилося 24, 35 гектара і 282, 84 гектара землі відповідно [30, арк. 134].

Взагалі позбавлення одноосібників польової і присадибної землі поряд із фінансовими репресіями широко використовувалося місцевою владою у 1934 – 1937 рр. для ліквідації індивідуального сектора. Так, 4 жовтня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову Донецького обкому про відбирання землі у одноосібників, що злісно не виконували плану осінньої сівби, та передачу її колгоспам [24, арк. 59]. Зауважимо, що причиною відмови селян від виконання посівних планів нерідко було те, що сільради виділяли їм непридатні для обробки землі.

Щодо присадибних ділянок одноосібників, то їх розміри не могли перевищувати максимальної норми, встановленої для колгоспних господарств постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 травня 1935 р. За відсутності вільних земель для збільшення присадибних ділянок колгоспників дозволялося зменшувати ділянки одноосібників на 10%, але в межах існуючих норм. Ця стаття закону широко використовувалася обласним і районним керівництвом для обмеження присадибного землеводіння одноосібників. Приміром, у березні 1936 р. Чернігівський обком КП(б)У встановив для всіх індивідуальних господарств області розмір садиби на 10% нижче від мінімальної норми, визначеної для колгоспників, тобто – 0,27 гектара [29, арк.74]. В результаті на Чернігівщині почалося масове вилучення землі в одноосібників. При цьому їх ділянки передавалися організаціям, які не мали права користуватися землею. А в Березанському районі Київської області ділянки одноосібників отримували керівні працівники. Внаслідок подібних вилучень присадибної землі селяни, які вели індивідуальне господарство, залишалися без засобів для існування. Так, в одноосібниці Є. Харченко з села Петрівка Бахмацького району, на утриманні якої перебували сліпа донька й неповнолітня онука, від присадибної ділянки площею 0,50 гектара відрізали 0,35 гектара. Інших джерел прибутків ця родина не мала [29, арк.75].

Приводом до розгортання нової хвилі масових репресій проти одноосібників стало й невиконання ними хлібозаготівельних планів під час заготівельної кампанії 1934 р. Цей рік виявився неврожайним через складні погодні умови: жахливу посуху в південних регіонах республіки. Як зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р. [4, арк. 128]. В результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х центнерів з гектара. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 центнерів [5, арк. 4].

Низький врожай 1934 р. не примусив Кремль кардинально переглянути заготівельні плани. Тому на середину вересня у більшості колгоспів Дніпропетровської області було вилучено все зерно нового врожаю, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів [4, арк. 128].

На відміну від колективних об'єднань, які не могли притримати врожай – конвеєрним

методом його прямо з поля вивозили на державні заготівельні пункти, одноосібники не поспішали здавати хліб державі. Станом на 10 вересня 1934 р. індивідуальний сектор Дніпропетровської області виконав план зернопоставок лише на 21%, Донецької – на 23%, Одеської – на 29% [8, арк. 132 Зв.]. У деяких селах одноосібники не здали державі жодного кілограма зерна. Поширеною реакцією одноосібників на доведення нереальних заготівельних планів, як і в 1932 р., було стихійне відхідництво. Так, з Каменівської, Мусієвської, Корніївської сільрад Білозерського району у серпні 1934 р. виїхали майже всі власники індивідуальних господарств [9, арк. 506].

Партійне й радянське керівництво республіки пояснило невиконання хлібозаготівель одноосібним сектором у традиційний спосіб – «куркульським саботажем», звинувативши у втраті революційної пильності керівників райвиконкомів і сільрад. Поява 14 вересня 1934 р. постанов ЦК КП(б)У і РНК УСРР, а також директиви Наркомату юстиції республіки свідчить, що влада знову звернулася до апробованої зброї – репресій. Так, постанова Раднаркому УСРР визначила наступні методи впливу на одноосібників: накладення штрафів у розмірі п'ятикратної ринкової вартості незданого хліба і вилучення незданого зерна. Злісних незадачів мали також притягати до кримінальної відповідальності. Постанова створювала юридичне підґрунтя для здійснення нових депортацій селян: одноосібників, які вели підривну діяльність проти хлібозаготівель, передбачалося позбавляти земельних наділів і виселяти за межі області. За навмисне псування хліба до кримінальної відповідальності мали притягувати одноосібників, які ховали хліб в ямах, а найбільш злісних – депортувати за межі області. Черговий раз встановлювалася прискорена процедура розгляду хлібозаготівельних справ: не більше 5 днів з моменту передання справи до суду [8, арк. 132 Зв.].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності одноосібників деталізувала директива Наркомату юстиції УСРР. Звертає на себе увагу спрощення самої процедури покарання тих селян, які не виконували заготівельних планів. Якщо раніше злісними незадачачами одноосібники визнавалися лише після застосування до них методів адміністративного впливу, то тепер потреба у цьому відпала. Одноосібників, які не виконали хлібозаготівель, мали відразу притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 58 – 1 КК УСРР з конфіскацією майна [11, 131]. І хоча ЦК КП(б)У застерігав секретарів райкомів, голів райвиконкомів і начальників політвідділів від масового і хаотичного застосування репресій, було зрозуміло, що традиційних переключень не уникнути. Так, у селі Орлівка Коларівського району за злісне невиконання хлібозаготівель було притягнуто до кримінальної відповідальності 3 одноосібників: одного засудили до 5 років концтабору й оштрафували на 2 650 карбованців, інших двох – до 3 років

концтабору кожного [7, арк. 124]. В цілому, на 21 вересня 1934 р. в Дніпропетровській області за хлібозаготівельними справами було засуджено 126 одноосібників [10, арк. 4].

Реалізуючи курс центральної влади на ліквідацію індивідуального сектора, місцеве керівництво знову опинилося у складній ситуації. Посилюючи фінансовий тиск на одноосібників за прямими вказівками обвиконкомів та обкомів партії, районні й сільські можновладці наражалися на звинувачення у чергових «порушеннях соціалістичної законності». Показово у цьому плані була справа керівництва Кам'янець-Подільського округу. Голову окрвиконкому Шпільового, завідуючого окрфінвідділом Гаврилова, завідуючого окрземвідділом Чернявського, а також голову Солобокецького райвиконкому Стасюка і другого секретаря Митрофанова було притягнуто до кримінальної відповідальності за «незаконний масовий розпродаж майна одноосібників і незаконне вилучення у них польової і присадибної землі». Показово, що спочатку протягом 1935–1936 рр. очільники Кам'янець-Подільського округу навпаки звинувачувалися обласною владою Вінниччини у «слабкому тиску на одноосібні господарства під час стягнення грошових податків», про що свідчать численні постанови і телеграми обвиконкому. А виступ на пленумі голови окрвиконкому Шпільового, в якому він заявив про нереальність запланованих обвиконкомом сум стягнення з одноосібних господарств Кам'янець-Подільського округу оцінили, «як антидержавне й шкідливе» [30, арк. 73]. Але коли в окрузі нарешті почали «ліквідацію одноосібника», кам'янець-подільських можновладців звинуватили у «шкідницькій діяльності», спрямованій «на озлоблення мас», на «підбурення населення проти уряду та партії» і показово покарали [30, арк. 76, 90].

Взагалі методи колективізації індивідуального сектора, які використовували окремі місцеві керівники у 1934 – 1937 рр., дуже нагадували механізми «переканання селян» у перші місяці 1930 р.: побиття, залякування, знущання. Так, у селі Пирогівка Затонського району Вінницької області сільрада, прагнучи прискорити виконання одноосібниками сільгоспкампаній і домогтися їх вступу до колгоспу, організувала справжній погром індивідуального сектора, який тривав з 6 по 9 вересня 1935 р. Спеціально організованій бригаді було дозволено «проводити масові обшуки, під час яких розвалювали стіни будинків, вибивали вікна, знімали двері й рами. З горшків виливали їжу, горшки і посуд розбивали». Згодом Наркомат юстиції та Генеральна прокуратура республіки оцінили події у селі Пирогівка як черговий «випадок грубого викривлення

революційної законності» [26, арк. 136].

Намагання влади прискореними темпами й за будь-яку ціну ліквідувати індивідуальний сектор зумовлювали опір одноосібників, у першу чергу пасивний, що знаходило вираз у стихійному відхідництві, скаргах, які селяни надсилали до республіканських і центральних радянських та партійних установ, вимагаючи відновлення «соціалістичної законності». Іноді реакція селянського середовища набувала специфічного характеру. Так, навесні 1935 р. в селі Шукай – Води Христинівського району Київської області одноосібники, яких позбавили землі, почали масово виготовляти домовини (кожна родина готувала 2–3 труни), пояснюючи це «неминучістю смерті від голоду» [28, арк. 32].

Поряд з пасивним опором відбувалися й поодинокі масові виступи. Так, 18 липня 1935 р. у селі Козарі Носівського району Чернігівської області селяни організували волинку. Причини виступу були наступними. До колгоспу ім. Петровського наприкінці 1934 р. – на початку 1935 р. вступило 419 одноосібних господарств. Масовість вступу (до прийому нових членів колективне об'єднання нараховувало лише 97 господарств) дозволяє зробити висновок, що для більшості нових колгоспників це був вимушений крок, зумовлений фінансовою політикою держави. Під час вступу були усупієнені озимі посіви нових членів. Але селяни вважали, що оскільки свої поля вони засіяли, будучи одноосібниками, то й урожай з них має належати колишнім власникам земельних ділянок, а не колгоспу. Тому, коли дві колгоспні бригади спробували зібрати хліб із земельних ділянок нових членів, натовп жінок не пустив їх на поле [27, арк. 85].

Різноманітні репресивні заходи, застосовані владою протягом другої половини 1934 – 1936 рр., зумовили значний приплив одноосібників до колгоспів. Приміром, на початку березня 1935 р. у селах «Жабелівці, Іванківцях, Садківцях, Рудинцях, Радзивилівці на Бердичівщині вступили до колгоспу всі одноосібники, чим завершили суцільну колективізацію цих сіл» [13, с. 455]. В результаті вже за півроку: з 1 липня 1934 р. до 1 січня 1935 р. відсоток колективізованих селянських господарств у республіці зріс з 78,1% до 87,8% [13, с. 424].

Отже, основною причиною застосування репресій проти одноосібників у 1934–1937 рр. було прагнення влади повністю ліквідувати індивідуальний сектор, закінчивши таким чином колективізацію сільського господарства. Також Кремль продовжував використовувати репресії як засіб тиску на одноосібників під час виконання основних господарсько-політичних кампаній, що особливо яскраво проявилось під час хлібозаготівель 1934 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935-1937 гг.) / М. А. Вылцан. – М.: Наука, 1978. – 264 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 1096.
3. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1447.
4. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1467.

5. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1488.
6. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1489.
7. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1498.
8. ДАДО. – Ф.1520, оп.3, спр. 76.
9. ДАДО. – Ф.1520, оп.3, спр. 129.
10. ДАДО. – Ф.2262, оп.1 дод., спр. 3.
11. Зеленин И. Е. Коллективизация и единоличник (1933-й – первая половина 1935 г.)/ И. Е. Зеленин// Отечественная история. – 1993. - №3. – С. 35 – 55.
12. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.)/ Н. А. Ивницкий. – М.: РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. – 350 с.
13. Історія колективізації сільського господарства Української РСР/ Т.3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933 – 1937 рр./ Упорядн. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шатаїна, І. А. Шерман. – К.: Наукова думка, 1971. – 788 с.
14. История советского крестьянства в 5 т.: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927 – 1937 гг. – Т. 2/ Под ред. И. Е. Зеленина, Н. А. Ивницкого, И. В. Русунова, В. М. Селунской. – М.: Наука, 1986. – 448 с.
15. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ/ С. Кокін// Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – С.62-87.
16. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 – 1935. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 576 с.
17. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства/ В. І. Марочко// Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С.199 – 211.
18. Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов/ Ю. А. Мошков// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 -1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, А. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 7– 38.
19. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 – 1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, А. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 1056 с.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр.6430.
21. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6484.
22. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6485.
23. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6486.
24. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6489.
25. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6581.
26. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6776.
27. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6777.
28. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6778.
29. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6938.
30. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 7171.
31. Шаповал Ю. Г. Голодомор і репресії в Україні/ Ю. Г. Шаповал// Критика. – 2008. - № 12. – С. 8- 10.

УДК 930:908(477.51) «195/199»

М.М. ІГНАТЕНКО

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Ігнатенко Марина Миколаївна - Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет», доктор історичних наук

У статті аналізується вітчизняна історіографія з проблеми розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині другої половини ХХ ст. Автор приходиться до висновку, що це питання відображено у науковій літературі фрагментарно.

Ключові слова: історичне краєзнавство, історико-культурна спадщина, краєзнавча література, історико-краєзнавчі дослідження, пам'ятники історії і культури.

В статье анализируется отечественная историография по проблеме развития исторического краеведения на Черниговщине второй половины XX века. Автор приходит к выводу, что данный вопрос отображен в научной литературе фрагментарно.

Ключевые слова: историческое краеведение, историко-культурное наследие, краеведческая литература, историко-краеведческие исследования, памятники истории и культуры.

In article the domestic historiography on a problem of development of historical study of local lore on Chernigovshchine of second half of XX centuries is analyzed. The author comes to a conclusion that this point in question is displayed in the scientific literature fragmentary.

Keywords: historical study of local lore, a historical and cultural heritage, the literature of regional studies, researches istoriko-of regional studies, history and culture monuments.

© М.М. Ігнатенко, 2011

Історичне краєзнавство має на Чернігівщині глибоке коріння й багаті традиції. Історія регіону, де, за влучним словом академіка М.С. Грушевського, «поховані секрети Старої України», здавна приваблювала увагу аматорів і дослідників минушини. Наукова спадщина і досвід роботи краєзнавців Чернігівщини, у свою чергу, були об'єктом вивчення багатьох фахівців, які відтворили основні етапи розвитку історичного краєзнавства в регіоні протягом XVIII – першої половини XX ст.

Криза донедавна панівної у вітчизняній історіографії марксистської парадигми останнім часом зумовила зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем історичного краєзнавства. «На зламі тисячоліть, - зазначив академік П. Т. Тронько, - для всіх нас особливо важливо осмислити здобутки краєзнавства, проблеми, з якими воно стикається, перспективи його розвитку». Значний інтерес у цьому контексті становлять, зокрема, студії С. М. Куделка, С. І. Посохова, Е. М. Кучменко, Т. М. Попової, О. П. Реєнта, Я. В. Верменич, які відзначаються глибоким і оригінальним осмисленням нових підходів до історико-краєзнавчої проблематики. Водночас аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній історіографії відсутня спеціальна праця, присвячена розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині, як і в Україні в цілому, у 40-80-х рр. XX ст. Загальні міркування й окремі спостереження з цього приводу, розкидані по сторінках наукових праць, аж ніяк не висчерпують проблему.

Існуючу літературу з проблеми розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині можна умовно поділити на три групи. До першої з них належать праці, в яких різні аспекти розвитку історико-краєзнавчих досліджень у зазначений період розглянуті у масштабах усієї України. Водночас вони містять деякі відомості про стан краєзнавчого руху на Чернігівщині. Комплексний підхід до вивчення порушеної проблеми притаманний авторському колективу ґрунтовної монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР». У ній розкрито особливості краєзнавчих студій у післявоєнний час, форми й методи краєзнавчої роботи у середній та вищій школі, роль культурно-освітніх закладів у розгортанні краєзнавчого руху, багатогранну діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Окремі розділи присвячено дослідженню історії міст і сіл, а також фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів. Втім, книга не позбавлена впливу політичної кон'юнктури і загалом подає дещо спрощену й ідеалізовану картину розвитку історичного краєзнавства в Україні [1].

Подібні недоліки властиві й збірникові методичних матеріалів «Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР» у третьому [2] і четвертому [3] випусках якого наведено значний фактичний матеріал про пам'яткоохоронну і краєзнавчу роботу в Україні у 40-80-х рр. XX ст. Зокрема, охарактеризовано масштаби втрат, яких зазнала історико-культурна спадщина за часів Великої

Вітчизняної війни, відродження і подальший розвиток пам'яткоохоронних і краєзнавчих структур у післявоєнний період. Проаналізовано також нагромаджений в Україні позитивний досвід і гострі проблеми, які постали перед краєзнавцями в останні роки існування Радянського Союзу.

З принципово інших позицій сьогодення широке коло питань, пов'язаних з охороною і вивченням нерухомих пам'яток історії та культури, розглянуто в колективній монографії «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження», що побачила світ за загальною редакцією В.О. Горбика. У книзі висвітлено основні етапи становлення державної системи охорони пам'яток, діяльність громадських організацій у цій сфері в другій половині минулого століття, а також підведено певні підсумки вивчення пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Слід погодитись з авторами в тім, що у недалекому минулому значної шкоди історико-культурній спадщині завдали «ідеологічний догматизм та нетерпимість, неосвіченість та войовничий утилітаризм, ... байдужість та неувага з боку державних чинників» [4].

На особливу увагу заслуговує цикл праць академіка П. Т. Тронька, який протягом багатьох десятиліть органічно поєднував наукову роботу з практичною діяльністю в царині краєзнавства і охорони пам'яток історії та культури. За його безпосередньою участю було засновано Всеукраїнську спілку краєзнавців, відроджено журнал «Краєзнавство», видано низку праць, які здобули визнання і високу оцінку в Україні та далеко за її межами. У своїх монографіях і статтях, доповідях П.Т. Тронько фактично узагальнив досвід краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи в Україні у другій половині XX ст. Водночас у його працях, що побачили світ у 60-80-х рр., спостерігалась певна ідеалізація радянської пам'яткоохоронної системи, перебільшувалась роль політичного керівництва в організації краєзнавчих досліджень. Це стосується, зокрема, монографії «Летопись дружбы и братства: из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» [5], а також статей, опублікованих у тогочасній науковій періодиці. Слід зазначити, що у студіях, оприлюднених упродовж останнього десятиліття, вчений позбувся цих недоліків і цілком об'єктивно оцінив здобутки і втрати краєзнавчого руху в Україні [6;7].

Нагромаджений в Україні протягом 80-90-х рр. досвід підготовки багатотомної енциклопедичної праці – «Зводу пам'яток історії та культури» критично проаналізований у контексті розвитку історичного краєзнавства і пам'яткоохоронної роботи у низці студій В.О. Горбика. Йдеться, зокрема, про складну еволюцію концептуальних засад і науково-методичного підґрунтя «Зводу», пошук критеріїв відбору і оцінки пам'яток, які мають бути вільними від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань. Дослідник також засудив хибний підхід директивних органів

до фінансування і матеріально-технічного забезпечення цього проекту, що побутував на початку 90-х рр. Прагнення переключити видатки на підготовку і випуск томів «Зводу» на місцеві бюджети зрештою стало однією з головних причин гальмування вдало започаткованої справи: на жаль, цю капітальну працю не поталанило видати й досі [8].

Історико-правові основи пам'яткоохоронної роботи і практичне застосування відповідних законодавчих актів державними установами та громадськими організаціями в Україні у другій половині XX ст. всебічно висвітлені у дослідженні В. І. Акуленка. Спираючись на значний фактичний матеріал, учений дійшов цілком обґрунтованого висновку: радянське законодавство про охорону і використання історико-культурної спадщини мало суперечливий характер, а його втілення в життя було непослідовним, що негативно позначилось на стані історико-краєзнавчого руху, безпосередньо пов'язаного з пам'яткознавством [9].

Теоретичні засади й особливості розвитку пам'яткознавства в Україні у повоєнний період охарактеризовано у працях С. З. Заремби. Особливу увагу він приділив пам'яткознавчій діяльності місцевих музеїв, бібліотек, вищих навчальних закладів, громадських організацій [10]. Окрему монографію С. З. Заремба присвятив Українському товариству охорони пам'яток історії та культури, яке значною мірою прислужилося розвитку історичного краєзнавства, дослідженню і популяризації історико-культурної спадщини. Він відтворив складний шлях цього громадського осередка, розкрив форми і методи діяльності секцій, комісій, науково-методичних рад, місцевих організацій товариства, з'ясував причини негараздів, на які воно наразилось наприкінці 80-х рр. XX ст. [11]

Широке коло питань, пов'язаних з діяльністю краєзнавчих і пам'яткознавчих інституцій другої половини XX ст., висвітлено у студії Ю. З. Данилюка [12]. Значний інтерес становить його кандидатська дисертація, в якій простежено еволюцію громадських форм історичного краєзнавства в Україні протягом 50-80-х рр. Як стверджує дослідник, характерною рисою їхнього розвитку була тісна взаємодія вчених і краєзнавців у підготовці фундаментальних праць, передусім «Історії міст і сіл Української РСР». Водночас Ю. З. Данилюк відзначив спроби штучного протиставлення громадських формувань державним структурам, прояви формалізму, кон'юнктурного підходу до вивчення історії краю, що мали місце в діяльності деяких громадських організацій.

Основні тенденції розвитку краєзнавчого руху в Україні у 50-х – на початку 90-х рр. XX ст. проаналізовані у студії О. В. Савчук. Вона висвітлила діяльність науково-організаційних структур, що забезпечували проведення краєзнавчих досліджень, досвід краєзнавчих об'єднань тієї доби, доробок окремих дослідників рідного краю. На думку О. В. Савчук, незважаючи на цілком реальні намагання влади

відвернути увагу краєзнавців від вивчення української минувшини, зосередити свою увагу на питаннях сучасної історії, краєзнавчий рух подолав ці труднощі, переконливо довів свою життєздатність і за умов національно-державного відродження України вийшов на якісно новий рівень розвитку [13].

Краєзнавча діяльність державних та громадських музеїв України у другій половині XX ст. знайшла відображення в узагальнюючих працях М. М. Бондаря, Л. М. Славіна, Г. Г. Мезенцевої, А. С. Василенка, І. Т. Буланого, І. Г. Явтушенка. Щоправда, їм бракує критичного підходу до практики музейного будівництва, що можна пояснити як обмеженістю джерельної бази, так і відчутним впливом політичної кон'юнктури [14;15;16].

Цих недоліків значною мірою позбавлені дослідження Г. Г. Скрипник, Р. В. Маньковської, Е. М. Піскової, А. Д. Федорової, які побачили світ протягом останніх років. Вони переконливо свідчать, що уніфікація експозицій, насадження штучних соціологічних схем, жорсткий контроль за науково-дослідною роботою музейних закладів завдали серйозної шкоди українському музейництву. Але і за таких несприятливих умов музеї залишалися справжніми осередками краєзнавчого руху, сприяли всебічному вивченню історії краю, збереженню та популяризації історико-культурної спадщини [17;18]. На особливу увагу заслуговують цикл статей і кандидатська дисертація О. І. Крука, який з'ясував особливості розвитку музейної справи в Україні протягом 50-80-х рр. XX ст., проаналізував державну політику у цій сфері, визначив її основні напрямки, форми, методи та конкретні результати, розкрив внесок широкого краєзнавчого активу у формування музейного фонду України [19].

Участь архівних установ України в історико-краєзнавчому русі 40-80-х рр. XX ст. стисло схарактеризовано у дослідженнях А. Батюка, І. А. Бутича, В. В. Грабовецького, О. Г. Мітюкова, І. М. Мищака, С. Д. Пількевича. Як відомо, архівна система у повоєнні роки була безпосередньо підпорядкована силовим органам і значною мірою потерпала від адміністративної сваволі. Проте, на думку фахівців, публікація численних збірників історичних документів і матеріалів, що зберігалися у місцевих архівосховищах, створення різноманітних покажчиків і каталогів, опрацювання джерельної бази для «Історії міст і сіл Української РСР» і «Зводу пам'яток історії та культури» сприяли розвитку краєзнавчих студій [20].

Краєзнавчий доробок бібліотечних установ України систематизований тільки у першому наближенні – на рівні відомчих інформаційних матеріалів та окремих статей у часописах і збірниках матеріалів наукових конференцій, які не дають чіткого уявлення про еволюцію змісту, форм та методів краєзнавчої роботи бібліотек у цей складний і суперечливий час.

Основні форми й методи історико-краєзнавчої роботи в середній та вищій школі України схарактеризовано здебільшого на

сторінках періодичних видань і збірників статей науково-методичного характеру [21]. Певний виняток становить діяльність шкільних музеїв, узагальнена в низці спеціальних студій, створених, щоправда, у цілковитій відповідності з постулатами радянської історіографії. Методичні засади використання краєзнавчого матеріалу на уроках вітчизняної історії в школі опрацьовані в книзі М. М. Лисенка [22].

Розвиток вітчизняного туризму в контексті активізації краєзнавчого руху в Україні в 60-х – першій половині 80-х рр. висвітлено у статтях та кандидатській дисертації С. І. Поповича [23]. Він визначив роль і місце масового туризму в поширенні історико-краєзнавчих знань, популяризації культурної спадщини. Водночас аналіз тематики туристсько-екскурсійних маршрутів та туристсько-краєзнавчої літератури засвідчив їхню політичну тенденційність і заідеологізованість.

Важливий напрям історико-краєзнавчих досліджень другої половини ХХ ст. – вивчення історії промислових і сільськогосподарських підприємств – знайшов відображення у працях А. І. Євселевського, О. М. Кравець, В. О. Горбика, Є. П. Талан, Е. М. Скляренка, Р. Д. Ляха [24]. Значну увагу в них приділено участі громадськості та краєзнавчого активу у написанні «біографій» фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів України. Однак із зрозумілих причин дослідники були позбавлені можливості критичного аналізу методики підготовки та змісту численних нарисів з історії підприємств і трудових колективів.

До другої, порівняно невеликої в кількісному відношенні групи слід, на нашу думку, віднести студії, в яких висвітлено розвиток історичного краєзнавства у другій половині ХХ ст. в окремих регіонах України. Якщо протягом 80 – початку 90-х рр. вони зазвичай оприлюднювались у вигляді тез доповідей на регіональних і всеукраїнських наукових конференціях з історичного краєзнавства, то впродовж останніх років – на сторінках фахової періодики і дисертаційних досліджень. Їх використання дозволило виявити специфіку краєзнавчого руху на Чернігівщині, рельєфніше побачити його сильні та слабкі сторони. Під цим кутом зору особливий інтерес становлять роботи А. М. Каньоси [25], В. Є. Лобурця, Н. В. Беседіної, В. Ф. Павлухіної, М. В. Поставничої.

Третю групу наукових праць складають студії, безпосередньо присвячені розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у 40-80-х рр. ХХ ст. Загальну характеристику цього періоду в історії краєзнавчого руху в регіоні містять публікації О. Б. Коваленка, який констатував поступове відродження історико-краєзнавчих студій у цей час після їх занепаду, зумовленого брутальним втручанням тоталітарної держави в наукове життя і масовими репресіями, яких зазнали представники місцевої наукової та творчої інтелігенції протягом 30-х рр. Позитивну роль у цьому відношенні, на думку дослідника, відіграли місцеві організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, широке залучення краєзнавців до підготовки «Історії міст

і сіл Української РСР» і «Зводу пам'яток історії та культури», проведення республіканських і обласних наукових конференцій та семінарів з історичного краєзнавства [26]. Перебіг пам'яткоохоронної роботи на Чернігівщині в цей час, як складової частини краєзнавчого руху, розглянуто у статтях С. І. Кота. Він узагальнив значний фактичний матеріал, але обійшов увагою гострі проблеми, що мали місце у вивченні та використанні історико-культурної спадщини в регіоні, як і в Україні в цілому [27].

Важливе місце в історико-краєзнавчому русі на Чернігівщині у другій половині ХХ ст. посідали музейні заклади. Краєзнавчий доробок Чернігівського історичного музею, якому в 1991 р. було присвоєно ім'я В. В. Тарновського, стисло окреслено в статті Г. П. Арендар і С. М. Лихачової. Окремі аспекти пошукової роботи чернігівських музейників висвітлено у публікаціях В. І. Мурашка, В. В. Зайченко, Т. Г. Куценко [28]. А. А. Казаков, В. П. Коваленко і А. В. Ясновська узагальнили результати археологічних досліджень, які проводили співробітники цього музею в регіоні протягом 40-80-х рр. Здобутки науковців Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (з 1998 р. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») підсумували у ряді статей один з його фундаторів А. А. Карнабед та О. П. Романова [29]. Тісний взаємозв'язок між історичним та літературним краєзнавством засвідчують статті, присвячені збирацькій та науково-дослідній діяльності Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського (з 1993 р. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського). Досвід краєзнавчої роботи літературних музеїв регіону узагальнено в книзі С. П. Реп'яха, яка за своїм змістом і значенням виходить далеко за межі звичайного путівника.

Що ж до місцевих музеїв Чернігівщини, то їхня краєзнавча діяльність лише принагідно схарактеризована у публікаціях, які мають суто інформаційний характер. Виняток становлять хіба що поодинокі статті у фаховій періодиці про археологічні та етнографічні дослідження музеїв регіону.

Подібні недоліки притаманні й нечисленним публікаціям про краєзнавчу діяльність архівних установ та бібліотечних закладів післявоєнної Чернігівщини.

Вкрай фрагментарно висвітлено в літературі краєзнавчий доробок місцевих організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, досвід підготовки чернігівських томів «Історії міст і сіл Української РСР» та «Зводу пам'яток історії та культури», а також нарисів історії промислових і сільськогосподарських підприємств регіону.

Розвиток шкільного краєзнавства на Чернігівщині протягом 40-80-х рр. ХХ ст. схарактеризовано головним чином на прикладі окремих навчальних закладів у вигляді заміток у часописах і тез доповідей на наукових конференціях з історичного краєзнавства.

Причому йдеться в них здебільшого про методичні засади використання краєзнавчих матеріалів у навчально-виховному процесі [30], участь учителів і учнів у пошуковій роботі, русі червоних слідопитів, походах по місцях бойової та трудової слави, шкільні музеї та музейні кімнати, краєзнавчі гуртки і клуби. З-поміж публікацій з цієї проблеми вирізняються книги В. Ф. Покотила і Д. Т. Серьодкіної, Б. С. Драпкіна, І. К. Коломійця, в яких узагальнено багатий досвід діяльності відомих далеко за межами Чернігівської області краєзнавчих осередків у Менській і Березнянській середніх школах та Новгород-Сіверській школі-інтернаті.

Основні напрямки історико-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах регіону, передусім у Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка і Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя (обидва у 90-х рр. здобули статус університетів) стисло висвітлено у публікаціях М. С. Чуприни і Т. П. Демченко, Е. В. Яковенко, О. Б. Коваленка [31], О. В. Ростовської та Є. М. Страшко, Л. В. Ясновської, В. М. Малиневської.

Короткі біографічні відомості про активних учасників краєзнавчого руху на Чернігівщині в другій половині ХХ ст. наведено у книзі Д. П. Калібаби про відомих діячів культури, науки і політики регіону. Якщо у першому її виданні опрацьовано близько 20 персоналій краєзнавців тієї доби, то у другому – понад 40 [32]. Слід, однак, зауважити, що з різних причин поза увагою автора залишилось чимало аматорів історії рідного краю. Такий же енциклопедичний характер мають біографії місцевих краєзнавців, вміщені у ґрунтовному довіднику Г. Г. Мезенцевої «Дослідники археології України», причому їх

супроводжує вибрана бібліографія опублікованих студій.

Низку статей присвячено окремим краєзнавцям 40-80-х рр. З різним ступенем повноти в них висвітлено життєвий шлях і науковий доробок Ю. С. Виноградського, М. Т. Яцури, І. І. Єдомахи, І. З. Онищенко, Г. Я. Неділька, Г. П. Васильківського, Г. О. Кузнецова, О. В. Шекуна, кожен з яких значною мірою прислужився розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині.

Таким чином, розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині другої половини ХХ ст. відображена в науковій літературі фрагментарно. Перші публікації на цю тему з'явилися вже у другій половині 50-60-х рр. у зв'язку із поживавленням історико-краєзнавчих досліджень. Але до поглибленого вивчення досвіду і здобутків краєзнавчого руху на Чернігівщині, як і в Україні в цілому, дослідники звернулись лише у 80-х рр., коли з легкої руки П. Т. Тронька краєзнавство було поновлене у правах як важлива складова вітчизняної науки. Загалом наші попередники тільки окреслили контури проблеми, висвітлили діяльність деяких краєзнавчих осередків регіону і окремих аматорів місцевої старовини. Багатьом публікаціям бракує критичного підходу, аналізу наведених фактів, інколи навіть формальних ознак наукової праці, посилань на використані джерела. Чимало статей та заміток мають суто методичний або інформаційний характер. Поза увагою більшості авторів залишились архівні документи і матеріали місцевої преси. До того ж, студії, оприлюднені до початку 90-х рр., частогусто хибують на політичну заангажованість, зловживання ідеологічними кліше, упереджений добір фактів, ігнорування проблем і труднощів у краєзнавчій роботі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.
2. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: зб. метод. матеріалів. – К.: Ін-т історії АН УРСР: Миколаївський пед. ін.-т ім. В. Г. Белінського, 1989. – Ч. 3. – 174 с.
3. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: зб. метод. матеріалів. – К.: Ін-т історії АН УРСР: Миколаївський пед. ін.-т ім. В. Г. Белінського, 1989. – Ч. 4. – 153 с.
4. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. – К.: Ін-т історії України НАН України; Ін-т туризму Федерації профспілок України, 1998. – 399 с.
5. Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства: из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» / П. Т. Тронько. – К.: Наукова думка, 1981. – 128 с.
6. Тронько П. Т. Краєзнавство на межі тисячоліть // Краєзнавство.-2000.-№1-2.-С.8-19.
7. Тронько П. Т. Краєзнавство на Україні: традиції та перспективи / П. Т. Тронько // Завдання історичного краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури: темат. зб. наук. пр. – К., 1991. – С. 12–20.
8. Горбик В. О. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури» в контексті українського національного та культурного відродження / В. О. Горбик // Завдання історичного краєзнавства в дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури: темат. зб. наук. пр. – К., 1991. – С. 83–93.
9. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В. І. Акуленко. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
10. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К.: Логос, 1995. – 448 с.
11. Заремба С. З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: іст. нарис / С. З. Заремба. – К.: Логос, 1998. – 243 с.
12. Данилюк Ю. З. Збереження та пропаганда історико-культурної спадщини старовинних малих та середніх міст України у 60–80-х рр. / Ю. З. Данилюк // Дослідження історії малих і середніх міст України в контексті подальшого розвитку краєзнавства. – Чернігів, 1990. – С. 68–79.
13. Савчук О. В. Проблеми краєзнавчого руху 80-х рр. у матеріалах всеукраїнських наукових конференцій / О. В. Савчук // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 34–92.
14. Бондар М. М. Нариси музейної справи / М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, Л. М. Славін. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 191 с.
15. Василенко А. С. Літопис слави народної: з історії становлення і розвитку народних музеїв України / А. С. Василенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 190 с.
16. Буланний І. Т. Громадські музеї України: історія, досвід, проблеми / І. Т. Буланний, І. Г. Явтушенко. – К.: Мистецтво, 1979. – 197 с.

17. Скрипник Г. Г. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток / Г. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1989. – 302 с.
18. Маньковська Р. Краєзнавчі музеї в Україні: історія і сучасність / Р. В. Маньковська // Краєзнавство. – 2000. – № 1/2. – С. 153–159.
19. Крук О. І. Наукова і творча інтелігенція в реалізації державних та громадських музейних програм в 60–80-ті рр. / О. І. Крук // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 34–45.
20. Батюк А. Участь архівістів республіки у підготовці «Історії міст і сіл Української РСР» / А. Батюк // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 7–11.
21. Піддубський Г. І. Історико-краєзнавча робота в школі / Г. І. Піддубський, А. А. Чуб // Роль історико-культурної спадщини в комуністичному вихованні учнів. – К., 1983. – С. 84–93.
22. Лисенко М. М. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР / М. М. Лисенко. – К. : Радянська школа, 1961. – 203 с.
23. Попович С. І. Короткий екскурс в історію вітчизняного туризму / С. І. Попович // Краєзнавство. – 2000. – № 1/2. – С. 88–98.
24. Горбик В. О. Вивчення історії колгоспів Української РСР / В. О. Горбик, Є. П. Талан // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тез. доповідей. – К., 1984. – С. 114–116.
25. Каньоса А. М. Подолання негативних тенденцій в пам'яткоохоронній роботі на Поділлі в кінці 50–60-х рр. / А. М. Каньоса // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 204–219.
26. Коваленко О. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 39–45.
27. Кот С. І. З історії охорони культурної спадщини на Чернігівщині в роки відбудови і дальшого розвитку народного господарства (середина 1940-х – 50-ті рр.) / С. І. Кот // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тез. доповідей. – К., 1984. – С. 264–265.
28. Зайченко В. В. Скарбниця народних талантів / В. В. Зайченко, Т. Г. Куценко // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 6. – С. 96–97.
29. Карнабед А. А. Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику 25 років / А. А. Карнабед // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 5–7.
30. Чуприна М. С. Краєзнавчий матеріал на уроках, присвячених Великій Жовтневій соціалістичній революції / М. С. Чуприна, Ю. Я. Сіментов // Український історичний журнал. – 1977. – № 10. – С. 93–98.
31. Коваленко О. Б. Історичне краєзнавство: основні напрямки взаємодії вузу та школи / О. Б. Коваленко // Співробітництво вузу і школи – найважливіша умова підготовки вчителя: обласна наук.-метод. конф. : тез. доповідей. – Чернігів, 1990. – С. 73–74.
32. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини / Д. Калібаба. – Чернігів : Ред.-видав. відділ комітету інформації, 1998. – 256 с.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.3

О.В. ПОНОМАРЕНКО

СИМВОЛІКА СВІТЛА У «СЛОВІ ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» ІЛАРІОНА КИЇВСЬКОГО

Пономаренко Олена Вікторівна - викладач кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів, пошукач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Дана стаття присвячена аналізу символіки світла, якою просякнута перша пам'ятка давньоруського оригінального письменства – «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, першого митрополита з русів.

Ключові слова: вогонь, символ, світло, Бог, сонце.

Данная статья посвящена анализу символики света, которой пронизан первый памятник древнерусской оригинальной письменности – «Слово о Законе и Благодати» Иллариона, первого митрополита из русов.

Ключевые слова: огонь, символ, свет, Бог, солнце.

The article deals with the analysis of light symbolism which runs through the first memorial of Old Russian original written language «The Treatise on the Law and Grace» by Illarion, first Rus metropolitan.

Keywords: fire, symbol, light, God, sun.

© О.В. Пономаренко, 2011

Давньоруська писемність – надзвичайно багате явище у духовному житті Київської Русі. Слід відзначити, що розвиток вітчизняної філософської думки йшов дуже швидко. Перші українські любомудри вчилися у античних мислителів (Піфагора, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура тощо); поширеними були візантійські, болгарські, чеські, а також західноєвропейські твори, що органічно вліталися у культуру Київської Русі. При цьому загальновідомо, що термін «учнівства» давніх мислителів був надзвичайно короткий. Першою пам'яткою давньоруського оригінального письменства є «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, першого митрополита з русів. Цікаво, що, на думку вітчизняного дослідника Ю.М. Вільчинського, цю працю було створено менш ніж через 10 років після запровадження християнства у Київській Русі. Важливим моментом тут слугує відповідь на запитання: яку дату вважати роком прийняття християнства на Русі. Адже офіційна дата – 988 р. – стосується лише хрещення киян, а не всієї Русі, як, наприклад, безпосередньо відзначає вітчизняний дослідник М. Іванченко [4, 118]. Сам же процес християнізації Русі був надзвичайно тривалим.

В цілому серед дослідників «Слова» Іларіона Київського існують певні розбіжності щодо дати його написання. Так, О.В. Горський, звернувши увагу на згадані у творі події та історичних осіб, вважає, що створений він був між 1037 та 1050 рр. У свою чергу, М.М. Розов припускає, що ймовірною датою написання може бути 1049 р.,

в якому відбувся збіг таких свят, як Благовіщення та Пасха. Дослідник пояснює свою позицію тим, що «Слово» являє собою, з одного боку, церковну промову, пов'язану з євангельським текстом («благодать же й істина сталися через Ісуса Христа» (Іоанн: 1, 17)), проголошувану на Великдень, а з другого – містить розвиток теми іншого євангельського тексту про «благу вість».

Незважаючи на розбіжності, з впевненістю можна сказати, що «Слово» було написане у кінці I половини XI ст., тобто через піввіку після хрещення киян. Так чи інакше, але ми маємо невеликий часовий проміжок, який ознаменувався появою першого самостійного твору як результату філософських пошуків тієї доби, адресованого, між іншим, широкій аудиторії, що в цілому слугує свідченням високого ступеня розвиненості культури слов'ян-русів.

Справедливо високо оцінили внесок Іларіона у розвиток української філософської думки вітчизняні сучасні дослідники В.С. Горський та Б.О. Лобовик, які відзначили: «... Іларіон – не просто один з ранніх ретрансляторів світової культури на вітчизняний ґрунт. Він – оригінальний мислитель, твори якого, сповнені глибокого світоглядного звучання, ставлять їх автора біля самих джерел вітчизняної філософії та етики, а в ряді відношень підносять його до рівня постановки і розв'язання загальноєвропейських філософсько-етичних проблем» [3, 89].

Праця Іларіона була відповіддю на актуальні нагальні потреби соціально-політичного розвитку держави того часу, коли політичної загостреності

набули злободенні питання, породжені самим життям і соціально-політичними реаліями ранньофеодальної Київської держави. Слід згадати, що час створення твору – це час «бурхливого суспільного й духовного розвитку нової формації, важливим елементом якого було становлення індивідуальної свідомості особи» [3, 90]. А ми на початку XXI ст., у свою чергу, теж живемо в епоху розвитку нової формації і бурхливих змін, які торкнулися усіх сфер нашої життєдіяльності (і економіки, і політики, і культури тощо). Тому в даному контексті звернення до дослідження «Слова» у сучасних соціально-політичних і духовних умовах існування суспільства і окремої особи є надзвичайно актуальним сьогодні.

Окрім специфіки, детермінованої особливостями суспільного розвитку доби Київської Русі, твору властивий наголос на цілій низці загальнолюдських цінностей, що мають значення для розвитку людства в цілому. Зокрема, у творі містяться:

1) красномовні панегірики на честь книги і книжної мудрості, звернення до яких є особливо актуальним у наш час розвитку інформаційних технологій, коли книга як об'єкт, що є втіленням Премудрості, на жаль, втрачає свою домінуючу роль у житті людини;

2) прославляння величі землі Руської, що сподується з розгортанням патріотичної ідеї єдності, вкоріненої у почуття й свідомість особистості, яка визнає свою причетність до долі власної землі, – тема, актуальна для сучасної України;

3) проблема корпоративної та абсолютної моральності (визначення, дане в етиці доби Нового часу).

Таким чином, вищезазначене свідчить про надзвичайну актуальність звернення до дослідження «Слова» у наш час, коли гостро відчувається нестача у духовних орієнтирах суспільної й індивідуальної життєдіяльності. Звідси, аналіз «Слова» Іларіона на предмет його значущості для духовного розвитку особистості та суспільства складає головну мету даної статті, реалізації якої підкорені наступні конкретні завдання:

1) усвідомити, Ким насправді для Іларіона Київського був Христос;

2) зробити висновки й окреслити подальші перспективи дослідження.

Базою для написання статті, у першу чергу, слугує славнозвісна праця митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать».

Перша оригінальна праця доби Київської Русі, розвиток культури якої певною мірою був обумовлений процесами християнізації, – «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського являє собою апологію введення християнства на Русі. Як відзначають В.С. Горський і Б.О. Лобовик, «релігійна ідея, як відомо, суб'єктивно має цінність довершеного й визначального утворення, яка в свідомості віруючого здатна відігравати регулятивну роль щодо змісту цієї свідомості» [3, 90]. При цьому слід пам'ятати, що твір складався у той час, коли християнство ще не

набрало сили на Русі, не здолало тих культурних традицій, які століттями були визначальними у житті людини і суспільства. Тому цілком зрозумілим є той факт, що «Слово» поряд із сакральним, священним, суто християнським містить у собі мирське, близьке до духу тодішньої людини. Більш того, під християнськими символами Світла й Сонця, що використовує Іларіон, розпізнаються язичницькі солярні символи, поширені серед слов'ян, у житті яких надзвичайно значуща роль відводилася Сонячним Божествам (Перуну, Сварогу, Дажбогу, Коляді, Ярилу, Овсію, Купалу, Палію, Чуру тощо). Адже, як зазначає вітчизняний дослідник М. Іванченко: «Сонцеві поклонявся увесь слов'янський світ» [4, 67].

Цікавим є той історичний факт, що навіть сам Володимир Святославович, під безпосереднім примусом і за наказом якого відбулося загальне хрещення киян, був похований за язичницьким звичаєм. А після його смерті митрополит Іларіон, до речі, акцентував увагу на тому, що християнська паства є нечисленною.

У цілому, «Слово» Іларіона просякнуте жагучою любов'ю до Христа та Христового вчення, які несуть людям ніщо інше, як порятунок від ідолського мороку буття, притаманного язичництву, і не дозволяють «в служінні бісам загинути» [5, 91].

В цілому, людське співжиття неможливе без певних орієнтирів, серед яких визначальними є регулятори у вигляді норм і законів, але їх недостатньо для повноцінного розвитку, який можливий лише у духовній площині. Й Іларіон фіксує шлях розвитку людства наступним чином: «Спершу закон, потім благодать, спершу тінь, потім істина» [5, 92]. Це протиставлення Закону Мойсеєва й Благодаті, Істини – Христа, як темряви – світлу, просякає собою всю працю митрополита.

Яквідзначає український дослідник, перекладач «Слова» С.В. Бондар у своїх Коментарях до нього, використане у тексті «тень» означає «тінь», «привид», «видіння», «подібність», «недійсність», «мрія», «невизначеність», «відблиск». У даному контексті – тінь, подібність, тобто «Ветхий завіт», як прообраз «Нового завіту» [5, 103].

Порівняймо: категорія тіні набула нового звучання у психоаналізі, зокрема, у роботах К.Г. Юнга, де він говорить про архетип Тіні, тобто про все темне й страхітливе, приховане глибоко у підсвідомості, що ретельно оберігається від світла свідомості. Доки людина (і людство в цілому) перебуває під владою тіні, доти поширеними є її страхи, що породжують хворобливі стани і заважають «нормально» жити й діяти. Вхідження ж у русло повноцінного життя, головною ознакою і атрибуту якого є свобода, можливе тільки з розсіянням мороку під світлом усвідомленої Істини, наголошує Іларіон. Припустимо, що йдеться про пробудження свідомості і, як наслідок, подальше її повноцінне функціонування.

На мою думку, саме такий шлях пробудження свідомості й надалі її оздоровлення і показав Іларіон, використовуючи символи сонця, світла

й життєдайного тепла: «І холод нічний згинув, коли сонячне тепло землю зіграло. І вже не тісно у законі людству, а в благодаті вільно воно ходить. Іудеї ж бо при свічці закону робили своє виправдання, християни ж при благодатнім сонці своє спасіння творять» [5, 93]. Зазначене спасіння дав людям християнський Бог, що втілив Свою Благодать серед людей через Сина Свого Єдинородного – Христа, котрий і зійшов на землю, «як сонця світло» [5, 94].

Висновки. Таким чином, митрополит Іларіон, сповнений щиросердої любові до Христа як морального взірця, єдино здатного розсіяти морок ночі й освітлити своїми сонячними променями кожну людську душу й розум, відверто пропонує

кожному звернутися до Нього заради спасіння власної безсмертної Душі з метою прилучитися до Сонячного Світла Відродження. Йдеться про розвиток людської свідомості й самосвідомості, що тяжіє до трансцендентного Світла, яке, у свою чергу, визначає шлях морального самовдосконалення людини, зорієнтованої Христом у площину духовно-моральних цінностей.

Перспективи. Дана стаття у подальшому послужить підґрунтям для дослідження процесу розвитку метафізики світла у філософській думці доби Київської Русі, просякнутої християнським Духом та християнськими моральними настановами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вільчинський Ю.М., Скринник М.А., Скринник З.Е. Розвиток філософської думки в Україні. – Львів: ЛДУ, 1991. – 108 с.
2. Горський В.С. Святі Київської Русі. – К.: Абрис, 1994. – 176 с.
3. Горський В.С., Лобовик Б.О. Перлина давньоруської культури // Філософська думка. – 1988. – № 4. – С. 89 – 91.
4. Іванченко М. Дивосвіт прадавніх слов'ян. – К.: Радянський письменник, 1991. – 171 с.
5. «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського // Філософська думка. – 1988. – № 4. – С. 91 – 106.

УДК [930.2(4) : 623.4444.2] «04/14»

Д.В. ЛОБАЧ

ГЕНЕЗИС МЕЧА НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ: СИМВОЛИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Лобач Даниил Викторович – аспирант Луганского национального университета им. Т. Шевченко

У статті проведено аналіз сакрального і символічного значення меча в житті середньовічного європейського суспільства, встановлена роль меча в якості символу в духовній, правовій та інших сферах суспільного життя Середньовічної Європи.

Ключові слова: меч, Європа, Середньовіччя, символізм, сакральний зміст.

В статье произведен анализ сакрального и символического значения меча в жизни средневекового европейского общества, установлена роль меча как символа в духовной, правовой и прочих сферах общественной жизни Средневековой Европы.

Ключевые слова: меч, Европа, Средневековье, символизм, сакральный смысл.

The article analyzed the sacred and symbolic significance of the sword in the life of a medieval European society, established the symbolic meaning of the sword in the spiritual, legal and other spheres of social life of medieval Europe.

Keywords: sword, Europe, the Middle Ages, symbolism, sacred meaning.

© Д. В. Лобач, 2011

Для анализа эволюции меча в период Средневековья необходимо осветить вопрос об отношении к мечу в этот период. В средние века меч становится не просто военным инструментом, а многогранным символом, прочно вошедшим в культуру и быт Европы. Символические аспекты оружия в эпоху Средневековья, и, в частности, меча затрагивали в своих работах такие исследователи, как Ж. Флори [22], Ф. Кардини [7]. Вопрос о символизме меча в духовной жизни и традициях Киевской Руси рассматривал в своих работах И. Кирпичников [9]. Однако проблема символизма меча в духовной, правовой и прочих сферах

общественной жизни Средневековой Европы не был объектом отдельного научного исследования. Таким образом, целью данной статьи является анализ сакрального и символического значения меча в жизни средневекового европейского общества.

Деятельность оружейника, умеющего ковать мечи, в Раннем Средневековье рассматривалась как занятие, близкое к колдовству [11, с. 193]. Корни средневековой европейской традиции, «... которая делала из оружейника, наряду с золотых дел мастером, сакральное существо...», следует искать в обычаях варварского, скандинавского и германского общества. В «Старшей Эдде»

– сборнике древнеисландских песен о богах и героях, записанных во второй половине XIII в. – и многочисленных сагах встречается множество упоминаний о могущественных кузнецах: Альберике, Миме, Ригене, Зигфриде, выковавшему бесподобный меч Нотхунг, и Виланде и других. Например, вот как в «Сага о Тидреке» описана работа божественного кузнеца Виланда: «Король сказал: «Добрый меч» – и хотел взять его себе. Велюнд же отвечал: «Он еще недостаточно хорош, нужно, чтобы он стал еще лучше, и я не успокоюсь, пока не добьюсь этого». Велюнд вернулся в свою кузницу, взял напильник, сточил меч в мелкую стружку и смешал ее с мукой. Потом он накормил этой смесью прирученных птиц, которых три дня держал без пищи. Он расплавил птичий помет в горне, получил железо, очистил его от окалины и снова выковал меч размером меньше первого. Меч этот хорошо прилегал к руке; первые же изготовленные Велюндом мечи были больше обычных. Король, разыскав Велюнда, похвалил меч и заверил, что это самый острый и лучший из всех мечей, какие он когда-либо видел. Они спустились к реке. Велюнд взял клох шерсти толщиной в три пяди и такой же длины и бросил его в воду. Он спокойно погрузил в реку меч, и лезвие рассекло шерсть так же легко, как оно рассекало само течение...» [цит. по: 11, с. 193].

Процесс изготовления меча окружал ореол таинственности, благодаря чему, в средневековых легендах и преданиях он нередко наделялся сверхъестественными свойствами. Достаточно вспомнить меч легендарного короля Ирландии Нуаду Серебряная Рука, который невозможно было отразить; меч скандинавского бога лета и плодородия Фрейра, сражающийся сам по себе; Экскалбур – волшебный меч короля Артура, который не мог затупиться и ножны которого заживляли раны; меч-кладенец с острова Буяна из русского фольклора.

Христианство по мере распространения в Европе в IV – X вв., сталкиваясь с языческими традициями сакрализации оружия, и, желая привлечь в лоно церкви не только низшие, но и высшие сословия, постепенно трансформирует собственные традиции и обряды в направлении придания оружию, и, в частности, мечу, неких черт христианского священного символа. Возникает новая христианская парадигма, согласно которой меч становится символом христианской веры. Наряду с Евангелием, полноправным участником христианского обряда принесения присяги становится «священное оружие», клятва на котором приравнивалась к клятве на Евангелии [7, с. 191 – 192]. По мнению Ф. Кардини, вопрос о равнозначности оружия и Евангелия являлся центральным вопросом «...всей римско-христианской «методологии» приручения и подчинения христианству германского язычества»: «Воин с оружием в руках чувствовал себя намного увереннее. Он знал, что христианство стремилось усовершенствовать древние законы. Даже призывая сложить оружие, христианство, тем не менее, не считало его чем-то недостойным

христианина. Христианином, следовательно, можно было стать, отнюдь не отказываясь от заветов предков. Подобная мотивировка весьма способствовала привлечению германцев на сторону христианства. Поступая так, христианство, однако, шло на незначительную уступку. Ведь отказ от военного насилия нелегко было бы оправдать при помощи Ветхого завета. Язычество получило дополнительное обоснование именно благодаря Ветхому завету. Сам Павел, говоривший о «духовном мече», и Апокалипсис, совместивший символику книги и меча, служили на уровне символического языка оправданием клятвы, произносимой «или на Евангелии, или на оружии». Между идеей, что Евангелие является оружием и что священное оружие равнозначно Евангелию, концептуально огромная дистанция. На символическом же уровне их разделяет один шаг» [7, с. 191 – 192].

С символическим аспектом меча связана также средневековая теория двух мечей, сформулированная Папой Бонифацием VIII (1294 – 1303 гг.). Согласно теории двух мечей, «... Христос отдает духовному (церковному) владыке два меча как символы духовной и светской власти. И уже сам духовный владыка, в свою очередь, вручает один меч светскому государю и потому имеет первенство над ним» [6, с. 84]. Поэтому меч входил в число обязательных королевских регалий западноевропейских монархов. В средневековых коронационных формулах, использовавшихся при англосаксонских, немецких и французских церемониях коронации, передача меча символизировала власть, которую церковь торжественно передавала королям для защиты тех, кто в ней нуждается [22, с. 63 – 71]. Меч короля должен был защищать государство и церковь как от внешней опасности – нападения врагов христианства, так и способствовать поддержанию внутреннего мира – вершить справедливость и королевское правосудие, следуя направляющим принципам церкви.

Император Карл Великий (747 – 814 гг.), известный по описаниям своей скромностью, всегда носил меч не как украшение, но как символ власти [10]. На погребальном катафалке императора Священной Римской империи Фридриха III (1415 – 1493 гг.) среди прочих регалий королевской власти – рядом с короной, скипетром и державой – находился также и меч покойного монарха [13, с. 280].

Средневековый юрист Г. Бректон (? – 1268 гг.), автор трактата «О законах и обычаях Англии», писал, что «...меч означает защиту государства и страны», а также указывал на то, что короли, производя вассалов в дворянский титул «... сообщают этим людям высокое достоинство, власть и имя, когда они опоясывают их мечем, то есть поясом, на котором висит меч» [3].

В Киевской Руси меч также являлся важнейшим военным и государственным символом. В первую очередь, меч воплощал власть князя. Князь Роман Галицкий (1150 – 1205 гг.) возражал посланнику Папы Римского Бернаруду Клервосскому, обещавшему ему королевский венец и поддержку мечом Папы, следующим образом: «Имею меч от

Бога данный, и доколе есть при бедре моей, не имею нужды иначе покупать, токма кровию как отцы наши и деды распространили и умножили землю Рускую» [9].

Меч, и королевский меч в частности, выступал в роли верховного символа правосудия. Например, в своде законов средневековой Швеции, так называемом «Ландслаге» короля Магнуса II Эрикссона (1316 – 1374 гг.), подписанном в 1347 г. королевскому мечу приписывается высшая карательная функция: «[Если] хозяин или сторож убьют кого-нибудь из тех, кто совершит это (кражу – Д. Л.), то пусть они лежат неотомщенными, как если бы [они пали] от меча короля» [10, с. 191].

Средневековые правовые памятники рассматривает меч, в буквальном смысле, как инструмент правосудия. Ему отводится не малое значение в решении конфликтов, фактически он заменяет собой институт свидетелей, адвокатов и обвинителей. Круг, решаемых с помощью меча вопросов в раннем средневековье, был довольно широк. Одна из древнейших «варварских правд» – «Алламанская правда» («Lex Alamannorum»), являющаяся записью обычного права западногерманского племени алеманнов конца VI – VIII вв. – отводит решение ряда спорных ситуаций в ведение меча. Во-первых, путем поединка на мечах можно было отстоять собственное достоинство и честь: «Если какой-либо свободный припишет другому свободному какое-либо преступление, которое причиняет смерть, и обвинит его перед королем или перед герцогом, а дело затем не будет подтверждено, за исключением того, что он сам говорил, то разрешается тому, кому вменяется преступление, с обнаженным мечом против другого оправдаться» [1, с. 173]. Во-вторых, мечом разрешались спорные вопросы наследования, в частности, по женской линии: «Если близкий родственник покойного мужа пожелает оспаривать приданое у этой женщины, она должна (доказать) при помощи клятвы с 5 поименованными соприсяжниками или при помощи поединка с обнаженным мечом. Если она сможет приобрести это имущество (выиграть) при помощи клятвы или при помощи поединка, то после смерти женщины это имущество никогда не возвращается (к мужу), но им должны владеть навеки или следующий муж или его дети» [1, с. 176]. В-третьих, при помощи меча решался такой важный вопрос как изменение границ земельных наделов и принадлежность спорных территорий: «Если возник спор между двумя родами о границах их земли и один скажет: «Это наша граница», другой – отойдет на другое место и скажет: «Это наша граница», там должен присутствовать человек из народа и должен положить знак, где они хотят установить границу. После того, как знак будет установлен, они должны сойтись на середине и в присутствии графа взять некоторое количество земли и воткнуть в нее ветви с деревьев. Оба рода, спорящих между собой, должны эту землю положить в руки графа. Тот должен ее завернуть в сукно, поставить печать и (передать) в верные

руки до разрешения (спора). Тогда должны обе стороны торжественно обещать поединок (устроить). Когда будут готовы к сражению, то должны прийти на середину этой земли и должны ее коснуться теми самыми мечами, которыми должны сражаться, и призвать создателя в свидетели, что кому он даст победу, на стороне того справедливость (право), и затем должны сразиться. Кто из них победит, тот должен владеть тем, относительно чего у них был спор, а те другие, которые старались оспаривать его собственность, должны уплатить 12 солидов» [1, с. 185].

В Киевской Руси – «мечник» – чин судебной княжеской администрации получил свое название от меча, карающего неправду.

Отзвуки решения споров при помощи меча на территории Европы сохраняются в течение длительного времени. В привилегии, пожалованной в 1174 – 1178 гг. пражским немцам чешским князем Собеславом II (1126 – 1178 гг.), способом доказательства невиновности в краже, служила клятва, данная в кругу, очерченном на земле мечом [17, с. 229].

В «Иммунитетном привилее на имение рыцаря Клеменса из Руци», подписанным польским королем Болеславом V Стыдливым (1226 – 1279 гг.) в 1252 г., поединок на мечах причисляется к общепринятым средствам судебного расследования [20], а в одном из ранних юридических памятников феодальной Чехии – «Рожмберской книге», составленной во второй половине XIV в. – назначается как мера пресечения и возможность защиты для преступника одновременно [18].

Во Франции судебные поединки оставались способом вершить правосудие вплоть до XV в., несмотря на попытки государственной власти свести их количеству к минимуму. К ним разрешалось прибегать лишь в тех случаях, когда отсутствовали какие-либо доказательства, и приходилось полагаться только на «Божий суд» [4, с. 134].

В дальнейшем меч становится неотъемлемым атрибутом рыцарского сословия, дворянства и благородного происхождения в целом.

Согласно «Саксонскому зеркалу», старейшему правовому сборнику Германии, составленному в 1221 – 1225 гг., мечник, приходящий на суд к своему господину, должен был сложить с себя все признаки своего благородного сословия, а именно: «...меч, и нож, и шпоры, снять перчатки и все железное» [19, с. 139].

«Польская правда» или «Эльблонгская книга», относящаяся к XIII в., определяла, что простолюдин, вызвавший рыцаря на суд божий, должен был сражаться с ним оружием дворянского сословия – мечом: «... но если крестьянин вызвал рыцаря, то они должны драться на мечах» [15, с. 432].

Меч – оружие благородных, поэтому, в случае, если слуга, защищая своего господина, с мечем в руках наносил раны представителю более высокого, нежели он сам, сословия, то не нес никакой ответственности за свои поступки. Отвечать же за них должен был его господин:

«Постановляем, если случится, что какие-либо из принадлежавших к каким-либо сословиям, поспорят, а слуга, помогая своему господину, обнажив меч или саблю, поранит кого-либо, то за это он не должен быть наказан ни пострадавшим, ни его друзьями, и только его господин, если он виноват, должен быть вызван (в суд) и отвечать (за рану)» [14, с. 306].

В португальской «Прагматике» 1340 г. – законе, призванном регламентировать одежду и питание людей различного социального положения, право ношения дорогих и богато украшенных мечей закреплялось только за представителями высшего сословия [16, с. 238].

Представление о роли меча в жизни рыцаря дают также средневековые эпические поэмы, рыцарские романы. Главный герой «Песни о Роланде», умирая, прощается не с любимой или родными, а со своим мечом. Таким образом, обозначая, то, что для рыцаря весь мир, который он покидает, сосредоточен именно в оружии, благодаря которому можно было заслужить титул, защитить свою жизнь и честь, разбогатеть. Здесь меч не просто инструмент – это и верный друг, и защитник, и, зачастую, последняя надежда: «Бьет граф теперь мечом по глыбе красной. Сталь не шербится – лишь звенит о камень. Он видит, что с клинком ему не сладить, И начинает тихо сокрушаться: «Мой светлый Дюрандаль, мой меч булатный, Как ты на солнце блещешь и сверкаешь! Ты в Морианском доле дан был Карлу – Тебя вручил ему господний ангел, Чтоб ты достался лучшему вассалу, И Карл меня тобою препоясал. С тобой я покорил Анжу с Бретанью, с тобою Мэн и Пуату я занял; с тобой громил я вольный край нормандский; с тобой смирил Прованс, и Аквитанию, И всю Романью, и страну ломбардцев; с тобою бил фламандцев и баварцев; с тобою ходил к полякам и болгарам; с тобою Царьград принудил Карлу сдать; с тобою привел к повиновенью саксов, ирландцев, и валлийцев, и шотландцев, И данниками Карла сделал англов; с тобою вместе покорил все страны, Где ныне Карл седобородый правит. с тобою расстаться больно мне и жалко. Умру, но не отдам тебя арабам. Спаси нас, боже, от такого срама!» [12, с. 134].

В период высокого и позднего Средневековья, вследствие усовершенствования технологии изготовления металлических полос, процесс производства мечей становится на поток: с одной стороны – это приводит к достаточно широкому распространению мечей вне дворянской среды, с другой – отрицательно

сказывается на качестве этих клинков.

Так, мечи становятся доступными крестьянам и горожанам. Об этом свидетельствует, к примеру, текст «Мира для рейнской Франконии», относящегося к правлению императора Священной Римской империи Фридриха I Барбароссы (1123 – 1190 гг.): «Нарушитель мира, вызванный судьей на суд, должен прийти только с 30 мужами, — не больше двадцати девяти, чтобы сам он был тридцатый; все они да не носят другого оружия, кроме меча... Крестьяне и люди их сосояния, выходя за околицу, да не носят другого оружия, кроме меча» [2].

Факт распространенности мечей, как оружия, среди свободных людей подтверждает и выдержка из документа, регламентирующего эксплуатацию серебряных и медных рудников в Лионне и Божоле, датированного 1475 г.: «... акже никто из указанных мастеров, рабочих, подсобных рабочих и обслуживающих не должен осмеливаться вносить на упомянутые рудники в шахту, в плавильню, кузницу, дома и в другие помещения меча, кинжалы, дротики и другое оружие нападения, кроме маленьких ножей для резания хлеба и мяса под страхом конфискации названного оружия и [штрафа] в 10 турецких су за каждый раз, если они будут обнаружены» [21, с. 166].

Свидетельством возрастания роли меча, как неперемного маркера сильного пола также служит определение наследования по мужской линии как «наследования по мечу», а родственников по мужской линии – как «родственников по мечу» [8; 5; 18].

Несмотря на то, что в эпоху Средневековья меч продолжает занимать место вспомогательного оружия, за ним закрепляется статус благородного оружия, позволяющему продемонстрировать личную отвагу и мастерство владельца в схватке, в отличие от оружия дальнего боя. Биограф французского короля Людовика Святого (1214 – 1270 гг.) Ж. Жуанвиль (1223 – 1317 гг.) следующим образом описывает тогданный идеал битвы: «Поверьте, что это было замечательное сражение с оружием в руках, ибо там не стреляли из лука или арбалета, но бились рукопашную, дубинками или мечами» [цит. по: 11, с. 194].

Таким образом, в период Средневековья меч приобретает огромное значение в качестве сложного многогранного символа, отображающего положение владельца как свободного человека, оружия праведного суда, а также становится одним из важных символов религии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Аламанская правда // Данилова Г. М. Аламанское и баварское общество VIII и начала IX веков / Г. М. Данилова. Петрозаводск: Карелия, 1969. – С. 162 – 189.
2. Барбаросса Фридрих I. Мир для рейнской Франконии 1179 г. [Электронный ресурс] / Фридрих I Барбаросса // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В. М. Корецкого. – М., 1961. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XII/1160-1180/FriedrichIBarbarossa/Friede_Rheinfranken1179/text.phtml?id=574392.
3. Брактон Г. Трактат о законах и обычаях Англии // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М.: Гос. изд. юр. лит., 1961. – С. 140 – 166.
4. Дефурно М. Повседневная жизнь в эпоху Жанны д'Арк / [пер. Н. Ф. Васильковой] / М. Дефурно. – Спб.: Издательская группа «Евразия», 2002. – 320 с.
5. Записи Магдебургского права [Электронный ресурс] // Хрестоматия памятников феодального государства

- и права стран Европы / под ред. В. М. Корецкого. – М., 1961. – Режим доступа: http://vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Germany/XIV/Magdeburg_recht/text.htm
6. Зотова Л. В. Политические ценности Средневековья: о соотношении небесного и земного отечества у Августина и Аквината / Л. В. Зотова // Вестник Российского университета Дружбы народов. Серия «Политология». – № 1 (5). – 2004. – С. 79 – 88.
7. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства: [пер. с ит. / вступ. ст. В. И. Уколовой. Общ. ред. В. И. Уколовой и Л. А. Котельниковой] / Ф. Кардини. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.
8. Карл I. Законник = «Majestas Carolina» (1355 г.) [Электронный ресурс] / Карл I. // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В. М. Корецкого. – М., 1961. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Tschechien/XIV/13401360/Majestas_Carolina/pred.phtml?id=2541
9. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: в 3 т. / А. Н. Кирпичников. – М. – Л.: Наука, 1966 – 1971. – Т. 1.: Мечи и сабли IX – XIII вв. – 1966. – 143 с.
10. Ландслаг короля Магнуса Эрикссона // Средние века. – 1964. – № 26. – С. 186 – 198.
11. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: 1-е изд. / Жак Ле Гофф. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
12. Песнь о Роланде. Коронование Людовика. Нимская телега. Песнь о Сиде. Романсеро: [переводы / вступ. ст. Н. Томашевского; примеч. А. Смирнова и др.; ил. Д. Мисти]. – М.: Худож. лит., 1976. – 655 с.: 10 л. ил.
13. Погребение императора Фридриха III в 1493 г. // Средние века. – 2000. – № 61. – С. 274 – 289.
14. Полный свод статутв Казимира Великого (XIV – XV вв.) // История Польши. – М.: Евролинц, 2002. – С. 292 – 302.
15. Польская правда // Греков Б. Д. Избранные труды. – М.: АН СССР. – 1957. – Т. 1. – С. 417 – 439.
16. Прагматика 1340 г. // Средние века. – 1991. – № 54. – С. 231 – 239.
17. Привилегия Собеслава II пражским немцам и ее подтверждения // Средневековый город: Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 16. Вопросы экономической, социально-политической, культурно-антропологической и идейной истории города XI – XVI веков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2004. – С. 224 – 232.
18. Рожмберская книга // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М.: Гос. изд. юр. лит., 1961. – С. 140 – 166.
19. Саксонское зеркало. Памятник. Комментарии. Исследования – М.: Наука, 1985. – 271 с.
20. Стыдливый Б. Иммуниетный привилей на имение рыцаря Клеменса из Руши, 1252 г. [Электронный ресурс] / Болеслав Стыдливый // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В. М. Корецкого. – М., 1961. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XIII/1240-1260/Bolesl_Styd/Klemens_rusza1252/text.htm
21. Судебный приговор Жаку Керу // Плешкова С. А. К истории купеческого капитала во Франции в XV веке (Жак Кер и его деятельность). – М.: МГУ, 1977. – 184 с.
22. Флори Ж. Идеология меча. Предистория рыцарства / Ж. Флори. – СПб.: Евразия, 1999. – 137 с.
23. Эйнхард. Жизнь Карла Великого / Эйнхард – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. – 303 с.

УДК 1(091):340.122

І.З. МАЙДАНЮК

СВІТОГЛЯДНІ ПЕРЕКОНАННЯ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА ПРО ПРИРОДНИЙ СТАН І ПРИРОДНІ ПРАВА

Майданюк Ірина Зіновіївна - докторант кафедри української філософії та культури Київського національного університету ім. Т. Шевченка, кандидат філософських наук, доцент

Стаття аналізує погляди автора програмних документів Кирило-Мefeldiivського товариства Миколи Костомарова на свободу і рівність як природний стан націй. Висвітлено бачення мислителем ідеального суспільства, де найповніше й найгармонійніше вирішуються політичні, соціальні і національні проблеми, окреслено шляхи досягнення такого ідеалу за М.Костомаровим.

Ключові слова: свобода, рівність, братство, справедливість, національна ідея.

Статья анализирует взгляды автора программных документов Кирилло-Мefeldiivского общества Николая Костомарова на свободу и равенство как естественное состояние наций. Отражено видение мыслителем идеального общества, где полнее всего и наиболее гармонично развязываются политические, социальные и национальные проблемы, очерчено пути достижения такого идеала за Н. Костомаровым.

Ключевые слова: свобода, равенство, братство, справедливость, национальная идея.

The article analyses the looks of author of position papers Kyrylo-Mefeldiivske societies of Mykola Kostomarov on freedom and equality as the natural state of nations. Vision of ideal society is reflected a thinker, where completer in all and more naygarmoniynishe political, social and national problems get untied, outlined ways of achievement of such ideal after M.Kostomarov.

Keywords: freedom, equality, fraternity, justice, national idea.

© І. З. Майданюк, 2011

Формування громадянського суспільства і демократичної, соціальної, правової держави з досконалою національною правовою системою завжди повинно відповідати правовим традиціям і правосвідомості народу, ідеям захисту природних прав людини і громадянина,

втіленим в його історико-філософській спадщині. Саме у ній подана оцінка явищам суспільного життя з точки зору вищих розумно-етичних, часто божественних засад, вказані принципи та ідеали, до котрих повинна прагнути і котрими повинна керуватись кожна держава, аби забезпечити природні права особистості і громадянина на життя, безпеку, справедливість. Тож не дивно, що на сучасному етапі становлення України проблеми прав людини, а особливо прав природних, котрі утверджують індивідуальну гідність і автономію особистості, так цікавлять юристів, соціологів, політологів і, звичайно, філософів, серед яких С. Алексєєв, О. Бандура, М. Братасюк, А. Васильєв, А. Венгеров, М. Гуренко, М. Ібрагімов, А. Козловський, М. Козюбра, С. Комаров, М. Костицький, Є. Лукашова, С. Максимов, А. Малько, Р. Мухаєв, В. Нерсисянц, В. Перевалов, Л. Петрова, С. Сливка та ін. Вони стверджують, що в правовій культурі України, ментальності українського народу презентовано чимало самобутніх ідей, котрі варто згадати і адаптувати до сучасного державобудування. Серед таких - ідея свободи як природного стану людини, обґрунтована, наприклад, романтичним світоглядом Миколи Костомарова.

Тут необхідно нагадати, що Микола Костомаров – представник Кирило-Мефодіївського братства, котре виникло у 1845 р. в Києві, синтезувавши під впливом ідей природного права ідеї романтизму й народності з чітким окресленням української національної ідеї і піднявши чимало інших важливих світоглядних проблем, котрі одержали розвиток у подальшому, істотно визначаючи зміст філософської думки України впродовж наступних десятиліть XIX ст. [10, с. 91]. Їхня діяльність відповідала загальним філософським і моральним ідеалам тогочасної європейської думки, що була у пошуках відповіді на питання про те, чому і як людина (більшість людей) в суспільстві опинилась у неволі, стала підлеглою іншій людині, виконувала роль знаряддя нагромадження і зосередження багатства в руках обмеженої і невеликої панівної в суспільстві верстви.

На думку братчиків, політична і духовна свобода - невід'ємне право кожного народу, а досягнути її можна шляхом мирної пропаганди, відповідної освіти і виховання, погодженням своїх вчинків з євангельськими правилами «любви, кротості і терпіння», що відповідає природноправовій концепції суспільного примирення, котра культивувалась на теренах України ще за Київської Русі. І хоча братчики досить критично дивились на тодішнє суспільне українське життя, оголосили рішучу війну кріпацтву як ладу, що порушує природну рівність людей, відновлення свободи й злагоди між народами вважали можливим внаслідок повернення до природного стану свободи шляхом просвітництва.

Основні політичні та історіософські ідеї Кирило-Мефодіївського товариства було викладено в програмних документах, до яких належать «Статут Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія», відозви «Брати українці» та «Братья великороссияне и поляки», «Книги

буття українського народу», а також у ряді робіт, що мали своєрідний підготовчий щодо програмних документів характер, автором яких був згадуваний Микола Костомаров [1, с.37].

Програмою реорганізації суспільних відносин Кирило-Мефодіївського братства стали «Книги буття українського народу», у котрих прообразом майбутнього ідеального суспільства, де найповніше й найгармонійніше вирішуються не тільки політичні й соціальні проблеми, а й проблема національна, є козацтво. Козацтво, за «Книгами», - розсадник свободи й перешкода деспотизму, істинне братство, де всі між собою рівні, бо служать одній меті, а не особистим ідолам, де кожен є братом для інших. Нерівність же і соціальні антагонізми у такому середовищі народжуються не зсередини, а привнесені ззовні (наприклад, поляками і росіянами)[9, с.157-158].

Ідеологія братчиків передбачала федеративну спілку України зі слов'янськими народами, проте слов'янофільство учасників Кирило-Мефодіївського товариства, як справедливо підкреслює О. Кузик, докорінно відрізнялось від російського слов'янофільства й було більш співзвучним до чеського, словацького чи польського: «... на противагу російському варіантові об'єднання – «слов'янські струмки зіллються в російське море» (О. Пушкін), кирило-мефодіївці висунули зовсім іншу форму слов'янського союзу. Йдеться, фактично, про ідею створення добровільної федерації рівних слов'янських націй (яку згодом удосконалив М. Драгоманов, а ще пізніше спробувала втілити в життя Центральна Рада)» [8, с. 20]. Важливою умовою створення майбутнього слов'янського союзу було встановлення у всіх слов'янських народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян: «Приймаємо, що кожне слов'янське плем'я повинно мати правління народне і дотримуватись повної рівності співгромадян по їх народженню, християнським віросповіданням і стану» [4, с. 151].

Основою для встановлення справедливого суспільного та державного ладу у слов'янських народів, на думку учасників Кирило-Мефодіївського товариства, повинні були стати непорушні і керівні принципи християнської моралі. Так, зокрема, в четвертому пункті «Головних ідей» статуту зазначалося, що «... правління, законодавство, право власності і просвітництво у всіх слов'ян повинні ґрунтуватись на св[ятій] релігії господа нашого Ісуса Христа» [4, с. 151]. Саме вірність цим моральним засадам християнства в його чистій, не спотвореній пізнішими нашаруваннями формі, повинна була стати основною передумовою для зайняття відповідальних державних посад у майбутньому справедливо організованому суспільстві.

В «Автобіографії» Микола Костомаров також досить конкретно трактував організацію федерації, вважаючи, що «федерація по одним народностям не видавалася нам зовсім придатною з багатьох причин, а зокрема з огляду на чисельну нерівність мас, що належали до народностей... В усіх частинах федерації

пропонувалися однакові основні закони та права, рівність ваги, мір і монети, скасування мита і свобода торгівлі, загальне скасування кріпосного права й невольництва, в якій не було б форми, єдина центральна влада, що завідувала б зовнішніми справами союзу, військом і флотою, зате повна автономія кожної частини у відношенні до внутрішніх уладжень, внутрішньої управи, судівництва і народної освіти» [7, с. 82-83].

У сфері суспільних відносин Статут особливу увагу звертав на необхідність ліквідації соціальної нерівності та її особливо потворного прояву – кріпацтва. Восьмий пункт «Головних правил» відзначав як одну з цілей братства те, що «...товариство буде старатись задалегідь про викоринення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження грамотності» [4, с. 152].

Відозва «Брати українці», відображаючи в цілому ідеї, відбиті у Статуті Кирило-Мефодіївського товариства, дає більш уточнене трактування основоположних ідей діяльності братства. Так, зокрема, повторюючи думку про те, що з'єднання слов'ян в один союз є їхнім історичним призначенням, відозва чітко наголошує на тому, що це утворення повинно мати міждержавний характер, не позбавляючи жоден з народів, що до нього ввійдуть, статусу державно-самостійного: «...так, щоб кожен народ зкомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісно з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну...». Союзним органам делегувались права вирішувати виключно ті справи, які мали загальне для всіх членів об'єднання значення: «Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського» [4, с.170]. Особлива увага у цій відозві зверталась на необхідність ліквідації станів та станових привілеїв, забезпеченні громадянської («посполитої») рівності та свобод. Реальним проявом цієї рівності повинен був стати доступ до всіх державних посад у слов'янським союзі та республіках, що увійдуть до нього не за «родом і достатком», а «по розуму і просвіченості народними виборами».

Будуючи власну історіософську концепцію світової історії, автор «Книг буття...» розглядає її як процес усвідомлення народами Божої благодаті, квінтесенцією якої є усвідомлення ідеї свободи, братерства та рівності всіх людей, що прийняли Христове вчення. Світова історія – це поле боротьби добра і зла, Бога і диявола, рівності і нерівності, свободи і рабства. Розгортається ж вона через певні етапи, на кожному з яких носієм загальносвітового начала виступають певні народи.

Історія України є, за задумом М. Костомарова, своєрідним апогеєм світової історії: «Костомаров поставив собі за ціль змалювати філософію історії людства з християнсько-республіканського погляду, а сповідником цієї ідеї в історії зробити український народ» [11, с. 16]. Українці

переймають від інших історичних народів місію виконання великого задуму Божого – організувати життя людського суспільства на принципах істинної рівності та свободи, в основі яких лежать християнські чесноти.

Автор «Книг буття...» вибудував свою схему розвитку всесвітньої історії – через перші «історичні народи» (євреїв та давніх греків), через романців, німців та слов'ян, до головного суб'єкта історії – українців. Однак ця позиція М. Костомарова була далеко неоднозначно сприйнята учасниками Кирило-Мефодіївського товариства. Так, зокрема, П. Куліш у листі до М.Костомарова від 11 вересня 1846 р. писав: «Розподілу вашого на вибраних і не вибраних я не приймаю і боюсь щоб ви не дійшли з такими поглядами на історію в глухий кут... Благодать божия всім дарована, і в кожному народі муж світлого розуму і чистої волі може багато зробити для його честі і майбутньої могутності...» [4, с. 265].

Тим не менше, тут варто зазначити, що М. Костомаров все ж уміло вплав ідею месіанства українського народу у загальнослов'янський контекст і обґрунтовував не якимось прагненням до панування над іншими, а тим, що українці щиро прагнуть втілити в реальне життя моральні засади християнства. М. Костомаров підкреслює, що Україна постійно прагла до рівноправного союзу з іншими слов'янськими народами не для панування над іншими, а для створення умов, що дадуть можливість усім вільно і рівно розвиватись, не поступаючись власною національною ідентичністю. «Бо вона любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім...по образу Тройци Божой нероздільной і несмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські» [5, с. 25].

Цього «історичного послання» Україні не зрозуміли сусідні слов'янські народи, тому, що самі підпали під владу «царів», «королів» та «панів», котрі не лише приховали від своїх підданих справжню суть християнської віри, але й вчинили з Україною підло, розділивши її та ліквідувавши козацтво. За це поляки і росіяни були покарані: перші, коли повстали за свободу як Україна за 120 років до того, другі – коли хотіли прогнати царя, встановити республіку та об'єднати слов'ян, як Україна за двісті років до того. Царі та пани «розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну», а російські революціонери-декабристи «одні покончили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третій послали на заріз черкесові» [6, с.258].

Українці повинні стати ядром майбутнього слов'янського об'єднання саме тому, що не піддалися омані владоможців, адже для них характерним є несприйняття державної влади як такої, небажання панувати над іншими, прагнення до рівності. Україна тому й змогла зберегтися у важких умовах, що не зрадила справжнім цінностям християнської моралі. «Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя,

ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе це псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось» [6, с. 258].

Таке ставлення українців до держави як апарату насильства багатих над бідними, втіленням якого й були «царі» та «пани», не є їх виключною особливістю. Вони лише в найбільш повній мірі зберегли те розуміння християнства, яке притаманне всім слов'янам, всім християнським народам. А те, що несе в собі рабство, поневолення, нерівність, соціальний та національний гніт, є для слов'ян чужорідним, принесеним ззовні тими, хто попав під вплив диявола. «... Слов'янщина хоч терпіла і терпить неволю, та не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом сотворено, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а німець...; оттого і пани хоч і єсть в Росії, та вони швидко перевертуться або в німця, або в француза, а істий слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятує одного бога Ісуса Христа, царя над небом і землею...» [6, с. 258].

Тут ми бачимо, що М. Костомаров чи не вперше в українській політичній думці сформував тезу про безелітність української нації як її визначальну особливість. Констатуючи історичний факт того, що українці протягом своєї історії неодноразово втрачали власну політичну еліту, М. Костомаров не робить з цього трагічних висновків, навпаки, на цьому ґрунтується його оптимізм щодо історичної перспективи України і українців. «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хоруган, ні у сербів, ні у болгар» [5, с. 25].

Україні достатньо прагнення до національного звільнення для того, щоб боротись за звільнення всіх слов'янських народів. Основою цього є висока релігійність українців, їх традиційне несприйняття держави як форми панування одних людей над іншими, стійкі традиції громадського самоуправління та

постійне прагнення до свободи. Визволення України можливе лише в межах створення загальнослов'янської федерації незалежних національних республік, що базуватиметься на принципах християнської моралі, свободи і рівності.

Україна, на думку М. Костомарова, не може стати традиційною Державою – «панством», оскільки не має політичної еліти. Саме тому автор «Книги буття...» як політичний ідеал розвитку України і людства в майбутньому пропонує «народоправство» як протилежність традиційній державі. Цей ідеал є духовно близький слов'янству в цілому і, в особливості, Україні, тому її історична місія – в покликанні реалізувати його і, борючись за власну свободу, звільнити всі слов'янські народи від тиранії та різних форм пригнічення.

Аналізуючи «Книги буття...», один з найвідоміших дослідників діяльності Кирило-Мефодіївського товариства М. Возняк писав: «... на гармонійну цілість твору Костомарова злилася його велика релігійність, якою він відзначався через усе життя, щирий демократизм і гаряча любов до українських народніх мас із ворожим становищем до кріпацтва, український національний романтизм з ідеалізацією козацьких засад свободи, рівності та братерства, національна свідомість з ненавистю до історичних гнобителів України – Польщі та Московщини, нарешті славянофільство з романтичною ідеалізацією старого патріархального славянського побуту та з проповіддю славянської федерації з месіаністичною ролюю Українців серед Славян» [3, с. 204-205].

Історіософію М. Костомарова сьогодні вважають закономірним етапом у розвитку українсько-го романтизму, на якому нація обстоює право на власну державність, виборювання власної свободи, духовно-культурної неповторності, соціально-політичної самодостатності і цим даючи імпульс для подальших визвольних змагань... І справді: Костомаров чи не першим сформував науковий погляд на націю як духовну спільноту, здатну відстоювати свої природні права, увівши в поняття «національна спільнота» народ – виразник духовної сутності нації, що має неабияку значущість у потоці історії. Тому реконструкція природноправових ідей Миколи Костомарова, сподіваємось, сприятиме орієнтації сучасної політики на інтереси людей, котрі живуть у суспільстві, і націй в цілому, «олюдненню» стосунків між людьми і державами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бовсунівська Т. В. Феномен українського романтизму / Т. В. Бовсунівська. – К. : Київський інститут «Слов'янський університет», 1997. – 162 с.
2. Ващенко В. В. Лекції з історії історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський) / В. В. Ващенко ; ред. В. В. Підгаєцький. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 140 с.
3. Возняк С. М. Філософська думка України: імена та ідеї / Возняк С. М., Голянич М. Ю., Москаленко Ю. М.; Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. — 2-ге вид., доп. — Івано-Франківськ : Плай, 2003. — 135с.
4. Кирило-Мефодіївське товариство. Збірник документів. В 3 т. Т. 1. / ред. Глизь І. І. – К. : Наукова думка, 1990. – 544 с.
5. Костомаров М. І. Закон божий: Книга буття українського народу / М. І. Костомаров; [упор. І. І. Глизь]. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.

6. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования / Николай Костомаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 462 с.
7. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Стило, 2007. – 352 с.
8. Кузик П. Слов'янофільство: двобій націоналістичної та шовіністичної ідеологій (український, російський і польський досвід) / Кузик П. // Визвольний шлях: суспільно-політичний, науковий і літературний місячник. – 2000. - кн. 6 (627). – С. 19-29.
9. Мазепа І. Підстави нашого відродження / Ісак Мазепа // Хроніка 2000. - Вип.31-32. - К., 1999.- С. 156-163.
10. Охрімівч Ю. Розвиток української національно-політичної думки / Охрімівч Ю. – Нью-Йорк, 1965. – 120 с.
11. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Пінчук Ю. А.; НАН України; Інститут історії України. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2009. — 304 с.

УДК 323.1(477)

С.С. МАРАСЮК

ВПЛИВ ІНОЕТНІЧНОГО ЧИННИКА НА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Марасюк Сергій Станіславович - здобувач кафедри філософії Житомирського державного університету ім. І. Франка

Досліджено іноетнічний чинник в етнонаціональному самовизначенні українського народу. З'ясовано місце і роль найбільш вагомих іноетнічних груп у суспільно-політичному житті країни. Розглянуто прояви іноетнічного чинника в різних сферах сучасного українського суспільства.

Ключові слова: еліта, іноетнічний чинник, націєтворення, самовизначення, український народ.

Исследован иноэтничный фактор в этнонациональном самоопределении украинского народа. Уточнены место и роль наиболее значимых иноэтнических групп в общественно-политической жизни страны. Рассмотрены проявления иноэтнического фактора в различных сферах современного украинского общества.

Ключевые слова: иноэтнический фактор, национальное строительство, самоопределение, украинский народ, элита.

Foreign-ethnic factor of ethno-national self-determination of Ukrainian people is investigated. A place and role of the most meaningful foreign-ethnic groups in social and political life of country is analyzed. The displays of foreign-ethnic factor in the different spheres of contemporary Ukrainian society are considered.

Keywords: elite, foreign-ethnic factor, nation-building, self-determination, Ukrainian people.

©С.С. Марасюк, 2011

Постановка проблеми. У вітчизняній науці та політиці склалася традиція визначати Україну як поліетнічну або, навіть, багатонаціональну державу. Враховуючи те, що в Україні мешкають представники багатьох етнічних груп, актуальним на сьогодні є формування консолідованого суспільства, а не сегментованого, багатоскладового утворення. І в цьому контексті дослідження іноетнічного чинника потребує з'ясування його ролі в етнонаціональному самовизначенні українського народу.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Незважаючи на задекларовану модель розвитку України як поліетнічної держави наукових праць, присвячених дослідженню іноетнічного чинника не має. Підхід до іноетнічного чинника як самостійного комплексного явища в наукових колах відсутній. Тому можна вважати нашу спробу першою, яку ми зробили в цьому дослідженні.

Завданням даної статті є дослідити вплив іноетнічного чинника на процеси етнонаціонального самовизначення українського народу, проаналізувавши етнонаціональну структуру населення, місце вагомих національних меншин у суспільно-політичному житті країни.

Виклад основного матеріалу. Сучасне українське суспільство складається з двох взаємозв'язаних компонентів: титульного українського етносу й етнічних меншин. Однак специфічною проблемою для України є те, що на її території проживають чисельні етнічні групи, які традиційно не вважались національними меншинами. Геополітичні зміни не тільки справили істотний вплив на політичне становище багатьох етнічних груп України, але й на їх самовідчуття, самосвідомість тощо. В першу чергу це стосується представників російського етносу.

Щодо етнічних поляків, які мешкають в Україні, цікавим є той факт, що за результатами перепису 2001 року 70,8% представників цієї етнічної групи назвали рідною мовою українську [2]. Тобто, незважаючи на різні історичні обставини, стереотипи щодо українців, етнічні поляки найбільш позитивно налаштовані по відношенню до України.

Білоруси, які за чисельністю поступаються тільки українцям і росіянам, або компактно мешкають на кордоні з Білорусією, або настільки «переплелися» з іншими етнічними групами, що відрізнити їх майже неможливо. Молдавани,

болгари, угорці, греки, які проживають довгий час в Україні, мешкають досить компактно, певним чином зберігають свої культурні особливості і в більшості випадків не акцентують увагу на політичних моментах. Грузини, вірмени, азербайджанці відносяться до народів, які вливаються (але не асимілюються) в інші на основі автономності громад і добре почувають себе в статусі діаспори. Більш складне питання щодо румун, етнічна держава яких неодноразово виказувала територіальні претензії Україні.

Особливе положення на Кримському півострові займають кримські татари. Відношення громадськості до них неоднозначне. Одні вважають кримських татар плацдармом для ісламського екстремізму, конфліктогенними, інші – стримуючим чинником російського сепаратизму в Криму.

Досить специфічно склалися відносини між українським і єврейським етносами у минулому, що дає можливість окремим представникам цієї іноетнічної групи говорити навіть про «генетичність» українського антисемітизму. З іншого боку, єврейське питання досить часто пов'язалось з небажанням євреїв асимілюватися в іноетнічному середовищі, схильності до «корпоратизації». Чисельність євреїв в Україні складає трохи більше 100 тис. Незважаючи на це, його представникам не заважає посідати значне місце в суспільному житті України, зокрема у великому бізнесі та політиці.

Отже, процес формування українського етносу відбувався при суттєвому впливі іноетнічного елемента. В етногенезі українців, особливо в утворенні субетнічних груп, важливе значення мали історичні події, зокрема, значну роль відігравали асиміляційні явища. Завдяки цьому зараз на Півдні та Сході України маємо процес формування нових великих субетнічних груп українського народу – переважно російськомовних. Їх представники здебільшого вважають себе або ж «радянськими людьми», або ж просто «мешканцями даної території».

Визначаючи роль іноетнічного елемента в українському націєтворенні, слід підкреслити два взаємообумовлюючі моменти, які, з огляду на тенденції у минулому, характеризують його сучасний стан. Це, по-перше, намагання майже повністю виключити представників інших етнічних груп з національно-визвольного руху. Прикладами для цього були події часів козаччини та гетьманщини, дії УПА. По-друге, прагнення деяких етнічних груп якщо не впливати на процеси націєтворення, то, принаймні, пристосовуватись до них. На відміну від поляків, яких за минулі століття відгородили від цих процесів, російський та єврейський етнічний компонент визначають певні його сторони. Перший, увібравши у себе багато українського, певним чином прагне зберегти власні регіональні особливості та формувати на цій основі власну державотворчу традицію. Єврейський компонент, значно представлений в бізнесі й політиці, поєднує елементи автономності існування з публічною участю у громадському житті окремих його представників.

Таким чином на сьогодні іноетнічний чинник має свою вагу і вплив на етнонаціональне самовизначення українського народу. Проте спадковість процесів в українському націєтворенні не виключає існування тенденцій в його сучасному розвитку, які мають особливий, притаманний тільки цьому періоду характер. Виділити подібний період в історії України, який би відзначався такою впливовістю іноетнічного чинника, не має можливості з огляду на наявність обставин, які в контексті загальносвітових цивілізаційних тенденцій окреслили останнім часом на вітчизняному ґрунті.

Іноетнічний чинник пов'язаний з характеристиками етнічних груп, які не відносяться до державоформуючої етнічної групи, але суттєво впливають на процеси націєтворення. Він обумовлює регіональні особливості країни, визначає складність ментальності її громадян. Звісно, цей чинник мав вагоме значення і раніш. Однак не був на стільки закорінений у практику державного будівництва як зараз.

Іноетнічний компонент як складова суспільства в цілому, так і певних його сфер має значну вагу в житті сучасного українського соціуму, однак не за рахунок чисельності, а внаслідок впливовості, володіння більшою часткою національних ресурсів (фінансових, промислових тощо), що позначається на суспільно-політичній ситуації в країні, сучасних державотворчих процесах, формуючи певну управлінську традицію. Тобто, іноетнічний компонент в державотворчому аспекті – це етнічно неоднорідна частина суспільства, яка привносить альтернативність у розвиток української державності.

Кожна з національних меншин має власні ментальні ознаки і таким чином по-різному справляє вплив на суспільні процеси. Іноетнічна світоглядна традиція, яка займає чільне місце в сучасному культурному (інформаційному) середовищі країни, являє собою комплекс ментальних реакцій, стереотипів мислення, поведінки, способу життя представників певної іноетнічної групи.

Американські дослідники В. Вуд, Ш. Ландгрен, Т. Блекстоун та ін., аналізуючи вплив малих груп на соціальні процеси та суспільство в цілому, поставили під сумнів загальновизнане положення про домінуючу роль у цьому процесі конформності спільноти: традиційна точка зору науковців на дану проблему зводилась до твердження, що великі групи пригнічують малі, контролюючи їх і здійснюючи соціальну регуляцію. При цьому заперечувалась можливість зворотного впливу. Не маючи статусу, можливостей, необхідної сили більшості, меншість знаходить вихід в ефективності впливу [5, с. 323-345]. Дійсно в сучасному світі увага до проблем, інтересів, потреб меншостей (етнічних, релігійних, сексуальних тощо) набагато більша ніж до чисельно домінуючих груп. Перевага у владі, керівництві (абсолютна або відносна) представників якої-небудь суспільної меншості вже не сприймається як щось неприродне, навіть навпаки асоціюється з проявом демократії, рівності.

Звісно сучасні тенденції розвитку української державності багато в чому пов'язані з загальносвітовими, що зменшує можливість впливу на них державних інституцій. Однак з огляду на вагомість впливу іноетнічного чинника на націєтворчі процеси в Україні дуже важливо розкрити характерні для розвитку української державності явища через призму домінування в різних сферах суспільства певної світоглядної традиції, котра відображає конкурентний спосіб існування в іноетнічному середовищі певної спільноти.

Якщо з самого початку в практиці самоорганізації іноетнічної спільноти вимір впливу так би мовити керуючою верствою на громаду та її відносини з навколишнім середовищем визначався користю для всієї громади, то пізніше вона спрямує увагу на зовнішнє оточення, що є природним процесом її розвитку, і «перекочує» разом з її носіями до різних сфер діяльності, починаючи з професійної, економічної, інформаційної, які ця спільнота «охоплювала» власним інтересом, і закінчуючи політикою, сферою націєтворення, котра є прерогативою титульного етносу, тим самим витискуючи його духовні, традиційні імперативи в коло явищ демагогічного, моралізаторського характеру і, навпаки, заповнюючи суто матеріалістичним, споживацьким змістом сенс людського існування. Носієм такої ідеології в Україні або її ментальної складової є частина еліти (переважно з бізнесових кіл), яка представлена переважно іноетнічним компонентом. Для її існування потрібне й відповідне середовище, яке вона формує під себе, зокрема і в політиці, за допомогою тих же підконтрольних ЗМІ.

Треба відмітити, що разом із становленням ринкових відносин та розвитком бізнесу у пострадянських країнах відбувся процес формування своєї ієрархічної структури, і положення людей, що відносяться до окремих її страт, істотно розрізняються. Від того, які саме позиції в ній займають представники тих або інших національностей, багато в чому залежать характер міжетнічних стосунків в країні. До того ж, у вітчизняних реаліях певна позиція в бізнесовій сфері вимагає адекватної позиції у владі. А участь у владі є одним із вагомих індикаторів рівності етнічних груп як у реальному житті, так і в уяві людей [3, с. 100, 105-106]. Характерною ж особливістю останніх років незалежності України стало домінування в складі управлінської еліти представників бізнесу. Завдяки абсолютній перевазі іноетнічного елемента в бізнесовому середовищі можна стверджувати, що було налагоджено канал рекрутування представників національних меншин до вищих керівних кадрів країни.

Загалом специфіка політичної сфери України обумовлюється, з одного боку, посттоталітарним статусом суспільства з активною практикою використання неформальних методів в управлінській діяльності, з іншого, визначається неопатримональним характером держави. Правляча верства використовує державний апарат для задоволення власних інтересів, який

в свою чергу стає інструментом у змаганні еліт. В такому разі діє механізм добору кадрів зі «своїх» та відбувається групування за критерієм спільної приналежності. Проте, досягти такого стану можливо тільки у випадку наявності в правлячій еліті критичної маси представників, які об'єднані не стільки клановими зв'язками або елементарною «круговою порукою», скільки певними світоглядними орієнтаціями. Відповідно з цим прояви, які пануюча сьогодні світоглядна традиція має, можна спостерігати в різних сферах українського суспільства. Так, в економічній – це абсолютизація ролі ринкових механізмів і, одночасно, відсутність реальної конкуренції, «процвітання» монополій. «Великі гравці» на ринку створюють під себе правила, впливаючи на законотворчу діяльність, що тільки «підживлює» корупцію у владі. Політична воля, політичні інтереси, національні інтереси підкорюються приватним, бізнесовим інтересам, які мають ситуативний характер. Тому природно, що політиками стають «великі» бізнесмени.

Проте, наявність негативних тенденцій у суспільстві не є наслідком політичної кризи. Скоріш відповідає світоглядним засадам обраної моделі розвитку країни, яка не запрограмована на змістовні реформи. За таких умов державно-управлінська сфера суспільства характеризується відсутністю загальнодержавної стратегії розвитку; декларативністю державних програм, розбалансованістю гілок влади, невизначеністю дій керівників держави, їх позицій. Використовуються більш ефективні неформальні важелі впливу, корупційні схеми, підкупи не тільки посадовців, а й експертів з різних питань.

У законодавчій сфері панує «зайва творча активність». Часті внесення змін до законодавчих актів разом з «вільним» їх трактуванням підбивають престиж закону, породжують правовий нігілізм, сприяють корумпованості судів. За таких умов показова світоглядна установка правової свідомості може бути описана як правило життя, а саме: закони приймають для того щоб жити, тому при потребі їх можна змінювати і навіть порушувати.

В інформаційній сфері роль держави значно послаблена. ЗМІ слугують приватним інтересам, що не створює перешкод для активного маніпулювання громадською думкою. Інший характерний прояв, який органічно «вписується» в сучасну спрямованість інформаційного життя суспільства і певним чином погрожує його цілісності, це культивування плюралізму як гарантії стабільного функціонування демократії та держави, незважаючи на співіснування різних, навіть протилежних поглядів на розвиток країни, її зовнішню і внутрішню політику, сильні геополітичні впливи, гострі проблемні питання в середині країни. При цьому елементи народної традиції, національної культури, етнічної пам'яті, які виступають природними перепонами цим тенденціям, витискаються і відкидаються як архаїчне, неактуальне. Тому єдина державна ідеологія поступається місцем ситуативному застосуванню певних технологій для вирішення конкретних завдань. Непоодинокі

випадки, коли використовується маніпулювання науковою термінологією, історичними фактами, перекинувши зміст суспільних питань на власну користь.

Аналізуючи всі прояви пануючої в нашій країні світоглядної традиції можна прийти до висновку про існування не тільки всеохоплюючої кризи в державі, але й загальносвітової кризи, яка нібито виникла завдяки процесам глобалізації. Криза стосується в першу чергу не певної сфери людського життя, а домінуючої в країні світоглядної парадигми, яка, по суті, є прихованим чинником впливу на суспільні процеси, ієрархічну структуру, до того ж, орієнтує суспільство на нестабільність і систему відносин, де панують невпевненість, егоїзм, тим самим витискаючи абсолютну більшість людей у світ віртуального життя, залишаючи їм мало простору для реальної самореалізації. Сучасний світ, на думку Ф. Фукуями, пропонує дуже привабливу упаковку – поєднання матеріального процвітання ринкових економік з політичною й культурною свободою ліберальних демократій. Ця упаковка задухає дуже багатьох, але для більшості країн в усьому світі сучасний стан ліберального Заходу важко досягти. У той час як окремі країни зробили цей перехід успішно, інші країни, що розвиваються, або не мінялися, або явно регресували [4, с. 14]. Тобто, домінуюча в світі світоглядна парадигма, котра поширюється завдяки глобалізації, сама по собі нічого не змінює, але критичне збільшення чисельної ваги або статусу її носіїв вносить дисбаланс в організацію життя будь-якої спільноти. Саме її прояви в різних сферах людського життя створює кризу там, вона «пускає корені». Як зауважує російський дослідник А. Панарин, в особі сучасного глобалізму маємо справу з новітньою формою нігілізму, котрий шукає собі алібі у так званих об'єктивних тенденціях, виявляється в позиції послідовного відсторонення

від місцевих інтересів, норм і традицій. В таких умовах держава третирується як носій місництва. Третирується сучасними елітами. Сьогодні бути елітою й реалізувати себе як еліта означає поставити себе в незалежну позицію до національних інтересів. Однак без опори на народ як колективного суб'єкта не можна створити сильної держави, без опори на народ найбільші шанси увійти до міжнародної фінансової еліти мають іногородці, які в цьому середовищі краще приймаються, як не запідозрені в патріотизмі [1, с. 5-6, 139, 141]

Висновки. Вплив іноетнічного чинника на сучасні процеси етнопонаціонального самовизначення українського народу має суперечливий характер. З огляду на сучасні українські реалії можна констатувати, з одного боку, певні позитивні наслідки модернізаційних змін, з іншого – панування світоглядної традиції, яка на «хвилі» доленосних для нації змін принесена частиною вітчизняної еліти і несе хаос в різні сфери суспільства. Тому перед країною стоїть гостро питання відновлення інституційних можливостей держави повноцінно регулювати суспільні відносини і мати визначальний вплив на процеси всередині країни. Подолати кризові явища в країні можна тільки спрямувавши її розвиток у передбачуване «русло», усвідомивши першопричини їх появи й кардинально змінивши погляд на організацію власного національного життя, місце і роль еліти в ньому. Разом з тим врахування іноетнічного чинника важливо не тільки при формуванні нової управлінської еліти, але й у розробці перспективної моделі етнопонаціонального самовизначення українського народу, яка повинна спиратись на наявну складність суспільства (зокрема етнічну) та домінуючість певних його компонентів. Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом іноетнічної компоненти сучасної управлінської еліти України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Панарин А.С. Испытание глобализмом / А.С. Панарин. – М.: Эксмо, 2003. – 416 с.
2. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти [Електронний ресурс]: за даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К.: CD-вид-во «Інфодиск», 2004. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор.; 12 см. – (Всеукр. перепис населення, 2001). – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
3. Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / авт. проекта и отв. ред. Л.М. Дробижева. – М.: Academia, 2002. – 480 с.
4. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2006. – 220 с.
5. Wood W. Minority Influence: A Meta-analytic Review of Social Influence Processes / W. Wood, S. Lundgren, J. Ouellette et al // Psychological Bulletin. – 1994. – Vol. 115, № 3. – P. 323-345

УДК 316.75:7.035(430):130.2

А.Ю. ПОЛЯКОВА

АКТУАЛИЗАЦИЯ ЭСТЕТИЗМА В РОМАНТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Полякова Анастасия Юрьевна - аспирант кафедры философии философского факультета Таврического национального университета им. В.И. Вернадского

У статті естетизм розглянуто в якості характерної для представників німецького романтизму ідеології, а також проаналізовано її зміст.

Ключові слова: естетизм, ідеологія, романтизм, німецький ідеалізм.

В статье эстетизм рассматривается в качестве характерной для представителей немецкого романтизма идеологии, а также анализируется ее содержание.

Ключевые слова: эстетизм, идеология, романтизм, немецкий идеализм.

In article the aestheticism is considered as characteristic for German Romanticism representatives' ideology, its content is analyzed.

Keywords: aestheticism, ideology, Romanticism, German Idealism.

© А. Ю. Полякова, 2011

Понятие «эстетизм» необходимо при описании характеристик современного общества, однако эстетизм не является исключительно современным явлением. Его разнообразные вариации могут быть обнаружены при анализе истории культуры предыдущих эпох, и это позволяет предположить существование определенной традиции, проявляющей себя в форме эстетизма. Цель данной статьи: во-первых, показать, что актуализация эстетизма в форме идеологии впервые происходит в романтической философии, получившей свое развитие на почве немецкого идеализма; во-вторых, выделить неотъемлемые черты, присущие данной идеологии.

Можно говорить о двух основных значениях понятия «эстетизм». В узком смысле эстетизмом называют художественное течение второй половины XIX века имевшее место во Франции, а затем в Англии, представителями которого могут быть обозначены Т. Готье, Г. Флобер, братья Гонкур и У. Пейтер, О. Уайльд, О. Бердсли, Дж. Уистлер соответственно. Главным творческим принципом и жизненным кредо упомянутых литераторов и художников является лозунг «Искусство ради искусства» («l'art pour l'art»). В современных работах поэтому часто подобную позицию по отношению к творчеству также обозначают как эстетизм. Для удобства в литературоведении используется термин «английский эстетизм», который отсылает к упомянутому выше художественному движению конца XIX века. В этом смысле понятие «эстетизм» близко к понятию «декаданс», но они не совпадают. Эстетизм конца XIX века также может быть рассмотрен как одна из наиболее плодотворных попыток развития эстетизма как идеологии, то есть эстетизма в широком понимании. Анализ встречающихся трактовок эстетизма в данном контексте показывает, что значения данного термина колеблются вокруг некоей общей идеи, которую можно

сформулировать как «объединение искусства и жизни в культе прекрасного».

Обратимся к философскому анализу этого явления. Среди исследований, посвященных эстетизму, выделим статью Ю. В. Перова и Ю. Л. Аркана «Формирование философского эстетизма в Германии» [1], статью Г. Катоба «Эстетизм и этика: их сотрудничество и вражда» [2], статью С. Гарднера «Философский эстетизм» [3] и работу П. П. Гайдено «Трагедия эстетизма» [4]. С проблемой эстетизма работает и В. П. Козырьков [5, 6]. Хронологическое рассмотрение развития эстетизма в этих работах восходит к трансцендентальной теории и эстетике Канта, и такой подход уже можно считать классическим.

В послекантовской философии возникает своего рода традиция, для которой важна тема искусства и аффекта, ее представители настаивают на том, что эта тема является одной из заглавных в философии. Подобная точка зрения берет свое начало в раннем немецком романтизме, однако не может быть полностью с ним отождествлена. С. Гарднер называет подобное направление мысли «философский эстетизм». Эстетизм для С. Гарднера – это тип мировоззрения, определяемый не специфической философской доктриной, а стратегией, используемой для философского познания эстетических феноменов (под которыми С. Гарднер понимает и произведения искусства, и состояния чувств).

Ю. В. Перов и Ю. Л. Аркан определяют философский эстетизм как один из вариантов «неклассического» типа философствования: «...«философский эстетизм» был «боковой ветвью», противостоящей главной тенденции «философского интеллектуализма». Философы этого типа аргументировали преимущества бессознательной интуиции, эстетического созерцания, художественной интуиции и образного мышления...» [1, с.104]

Г. Катоб дает следующее определение:

«Эстетизм – это стремление (striving) получить из переживаний (позвольте мне неуклюже называть это не-искусством) то, что люди обычно ищут и часто находят в произведениях искусства, высокого, усредненного и низкого» [2, с.12]. Когда искусства становится недостаточно, эстетическое удовольствие начинает разыскиваться за его пределами. В качестве примера автор приводит кантовское включение в сферу эстетики мира природы. Г. Катеб также говорит о «бессознательном (неявном) эстетизме»: «Люди и теоретики отказываются видеть, что, когда они стремятся (и знают об этом), скажем, к форме, последовательности или дуализму, или неопределенному, или трансгрессивному, они фактически стремятся к чему-то исключительно эстетическому (а не чему-то необходимому или целесообразному)» [2, с.18]. Г. Катеб выделяет повседневный и философский эстетизм, однако в философии существуют тенденции к их объединению: «Есть авторы, которые настаивают на том, чтобы практически вся общественная жизнь была перестроена таким образом, чтобы быть вправе вызывать эстетические отношения и чувства» [2, с.27]. К таким авторам он относит Ф. Шиллера, Ф. Ницше, У. Пейтера, О. Уайльда, Г. Маркузе.

В. П. Козырьков видит сущность эстетизма в следующем: «Основа эстетизма, источник его развития – утрата человеком своей субъектности, бегство от возможной полноты реализации личностного потенциала, созданного культурой» [5, с.7]. Таким образом, автор видит в эстетизме неотъемлемую характеристику буржуазного капиталистического общества, начавшего складываться со второй половины XVIII века, что указывает на широкий социокультурный контекст понимания данного термина.

Таким образом, мы видим, что если С. Гарднер, Ю. В. Перов и Ю. А. Аркан, говоря об эстетизме, имеют в виду некий тип мировоззрения, либо философствования (философский эстетизм), то Г. Катеб ведет речь о своеобразной нацеленности на эстетическое, т.е. эстетизм он относит к метауровню, на котором складываются основания мировоззрения. Подобная позиция нам близка. Под эстетизмом и мы будем понимать мировоззренческую установку, в основании которой лежит культ чувственного наслаждения, стремление к психическому возбуждению, которые приравниваются к смыслу жизни. Подобные установки относятся к уровню бессознательного, что, впрочем, не препятствует возможности их актуализации. В рамках экзистенциализма эстетизм в рассматриваемом нами смысле может быть отождествлен с эстетической стадией развития духа (С. Кьеркегор) и эстетическим этосом (Б. Хюбнер).

Остается оговорить вопрос о хронологических рамках эстетизма. Так В. П. Козырьков отмечает три стадии (типа) эстетизма: имплицитный эстетизм, еще не выделившийся в общей структуре духовности; эстетизм в его самостоятельной форме, гармонично сосуществующий с другими видами духовности;

зрелый эстетизм, в котором эстетические формы жизни доминируют над всеми другими духовными структурами [6, с.6]. Второй стадии соответствует спровоцированный философской системой Канта период актуализации эстетизма в рамках романтической философии. На последней из указанных стадий эстетизация уже не связана напрямую с художественными формами и искусством. Подобная черта характерна для постмодернистской культуры.

Если говорить о современной локализации идей эстетизма, Д. Е. Яковлев, вслед за другими исследователями, видит их в постмодернизме: «...«искусство для искусства». Именно эта идея неоромантиков оказалась наиболее живучей и приемлемой как для художников-модернистов, теоретиков структурализма, так и для адептов постмодернизма» [7, с.142]. Действительно, в постмодернизме вопросы эстетики занимают одно из главных мест, что связано с переориентацией культуры на чувственно-эстетический способ восприятия мира. Вместо моральных убеждений и духовных установок ориентирами выступают чувственные предпочтения и пристрастия. Мораль уже не может быть обоснована на философских или религиозных началах. Общим для постмодернистских взглядов на современное состояние эстетики является признание слияния ее со сферой этики, замена этических принципов эстетическими.

Итак, понимая под эстетизмом специфическую мировоззренческую установку, рассмотрим, каким образом идеи, изложенные Кантом в его работах по эстетике, привели к актуализации эстетизма в философии и жизнетворчестве романтиков.

Как принято считать, романтизм представлял собой реакцию на Французскую революцию и падение идеалов Просвещения. Из заманчивой иллюзии, которой была буржуазность для XVII–XVIII веков, в XIX веке она превращается в лишенную очарования реальность, которую критикуют и отвергают романтики. Р. Сэйри и М. Лоуи пишут, что ранний романтизм возник как протест против «различных эффектов проявления рыночной экономики с ее всесторонним проникновением в культурную жизнь», а также против идеологических аспектов духа Просвещения, взаимосвязанных с новой «материализацией» жизни [8, с.440]. Таким образом, романтики отвергали не отдельные аспекты буржуазного общества и культуры Просвещения, а выступали критиками всей современной им эпохи. Романтики были представителями аристократии, поэтому конструирование культуры нового образца они производили с опорой на традицию, в чем проявлялся присущий высшим слоям консерватизм. Мышлению эпохи Просвещения романтики противопоставили интуитивный метод, а философии, основанной на науке, — философию, близкую к искусству. То есть, романтики обратились к философии иррационализма, интерес к которой время от времени возобновлялся в западной культуре.

К 1790-м годам выделилась группа критически

настроенных молодых людей творческих профессий, которые сами себя назвали «романтиками». Р. Сэйри и М. Лоуи отмечают, что представители романтизма обычно происходили из среды «классической» или традиционной интеллигенции, отличной от «современной», к которой относятся ученые, технический персонал, инженеры [8, с.442]. Термин романтизм (*romantisch*) начал использоваться Ф. Шлегелем для обозначения творческого круга Берлина и Йены, сложившегося на основании со-философии (*symphilosophie*) и со-поэзии, то есть совместного творчества в данных сферах. Как утверждает Р. Ричардс, романтизм нельзя назвать простым слиянием философских и литературных идей своего времени: во многом это явление обязано своим появлением сложившемуся дружественному кругу [9, с.199-203]. К кружку йенских романтиков относились Август Вильгельм и Фридрих Шлегели, Людвиг Тик, Новалис.

Литературными предшественниками романтизма могут считаться немецкие авторы, объединившиеся под именем «Бури и натиска» (*Sturm und Drang*), литературно-эстетического движения, возникшего в Германии в 70-е годы XVIII века.

Свои философские корни романтизм обнаруживает в учениях И. Канта, И. Г. Фихте и Ф. В. Шеллинга. Хронологически романтизм развивался параллельно немецкой классической философии, и это были взаимосвязанные направления в движении мысли. П. Карп пишет по этому поводу следующее: «Кант не был любимым философом романтиков, куда чаще они апеллировали к Фихте и еще чаще к Шеллингу, но круг их исканий был предначертан Кантом, сломавшим догматическую логику и проверявшим разум практическими критериями, достоверность которых он-то и начал по-настоящему выяснять» [10]. Шеллинг выступил в роли выразителя романтического мироощущения, являлся теоретическим главой их школы [4, с.104-105]. Но влияние Канта было наиболее сильным, так как сами основания его эстетики были весьма близки взглядам романтиков. Благодаря рассмотрению эстетической оценки как порождаемой свободной игрой познавательных способностей субъекта Кант пришел к обоснованию первой антинормативной эстетической теории, близкой романтикам [1, с.105]. Из кантовских рассуждений также следовало заключение о творческом характере мышления и о роли неповторимой индивидуальности в этом процессе. В романтической философии нашла продолжение его идея об интуиции как пути познания мира, а также рассуждения о гении, который постигает реальность созерцанием, а не аналитической рефлексией [11, с.46]. Фактически гений романтиков ближе к «бурному гению», к «аристократам духа», которые «выше» рядовых людей по своим способностям. Такие рассуждения приводят к возникновению культа элитарности романтического гения, что противоречит кантовской трактовке.

Однако большинство исследователей немецкого романтизма все же сходятся во мнении о значительности роли философии немецкого идеализма и, в частности, философии Канта в формировании романтического мировоззрения.

Впрочем, несмотря на некоторую общность взглядов романтиков и Канта, их решения вопросов морали и ее роли в обществе всерьез расходятся. Как отмечает П. П. Гайденок, у Ф. Шлегеля субъективность освобождается от сращения с нравственным идеалом, а свобода начинает пониматься, прежде всего, как отсутствие какой бы то ни было зависимости [4, с.59]. Романтики сделали шаг «за» Канта, считавшего, что естественный человек лишен нравственности. Они избрали этический индивидуализм, как наиболее соответствующую позицию для их «гения», нравственного от природы, но привилегированного также вынести нравственность за скобки. Романтическое утверждение примата свободной воли над необходимостью вело, с одной стороны, к открытию самоценности личности, с другой же, к эстетизации индивидуальности [12]. Романтики пытались устранить кантовский мир вещей-в-себе, сохранив лишь познающий активный субъект. Вместо свободы увлечение эстетическим, обращение к искусству как высшему благу приводит романтиков к зависимости от своего «Я», его стремлений и желаний, которые упираются в поиск все новых психических стимулов. Подобные черты указывают на установку на эстетизм.

Таким образом, если в предшествующей философии можно обнаружить лишь некоторые близкие эстетизму идеи, либо теоретические попытки его обоснования, то в период романтизма происходит актуализация эстетизма, а именно: переход к его практике в качестве образа жизни. Это позволяет рассматривать эстетизм через определенный набор идей, идеологию, которую мы далее постараемся конкретизировать.

Романтики стремились создать не только новое искусство, но и новую мифологию и новую религию, то есть построить полноценную картину мира, в основе которого лежали бы идеи свободы и индивидуализма. Однако этому во многом помешало характерное для романтиков «удвоение мира», возникающее как продукт мышления, основанного на противоположностях, антитезах. Все авторы, исследующие явление романтизма, отмечают эту особенность мировосприятия романтиков как характерную для них черту. Возможны расхождения в определении противопоставлений, но в целом они сводились к извечному конфликту «реального» и «идеального» («духовного царства» и «царства внешнего», как пишет А. Б. Ботникова [12]). Появление иронии в практиках романтиков также связано с удвоением мира, о чем пишет П. П. Гайденок [4, с.117].

Изначально романтизм пытался сгладить конфликт идеального и реального с помощью синтеза жизни и искусства. Обращение к эстетизму у романтиков О. М. Грицай объясняет переходным характером эпохи. Попытки создать с помощью искусства новую реальность, внести

гармонию в хаос – черты, указывающие на сходство эпохи романтизма со всеми другими переходными эпохами [13]. Источник идеи эстетизации жизни у романтиков О. М. Грицай обнаруживает в философии Канта [13]. Но такие попытки совмещения жизни и искусства и привели к «трагедии эстетизма», поскольку подобный синтез был возможен в мире идеального, но не реального. Ю. В. Перов и Ю. Л. Аркан называют жизненную программу романтиков «экзистенциальный эстетизм» [1, с.117], впрочем подобной экзистенциальности романтикам и не доставало. Законы искусства оказались неэффективными в мире действительности, поэтому, начав с попытки эстетизации жизни, романтики столкнулись со сложностями в выполнении подобной задачи. Этот факт заставил их вернуться к кантовской идее автономности искусства. Что касается самого Канта, то он предпочел поставить искусство в зависимость от нравственности, занялся «морализированием», как говорили о нем романтики. Романтики же провозгласили идею «искусства ради искусства», отказавшись, таким образом, от попыток внести изменения в неустраивающую их историческую действительность, и остро ощущаемое ими удвоение мира не было преодолено. От эстетизации мира они перешли к эстетизации себя.

Следствием подобного замыкания на субъективном явилась тема жизнотворчества, создания «самого себя» – ключевая для романтизма. Жизнотворчество расценивается самими романтиками не как простое «украшательство» своей жизни, а как творческий подход к самораскрытию, явлению себя миру. Наиболее полной реализации эта идея достигает в феномене дендизма, зарождение которого совпадает с периодом деятельности ранних романтиков. В обращении к жизнотворчеству проявляется отказ романтиков от возможности общественных преобразований.

«Трагедия эстетизма» ведет и к развитию эскапистских тенденций в романтических кругах. Формой подобного эскапизма стало увлечение историей, изучение других эпох и культур, что привело к расцвету этнографии. Интерес к путешествиям в другие страны, к истории прошлых эпох связан с поиском романтиками недостающего идеала, мира, соответствующего их мечтам. «Неудовлетворенность человека самим собой воплотилась у романтиков своеобразным образом – в фантазии, воображении, одним словом, в мире грез» [14, с.99], – пишет И. А. Монастырская.

Удивительно, но романтизм завершается «примирением с действительностью», переходом к «бидермейеру», бытовой культуре и бюргерству. Но романтические идеи эстетизации жизни продолжают удерживаться среди высшего класса, охватывая не только общественную сферу, но и быт.

Историко-культурный статус романтизма до сих пор остается размытым. «Широкое» понимание романтизма, как отмечает Н. Я. Берковский, было свойственно и самим романтикам [15, с.98]. Поэтому мы считаем оправданным предложенное нами рассмотрение романтизма как формы эстетизма. В качестве резюме выделим черты эстетизма, которые обнаруживаются, в том числе, и в романтической философии.

Итак, содержание эстетизма как идеологии составляют:

- аристократизм; эстетики относят себя к «аристократам духа», дистанцируют себя от «толпы», являются приверженцами культа гения;
 - индивидуализм; актуализация идей эстетизма идет параллельно с развитием в западном обществе идей индивидуализма и либерализма;
 - дуалистическое мышление и как следствие «удвоение» мира; противопоставление идеальное/реальное;
 - культ наслаждений, чувственных переживаний, психических возбуждений; стремление к «прекрасному»; предпочтение «эстетического этоса», менее требовательного к личным и моральным качествам индивида;
 - а- либо антиморализм; этика, мораль воспринимаются как репрессивные, обезличенные и поэтому либо просто выносятся за скобки, либо подвергаются критике, сопровождаемой нарушением общественных норм;
 - эстетизация жизни, жизнотворчество; эстетик творит себя и свой образ жизни по канонам искусства; поощряется создание маски; возвеличивается роль игрового начала, синтез жизни и искусства;
 - эскапизм, уход от реальности как травмирующей, несоответствующей идеальным представлениям.
- Таким образом, мы видим, что уже в романтической интерпретации эстетизм приобретает формы полноценной идеологии. Последующие варианты эстетизма (дендизм, английский эстетизм, сюрреализм, «разбитое поколение», контркультура 1960-х) имеют свою специфику, но выделенная выше структура остается неизменной.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аркан Ю. Л., Перов Ю. В. Формирование философского эстетизма в Германии [Текст] / Ю. Л. Аркан, Ю. В. Перов // Homo philosophans : сборник к 60-летию профессора К. А. Сергеева. Серия «Мыслители». Вып. 12. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. — С.102—119.
2. Kateb G. Aestheticism and Morality : Their Cooperation and Hostility [Text] / George Kateb // Political Theory. —2000. —Vol. 28, —No. 1. — pp. 5—37
3. Gardner S. Philosophical aestheticism [Text] / Sebastian Gardner // The Oxford handbook of continental philosophy / edited by V. Leiter, M. Rosen. — Oxford University Press, 2007. — pp. 75—121.
4. Гайденок П. П. Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века [Текст] / П. П. Гайденок. — М.: Республика, 1997. — 495 с.
5. Козырьков В. П. Генезис эстетизации общества и социологии [Текст] / В. П. Козырьков // Труды НГТУ им. Р. Е.

- Алексеева. Серия: Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии.— 2010.— Т. 81.— № 1.— С.6—15.
6. Козырьков В. П. Социокультурная трансформация эстетизма в становлении информационного общества [Текст] / В. П. Козырьков // Труды НГТУ им. П. Е. Алексеева. Серия: Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии.— 2010.— Т. 82.— № 2.— С.6—16.
7. Яковлев Д. Е. Пути эстетизма [Текст] / Д. Е. Яковлев // Философия и общество.— 2002.— № 3.— С. 133—148.
8. Lówy M., Sayre R. Romanticism and Capitalism [Text] / Robert Sayre, Michael Lówy // A companion to European romanticism / edited by Michael Ferber.— Wiley-Blackwell, 2005.— pp. 433—449.
9. Richards R. J. The romantic conception of life : science and philosophy in the age of Goethe [Text] / Robert J. Richards.— The University of Chicago Press, 2002.— 587 p.
10. Карп П. Социальная почва романтизма [Электронный ресурс] / Поэль Карп.— Режим доступа: <http://www.utoronto.ca/tsq/24/karp24.shtml>.
11. Шадагинов Б. Б. Романтичний словник : до історії понять і термінів раннього німецького романтизму [Текст] / Б. Б. Шадагинов // Слово і час.— 2009.— № 8.— С. 46—58.
12. Ботникова А. Б. Романтизм как культурная и эстетическая эпоха [Электронный ресурс] // Немецкий романтизм : диалог художественных форм / А. Б. Ботникова.— М.: Аспект Пресс, 2005.— 352 с.— Режим доступа: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r46991/mion-ino-center14.pdf.
13. Грицай О. М. Критика просвітницького розуму в ідеях романтизму [Електронний ресурс] / О. М. Грицай // Мультиверсум. Філософський альманах.— К.: Центр духовної культури.— 2008.— № 75.— Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_75/Hrucasj.pdf.
14. Монастырская И. А. Новое понимание человека в философии и эстетике романтиков [Текст] / И. А. Монастырская // Этическое и эстетическое : 40 лет спустя : материалы науч. конф., 26-27 сентября 2000 г.— СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000.— С.97—101.
15. Берковский Н. Я. Романтизм в Германии [Текст] / Н. Я. Берковский.— СПб.: Азбука-классика, 2001.— 512с.

УДК 130.3

О.О. ОСЕТРОВА

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ СИМВОЛ ВОГНЮ ЯК ПІДГРУНТЯ «ПОЕТИКИ ВОГНЮ» Г.БАШЛЯРА

Осетрова Оксана Олександрівна – завідувач кафедри соціальної роботи Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, доктор філософських наук, професор кафедри філософії

Дана стаття присвячена аналізу центральних понять розробленої французьким мисли-телем ХХ ст. Г. Башляром «Поетики вогню», до яких, зокрема, належать поняття «комплекс Прометей» і «комплекс Емпедокла».

Ключові слова: вогонь, смерть, комплекс Прометей, комплекс Емпедокла.

Данная статья посвящена анализу центральных понятий разработанной французским мыслителем ХХ ст. Г. Башляром «Поэтики огня», к которым принадлежат в частности понятия «комплекс Прометей» и «комплекс Эмпедокла».

Ключевые слова: огонь, смерть, комплекс Прометей, комплекс Эмпедокла.

The article deals with the analysis of the main notions of «Fire poetics» developed by French thinker of the 20-th century G. Bachelard. Among them there are such notions as «Prometheus' complex» and «Empedocles' complex».

Key words: fire, death, Prometheus' complex, Empedocles' complex.

© О.О. Осетрова, 2011

Вогонь сьогодні став для людини настільки звичайним, що вона, як правило, вже не задумується над його природою і тими таємницями, котрі в ній приховані. Однак значущість його не вщухла і навіть не зменшилася. Не випадково М. Мюллер ставив запитання: «Що сталося б з людиною без вогню, навіть на сучасній стадії її розвитку?»

Смислова завантаженість феномена вогню надзвичайно глибока, чому сприяє амбівалентність його природи: давати життя, для якого необхідні світло і тепло, та приносити з собою смерть. Можливо, поєднання двох протилежних, але діалектично¹ пов'язаних між собою можливостей – Життя і Смерті, прихованих у природі вогню, як і у природі самої Людини, викликало до феномена вогню увагу психоаналітиків. Робота відомого французького

мислителя ХХ ст. Г. Башляра відповідно до сказаного вище має красномовну назву «Психоаналіз вогню».

Основним завданням даної статті виступає дослідження розробленої французьким мислителем ХХ ст. Г. Башляром «Поетики вогню», спрямованої ним на з'ясування механізмів процесу об'єктивного пізнання з психоаналітичної точки зору. Зазначене завдання є актуальним у контексті дослідження метафізики світла і передбачає, зокрема, аналіз таких фундаментальних понять, як комплекс Прометей і комплекс Емпедокла.

Насамперед, слід відзначити, що Г. Башляр вважає тільки вогонь здатним породити полум'я і світло, які є символами трансцендентності. І саме з вогнем пов'язані хворобливі комплекси, усвідомлення суті яких додасть просвітлення

у розумінні людського розвитку, просякнутаго протиріччями.

Так, за Г. Башляром, комплекс Прометей (батька Вогню) – це «совокупність побуждений, в силу которых мы стремимся сравняться в знаниях с нашими отцами, а затем превзойти их, достичь уровня учителей и превзойти его» [1, 26 – 27], тобто це специфічний комплекс розуму. Іншими словами, за визначенням Г. Башляра, тут ми маємо справу з едіповим комплексом розумового життя, викликаним властивою людині волею до інтелектуальності, яка, поширюючись з дитячою цікавістю, наприклад, на пізнання (чи первісне безпосереднє знайомство) вогню, нашттовується на заборону. Попри заборони батьків та старших наставників дитина, задовольняючи свою гносеологічну цікавість, виявляє непокору. При цьому, наголошує французький мислитель, давньогрецький Прометей є символом непокори конструктивної, оскільки непокора заради дії є гаслом творця. Звідси Г. Башляр доходить висновку, що історія людського розвитку є низкою прометеївських дій, оскільки непокора прямо впливає на саме знання, пожвавлюючи його. У цілому, на думку французького філософа, дослідження образу Прометей за свою мету має «сприяти поетиці людяності» [2, 87].

Слід наголосити на тому, що образ Прометей – здобувача вогню для людей посідає певне місце у психоаналітичних дослідженнях, починаючи з праць З. Фрейда. Так, наприклад, Г. Маркузе відзначав, що Прометей є героєм-архетипом принципу продуктивності [6, 165]; Г. Адлер наголошував на загрозі, яка розкривається у прометеївській легенді і пов'язана з тим дарунком світла, що був наданий свідомості шляхом злочину проти божих законів тощо.

Взагалі у психоаналітичних дослідженнях достатньо уваги приділяється феномену вогню. Так, К. Г. Юнг наголошував, що вогником, єдиним світлом, котрим володіє людина, є її свідомість. Відшттовуючись від зазначеного твердження, К.Г. Юнг пояснював значущість і сенс давньоєгипетського міфу про Гора, тобто про божественне світло. Виникнення цього міфу, на думку ученого, супроводжує виникнення людської культури, котра позбавила людей первісної темряви, будучи нічим іншим, як пробудженою свідомістю.

Спіраючись на погляди К. Г. Юнга щодо феномена вогню та його узгодженості зі свідомістю, Г. Башляр виводить наступний (надзвичайно важливий у контексті даного дослідження) логічний ланцюжок: вогонь – світло – свідомість, важливий у процесі усвідомлення людської долі, зміненої з приборканням вогню. Зазначений ланцюжок, у розумінні французького мислителя, є прозорим для усвідомлення: викрадач вогню (Прометей) разом з цим даром божественного походження віддає людям не просте світло, а світло розуму, тобто свідомість².

Не менш важливим є й осмислення феномена смерті Емпедокла, котре привело Г. Башляра до створення Поетики вогню, одним з центральних понять якої стало поняття «комплекс Емпедокла». Згідно з баченням французького мислителя,

комплекс Емпедокла поєднує в собі щільно злиті «любовь к огню и его почитание, инстинкт жизни и инстинкт смерти» [1, 32].

Феномен Емпедокла є багатограним, таким, що координує у собі його життя, філософію і смерть, які на духовному рівні тісно переплелися, утворивши органічну єдність. Адже, як зазначає дослідник Г. Якубаніс, «наиболее правильная оценка человека должна состоять, очевидно, в том, чтобы оценивать его с точки зрения его собственных стремлений, тех конечных идеалов, какими он руководствуется в своей деятельности. Какому богу мы служим, таковы мы и сами. Счастливый случай дает нам возможность применить этот критерий к Эмпедоклу» [8, 54].

Слід відзначити факт єдності мислення Емпедокла, що є органічним породженням внутрішньої суперечливості грецького духу. Мова тут йде про той дух, що традиційно поєднав у собі діонісійське як ірраціонально-романтичне і аполлонівське як раціонально-гармонійне начала, котрі невід'ємні одне від одного. Перше – діонісійське – це, іншими словами, начало поетичне, в якому домінуюче положення займає уява. Друге – аполлонівське – це начало, що породжує раціональну думку, спрямовану на пізнання. Об'єднувальною ж ланкою для обох, за Г. Башляром, є притягальна сила вогню. У свою чергу, розвинутий Г. Башляр «Психоаналіз Вогню», на думку його автора, повинен реалізувати задачу філософії, що полягає у поєднанні поезії та науки, поодинокі шляхи яких примордіально протилежні. Тому «Психоаналіз Вогню» і дозволяє говорити про свого творця як про «людину поеми й теореми».

При цьому для створення «Психоаналізу Вогню» кращого підґрунтя, ніж феномен Емпедокла, неможливо уявити. Адже, як відзначає відомий дослідник філософії Емпедокла А.В. Сьомушкін, фізика і антропология у цього античного мислителя збігаються у площині «поетичного природознавства», «інтуїтивно-рапсодійної метафізики» [7, 28]. У свою чергу, інший дослідник філософії Емпедокла Г. Якубаніс визначає світогляд акрагантського мислителя як напівмістичний, напівраціоналістичний [8, 65]. Адже у давньогрецькій циклічній космогонії в єдиному ритмі, що визначає розвиток, об'єднуються всесвіт і світ людської душі.

Кількісно, за Г. Башляром, Емпедокл і вогонь набувають рівної величі у певній (вогняній) Дії космічної драми. Ця драма можлива лише за тієї умови, що сама діюча особа – Людина (Емпедокл) є живим вогнищем. У такої людини спостереження за стрімким вогнем супроводжується відчуттям його зову. У свою чергу, поклик вогню обумовлює жагу переміг, пов'язану в тому числі з бажанням прискорити плин часу, що у результаті прискорить течію життя, наблизивши його до свого завершення, а головне – до межі потойбічного. Адже вогонь не просто є субстанцією, для якої характерна легкість до змін, але він сам є уособленням будь-яких змін. Зазначене бажання розширює людські горизонти. І Г. Башляр зазначає, що у цьому акті розширення відбувається поєднання малого

і великого, тобто мікрокосму і макрокосму, а існування шматка дерева починає дорівнювати буттю цілого світу. Людина ж у цьому акті починає інакше сприймати і усвідомлювати процес руйнування, який набуває нового сенсу: руйнування тут вже не просте уособлення зміни, а це – оновлення. Звідси, за Г. Башляром, народжується новий сенс смерті, яка припиняє бути сама собою: розчинення у вогні є уроком вічності. Учений наголошує: «Тотальная, бесследно поглощающая смерть – гарантия того, что мы полностью перейдем в иной мир. Потеряем все, чтобы все обрести» [1, 34].

У випадку з Емпедоклом ми спостерігаємо те, як його дух рухається у напрямку свого власного розчинення у загальності природи, що «ничтожит» особисте буття. Цей напрям руху до духу М.О. Бердяєв визначив терміном «космічна спокуса». Механізм її дії полягає у наступному: у своєму потязі злитися з природою дух потребує екстатичного виходу у космічну стихію за межі власного існування і, як йому ввижається, здійснює його. Однак, зазначає М.О. Бердяєв, «это всегда было не столько выходом из замкнутого существования личности к мировому общению, сколько снятием самой формы личности и ее растворением» [3, 60].

«Космічний спокуси» М.О. Бердяєв протиставляє перетворення (сублімацію) людини. Таким чином персоналістично орієнтований теїзм стверджує перспективу теомного трансцендування даного: «Ибо знаем, что, когда земной наш дом, эта хижина, разрушится, мы имеем от Бога жилище на небесах, дом нерукотворенный, вечный. Оттого мы и воздыхаем, желая облечься в небесное наше жилище; только бы нам и одетым не оказаться нагими. Ибо мы, находясь в этой хижине, воздыхаем под бременем, потому что не хотим совлечься, но облечься, чтобы смертное поглощено было жизнью. На сие са-мое и создал нас Бог, и дал нам залог Духа» (2 Кор. 5:1 – 5) [4, 222]. При цьому відомий дослідник Я.Голосовкер відзначає, що «інцидент» Емпедокла [5, 115] якраз, навпаки, закликає до поглинання смертного смертю.

Означена дослідником позиція правомірна, якщо фінальну дію Емпедокла розглядати достатньою мірою вузько – лише як самогубство. При цьому не слід аналізувати життя і філософію «язичника» Емпедокла з християнських позицій. У даному аспекті смерть акрагантського філософа не набуває величчя навіть тоді, коли пояснюється метою ствердження необхідності, «законності» самознищення внаслідок людської претензії на божественність. Адже Людинобог ніколи не стане Боголюдиною.

Будучи людиною саме свого часу, поділяючи традиційні для греків світоглядні настанови Емпедокла перший з античних мислителів продемонстрував здатність на метафізичний бунт. Адже боротьба з роком як прояв героїчного фаталізму можлива за умов впевненості у пануванні універсальної долі. Онтологічний монізм передбачає можливість людинобожжя, виразом якого виступає злиття окремого індивіда з космічним началом. У цьому і полягає той бунт,

до якого вдався Емпедокл. Слід відзначити, що особливою рисою такого бунту є непорушність єдності кінцевого і безкінечного, тобто порушення наявного буття не відбувається. Не знаходячи себе як особистість, людина (у даному випадку Емпедокла) через самозречення набуває статусу бога-деміурга. Самогубство Емпедокла у цьому аспекті виступає неминучою необхідністю, наслідком якої слугує його обожнення.

У свою чергу, Г. Башляр у легенді про смерть Емпедокла побачив глибинний трансцендентний сенс. Цей сенс надається присутнім у легенді в якості головного героя космічним елементом вогню, в якому, припускає французький філософ, міститься одне з начал мислення та найцінніше джерело фантазії, і споглядання якого повертає людину до самих витоків філософської думки.

Згідно з позицією Г. Башляра, самознищення Емпедокла є космічною смертю, яка знаменує собою не просту загибель на самоті, а перехід у іншу якість. «Вчинок Емпедокла, – зазначає французький філософ, – це Мить на Вершині Вогняної Гори» [2, 113], а мить, за визначенням датського мислителя XIX ст. С. К'єркегора, є атом Вічності. Ця Мить знаменується максимальним наближенням Буття і Небуття, причому таких, що просякнуті Духом. Г. Башляр зазначає щодо смерті Емпедокла: «Віддаючись вогню, філософ погоджується з долею Духу. Духу поза життям, який не бажає, щоб життя стримувало його розвиток» [2, 124].

Мова якраз і йде тут про метафізичний бунт Духу проти воцаріння інстинкту смерті у вирії життя з метою досягнення життям тотальної концентрації у мить загибелі, і – продовжує свої роздуми Г. Башляр, «грандиозність руйнування становиться останнім, неотразимим свідельством бытия» [1, 124]. А умовою такого тотального Акту є Дія надлюдського надвогню, який тільки і спроможний знищити вогонь людського життя, зануривши небуття у саме буття. У свою чергу, французький філософ визначає надвогонь як прообраз надлюдини, відзначаючи, що з іншого боку – «иррациональный образ сверхчеловека как воплощение мечты об исключительно субъективной силе – не что иное, как сверхогонь» [1, 85].

Висновки. Наостанок, слід відзначити, що Г. Башляр наступним чином визначає, хто такий Прометей: «Прометей – межовий персонаж, ні людина, ні бог, а, певно, водночас і бог, і людина» [2, 105]. Певним чином під це визначення підлягає і Емпедокл. Зазначена загальна для обох риса – граничність – свідчить у тому числі й про граничну напругу роботи свідомості, породженої вогнем. Обидва – і Прометей, і Емпедокл – є носіями не людського, а божественного знання.

Наявність і розвиток у людей (ширше – у людстві) обох комплексів – Прометея та Емпедокла – свідчить про людське прагнення до того оновлення, що своєю характерно рисою має трансцендентне освітлення, осяння, котре поглиблює і розширює свідомість у напрямку до надсвідомості, реалізуючи її прихований потенціал.

Перспективи. Дана стаття послугує у подальшому тим підґрунтям, на якому

відбудеться глибше усвідомлення сутності феномена метафізики світла, розвинутого як у середньовічній західноєвропейській, так і у слов'янській філософській думці.

ПРИМІТКИ:

¹Важливо відзначити, що, з точки зору Г. Башляра, вогонь є найбільш діалектичним, поєднуючи у собі об'єкт і суб'єкт.

²Порівняймо: згідно з християнською ідеологією перворідний гріх людський полягає у проблисках пізнання, можливих тільки з пробудженням свідомості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Башляр Г. Психологія вогню. – М.: Прогрес, 1993. – 176 с.
2. Башляр Г. Фрагменти Поетики Вогню. – Харків: Фолю, 2004. – 143 с.
3. Бердяев Н.А. Царство Духа и царство кесаря. – М.: Республика, 1995. – 384 с.
4. Библия.
5. Голосовкер Я. Эмпедокл из Агригента философ V века эры язычества (до Р.Х.) // Гельдерлин Ф. Смерть Эмпедокла. – М., Л.: Academia, 1931. – С. 114 – 127.
6. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К.: ИСА, 1995. – 321.
7. Семушкин А.В. «Загадка» Эмпедокла // Историко-философский ежегодник. – М.: Наука, 1988. – С. 22 – 37.
8. Якубанис Г. Эмпедокл: философ, врач, чародей. – К.: Синто, 1994. – 232 с.

УДК 1.001.8:510.21

В.В. КУЗЬМЕНКО

ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ Н. БУРБАКИ

Кузьменко Вячеслав Витальевич - профессор кафедры прикладной математики и вычислительной техники Национальной металлургической академии Украины, доктор философских наук

При анализе методологического подхода к математике группы Н. Бурбаки раскрыт онтологический статус понятий «основные структуры» и «математические топологии».

Ключевые слова: математическая онтология, основные структуры, математические топологии.

При аналізі методологічного підходу до математики групи Н. Бурбаки розкритий онтологічний статус понять «основні структури» і «математичні топології».

Ключові слова: математична онтологія, основні структури, математичні топології.

At the analysis of methodological approach by mathematics of group of N. Burbaky ontological status of concepts is exposed «basic structures» and «mathematical to the topology».

Keywords: mathematical ontology, basic structures mathematical to the topology.

© В.В. Кузьменко, 2011

Вопрос об отношении математических объектов и целостных структур реального мира – основной в объяснениях природы математики как строгой науки. Лишь в ходе решения проблемы о статусе математических понятий и теорий становится возможным рассматривать прочие философские проблемы математики, трактовка которых непосредственно зависит от того, истолковываются ли математические понятия как отражения свойств объектов реального мира, либо же они трактуются как «идеи», имеющие «самостоятельное» существование, являющиеся продуктом творчества трансцендентального субъекта.

В рамках античной парадигмы математической онтологии причиной различий в трактовке Платоном и Аристотелем онтологического статуса математических сущностей является разница между объективным идеализмом Платона, как идеалистическим плюрализмом, и объективным

идеализмом Аристотеля, как идеалистическим монизмом. По убеждению Платона, математика, как абстрактное построение разума, оказывается моделью, порождающей, при ее приложении к познанию первоначал всего сущего, остальные виды знания. Она в то же время и модель, порожденная остальными видами знания. По Аристотелю, математическое познание – это познание формы единого предмета, присоединение к которой нового элемента знания позволяет рассматривать образовавшийся элемент как субстанцию. Форма – общее, реально же единичное.

В истории философской и математической мысли взгляды Платона и Аристотеля неоднократно подвергались переосмыслению. Вопросы о том, что в философском контексте представляют собой математические предметы и объекты, до настоящего времени не имеет однозначного решения.

Автор при анализе методологического подхода к математике семинара Н. Бурбаки ставит целью раскрыть онтологический статус основных понятий их математической концепции – «основные структуры» и «математические топологии». Необходимо отметить, что учение французских математиков с философской точки зрения не анализировалось.

Н. Бурбаки – собирательный псевдоним, под которым группа математиков во Франции с 1939г. выступает с попыткой осуществить идею, исходящую от Д. Гильберта – рассмотреть различные математические теории с позиций формального аксиоматического метода. В многотомном трактате семинара Н. Бурбаки «Элементы математики», выходящем с 1939г., развивается формальная аксиоматическая система, которая, по замыслу авторов, должна охватить главнейшие разделы математики как «частные аспекты общей концепции». Изложение носит абстрактный и формализованный характер, дается лишь логический каркас теорий. Основы изложения составляют структуры, определяемые посредством аксиом, например структуры порядка, группы, топологические структуры. Способ рассуждения – от общего к частному. Классификация разделов математики производится по типам структур. Она значительно отличается от традиционной классификации.

Структурный подход к математике Н. Бурбаки, если рассматривать его с позиции онтологического статуса ее объектов, обладает двумя важными особенностями. Во-первых, проекцией некоторых установок целостных структур реального мира. Во-вторых, универсальными принципами математических операций. Необходимость последних появляется вследствие использования алгоритмов. Система безусловных предписаний охватывает все возможные условия существования абстрактных сущностей вне зависимости от их смысла.

Введение удобного и сжатого языка алгоритмов всегда сопровождается рассуждениями, принадлежащими к метаматематике. Д. Гильберт, а затем и группа Н. Бурбаки показали, что эта дисциплина, абстрагируясь от всякого значения, которое могло бы первоначально приписываться словам или фразам формализованных математических текстов, рассматривает их как структуры заранее данных объектов, в которых важен лишь порядок расположения этих объектов. В «Общей топологии» встречаются примеры с использованием ресурсов арифметики. Это касается, в частности, факторпространства, когда рассматриваются произведения факторпространств. В метаматематических рассуждениях в отношении факторпространств описываются операции, поддающиеся выполнению и контролю. Сами метаматематические рассуждения записаны с использованием «дедуктивных критериев».

По убеждению группы французских математиков, формализованная математика не может быть записана вся полностью, «... потому приходится питать доверие к тому, что

можно назвать здоровым смыслом математика, – доверие, аналогичное тому, которое бухгалтер и инженер, не подозревая о существовании аксиом Пеано, питают к формуле или численной таблице и которое, в конечном счете, основано на том, что оно никогда не было подорвано фактами» [1. с.272]. Математикам приходится покидать формализованную математику. Все математические тексты пишутся отчасти обычным языком, отчасти с помощью формул, составляющих частичные формализации, специальные и неполные, из которых алгебраическое исчисление служит наиболее известным примером. Логика, подчиненная аксиомам собственно математики, «... не определяет ни того, что такое математика, ни того, чем занимаются математики» [1. с.256], а представляет собой «...не больше и не меньше, как грамматику языка, которым мы пользуемся, языка, который должен был существовать еще до того, как могла быть построена грамматика» [1. с.256]. Ситуация с бесконечными множествами продемонстрировала необходимость новых модификаций логики при развитии математики.

Автор особо стремится подчеркнуть то обстоятельство, что, применяя аксиому выбора и закон исключающего третьего, Н. Бурбаки отвергается концепция Д. Гильберта о непротиворечивости в отношении существования математических объектов. По поводу непротиворечивости своих построений они отмечали, что все противоречия возможно преодолеть способом, «... позволяющим избежать всех возражений и не оставляющим сомнения в правильности рассуждений» [1. с.256]. В отношении непротиворечивости группой Н. Бурбаки делается утверждение: «... как показывает анализ исторического развития математики, было бы неверно утверждать, что математика свободна от противоречий; непротиворечивость предстает как цель, к которой следует стремиться, как некое данное Богом качество, ниспосланное нам раз и навсегда. С древнейших времен критические пересмотры оснований всей математики в целом или любого из ее разделов почти неизменно сменялись периодами неуверенности, когда возникали противоречия, которые приходилось решать... Но вот уже 25 веков математики имеют обыкновение исправлять свои ошибки и видеть в этом обогащение, а не обеднение своей науки; это дает им право смотреть в будущее спокойно» [1. с.259].

Выражая полную уверенность в том, что любые возникающие проблемы математики непременно будут разрешены, Н. Бурбаки высказываются мнение о том, что «... если когда-нибудь будет доказано, что математика противоречива, то скорее всего станет определено ясно, какому правилу следует приписать полученный результат. Отбросив это правило или надеждам образом видоизменив его, мы избавимся от противоречия. Иначе говоря, математика изменит направление своего развития, но не перестанет быть наукой. Сказанное не просто умозаключение: нечто подобное произошло после

открытия иррациональных чисел. Мы далеки от мысли оплакивать это открытие, потому что оно вскрыло противоречие в пифагорейской математике, а, напротив, сегодня мы считаем его одной из великих побед человеческого духа» [1. с.265]. В качестве основных методов разрешения математических противоречий Н. Бурбаки на первый план были выведены: во-первых, анализ математических структур; во-вторых, большое внимание было уделено взаимопроникновению алгебры, арифметики и теории функций.

Автор отмечает, что непротиворечивость – это одна из проблем, занимающих современных логиков и математиков. Математическая теория называется противоречивой, если какая-либо теорема доказывается в ней вместе со своим отрицанием. В этом случае, исходя из правил умозаключения, лежащих в основе построения синтаксиса формализованных языков, можно сделать вывод о том, что любая теорема одновременно и истинна, и ложна в данной теории. Если приходим к противоречию, то не можем оставить его существовать, не обесценивая теории, в которой оно возникло.

Метаматематика может рассмотреть проблемы непротиворечивости своими собственными методами. Определить, что некоторая теория непротиворечива, – значит утверждать, что она содержит правильное формализованное доказательство, оканчивающееся заключением $a = a$. Чтобы избежать проблемы непротиворечивости, необходимо, чтобы непротиворечивость богатого формализованного языка можно было доказать посредством рассуждений, формализуемых в языке менее богатом и, тем самым, более достойном доверия. Но теорема К. Геделя о неполноте утверждает, что это невозможно для языка, достаточно богатого аксиомами. При доказательствах относительной непротиворечивости, устанавливающих непротиворечивость одной теории в предположении непротиворечивости другой теории, например теории множеств, метаматематическая часть рассуждения достаточно проста. Современные математические теории, в том числе и теория математического структурализма Н. Бурбаки, привязываются, как правило, в отношении логической проверки непротиворечивости к теории множеств. Отсюда можно сделать вывод о том, что всякое противоречие, встреченное в одной из этих теорий, дало бы повод противоречию в самой теории множеств. Но это не аргумент, позволяющий судить о непротиворечивости самой теории множеств. Со времени достаточно точной формулировки аксиом теории множеств из них стали извлекать следствия в самых разнообразных областях математики.

Автор подчеркивает, что любое противоречие формализованной математической теории, в основании которой лежат принципы теории множеств (это касается и построений Н. Бурбаки), было бы внутренне присуще принципам, положенным в основание самой теории множеств, а потому необходимо было бы изменить эти принципы. Но в отношении

всех формализованных математических теорий, основывающихся на принципах теории множеств, следует отметить, что они опираются на теорию, в которой установлены парадоксы.

В отношении вырабатываемых систем доказательств, следует подчеркнуть, что формалистская математика, начиная с Д. Гильберта (это относится и к структурному подходу Н. Бурбаки), выросшая как отрицание интуитивной позиции, возвела в культ форму, знак и правила оперирования со знаками. В определенном отношении это прогресс. Достижения структурного анализа Н. Бурбаки в математике никогда не будут перечеркнуты. Но этот подход утвердил вместе с тем целую систему ложных верований. Всякое содержательное мышление в современной математике стало рассматриваться как нуждающееся в логическом анализе. Формализация стала пониматься как единственный способ окончательного утверждения какого-либо результата, причем достоверность была отождествлена с финитностью. Если в формальном подходе невозможно вывести какую-либо формулу, соответствующую утверждению о непротиворечивости математического объекта, то достоверного обоснования не существует. В действительности формализм и в частности структурализм вовсе не исключают содержательного рассуждения, обосновывающего непротиворечивость с предельной достоверностью, следует обратиться лишь к «Коммуникативной алгебре» Н. Бурбаки. Содержательное аподиктическое доказательство не нуждается в формализации для подтверждения своей надежности. Это значит, что содержательное обоснование математики вполне независимо и не ограничивается в своих возможностях теорией структур. Так, например, «Коммуникативная алгебра», в которой рассмотрены алгоритмы представления ряда функций в виде векторных пространств – локальных и глобальных колец, а также полей – это результат развития теории чисел и аналитической геометрии.

Автор ставит цель – выявить онтологический статус алгоритма – жестко заданной последовательности непустого множества коммуникативных операций – кольца, осуществляемых в «Коммуникативной алгебре» Н. Бурбаки. Отметим, что в кольце осуществляются бинарные операции – операции с двумя объектами, обозначаемые знаком + и – и записью объектов друг возле друга. В коммуникативной алгебре присутствует также операция «равенство» и особый элемент 0. Все операции монотонны относительно равенства. Это значит, что если вычитаются или складываются объекты одной операции, то соответственно уменьшаются или увеличиваются объекты другой операции. Но, прежде всего, необходимо рассмотреть понятие алгоритма и его места в математике.

Следует особо оговорить, что построение любого алгоритма, как и системы доказательств, – это особые математические проблемы

– неразрешимости. Несмотря на то, что понятие алгоритма является едва ли не самым распространенным в современной математике, природа этого понятия стала ясной только с появлением математической логики. С исторической точки зрения понятие алгоритма связано с алгеброй, потому что именно там оно появилось впервые. Интересно то обстоятельство, что слова алгебра и алгоритм обязаны своим возникновением одному человеку – узбекскому математику Аль Хорезми.

Математика имеет дело с математическими объектами, среди которых можно назвать числа, функции, множества, фигуры и т.д. Суть математики состоит в доказательстве истинных утверждений об этих объектах; и если есть такое доказательство, объект, фигурирующий в утверждении, считается существующим. Вопрос о том, где он существует: в мире идеальных сущностей или же в уме у математика, или же во внешнем мире, и занимает философов математики. Важным фактом является то, что алгоритм в обычном его понимании не является традиционным математическим объектом.

Для понимания этого важного факта следует обратиться к тому, что представляют собой математические утверждения. Обычно они являются дескриптивными – описывающими свойства математических объектов. В более широком смысле можно полагать, что математические утверждения описывают математическую реальность, что бы под этим ни понималось.

Все алгоритмы носят императивный характер. Они представляют собой предписания. В этом смысле они не являются математическими объектами в их традиционном понимании. Императивы не есть часть математики. Это представляется странным, но следует учесть, что алгоритмы появляются в математических доказательствах в виде текста, который никак не подходит под определение математического объекта как чего-то такого, что описывается математическими утверждениями.

В «Коммуникативной алгебре» Н. Бурбаки все предписания представлены в виде диаграмм:

$$0 \rightarrow F' \cap F'' \rightarrow F' / (F' \cap F'') \rightarrow 0$$

$$\downarrow \quad \downarrow \quad \downarrow$$

$$0 \rightarrow F'' \rightarrow F' + F'' \rightarrow (F' + F'') / F' \rightarrow 0$$

которые затем снабжены дескриптивными высказываниями в виде лемм и теорем. Например, лемма представляющая эту диаграмму:

Пусть E – правый модуль A модуль, F – левый модуль A модуль и F', F'' такие подмодули в F, что F = F' + F''. Тогда пересечение канонических образов модулей E ⊗ F' и E ⊗ F'' в модуле E ⊗ F равно каноническому образу модуля E ⊗ (F' ∩ F''). [2. с.31].

Для понимания природы алгоритма и его определения в качестве математического объекта необходимо фиксировать различие между дескриптивными и императивными утверждениями – в данном случае между диаграммой, как жестко установленной

последовательностью действий, и леммой, как дескриптивным высказыванием. Это первое противопоставление, которое необходимо при обсуждении вопроса о статусе алгоритма. Другим противопоставлением является противопоставление классической и постклассической математики или, более точно, классического аксиоматического метода и современного аксиоматического метода. Крайне важным будет также разделение синтаксических и семантических аспектов математических построений.

Впервые объекты, которые можно сопоставить с алгоритмами, появились в классической алгебре. Именно там алгоритмы стали претендовать на то, чтобы их можно было уподобить математическим объектам. Рождение постклассической математики также связано с алгеброй, которая ввела в обиход совершенно новые математические объекты. Понятие алгоритма стало формализуемым и более понятным в рамках математической логики. Следует принять во внимание, что до возникновения математической логики алгебра в известной степени играла роль логики внутри математики. Обычная логика, связанная с именем Аристотеля, относилась к законам мышления и не играла какой-либо значимой роли в математике. Кодификация в современной постклассической математике, к которой относится и структурализм Н. Бурбаки, была осуществлена средствами математической логики, которую многие исследователи совсем не соотносят с законами мышления.

Объектом философского анализа стала модель императивного высказывания и представляющего его высказывания дескриптивного. Выявляя онтологический статус алгоритма – жестко заданной последовательности непустого множества коммуникативных операций – кольца, осуществляемых в «Коммуникативной алгебре» Н. Бурбаки, автор делает следующий вывод. Объектом онтологического упорядочения могут оказаться алгоритмические построения, но только в том случае, если в них будут в достаточной степени оговорены составляющие операционной рационализации.

Не прибегая к анализу конкретного содержания алгоритмических построений, трудно оценить представление французских математиков об их собственной науке. Своеобразие математики, как системы описания хода и результатов познавательных процессов, делает большинство ее построений недоступными для философского осмысления; это касается и такого объекта, как алгоритм. Философия не обладает методом анализа, а затем трансляции математических конструкций в свои собственные определения. Но отметим, что общие философские принципы предоставляют философу аппарат, позволяющий обсудить проблему контура, очерчивающего предмет математических методов. Исходя из этого, философ получает возможность установления некоторых немногих исходных посылок, на которых, если руководствоваться философским

пониманием, построена математика.

Автор подчеркивает, что характерным отличием математического мышления группы Н. Бурбаки следует признать особенность понимания таких сущностей, как типы структур, рассматриваемых как классы отношений, но не классы объектов. Группе французских математиков свойственно отождествлять математическое знание с конструкцией, некой «теории как таковой», на основании данной посылки, определять структурный подход в качестве метатеории, которая позволяет анализировать методологические особенности самых разнообразных областей математического знания.

В отношении онтологического статуса основных понятий математической концепции Н. Бурбаки автор высказывает мнение, что математические объекты трактуются математическим семинаром как существующие

в определенном смысле объективно. Математическая истина – это откровение, а не изобретение. Концепция группы французских математиков – это концепция математического реализма, которая смыкается с платонизмом. Она постулирует, что математические объекты являются абстрактными, вечными и причинно не связанными с материальными предметами и эмпирическим опытом.

Достижения структурного подхода Н. Бурбаки в математике никогда не будут перечеркнуты. Но этот подход утвердил систему ложных верований. Всякое содержательное мышление в современной математике стало рассматриваться как нуждающееся в логическом анализе. Формализация стала пониматься как единственный способ окончательного утверждения какого-либо результата, причем достоверность была отождествлена с финитностью.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИСТОЧНИКИ:

1. Бурбаки Н. Очерки по истории математики / Н. Бурбаки. – М.: Мир, 1963. – 420с.
2. Бурбаки Н. Коммуникативная алгебра / Н. Бурбаки. – М.: Мир, 1971. – 707с.

УДК 130.2:791.43(4)«ХХ» Б 91

А.Р. БУРИЙ

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ ТА КІНОМИСТЕЦТВО У НАСТУПІ НА ДЕМОКРАТІЮ

Бурій Андрій Романович – викладач кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Стаття є спробою критичного осмислення долі людини в реаліях новітньої демократії. Акцентовано особливу роль екзистенціалізму та західноєвропейського кіномистецтва 60–80-х років ХХ ст. у критиці демократії як одного зі способів людського співжиття.

Ключові слова: демократія, гіпердемократія, екзистенціалізм, кіномистецтво, бюрократія, натовп, маса, культура, суспільство, об'єктивація.

Стаття являється попиткою критического переосмислення судьбы человека в реалиях новейшей демократии. Акцентирована особая роль философии экзистенциализма и западноевропейского киноискусства 60–80-х гг. ХХ века в критике демократии.

Ключевые слова: демократия, гипердемократия, экзистенциализм, киноискусство, бюрократия, толпа, масса, культура, общество, объективация.

The article is an attempt to critically realize the fate of a man in the realities of the new democracy. We emphasized the specific role of philosophy of existentialism and west-European cinematography of 60s–80s in the XX century in criticizing democracy.

Key words: democracy, hyper-democracy, existentialism, cinematography, bureaucracy, crowd, mass, culture, society, objectification.

© А. Р. Бурій, 2011

«Сьогодні ми святкуємо нову обнадійливу перемогу демократії. Це перемога, здобута нею над самою собою. Франківська Іспанія тихцем проникла до теплого храму культури і просвіти, тоді як Іспанія Сервантеса і Унамуно знову викинута на вулицю. Коли знаєш, що теперішній мадридський міністр інформації, відтепер безпосередній співробітник ЮНЕСКО, – це та сама людина, що в роки Гітлера провадила нацистську пропаганду, а уряд, який нещодавно нагородив

християнського поета Поля Клоделя, – той самий, що колись нагородив орденом Червоних Стріл Гімлера, батька газових печей, то, дійсно, маєш підстави сказати, що не Кальдерона чи Лопе де Вега прийняли щойно демократичні суспільства у своє товариство просвіти, а Йозефа Геббельса. ... Досі всі вважали, що доля історії хоч трошки залежить від боротьби просвітників з катами. І нікому не приходило в голову просто взяти та й проголосити офіційно катів просвітниками.

... Настає день, коли жменька військових і промисловців може сказати «ми», говорячи про Вольтера і Мольєра, чи видати у скаліченому вигляді твори поета, задалегідь розстріляного. У цей день – а він уже настав – варто було б поспівчувати нещасному Гітлеру. Даремно цей невинуватий романтик покінчив з собою, краще б він пішов за прикладом свого друга Франко й набрався терпіння. Сьогодні він був би представником ЮНЕСКО з просвіти Верхнього Нігеру, а Муссоліні взявся б за підвищення культурного рівня маленьких ефіопів, чиїх батьків він трошки постріляв свого часу. Тоді у примиреній нарешті Європі почалася б воістину триумфальна хода культури на честь грандіозного банкету генералів і маршалів, на якому прислуговувала б команда міністрів-демократів, рішуче налаштованих на користь реалізму. [...] Слово «гідота» буде тут занадто поблажливим» [7, 497–498]. Ми усвідомлено наводимо таку розлогу цитату А.Камю, адже вона, на наш погляд, хоч і не нова, однак уособлює широкий спектр болючих проблем сучасного для нас демократичного суспільства.

Там, де М.Гайдеггер відштовхувався у своєму таумаченні людини з абстрактної апріорної структури її існування, інші екзистенціалісти прискіпливо пригадали до конкретної соціальної структури суспільства, до його реальних суперечностей. Зокрема, К.Ясперс в «Духовній ситуації часу» чомусь визначає «нашу епоху» як таку, що стоїть під знаком «панування маси». Х.Ортега-і-Гассет іменує її епохою повстання мас. «... я вірю, що політичні новини недавніх років означають не що інше, як політичне панування мас. ... Сьогодні ми свідки триумфу гіпердемократії, в якій маса діє безпосередньо без закону, з допомогою матеріального тиску, накидаючи свої прагнення й смаки. Я сумніваюся, чи були інші історичні епохи, де юрба правила б так безпосередньо, як у наш час. ... Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне» [11, 20], – писав він ще 1929 року. «На паризьких мостах я зрозумів, що сам боюсь свободи. ... Головне в тому, аби не бути вільним і в каятті своєму коритись тому, хто хитріший за тебе. І раз усі ми будемо винні – то ось вам і демократія. ... Всі нарешті об'єднуються, щоправда, стоячи на колінах і схиливши голови» [6, 212], – продовжував А.Камю.

Дійсно, політика подвійних стандартів, «фасадна» ілюзія рівності, руйнування глибинних засад духовності, нівелювання людяності, зниження і трансформація стандартів класичної освіти – здавалося б, усе це зовсім не про омріяну демократію. До того ж демократична орієнтація світоглядного й політичного курсу сучасної України видається ледь не єдиною альтернативою нашому історичному минулому, позначеному печаттю тоталітаризму зі зневагою до свобод особистості, девальвацією її внутрішніх інтенцій на догоду потребам колективного суспільного організму тощо. Але К.Райда слушно зауважує, що «категоричний розподіл на комуністичний тоталітаризм, що ототожнювався

з різновидом новітнього невільництва, та західну демократію як уособлення «бастиону свободи» до певної міри виявився уможливленим спрощенням реальної ситуації» [12, 86]. Тож непотрібно забувати і того, що філософія екзистенціалізму протягом десятків років чомусь наполегливо твердила, що способи функціонування новітньої демократії вимагають щонайменше критичного перегляду з огляду на долю особистості, яка з ними зіштовхується, а багатий матеріал західноєвропейського кінематографічного 60–80-х років забезпечує нам чимало підстав для такого перегляду, оскільки творчі пошуки окремих режисерів виявляють дивовижну суголосність з ідеями екзистенціалістів.

У аналізі цієї проблеми звернімося до конкретного кінематографічного матеріалу. 1965 – 1966 – 1967. Саме у ці три роки поспіль західноєвропейський кінематограф дав світові три фільми абсолютно різних майстрів, присвячені одній і тій самій проблемі – втраті людиною власної індивідуальності під дією різноманітних чинників суспільного життя й фінансової доцільності. Перші два були фантастичними антиутопіями, третій – саркастичною комедією.

Ю.Ханютін засвідчує, що «три книги незмінно відкривають усі списки романів-антиутопій ХХ століття. «Ми» Євгенія Замятіна, «Прекрасний новий світ» Олдоса Хакслі й «1984» Джорджа Оруелла» [18, 218]. Ці твори були написані у різний час (1920, 1932 і 1948 відповідно), і спонуки для їхнього створення вочевидь також були різними, однак усі три автори відштовхуються від схожих уявлень про соціальну модель тоталітарного суспільства майбутнього, в якому життя й особистість окремої людини не мають жодної цінності; у цих творах втілювались тривоги письменників про долю людини у так званому «масовому суспільстві». Щось вочевидь значиме було зазначене окремими діячами кінематографії в реальності духовної атмосфери 1960-х, що раптом один за одним виходять на екрани фільми, які не мають прямого стосунку до згаданих романів, але торкаються тих самих болючих екзистенційних проблем, що порушувались у них.

У «Альфавілі» (1965) Жана-Люка Годара перед нами – місто майбутнього, кероване електронним мозком (минуло понад сорок років від часу появи стрічки, і майже в такому глобалізованому місті майбутнього вже опинились ми всі). Альфавіль живе за законами холодної наукової логіки, у ньому немає кохання, а тільки задоволення, емоції й воля людини придушуються досконалими математичними методами; природний світ почуттів спростовано і знищено; мертвотне люмінесцентне світло, тунелі, коридори, індивідуальні номерки на плечах або шиях мешканців, відсутність сонячного освітлення (примітно, що коли героїня фільму вчиться у таємного агента Леммі слів кохання, то до кімнати чи не вперше потрапляє промінь денного сонячного світла). У мешканців цієї велетенської концтабірної подоби немає історії: «Ніхто не жив у минулому, ніхто не житиме в

майбутньому. Теперішнє – форма всього життя» [18, 220] (як тут не згадати жаль К.Ясперса через забуття західним суспільством уроків Першої світової уже через кілька років після її закінчення: «Головна властивість цього існування – уміння забувати; ... Життя проходить без спогадів. ... Насильно прикута до найближчих цілей, людина позбавлена простору, необхідного для бачення життя в цілому» [19, 311]). І ось ця маса, розфасована в апараті, організована в бюрократичні групи, ліквідує людину в людині. «Людина, коли вона існує як людина маси, вже більше не є в масі самою собою. З одного боку, маса розчиняє; вона бажає в мені чогось, чим я не є. З іншого боку, маса ізолює одиничного, перетворюючи його на атом, відданий на поталу її зажерливості; створюється фікція рівності усіх. Але ж люди урівнюються, коли ніхто не є самим собою, тоді як, навпаки, будучи самою собою, людина не може бути прирівняна до інших. Я хотів би мати те, що має інший, і могти те, що може інший. Потай панує заздрість, прагнення насолоджуватись, мати більше й знати більше» [19, 314] (тут можна навіть перефразувати класика, а саме: більше мати й більше означати). «Якщо у давніші часи, для того, щоб знати, на що розраховувати, належало знайомитись з князями й дипломатами, то зараз для цього слід бути обізнаним з властивостями маси. Умовою життям стала необхідність виконувати якусь функцію, яка так чи інакше прислуговує масам. Маса та її апарат стали предметом трепетного життєвого інтересу. Для кожного, хто сам себе не обманує, вона постає цариною його повної службової залежності, діяльності, турбот та обов'язків. Він належить їй, а вона загрожує людині загибеллю в риторичі й метушні, пов'язаним із ними твердженням «ми – усі»... Розчленована в апараті маса бездуховна й нелюдяна. Вона – наявне буття без існування, пересуд без віри. Вона здатна усе розтоптати, їй притаманна тенденція не терпіти величі й самостійності, виховувати людей так, щоб вони перетворювались на мурах» [19, 314] – знаходимо у К.Ясперса. У кінематографічному Альфавілі зі словників зникають «совість», «плакати», «ніжність», живі протиріччя мови поступаються місцем економності мовлення, побутуванню мовленнєвих штампів та субстантивних фраз (кілька років тому у США на серйозному рівні дебатовалась подія, героїнею якої стала школярка-старшокласниця, яка написала твір з англійської літератури на тему Шекспірових «Ромео та Джульєтта» у формі (!) SMS-повідомлень; чим не Альфавіль нашого часу з повною профанацією культури?). «Самодержав'я народу – найстрашніше самодержав'я, бо у ньому людина залежить від неосвіченої кількості, від темних інстинктів мас» [3, 625], – так описував владу маси М.Бердяєв. Письменників, художників, музикантів – знищено; у бездушному світі цього міста «творча» уява виявляється лише в убивствах та побиттях. Страшний та іронічний водночас епізод: під час бенкету на берегах басейну розстрілюють з автомата засуджених за прояви людяності, а напівоголені дівулі топлять у воді поранених під

оплески задоволених гостей. «На які ж думки наведе нас це свято, звичайно ж, якщо ми готові схаменутися?» [17, 105]. Агент Леммі в тлумаченні Ж.-Л.Годара не позбавлений коміксових рис, тож і вихід із ситуації у режисерському баченні демонструє світло дещо абсурдної, занадто прямолінійної надії: електронний мозок той агент виводить з ладу за допомогою задачі, яка не має розв'язку, а верховного негідника просто убиває пострілом з револьвера – «я біг по прямій, яка лише видавалась лабіринтом, в якому заблукали стільки філософів». «Отже, лабіринт, в якому блукають філософи, не бачачи виходу, – по суті є прямою, коли ти пускаєш у хід насильство. Цей висновок і цей постріл добре узгоджуються з лівим екстремізмом Годара й мотивованій прийнятною стилістикою фільму» [18, 224]; щоправда, Ю.Ханютін припускається неточності, бо період захоплення режисера маоїзмом почнеться лише через три роки, до того часу він іронічно дивитиметься на псевдореволюційні пориви молоді.

Через рік Франсуа Трюффо випускає зняту в Англії екранізацію роману Р.Бредбері «451° за Фаренгейтом». Якщо для автора роману «фантастика – це доведена до абсурду реальність», то у фільмі ми зараз, через понад сорок років після його виходу, бачимо цілком впізнавані риси: «цілком звичний, уніфікований та раціоналізований світ, де все – у блискучій упаковці, нівельовано і штучно. Навіть природу урбанізовано й розкреслено за квадратами доцільності. Суспільство споживання пропонує своїм громадянам естетику офісів, які наче зійшли з обкладинок глянцевого журналу, графіка дизайну, не позначеного людяністю, однакові котеджі з неодмінною антеною на даху. Такими ж безіндивідуальними, тобто – ніякими, мають стати і люди» [16, 138]. Ф.Трюффо уникає ефектних авантюрних епізодів, до яких вдавався Ж.-Л.Годар, але не менш переконливо змальовує зловісну картину масового суспільства, єдиним результатом розвитку якого стала заборона книг (451° за Фаренгейтом – це температура, при якій горить папір) та їхні спалення спеціальними бригадами пожежників. Доля одного з них – Монтега – стає рушієм сюжету роману й фільму. «Двадцять століття. Темп прискорюється. Книги зменшуються в обсязі. Скорочене видання. Переказ. Екстракт. Не розмазувати! Швидше до розв'язки!.. Якнайбільше спорту, ігор, розваг – нехай людина постійно буде у натовпі, тоді їй не треба думати... слово «інтелектуальний» стало лайливим словом, яким йому й належить бути... Згадайте-но, у школі, в одному класі з вами, був, мабуть, якийсь особливо обдарований малюк?.. І кого ж ви лупцювали й усіякаю принижували після уроків, як не цього хлопчика? Ми всі маємо бути однаковими. Не вільними і рівними від народження, як написано в конституції, а просто ми всі маємо стати однаковими... Ось! А книга – це заряджена зброя в сусідньому помешканні. Спалити її! Розрядити зброєю!» [16, 136–137]. Задовго до фільму Ф.Трюффо А.Камю написав ці рядки: «Табір. Невіглас-наглядач збиткується над інтелегентом. «Усе книжки читаєш! То ти,

значить, розумник...» і т.д. Врешті інтелігент просить пробачення» [5, 370]. У них – вся глибина й огидність торжества посередності над культурою та інтелектом. «Складається враження, що світ потрапляє у владу посередності, людей без долі, без відмінностей і без справжньої людської сутності» [19, 311], – ця Ясперсова теза відповідає, зокрема, й думці Х.Ортеги-і-Гассета: «Коли людина відчуває ущербність через брак розуму чи відваги, чи привабливості, вона прагне відшкодувати себе шляхом приниження того, чого бракує. ... Усі цінності змінюються на протилежні: вище, якраз через його перевагу, шельмується і спростовується, а його місце займає нижче...» [10, 169–170] (в цьому сенсі традиційне радянське «Интеллигенты! Выучили вас на свою голову...» перестає бути конкретно-радянським). Загибель духовної культури у фільмі Ф.Трюффо унаочнюється, зокрема, з допомогою так званої телевізійної кімнати (де якраз на екрані йде чергове низькопробне родинне шоу – на кшталт тих, що заповнили сьогодні майже увесь наш телепростір), яка постає зримим втіленням агресії ЗМІ, що змушують людину розчинитись у видовищі, виховують автоматизм, але при створенні видимості співтворчості й поваги до прав та свобод людини (адже трагедія якраз у тому, що, за К.Ясперсом, «рівноправ'я більше не є субстанційним, а являє собою поверхнєве нівелиювання» [19, 314]).

«Час, коли демократія була переможною та палідною, минув. Те, що сьогодні зветься демократією, всього лише духовне зубожіння» [10, 169], – таку перспективу торжества гіпердемократії як тріумфу посередності змальовує Х.Ортега-і-Гассет. У його очах «міщанство, як колись у Флобера, розростається до масштабів усього людства» [13, 91]. Пожежник Монтег у фільмі Ф.Трюффо розпочне тривалий процес власного культурного «роз'яничарювання» під керівництвом вчительки Кларіси – і логічно стане вигнанцем. Однак виявиться, що повстав не він один: дивом врятувавшись від переслідувань, він опиниться в товаристві «людей-книг»; кожен з них у добровільному вигнанні вивчив напам'ять один із шедеврів філософії та літератури і тепер здатен заповісти його новому поколінню. Вони стали «Державою», «Сповіддю» й «Критикою чистого розуму», «Ромео і Джульєттою» та «Червоним і чорним», вони розчинились у цих квінтесенціях культури, усвідомлюючи, що їхнє власне життя набуває сенсу у збереженні великих витворів, чие зникнення зі світу й нашого з вами сьогодні оплакує камера французького режисера. «Справжня культура живе правдою й гине від брехні. І живе вона далеко від палаців і ліфтів ЮНЕСКО, далеко від мадрідських тюрем, на дорогах вигнання. У неї завжди є своє товариство, якому я не відмовляю у визнанні: товариство художників і вільних людей; це товариство, незважаючи на жорстокість тоталітаристів і боягузтво буржуазних демократій, незважаючи на процеси у Празі й страти в Барселоні, шанує будь-яку вітчизну, бо у нього вона одна – свобода, і тільки цій вітчизні вона служить» [7, 501–502].

Третя картина, яку неможливо обійти у цьому контексті, – комедія Жака Таті «Плейтайм» (1967). Інколи подається її прямий переклад – «Час розваг» (англ. Play Time), але у назві фільму міститься неприхована іронія через присутність у сучасній французькій мові величезної кількості запозичень з англійської, у чому режисер бачить один із наслідків невпинного наступу американізму (як це актуально якраз у наш час, хоча й минуло понад сорок років від часу випуску картини!). На обкладинці диску з фільмом наводяться слова Ж.Таті: «Англійські слова заповнили наш словник. Тепер люди мешкають у білдингах, ставлять автівки у паркінгах, споживають снэк, роблять покупки у драгсторах чи в супермаркетах. Плей – це гра, тайм – час. Сподіваюсь, що слово плейтайм колись увійде до французького словника». До чого тут усі ці лексичні запозичення? Презентуючи свій фільм на МКФ у Москві, Ж.Таті сказав: «Головне – зберегти людяність. Я виступаю на захист людської особистості. Я показую безліч скромних людей, які, на мій погляд, хороші якраз тим, що вони природні» [4, 38]. Отже, фільм – про дегуманізацію. Ще у ранніх своїх фільмах режисер застерігав од наступу стандартизації, сухого практицизму, нарощування загальних темпів життя, однак у них події розгортались у такій милій серцю Ж.Таті французькій глибинці, де ці загрози видавались не лише перебільшеними, але й навіть смішними. Але вже 1958 року у «Моему дядькові» Ж.Таті «випускає» свого героя – вайлуватого і доброго мес'є Юло (його роль традиційно виконував сам автор) – у нетрі паризького життя й міської архітектури, а у «Плейтаймі» заявлена в попередньому фільмі проблематика підноситься майже до всезагального, загальнолюдського рівня, ніби заримовуючи кінематографічний доробок цього режисера. У «Плейтаймі» автор з неприхованою тривогою (хоч і в комічних тонах) показує, як наростання космополітизму архітектури й стилю життя загрожує повністю стерти з лиця землі неповторні риси Парижа, а у незабутній сцені в турфірмі ми бачимо глянцеви плакати-реклами, які запрошують відвідати Нью-Йорк, Лондон, Сеул та інші відомі мегаполіси – і на кожному з них цілком однаково зображення міської архітектури. У них повністю відкинуто те, що ми називаємо «людським чинником» чи «людським виміром», адже кому зараз яка справа до настанов філософії, коли саме слово «гуманізм» перетворилось лише на загальне місце, в якому сходяться лише декларативно й демагогічно проголошені права людини. Показовим є епізод довгого проїзду делегації американських туристів від паризького аеропорту до центру (наївні, вони приїхали побачити тут легендарний «французький колорит», але «туристки, які перетнули океан, клацають затворами, знімаючи те саме, що бачили у себе вдома, й радісно кидають фотографування, щоб побігти до магазину, в якому торгують американськими товарами» [15, 87]) – впродовж цього досить тривалого проїзду з вікна автобуса туристи бачать суцільну монотонність архітектурної форми (достеменно

відомо, що Ж.Таті мав намір знімати фільм серед реальних адміністративних споруд, але ті були зайняті в денний час, тож довелось звести велетенську декорацію із залізобетону і скла, від чого вартість виробництва різко зросла, це стало причиною цілковитого фінансового краху міста зі скла і сталі. Через архітектуру режисер прагнув охарактеризувати нове середовище, в якому живе сучасна людина і до якого вона змушена пристосовуватись. Так само змушений пристосовуватись і мес'є Юло: він ходить обережно, наче боїться послизнутись на гладкій підлозі, виявляє пильність у користуванні супермодними речами й технікою; потрапляючи спочатку у велетенський аеровокзал, а потім у багатоповерховий офіс, а ще пізніше на торговельну виставку, він почувається не в собі, але мужньо намагається поводитись «як усі» – найсумніше, що йому це вдається, зберігаючи зовнішні атрибути, Юло помітно блідне, сіріє, його поведінка стає значно одноманітною. У «Моєму дядькові» фігура Юло зникає на вокзальній площі у вирі натовпу, що шалено витанцює рок-н-ролл, а у «Плейтаймі» над ранок «Юло і туристи заходять до забігайлівки, де можна перехопити бутерброд, філіжанку кави чи ще щось. І лише тут їм вдається на хвилику звільнитись від наступу функціональної дійсності, щоб із настанням ранку знову опинитись у її владі» [8, 98].

Про західну демократію як «індустріальний порядок» і «масове споживання» йдеться у підсумковій концепції К.Ясперса, що містить сумну картину масового виродження homo sapiens в руслі тих суспільних інститутів, які ми іменуємо демократичними і якими так гоноруються західний світ, але які насправді вже перетворились на конформістсько-бюрократичні інституції. «Маса як натовп не пов'язаних між собою людей, що у своєму поєднанні складають певну єдність, як перехідне явище існувала завжди. Маса як публіка – типовий продукт певного історичного етапу; це пов'язані сприйнятими словами й судженнями люди, не розмежовані у своїй належності до певних прошарків суспільства. Маса як сукупність людей, розставлених всередині апарату за упорядкуванням існування так, щоб вирішальне значення мала воля й властивості більшості, постає постійно діючою силою нашого світу, яка у публіці й у масах в якості натовпу набуває образу перехідного явища» [19, 313]. Таким чином, новітня буржуазно-демократична система несе в собі, за К.Ясперсом, «зародок тоталітарно-конформістського режиму і повинна перерости в нього повільно, непомітно, в порядку природної еволюції» [14, 303]. Цей режим отримує у К.Ясперса назву *Massedaseinsordnung* – у ньому індивід стає бранцем власних соціально-егоїстичних інтересів: турбота про вітальне існування поглинає його цілком, робить боягузом, циніком, інтелектуально-вертявим холоуєм. Люди переживають огидну метаморфозу, перетворюючись на виродків; і виродки «окупають тих небагатьох, у кому ще живий стоїчний етос боротьби за екзистенцію» [14, 303].

Крайню позицію у баченні сутності сучасної

демократії відображає екзистенціалізм М.Бердяєва. «Народна воля обожнюється тому, що вона утверджується формально, без зв'язку з її змістом. ... Визнання народної волі верховним началом суспільного життя може бути лише поклонінням формальному, беззмістовному началу, лише обожненням народного свавілля. Не те важливо, чого хоче людина, а те, щоб було так, як вона захоче. Хочу, щоб було те, чого забажаю. Ось межова формула демократії, народовладдя. ... Народна воля може забажати найстрашнішого зла, й демократичний принцип нічого не зможе заперечити. У демократичному принципі немає жодних гарантій того, що його здійснення не знизить якісний рівень людського життя й не винищить найвищі цінності. ... Демократична революція у світі вже тому викликає релігійний жах, що вона свідчить про духовний занепад людства, про зростання безбожності, про страшенний скептицизм, про втрату усіх якісних критеріїв правди й істини. Демократія є скептична суспільна гносеологія. Ця гносеологія визнається тими, хто втратив витоки духовного життя. Ось чому наростання демократії у світі має фатальний сенс. Він проходить паралельно з вивітрюванням душі, втратою Бога в душі. Демократична рівність є втрата здатності розрізняти якості духовного життя» [3, 615–616]. Мабуть, тут ми мусимо згадати один старий фільм, який можна тумачити у певному розумінні як предтечу «Альфавіля» й «451° за Фаренгейтом». Йдеться про картину британського режисера К.Ріда «Третя людина» (1949). «В Італії, під владою Борджіа, у часи тридцятих років, безперервних воєн, терору, вбивств і кровопролиття народились Леонардо, Мікеланджело та Ренесанс. У Швейцарії майже п'ятсот років панують братерська злагода, демократія та мир – і що це дало? Годинник із зозулею...» – такий монолог лунає з уст цинічного антигероя фільму Гаррі Лайма. Ці крилаті слова належать не сценаристові стрічки – славетному Г. Грину, а іншій видатній особі, американському режисерові та актору О.Уеллсу. Коли продюсер А.Корда запропонував йому знятися у стрічці в ролі негідника, О.Уеллс довго вагався, вважаючи, що роль надто маленька, і погодився лише тоді, коли продюсер прийняв умову: актор сам перепише її. Історики кіно кілька десятиліть вражаються глибини висловленої героєм фільму думки, цілком приписуючи її авторство О.Уеллсу. Однак ми припускаємо, що вона запозичена актором саме зі спадку М.Бердяєва, бо у його «Філософії нерівності» знаходимо її дзеркальний оригінал: «При найстрашніших деспотіях минулого бував яскравий розквіт особистостей, бували генії й святі, було можливим життя інтимне й споглядальне, бували великі творчі злеті. Усе італійське Відродження пройшло під тираніями, мав слухність К.Леонт'єв, коли казав: «Мученики віри були за турків; за бельгійської конституції навряд чи будуть преподобні!» ... Демократія не сприяє появі сильних, яскравих творчих особистостей, вона створює нівелюючи суспільне середовище, яке прагне повністю поглинути особистість і підпорядкувати її собі» [3, 625] –

ось так М.Бердяєв розкриває страшний сенс слів: «Ідеали демократії – міщанські ідеали. Воля демократії спрямована на пониження людської раси» [3, 627], коли демократія у прямолінійній та спрощеній формі породжує «цілий ряд моральних наслідків. Відсторонено-демократична суспільна ідеологія зняла відповідальність з особистості» [2, 465–466]. Відтак «Суспільство вільних, суспільство особистостей не є ні монархія, ні теократія, ні аристократія, ні демократія, ні суспільство авторитарне, ні ліберальне, ні соціалістичне, ні фашизм, ні комунізм, навіть не анархізм, бо в ньому присутня об'єктивація» [1, 490].

Таке постулювання проблеми під загальним

знаком «деоб'єктиваційного» змісту з необхідністю повертає нас до продовження пошуків адекватних моделей людського співжиття. Стосовно долі демократії у тих її формах, які конституційовані у Західній Європі, то тут маємо чимало підстав на філософському рівні замислитись над тим, а чи західна модель демократії, яка бачиться нашому суспільству як можливість прогресивного суспільного розвитку з огляду на реалії історичного минулого, є єдиною з форм протистояння історичному виклику. Адже кінематограф довів, що сама по собі, у відриві від морального та інтелектуального розвитку людини, демократія як спосіб співжиття ще не гарантує повноцінного розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии / Н.А.Бердяев // Опыт парадоксальной этики / Н.А.Бердяев. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 2003. – (Philosophy). – С. 425 – 696.
2. Бердяев Н.А. Судьба России / Н.А.Бердяев // Судьба России: Сочинения / Н.А.Бердяев. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 1998. – (Серия «Антология мысли»). – С. 267 – 476.
3. Бердяев Н.А. Философия неравенства / Н.А.Бердяев // Судьба России: Сочинения / Н.А.Бердяев. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 1998. – (Серия «Антология мысли»). – С. 479 – 730.
4. Божович В. Надежды и иллюзии Жака Тати / В.И.Божович // Жак Тати: Статьи. Рецензии. Интервью. – М.: Искусство, 1977. – . – (Мастера зарубежного киноискусства). – С. 5 – 50.
5. Камю А. Записные книжки / Альбер Камю; [пер. с фр., комментарии С.Зенкин]. – Харьков: Фолио, 1998. – . – (Вершины) – . – (Сочинения: в 5 т. / Альбер Камю; т.5). – 416 с.
6. Камю А. Падение / Альбер Камю; [пер. с фр. Н.Немчинова] // Камю А. Посторонний; Падение: Повести / Альбер Камю. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – С. 113 – 220.
7. Камю А. Творчество и свобода / Альбер Камю; [пер. с фр. И.Кузнецова]. – Харьков: Фолио, 1998. – . – (Вершины) – . – (Сочинения: в 5 т. / Альбер Камю; т.4). – С. 493 – 518.
8. Михалкович В. Господин Юло в машинном мире // Жак Тати: Статьи. Рецензии. Интервью. – М.: Искусство, 1977. – . – (Мастера зарубежного киноискусства). – С. 94 – 101.
9. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства / Хосе Ортега-и-Гассет; [пер. с исп. С.Л.Воробьев] // Запад культуры / Хосе Ортега-и-Гассет. – М.: Алгоритм; Эксмо, 2006. – (Философский бестселлер). – С. 124 – 181.
10. Ортега-и-Гассет Х. Камень и небо / Хосе Ортега-и-Гассет; [пер. с исп. А.М.Гелескул]. – М.: Грантъ, 2000. – 288 с.
11. Ортега-и-Гасет Х. Бунт мас / Хосе Ортега-и-Гасет; [пер. з исп. В.Бурггардт] // Вибрані твори / Хосе Ортега-и-Гасет. – К.: Основи, 1994. – С. 15 – 139.
12. Райда К. Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи / К.Ю.Райда. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2009. – 328 с.
13. Сильюнас В.Ю. Человек бунтующий и человек играющий (Проблемы творчества и культуры в произведениях Мигеля де Унамуно и Хосе Ортеги-и-Гассета) / В.Ю.Сильюнас // Западное искусство. XX век. – М.: Наука, 1978. – С. 78 – 120.
14. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры). – М.: Политиздат, 1991. – 432 с.
15. Соловьева И., Шитова В. Человек, в общем, не пропадет / И.Соловьева, В.Шитова // Жак Тати: Статьи. Рецензии. Интервью. – М.: Искусство, 1977. – . – (Мастера зарубежного киноискусства). – С. 86 – 87.
16. Турицын В. «451° по Фаренгейту» / В.Турицын // Франсуа Трюффо / Сост. И.Беленький. – М.: Искусство, 1985. – . – (Мастера зарубежного киноискусства). – С. 136 – 147.
17. Хайдеггер М. Отрешенность / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. А.С.Солодовникова] // М.Хайдеггер. Разговор на проселочной дороге. Избранные статьи позднего периода творчества: Сборник / Мартин Хайдеггер / Под ред. А.Л.Доброхотова. – М.: Высшая школа, 1991. – (Б-ка философа). – С. 102 – 111.
18. Ханютин Ю. Реальность фантастического мира / Ю.М.Ханютин. – М.: Искусство, 1977. – 304 с.
19. Ясперс К. Духовная ситуация времени / Карл Ясперс; [пер. с нем. М.И.Левина] // Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс / Сост. М.И.Левина, П.П.Гайденко. – М.: Республика, 1994. – . – (Мыслители XX века). – С. 288 – 419.

УДК 316.37

В.И. ПАЛАГУТА

ЭПИСТЕМОЛОГИЯ (САМО)КОНСТРУИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ СУБЪЕКТА В ДИСКУРСИВНЫХ ПРОСТРАНСТВАХ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ**Палагута Вадим Иванович** - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной Металлургической академии Украины, доцент, кандидат философских наук

У статті аналізується епістемологічні підвалини концепції дискурсивних просторів самоідентифікації соціального суб'єкта. Показано, що соціально-топологічна концептуальна база повинна бути доповнена епістемологією соціального конструктивізму, що надає нові семантичні можливості дискурсу при конструюванні соціальної реальності і опосередковано - самого суб'єкта в даних соціально-просторових утвореннях.

Ключові слова: соціальна топологія, соціальний конструктивізм, (само)конструювання суб'єкта, дискурсивні простори самоідентифікації.

В статье анализируются эпистемологические основания концепции дискурсивных пространств самоидентификации социального субъекта. Показано, что социально-топологическая концептуальная база должна быть дополнена эпистемологией социального конструктивизма, что предоставит новые семантические возможности дискурса при конструировании социальной реальности и опосредовано - самого субъекта в данных социально-пространственных образованиях.

Ключевые слова: социальная топология, социальный конструктивизм, (само)конструирование субъекта, дискурсивные пространства самоидентификации.

The epistemological foundations of the concept of social subject's self-identification discursive spaces are analyzed. It is shown that the social and topological conceptual framework should be complemented by the social construction epistemology - to present new semantic possibilities of discourse at construction of social reality and of the subject indirectly in these social and spatial formations.

Keywords: social topology, social construction, subject's (self)construction, discursive spaces of self-identification.

© В.И. Палагута, 2011

В продолжении предпринятого автором рассмотрения проблемы субъективации как дискурсивного процесса самоидентификации возникла необходимость в расширении и дополнении эпистемологической концептуальной базы, выявленной ранее с помощью использования социально-топологического подхода (см. альманах «Грани» №6 за 2009 и №1 за 2010), важнейшими конструктивистскими концептами, задаваемыми с помощью положений социального конструктивизма. Иначе говоря, социально-топологические концепты (устанавливающие статические, привязанные к определенному месту онтологические характеристики дискурсивных пространств самоидентификации) должны быть дополнены концептами социального конструктивизма (устанавливающими динамические, реляционные онтологические характеристики). В контексте настоящего исследования речь идет о том, что не до конца остается проясненным один из ключевых вопросов, а именно – может ли сам субъект конструировать, и в какой мере, свою субъективную идентичность или она полностью определяется социальными отношениями и социальными структурами в целом, в которые «заброшен» субъект волею обстоятельств? То есть рассмотрение проблемы самоидентификации социального субъекта будет явно недостаточным, если ее анализ не будет дополнен изучением вопроса о наличии

дискурсивных событий интерпретации, конструирования и трансформации субъектом самого себя с возможностью его «выхода» в новые социальные измерения. Иначе говоря, выяснению подлежит вопрос, что зависит от самого субъекта, от его самоинтерпретирующей, самоконструктивистской и самопреобразующей деятельности, всегда имеющей свою самоидентификационную основу, а что задается наличными условиями его существования в социальных дискурсивных пространствах?

В этом смысле нуждаются в дополнении, а возможно, и в переопределении значения таких концептов социальной топологии, как «отношение», «порядок», «интеллигибельность» и «символическое», представленных в предыдущих публикациях в качестве эпистемологической основы для построения концепции дискурсивных пространств самоидентификации субъекта. При этом применяемые операциональные концепты социального конструктивизма, будучи, в известной мере, коррелятами концептам социальной топологии, могут внести определенные коррективы в эпистемологическую основу данной концепции. Необходимо сразу сказать, что одной из основных предпосылок социального конструктивизма¹, равно как и всех направлений конструктивизма в целом является резко негативное отношение к научному реализму, опирающемуся на пресловутую теорию отражения с ее ключевым

вульгарно-материалистическим утверждением о соответствии между субъективной реальностью и объективной действительностью. Иначе говоря, социальный конструктивизм отказывается от «злосчастной историко-философской метафоры сознания как зеркала внешнего мира»[3, 40]². Так, если эпистемология научного реализма опирается на следующие базисные положения - независимость ментальных внутренних состояний от языковых практик познающего или на тезис о существовании «особого» ментального языка, совсем или, в лучшем случае, отчасти нуждающегося в речевой артикуляции дискурса³, то в конструктивизме в качестве базового применяется эпистемологическое положение, согласно которому знание конструктивно и интерсубъективно, т.е. знание принимается с учетом договоренности и согласия других субъектов[3]. Важнейшим следствием данного положения социального конструктивизма является тезис о том, что любая социальная конструкция по своей сути носит дискурсивный характер. Каждый применяемый ею термин соотносится не столько с реально существующими референтами или с их ментальными «копиями», даже не с самими знаками дискурса, образующими автономную или самоотносящуюся систему по принципу цепочки означающих (что весьма характерно для постмодернистской трактовки дискурса), сколько выполняет значимую функцию осуществления социального взаимодействия. В нем дискурс выступает в качестве опосредованной символической системы, а также необходимого условия социального взаимодействия субъектов.

Если углубиться в рассмотрение эпистемологии социального конструктивизма, то решающую роль в ней играет попытка синтезировать (прежде всего, в исследованиях К. Гергена и его последователей) экзогенную и эндогенную концепции знания⁴. Стоит заметить, что данный синтез априорно предполагает дискурсивное конструирование субъектом социальной реальности. То есть, дискурс как языковая практика немиметичен, неизобразителен, неотобразителен. Важным следствием данного положения является установление языка в его прагматической функции осуществления определенного рода социальных отношений в дискурсивных пространствах. Из этого следуют следующие ключевые познавательнотеоретические постулаты социально-конструктивистского подхода. Первое положение социального конструктивизма гласит: «природа» познания конвенциональна, в познании нет ничего от «зеркальности»⁵. Более того, отказываясь от «зеркальности» в описании реальности, и предлагая конвенциональную модель реальности, социальный конструктивизм предполагает своего рода творение, создание реальности. А оно невозможно при описательном или констатирующем типе высказываний, а предполагает перформативный тип высказывания, представленных в теории перформативов Дж. Остина и получившая развитие в работах Дж. Серля и П. Стросона.

Важность данной теории состоит в том, - и в этом видится второе конструктивистское эпистемологическое положение изучения дискурсивных пространств, - что теория перформативов фактически была в социальном конструктивизме переформулирована, приобретя статус универсальной языковой структуры. Перформативен вообще весь язык, т.е. любые высказывания в языке о чем бы то ни было⁶. Иначе говоря, дискурс используется говорящими не столько с целью изображения или описания чего-либо, сколько в нем опосредовано осуществляется ряд конвенциональных действий, конституирующих систему отношений, в которую включены говорящие, т.е. социальные отношения непрерывно создаются субъектами в дискурсивном пространстве [2]. Но что примечательно, для К. Гергена не существует большой разницы между научным и обыденным описанием, объяснением или доказательством. Первые также перформативны и используются как своеобразные ходы в «играх» социального взаимодействия.

И в этом плане дискурс как языковая практика через перформативы реализует функцию близкую к магической, ритуальной[10]. Вот почему основой дискурса является установление и переустройство системы социальных отношений: «Слова сами по себе не описывают мир, но поскольку они функционируют успешно в рамках ритуала, основанного на отношениях, они начинают служить в качестве «описаний» в рамках правил данной игры» [2, 87]. Согласно второму положению социально-конструктивистской эпистемологии, «термины, посредством которых люди объясняют себе мир и самих себя в этом мире, не задаются самим предметом объяснения. Они представляют собой социальные артефакты, т.е. продукты исторического и культурного взаимодействия между членами социальных сообществ» [11, 33]. Выстраивание социальных отношений взаимодействия и конвенций субъектов через перформативный характер высказываний экстраполируется и на язык эмоций, и на самоопределение и на самоконструирование субъекта. В этом контексте язык эмоций представляет не набор наукообразных обозначений и категорий, отсылающих нас к ненаблюдаемым характеристикам субъективности или к так называемой «эмоционально-психологической сфере» субъекта, а определенную совокупность перформативов и правил их применения, конституирующих социальные отношения. Поэтому, для К. Гергена и его школы свойственно рассматривать эмоциональные состояния не как индивидуальные проявления субъекта, а с позиций социальных отношений конвенциональности, взаимодействия и перформативности, что характерно перформативам ритуала⁷. Тем самым можно утверждать, что концепт «социальные отношения» в социальном конструктивизме, фиксируя и развивая общие идеи конструктивизма в трактовке социальной реальности⁸, является, с одной стороны, своего

рода матричної формою установлення і описання значень конвенції і взаємобміна. А з другої сторони, і що нескілько відрізняється від їх трактування в соціальної топології, соціальні відносини представляються в соціальному конструктивізмі як неперервний взаємобмін суб'єктів на всіх рівнях їх взаємодії, т. є. предельно динамічним, ніколи незавершеним і неокончателним процесом змінення форм соціального взаємодії суб'єктів.

Третім положенням епістемології соціального конструктивізму, застосованого до описання дискурсивних просторів самоідентифікації, є тезис про те, що дискурс із початку не має своїх значень, а їх отримує виключно в контексті існуючих соціальних взаємодій, т. є. мова дискурсу контекстозалежна постійно формуються і переформуються відносинами суб'єктів в дискурсивних просторах⁹. Тому точне значення відносин залишається недетермінованим, їх значення встановлюється кожний раз знову і знову в діалозі суб'єктів, т. є. інтерсуб'єктивні відносини не піддаються локалізації в семантиці мови, але проявляються в прагматичній дискурсивній практиці¹⁰. Інакше кажучи, до дискурсу як соціальної практики застосовується той непрагматичний підхід, «в якому основний акцент, – як пише К. Герген, – робиться на розумінні значення як випливаючого з використання мови. Слова отримують значення завдяки спробам членів різних спільнот узгодити свої дії, тому значення мови виростає з існуючих відносин між людьми» [3, 49]; [9, 154].

Як наслідок з цього твердження, четвертим епістемологічним положенням соціального конструктивізму в плані розгляду дискурсивних просторів самоідентифікації є тезис про те, що роль дискурсу в взаємодіях суб'єктів визначається характером його функціонування в межах прийнятого того чи іншого типу відносин, встановлюються, в свою чергу, в межах того чи іншого соціального простору. Дискурсивність і соціальну просторовість розривати не можна, вони в реальності існують як сямські близнюки. Крім того, рамки даного дискурсивного соціального простору достатньо гнучкі і змінювані. Інакше кажучи, дискурсивне конструювання реальності і опосередковано самої суб'єктом отримує цілісність і значення всередині конкретного типу соціальних відносин, воно формується кожний раз іншим чином в інших дискурсивних просторах, які ситуативні і перехідні, т. є. мають змінюваний і реляційний характер. Тому, як каже Герген, небажаність обособленого розгляду дискурсу і соціальних позицій суб'єктів в соціальних полях, що неминуче призводить до реіфікації завжди незавершених, формуються соціальних відносин. При цьому вчений особливо

підкріплює момент констеляції, момент випадкового збігу множини обставин для їх спільного виконання, визначаючи його як «відносинну онтологію»¹¹.

Ітак, аналіз епістемології соціального конструктивізму в аспекті розробки концепції дискурсивних просторів самоідентифікації соціального суб'єкта дозволяє встановити пріоритет соціальних взаємодій над тим, що було б для нього соціальною реальністю, конституюється виключно з допомогою дискурсів суб'єктів. Були виділені наступні епістемологічні положення соціального конструктивізму, розширюючи можливості семантики дискурсу: конвенційність дискурсу як антитеза «зеркальності» ментальної мови, перформативність як антитеза констативності, контекстозалежність і созидальність значень дискурсу як антитеза ізольованості і фіксованості, локальність і ситуативність як антитеза глобальності і незмінності. Додатковими епістемологічними концепціями дискурсивних просторів самоідентифікації дозволяють розв'язати проблему найбільш вразливого соціально-топологічного положення, передбачуваного принципом подвійного структурування соціальної реальності – спочатку об'єктивне через об'єктивізацію топосів і соціальних позицій, а потім – суб'єктивне – через інтеріорізацію суб'єктами практичних схем дії і сприйняття. Існує достатньо очевидне положення, що в соціальній топології суб'єкти як «агенти» соціальних відносин достатньо жорстко «прив'язані» до конкретного місця, навіть при допущенні топологічної варіативності статистичного багатовимірного розподілу так званих «активних» їх властивостей в соціальних позиціях або місцях (топосах). Тому якщо соціальна топологія одночасно виражає плюралізацію соціальних порядків, розкривається через множинність топосів «соціальних позицій», але при цьому конституюючи їх як інваріанти соціальних властивостей, звичайно пред'являються в формі сукупності властивостей суб'єктів, то соціальний конструктивізм переглядає поняття соціальних відносин як «змінливої фіксованості». Соціально-конструктивістський підхід робить акцент на реляційності, переопреділяючи їх через операційні поняття конвенції і взаємобміна, неперервно виконуваних в дискурсах. Якщо розглядати концепт «соціальні відносини» крізь призму постійно формуються взаємобмінових і взаємозалежних дискурсів, то можна сказати, що це передбачає неперервне змішування, конкурування і «борьбу» дискурсів за гегемонію, де підоснову соціальних відносин становлять сили відносин, що призводить, в кінцевому підсумку, до неперервному діалогу дискурсів. Примітно, що якщо розглядати соціальні відносини і соціальний порядок з даної позиції,

то они включают в качестве своего обязательного условия и конвенциональность, и перформативность, и смыслообразительность, и локальность. Это утверждение в равной мере относится и к пониманию смысла интеллигибельности и символического с позиций дискурсивного конструирования субъектом социальной реальности, что позволяет дополнить и расширить значения концептов «интеллигибельность» и «символическое» социальной топологии. Здесь уместнее говорить о дискурсивной интеллигибельности и многоконтекстуальности и полисемии дискурса, предполагающих множество интерпретаций социальной реальности, их окончательную незавершенность, и нескончаемое конкурирование и диалог дискурсов¹². Не будет большой натяжкой и утверждение, что если высказывания дискурса приглашают к бесконечной знаковой,

конвенциональной и перформативной игре субъекта, предусматривающей богатство значений, то тогда всякий дискурс приобретает аутентичные значения в момент своего соотнесения с другими дискурсами, что предполагает расширенное понимание концепта «символическое» или своего рода пансимволизм дискурсивных пространств. Поэтому социально-конструктивистские эпистемологические положения, непосредственно относящиеся к семантике дискурса - конвенциональность, перформативность, контекстообусловленность, созидательность, локальность и ситуативность дополняют эпистемологические принципы социальной топологии в понимании смысловых возможностей дискурсов при конструировании субъектом как социальной реальности, так и опосредованно – себя самого в микросоциальных дискурсивных пространствах самоидентификации.

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ - В дальнейшем рассмотрении будут использоваться, прежде всего, метатеоретические положения социального конструктивизма Б. Латура [1] и Дж. Гергена (Джерджен) [3], [4], [5].

² - Наиболее обстоятельно продумана данная философская критика у радикального конструктивиста Э. фон Глазерсфельда, утверждавшего, что «конструктивизм ничего не говорит и говорить не должен о том, что может или не может существовать». С конструктивистской точки зрения знание не воссоздает «картину» мира и никак этот мир не репрезентирует» [6, 114]. Разъясняя свою позицию в вопросе репрезентации реальности, Э. фон Глазерсфельд определяет ее как эпистемологический солипсизм: «... радикальный конструктивизм ни в коей мере не является разновидностью онтологического солипсизма (или объективного идеализма), а может быть охарактеризован как солипсизм эпистемологический» [7, 59-60].

³ - К слову сказать, разговорный язык рассматривается в любом типе когнитивизма как универсальное средство выражения и оформления ментального языка – «внутреннего» языка мысли, и только в качестве дополнения - как транслятор смысла, о чем красноречиво говорит Дж. Лакофф: «Мышление независимо от языка и язык является способом оформления и выражения мыслей, но так, чтобы они могли быть сообщены другим» [8, 299], но не более того.

⁴ - Как известно, экзогенная концепция знания восходит к философии Д. Локка, Д. Юма, Ч. Райт Милса и считает, что источником знания является реальный мир, окружающая реальность, в том числе и социальная, всегда существующая вовне. Напротив, эндогенная концепция, исходит из предположения, что знание обусловлено исключительно внутренними познавательными процессами субъекта, и опирается на философию Б. Спинозы, И. Канта, Ф. Ницше. Если экзогенная концепция дала толчок развитию в социально-гуманитарном познании таким направлениям, как бихевиоризм, то эндогенная концепция устойчиво ассоциируется с когнитивизмом во всех его многочисленных разновидностях.

⁵ - Как подчеркивает в своей работе «Социальная теория в контексте: относительный гуманизм» К. Герген: «Конструкционистские мыслители в целом отказываются от представления о том, что наш язык описания мира (или себя) функционирует наподобие зеркала или карты или что он имеет прозрачную и обязательную связь с порядком существующих вовне экзистентов» [9, 154].

⁶ - К слову сказать, «поздний» Дж. Остин пришел к убеждению, что констативы всегда содержат ускользающий и трудно фиксируемый момент перформативной активности субъекта [12], [13].

⁷ - Об этом К. Герген пишет: «Гнев понятен лишь как реакция на определенные действия (например, оскорбление, выражение враждебности). Но после того, как гнев разыгран, другой не может поступать как ему заблагорассудится; конвенция обязывает его. Например, принести извинения, начать оправдываться или тоже разозлиться» [14, 44]. Углубляя данное положение, К. Герген замечает, что «индивидуальное сознание перестает быть источником смысла и заменяется социальными отношениями. То есть, если идти дальше, отношения определяют нашу способность означать.<> Отношения предшествуют индивидуальному существованию, а не наоборот. <> ... феноменальное единство опыта (которое мы обычно обозначаем как «восприятие» или «переживание мира») представляет собой надстройку над отношениями. Иначе говоря, «сознательный опыт» - это социальные отношения, говорящие через нас. Отношения создают предструктуру для непосредственного погружения в поток жизни», - резюмирует свою позицию К. Герген [9, 154-155].

⁸ - Одно из ключевых метатеоретических положений социального конструктивизма предполагает процесс построения любой вещи, включая социальные факты. Говоря об этом, Б. Латур отмечает, что «именно на этот процесс, а не на различные материалы, из которых сделаны вещи, указывает понятие «социальной конструкции». Зачем называть этот процесс «социальным»? Просто потому, что он коллективный, требующий многих умений и навыков.<> Речь идет не о прочности получаемого конструкта, а о множестве гетерогенных ингредиентов, о долгом процессе и тонкой координации, необходимых для достижения результата. А итог будет настолько основателен, насколько получится» [1, 367].

⁹ - «Лингвистическое значение рождается не в сознании отдельного индивида, а в скоординированной деятельности или в «совместном действии», - пишет К. Герген, - «что бы ни было произнесено, высказывание остается лишенным значения, пока не будет наделено им (на время) модальностью отношения другого человека к нему, значение которого в свою очередь открыто для дальнейшего дополнения первым говорящим, и т. д. Фактически в процессе координации действий производится весь ряд осмысленных высказываний» [9, 148].

¹⁰ - Неопрагматизм соціального конструктивізму взяв за основу тезис - «семантика производна от соціальної прагматики» «позднего» Л. Витгенштейна [15, 333].

¹¹ - «Состояние полиморфной случайности сущности необходимо, - пишет К. Герген, - поскольку объективация и канонизация определенных положений вытесняет язык за границы диалогической сферы, в которой его значения рождаются и перерождаются по мере протекания дискурса» [9, 160].

¹² - Так, когда К. Герген характеризует интеллигибельность соціального конструктивізму, он ставит во главу угла именно дискурсивную трактовку данного концепта: «Конструктивизм – это «форма интеллигибельности, которая всегда открыта для заселения»; «это дискуссия, которая не имеет конца», «приглашение к танцу, к игре, к участию в форме жизни», «попытка совместного созидания смыслов и манипулирования реальностью в пределах той или иной интеллигибельности» [2, 48-49]. У К. Гергена дискурсивная интеллигибельность именуется и конвенциональной, и коммуникативной, и соціальной интеллигибельностью [2, 30- 64].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Латур Б. Надежды конструктивізму // Социология вещей. Сборник статей – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 392 с., - С.365 – 389.
2. Gergen K. J. Realities and Relationships. Soundings in Social Construction – Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 1994. – 343 p.
3. Джерджен К. Дж. Место психики в сконструированном мире // Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика: Сборник статей. – Мн.: БГУ, 2003. – 232 с., - С.48-75.
4. Джерджен К. Дж. Сотовый телефон и отсутствующее присутствие // Постнеклассическая психология. - 2005. №1 (2). – С.11- 18.
5. Русакова О. Основные разновидности современных теорий политического дискурса: опыт классификаций. <http://politex.info/content/view/267/40/>
6. Glaserfeld E von. Radical Constructivism. A way of Knowing and Learning - London: SAGE Publications, 1996. – 220 p.
7. Глазерсфельд Э. фон. Введение в радикальный конструктивизм // Вестник МГУ. Сер. 7. Философия. 2001. №4, - С. 59- 81.
8. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении – М.: Языки славянской культуры. 2004. – 792 с.
9. Джерджен К. Дж. Социальная теория в контексте: относительный гуманизм // Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика: Сборник статей. – Мн.: БГУ, 2003, - С.145-160.
10. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с., - С.5- 321.
11. Якимова Е. Социальное конструирование реальности: социально-психологические подходы – М.: ИНИОН, 1999. – 115 с.
12. Остин Дж. Перформативы – констативы // Философия языка – М.:Едиториал, 2004. – 208 с.,- С.23- 34.
13. Серл Дж. Что такое речевой акт? // Философия языка – М.:Едиториал, 2004. – 208 с.,- С. 56-74.
14. Джерджен К. Дж. Социальная психология как социальное конструирование: становление взгляда // Социальный конструкционизм: знание и практика: Сборник статей – Мн.: БГУ, 2003. – С.31-47.
15. Рорти Р. Витгенштейн, Хайдеггер и реификация языка // М. Хайдеггер: Сб. статей – СПб.: РХГИ, 2004. – 576 с., - С.323 – 344, - С.333 и след.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.77:004.738.5

О.С. ОВАКИМЯН

ВИРТУАЛЬНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ В РАКУРСЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Овакимьян Ольга Сергеевна - доцент кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», кандидат социологических наук

У статті представлені матеріали соціологічного опитування студентів, учнів інноваційного навчального закладу «Народна українська академія» та їхніх батьків з питань залучення в віртуальні соціальні мережі. Зроблені висновки щодо знання соціальних Internet-мереж, мотивів реєстрації в них, рівня довіри інформації, що розповсюджується користувачами віртуальних соціальних сервісів.

Ключові слова: Internet, віртуальна соціальна мережа, соціологічний аналіз віртуальних соціальних мереж.

В статье представлены материалы социологического опроса студентов, школьников инновационного учебного заведения «Народная украинская академия» и их родителей по вопросам вовлеченности в виртуальные социальные сети. Сделаны выводы в отношении знания социальных Internet-сетей, мотивов регистрации в них, уровня доверия информации, распространяемой пользователями виртуальных социальных сервисов.

Ключевые слова: Internet, виртуальная социальная сеть, социологический анализ виртуальных социальных сетей.

The article represents materials of the sociological poll conducted among students, parents and pupils of the innovative educational institution – «People's Ukrainian Academy», on the subject of their involvement into virtual social networks. The conclusions are made concerning acquaintance with different social Internet-services, motives of registration in them and level of credence to the information spread by users of virtual social networks.

Key words: Internet; virtual social network; sociological analysis of virtual social networks.

© О. С. Овакимьян, 2011

Постановка проблеми. Последние два десятилетия ознаменовались как годы повсеместного распространения Internet как в учебной, профессиональной, так и в повседневной жизни миллионов людей. Интернетизация жизни, особенно в Украине, продолжает расти стремительными темпами. В ситуации, когда все меньше времени остается на общение, самым простым для абсолютного большинства пользователей сети Internet становится способ удовлетворить данное желание посредством виртуальной среды. Кроме того, Internet содействует развитию процесса символического обмена [3], продуктом которого могут выступать идеи, мнения, «друзья», фото- и видеопродукция или какие-либо другие символические материалы. Именно в связи с перспективой возникновения такого будущего и необходимо обратить внимание на вовлеченность в виртуальные социальные сети, их популярность и мотивы регистрации в них.

Анализ последних исследований и публикаций. Анализ социальных сетей становится одним из ведущих направлений в социологии. Но такая тенденция наблюдалась не всегда. Несмотря

на достигнутые успехи в изучении различных аспектов функционирования социальных сетей в современном обществе, существует ряд значительных трудностей, связанных, с тем, что сеть долгое время была для исследователей лишь метафорой, аналитической моделью, инструментом анализа и только начиная с 1990-х гг. ее стали активно изучать как феномен, существующий в социальной реальности.

Большое количество англоязычной литературы, акцентирующей внимание на анализе социальных сетей, контрастирует с единичными публикациями отечественных исследователей. В частности, в украинской социологии весомый вклад в разработку теоретико-методологических основ и методических особенностей анализа социальных сетей внесли В. Щербина, С. Коноплицкий. Среди российских ученых, занимающихся анализом социальных сетей, в том числе виртуальных, следует отметить работы В. Нестерова, М. Моисеева, А. Драмашко, Г. Градосельской, С. Бондаренко. Однако, учитывая повышение интереса украинских социологов к анализу сетей и стремительный рост количества западных научных публикаций на данную тему,

все еще актуальной остается задача привлечения наработок и достижений современной мировой теории и практики исследований социальных сетей, в том числе виртуальных, в арсенал отечественной социологической науки.

Цель статьи – представить результаты социологического опроса¹ по вопросам вовлеченности в виртуальные социальные сети представителей инновационного учебного заведения «Народная украинская академия» (г. Харьков).

Результаты исследования свидетельствуют о том, что почти 94% респондентов имеют доступ к сети Internet. Среди представленных в исследовании групп респондентов, минимальный доступ к сети Internet имеют родители, по сравнению со студентами и школьниками (рис. 1).

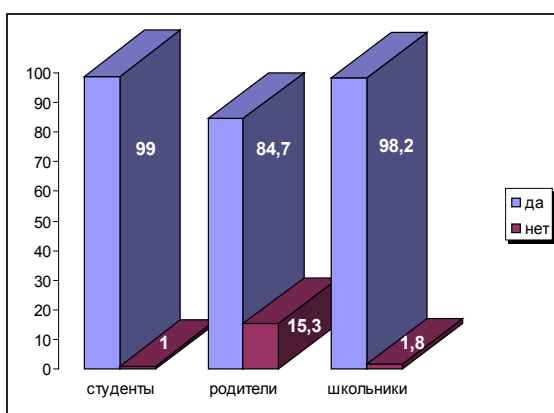

Рис. 1. Распределение ответов участников опроса на вопрос «Имеете ли Вы доступ к сети Internet?», (в %)

Большинство респондентов (84%) являются реальными пользователями социальных сетей и зарегистрированы в одной или нескольких из них. Однако наблюдаются некоторые отличия по данному аспекту среди представителей разных групп респондентов. Так, среди школьников и студентов более 90% являются зарегистрированными пользователями социальных сетей (99% и 93% соответственно), в то время как среди родителей таких только 67%. Не зарегистрированы ни в каких социальных сетях 16% респондентов (большинство из них – родители (33%)).

Лидером по количеству зарегистрированных участников стала такая социальная сеть, как «Vkontakte» – 80% пользователей зарегистрированы именно на этом сайте. Вторую позицию занимает сеть «Odnoklassniki». В ней зарегистрировано 32% участников опроса. Четвертая часть респондентов имеет регистрацию на таких социальных интернет-платформах, как «FaceBook» и «Мой мир». Интересно отметить, что сеть «Odnoklassniki» более популярна среди родителей (76% против 19,5% в группе студентов и 6,3% в группе школьников). Социальная сеть «Vkontakte» популярна среди студентов (97%) и школьников (90%), в то время, как только 33% родителей являются в ней зарегистрированными

пользователями. Похожая тенденция характерна и для сети «FaceBook», где зарегистрировано больше школьников и студентов, чем родителей (37,5% и 32% против 4% соответственно), и для сети «YouTube» (16,7% и 12,4% против 2,5% соответственно). Регистрацию на портале «Мой мир» прошли 27% студентов, 20% родителей и 10% школьников.

Наблюдаются также некоторые отличия в позициях о знании социальной сети и количестве регистраций среди пользователей НУА (рис. 2). Так, например, участники опроса отметили достаточно высокий уровень знаний о таких виртуальных социальных сервисах, как «Vkontakte» (95%), «Odnoklassniki» (85%), «YouTube» (74%), «Wikipedia» (69%), «FaceBook» (61%), «Мой мир» (53%) и MySpace (45,3%), хотя сами не всегда являются реальными пользователями данных сетей.

Интересно, что такая активно растущая социальная сеть Украины, как «Connect», объединяющая почти 700 тысяч украинцев, известна только 14% из числа участников опроса. О такой социальной сети, как «Classmates» знают 12,3% респондентов. Самыми малоизвестными проектами оказались «Tagged», «Bebo», «LinkedIn» и «Profeo» (универсальная платформа для профессионального развития). Об их существовании знают либо слышали менее 5% респондентов. О сетях «Travian», «Politiko» (первая украинская политическая социальная сеть), «MSN Spaces» знают менее 10% ответивших.

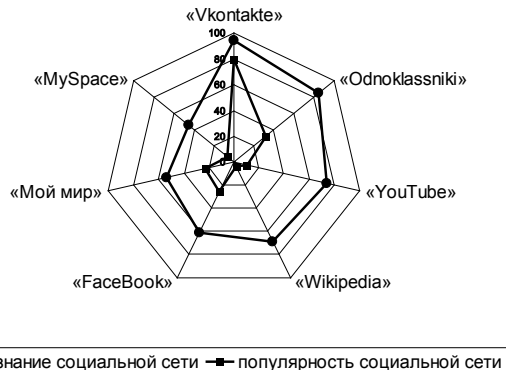

Рис. 2. Соотношение ответов о знании социальной сети и ее популярности (позиции по основным социальным сетям, отмеченным респондентами, в %)

Подавляющее большинство пользователей посещают социальные ресурсы ради общения с друзьями и знакомыми (86%), с целью найти интересную информацию (65%), потерянные контакты (62%). Большинство пользователей социальных ресурсов (58,5%) привлекает возможность загрузки и просмотра фотографий, различного рода мультимедийных файлов или они посещают сайты социальных сетей с целью получить ответы по интересующим их вопросам (54,4%). Третья часть участников опроса высказалась о таких мотивах, как обмен информацией на профессиональные темы

(29%), расширение и поддержание деловых контактов (26%). Каждый четвертый посещает сайт социальной сети с целью найти новые знакомства на интернет-просторах или для получения информации о приобретении того или иного продукта. Каждый пятый использует сайт для поиска работы или места обучения. Кроме того, сайты социальных сетей используют с целью стать членом различных интернет-групп, просмотра рекламных сообщений, рассказа о себе другим людям – такие мотивы выбрали из перечня предложенных примерно по 15% участников опроса. Ставят целью виртуально пофлиртовать около 10% респондентов. Наблюдаются некоторые различия в мотивах использования социальных сетей в зависимости от группы респондентов (рис. 3).

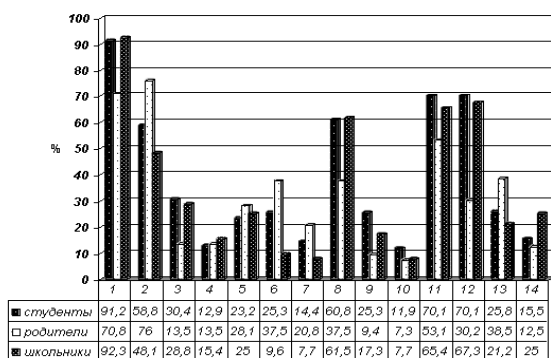

Рис. 3. Распределение ответов разных групп респондентов о том, что их привлекает на сайте социальной сети, (в %)

Где: 1 - возможность общения с друзьями и знакомыми; 2 - поиск потерянных контактов; 3 - возможность найти новые знакомства на интернет-просторах; 4 - желание рассказать о себе другим людям; 5 - возможность получить информацию о приобретении того или иного продукта; 6 - расширение и поддержание деловых контактов; 7 - просмотр рекламных сообщений; 8 - желание получить ответы по интересующим меня вопросам; 9 - возможность использования сайта для поиска работы или места обучения; 10 - желание виртуально пофлиртовать; 11 - возможность найти интересную информацию; 12 - возможность загрузки и просмотра фотографий, различного рода мультимедийных файлов; 13 - обмен информацией на профессиональные темы; 14 - возможность стать членом различных интернет-групп.

Из рисунка видно, что наибольшие отличия касаются привлекательности использования сети для поиска потерянных контактов, что является основным мотивом регистрации для родителей, а у школьников и студентов занимает лишь 5-ю ранговую позицию. 5-6-ю ранговую позицию у родителей занимает расширение и поддержание деловых контактов как привлекательный момент использования социальной сети, у студентов это 8-9-ый ранг, а у школьников – минимальная позиция из возможных (14-ый ранг). Обмен информацией на профессиональные темы также

больше интересует родителей (4-ый ранг по сравнению с 7-м у студентов и 9-ым у школьников) как, впрочем, и просмотр рекламных сообщений (9-ая по сравнению с 12-ой у студентов и 12-13 у школьников).

Школьников и студентов больше интересует возможность загрузки и просмотра фотографий, различного рода мультимедийных файлов (2-ая и 2-3-я позиции у школьников и студентов по сравнению с 7-ой у родителей) и возможность найти новые знакомства на интернет-просторах (6-ой ранг у школьников и студентов по сравнению с 10-11-м у родителей). Студенты больше, чем школьники и родители видят привлекательность использования сайта социальной сети для поиска работы или места обучения (8-ая ранговая позиция по сравнению с 10-ой у школьников и 13-ой у родителей).

Как свидетельствуют результаты опроса при определении доверия к информации, которую публикуют о себе люди в виртуальных социальных сетях, уровень доверия респондентов превышает уровень недоверия. Безоговорочно такой информации доверяют 9% респондентов, скорее доверяют, чем не доверяют – 48%, считают, что данная информация скорее неверна – 31,5% опрошенных и 11,5% пользователей социальных ресурсов не доверяют информации, размещенной на этих сайтах.

Интересно отметить, что 26% участников опроса утверждают, что после того, как они зарегистрировались на социальном сайте, их жизнь изменилась в лучшую сторону и только 2%, что жизнь стала хуже. 45% уверены, что их жизнь не изменилась вообще, а 27% затруднились с ответом. Среди тех, чья жизнь вообще не изменилась, больше родителей (рис. 4).

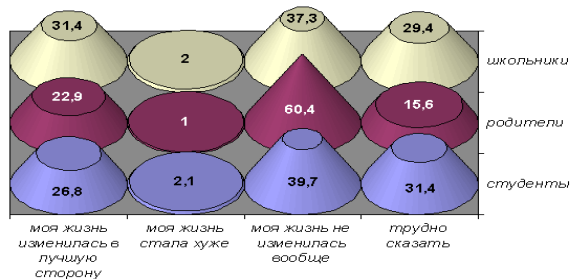

Рис. 4. Распределение ответов на вопрос: «Изменилась ли Ваша жизнь после того, как Вы зарегистрировались в социальной сети?» (в %)

Выводы. Результаты проведенного исследования свидетельствуют о том, что Internet становится для украинских пользователей (в лице участников опроса) важной коммуникационной платформой, а анализ вовлеченности в виртуальные социальные сети – обширным полем для исследовательской деятельности.

На сегодняшний день оригинальных украинских социальных сетей с большинством пользователей среди участников опроса очень мало. Только каждый седьмой респондент знает либо слышал о «Connect» – социальном сервисе, который занимает лидирующие позиции в рейтинге

українських соціальних мереж. В цілому по масиву респондентами було названо около 20-ти різних соціальних платформ, на яких зареєстровані опитані, хоча, розуміється, виділились певні фаворити: «Vkontakte», «Odnoklassniki», «FaceBook», «Мой мир», «YouTube». Самі ці соціальні мережі задовго базові потреби в медіа соціалізації представителів Народної української академії.

В сучасних умовах віртуальні соціальні мережі стають базовим інструментом, з допомогою якого користувачі постійно відслідковують і розширюють свою мережу контактів. К такому висновку дозволило прийти аналіз мотивів, привабливих учасників

опитування до мережової взаємодії в віртуальній середі. Серед основних мотивів, позначених респондентами, названі такі, як спілкування з друзями і знайомими, пошук цікавої інформації, втрачених контактів.

Таким чином, можна передбачити, що у користувача більше стимулів вступити в віртуальну соціальну мережу, якщо його друзі вже пов'язані в ній один з одним. При цьому, і рівень довіри до інформації, отримуваної в мережі, зростає.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження плануються провести в напрямку вивчення віртуальних мережових спільнот як нової середі соціальної взаємодії.

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ В вересні 2010 року соціологічною службою Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» проведено анкетне опитування студентів основних факультетів університету (n=206), студентів 9-11 класів спеціалізованої економіко-правової школи (n=55) і їх батьків (n=144).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Конопліцький С. Мережові спільноти як об'єкт соціологічного аналізу / С. Конопліцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 167–177.
2. Конопліцький С. М. Соціальні аспекти комунікації в мережі Інтернет: феноменологічний аналіз : дис... канд. соціол. наук : 22.00.01 / С. М. Конопліцький / НАН України, Інститут соціології. – К., 2006. – 154 с.
3. Щербина В. Соціальні риси мережових спільнот / В. Щербина // Соц. психологія. – 2005. – № 2. – С. 139–149.
4. Щербина В.Н. Мережові спільноти в ракурсі соціологічного аналізу (опит рефлексії становлення «кіберкомунікативного континуума») / В.Н. Щербина. – Бердянськ : Бердян. гос. пед. ін-т, 2001. – 252 с.

УДК 613.84-053.8

Т.І. АНДРЕЄВА

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ МОНИТОРИНГУ ПОШИРЕНОСТІ КУРІННЯ СЕРЕД ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ

Андрєєва Тетяна Іллівна - доцент кафедри «Школа охорони здоров'я» Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат медичних наук

Проведено порівняння оцінок поширеності куріння серед дорослого населення України, отриманих за допомогою двох наборів запитань: за методикою глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну та за допомогою одного запитання. Запропоноване одне запитання з сімома варіантами відповідей є валидним для оцінювання поширеності куріння в популяції. Під час співставлення результатів різних опитувань рекомендовано порівнювати для чоловіків рівні щоденного куріння, а для жінок – теперішнього (щоденного та епізодичного разом).

Ключові слова: поширеність куріння, тютюнова епідемія, моніторинг, опитування, порядок запитань.

Проведено порівняння поширеності куріння серед дорослого населення України, отриманих за допомогою двох наборів запитань: за методикою глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну та за допомогою одного запитання. Запропоноване одне запитання з сімома варіантами відповідей є валидним для оцінювання поширеності куріння в популяції. Під час співставлення результатів різних опитувань рекомендовано порівнювати для чоловіків рівні щоденного куріння, а для жінок – теперішнього (щоденного та епізодичного разом).

Ключевые слова: распространённость курения, табачная эпидемия, мониторинг, опросы, порядок вопросов.

Estimates of smoking prevalence were compared in two surveys: based on Global Adult Tobacco Survey (GATS) questionnaire and with one question. The suggested one question with seven answer options was shown to be valid for measuring smoking prevalence. When results of surveys based on different questionnaires are juxtaposed, it is recommended to compare rates of daily smoking for men and rates of current smoking for women.

Keywords: smoking prevalence, tobacco epidemic, monitoring, survey, questions order.

© Т. І. Андрєєва, 2011

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Моніторинг поширеності куріння є важливою передумовою подолання тютюнової епідемії. Потребу в такому моніторингу було констатовано у виданому ВООЗ документі MPOWER.[4]

При цьому важливими є інструментальні аспекти моніторингу. Від того, скільки і яких саме запитань задано респондентам, залежить, з одного боку, точність вимірювань, з іншого – вартість інформації, отриманої під час проведення досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми

У керівництві з приводу моніторингу тютюнової епідемії, яке було видано ВООЗ 1998 року,[7] рекомендовано ставити чотири ключових запитання.

1. Чи курили ви коли-небудь, хоча б частку сигарети або одну затяжку?
2. Чи викурили ви більше або менше 100 сигарет за все життя?
3. Чи курили ви коли-небудь щоденно?
4. Чи курите ви зараз щоденно, не щоденно або не курите взагалі?

На підставі цих запитань кожного респондента можна класифікувати як (1) людину, яка ніколи не курила, (2) експериментатора, який викури менше 100 сигарет за своє життя і більше не курить, (3) колишнього епізодичного курця, який викури за життя більше 100 сигарет, але не курив щоденно і зараз не курить, (4) колишнього щоденного курця, (5) епізодичного курця, який курить у теперішній час, але не щодня і ніколи не курив щодня, (6) курця, що скорочує куріння, тобто раніше курив щоденно, а зараз курить не щодня, (7) щоденного курця.

Але такий спосіб моніторингу потребує значних ресурсів. Для вимірювання статусу щодо куріння необхідно задавати мінімум чотири запитання. Через обмеженість ресурсів на вимірювання поширеності куріння в більшості випадків до опитування включають одне або два запитання. Як це позначається на кінцевій інформації щодо поширеності куріння, ми проаналізували на матеріалі репрезентативних опитувань населення України, проведених у 2000-2008 роках.[1] Порівняння показало, що опитувальники без запитань про нерегулярне куріння можуть вимірювати тільки рівні щоденного куріння, тому що при таких опитуваннях нерегулярні курці зазвичай відповідають, що вони не курять. Відсутність детальних запитань про кількість викурених за час життя тютюнових виробів та стереотипи куріння призводить до завищення рівнів колишнього куріння.

При проведенні Глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну (GATS)[5] також було запропоновано порядок запитань, відмінний від перелічених вище. Опитувальник не передбачав запитань про загальну кількість сигарет, яке дозволило б відрізнити епізодичних курців від експериментаторів.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми

На підставі проведеного аналізу і з урахуванням різних компонентів проблеми було зроблено спробу вимірювання всіх цих характеристик через одне запитання, яке включає в якості опції описи всіх перелічених вище статусів щодо куріння. Таке запитання було застосовано в регулярних опитуваннях населення України, що проводить Київський міжнародний інститут соціології, в травні та жовтні 2009 року.

Проте невідомо, наскільки точно одне запитання про статус щодо куріння вимірює поширеність куріння і якщо відмінності існують, то яких груп за статусом щодо куріння вони стосуються найбільше.

Формулювання цілей статті

Метою цієї роботи є порівняння інформативності одного запитання та запитань, передбачених методикою GATS, та оцінка інформативності даних, отриманих за допомогою одного запитання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Методи

Оскільки не було опитувань, в яких різні набори запитань були використані одночасно, порівняння проводилося між двома опитуваннями, проведеними Київським міжнародним інститутом соціології з найменшою часовою відстанню.

Глобальне опитування дорослих щодо вживання тютюну[5] проводилося між листопадом 2009 року і березнем 2010 року. В ньому було опитано 8073 респонденти 15 років і старших. Статус щодо куріння вимірювався за допомогою таких запитань, стандартних для GATS:

V1. Ви зараз курите тютюн щодня, не кожного дня чи зовсім не курите?

V2. Чи курили Ви щодня в минулому?

V3. У минулому Ви курили тютюн щодня, не кожного дня чи зовсім не курили?

Друге або третє запитання ставилося респондентам залежно від відповіді на перше запитання. Крім того, для диференціювання тих, хто ніколи не курив щодня, було додано специфічне для України запитання:

V3a. Ви вже сказали, що ніколи не курили (щодня). І все ж, якщо підрахувати всі сигарети, які Ви викурили протягом усього життя, це буде більше, ніж 100 сигарет або 5 пачок?

За допомогою цих запитань всі респонденти були розподілені відповідно до семи згаданих вище категорій.

Омнібусне опитування, в яке було включено одне запитання щодо вживання тютюну, було проведено безпосереднього перед GATS в жовтні 2009 року і охопило 1997 респондентів. Запитання щодо вживання тютюну було сформульовано таким чином:

T1. Чи Ви коли-небудь курили сигарети або інші тютюнові вироби?

- a). Так, і я курю щодня;
- b). Так, і я курю, але не щоденно;
- c). Раніше я курив(ла) щодня, але зараз курю інколи, не щодня;
- d). Раніше я курив(ла) щодня, але більше не курю зовсім;
- e). Я викури(ла) більше 100 сигарет у

своєму житті, але ніколи не кури́в щодня;
 f). Я пробував(ла) кури́ти, але викури́в(ла) менше 100 сигарет або 5 пачок за все життя;

g). Я ніколи не пробував(ла) кури́ти, навіть не зробив(ла) жодної затяжки.

Оскільки в омнібусному опитуванні брали участь респонденти 18 років і старші, в порівнянні враховувалися респонденти GATS такого самого віку. Для обох вибірок розглядалися зважені дані, було оцінено відсотки респондентів кожної з сімох груп статусу щодо куріння та їхні 95% довірчі інтервали, окремо для чоловіків та жінок. Вимірювання, проведене за допомогою GATS, розглядалося як еталонне, з ним порівнювалося вимірювання, проведене за допомогою одного запитання. Відмінності між вимірюваннями розглядалися як статистично значущі, якщо 95% довірчі інтервали не перекривалися.

Результати

Оцінки поширеності кожної з груп статусу щодо куріння в двох опитуваннях для чоловіків та жінок наведені в таблиці. Для чоловіків вимірювання за допомогою одного запитання у порівнянні з GATS дало вищу поширеність епізодичного куріння (9,1% замість 1,7%) і нижчу частку тих, хто ніколи не кури́в (13,5% замість 22,2%). Проте дані щодо як нинішнього, так і колишнього щоденного куріння у двох опитуваннях (відповідно 47,1% і 47,4% та 17,7% і 17,7%) є дуже подібними.

Для жінок через одне запитання було оцінено менше щоденних курців (6,7% замість 9,1%) і більше епізодичних курців: як тих, хто ніколи не кури́в щодня (3,9% замість 1,6%), так і тих, хто раніше кури́в щодня (2,3% замість 1,8%). При цьому сума всіх теперішніх курців серед жінок, виміряна у двох опитуваннях, не відрізнялася.

Таблиця

Відсотковий розподіл респондентів двох опитувань за статусами щодо куріння та статтю

	GATS	Одне запитання
	% (95% ДІ)	% (95% ДІ)
Чоловіки		
Кількість респондентів	3953	718
(1) ті, хто ніколи не кури́в	22,2 (20,9 - 23,5)	13,5 (11,0 - 16,0)
(2) експериментатори, які викурили менше 100 сигарет	5,1 (4,5 - 5,8)	5,9 (4,1 - 7,6)
(3) колишні епізодичні курці	3,7 (3,1 - 4,3)	2,5 (1,4 - 3,6)
(4) колишні щоденні курці	17,7 (16,5 - 18,9)	17,7 (14,9 - 20,5)
(5) епізодичні курці	1,7 (1,3 - 2,1)	9,1 (7,0 - 11,1)

	(6) курці, що скорочують куріння	2,4 (2,0 - 2,9)	4,0 (2,6 - 5,4)
	(7) щоденні курці	47,1 (45,5 - 48,7)	47,4 (43,7 - 51,0)
Жінки			
	Кількість респондентів	4030	1261
	(1) ті, хто ніколи не кури́в	78,4 (77,1 - 79,7)	75,4 (73,0 - 77,8)
	(2) експериментатори, які викурили менше 100 сигарет	4,6 (3,9 - 5,2)	5,8 (4,5 - 7,0)
	(3) колишні епізодичні курці	2,3 (1,9 - 2,8)	1,7 (1,0 - 2,5)
	(4) колишні щоденні курці	3,2 (2,7 - 3,8)	4,3 (3,2 - 5,4)
	(5) епізодичні курці	1,6 (1,2 - 2,0)	3,9 (2,8 - 4,9)
	(6) курці, що скорочують куріння	0,8 (0,5 - 1,0)	2,3 (1,4 - 3,1)
	(7) щоденні курці	9,1 (8,2 - 10,0)	6,7 (5,3 - 8,0)
	Теперішні курці (5+6+7)	11,5 (10,0 - 13,1)	12,8 (9,5 - 16,1)
95% ДІ – 95-відсотковий довірчий інтервал			

Обговорення

Два варіанти опитувань збігаються в тому, на якому рівні оцінено щоденне куріння чоловіків та теперішнє (щоденне плюс епізодичне) куріння жінок.

При зіставленні часток, що припадають на кожен статус куріння, ми натрапили на відмінні зони невизначеності у випадку чоловіків і жінок. Серед чоловіків деяка частина вагається між тим, чи вважати себе епізодичним курцем або тим, хто ніколи не кури́в. Серед жінок певна частка не визначилася між щоденним і епізодичним курінням. В обох випадках це показує, що епізодичні курці є перехідною формою. Епізодичними стають курці, які намагаються кинути курити в часи ефективних заходів контролю над тютюном. До них також приєднуються колишні експериментатори, коли тиск маркетингових зусиль тютюнової індустрії переважає вплив антитютюнових заходів.

Якщо припустити, що на самоідентифікацію статусу щодо куріння впливає порядок варіантів відповідей, то чоловіки більш схильні обирати категорії, згадані вище у переліку, а жінки – ті, що у переліку нижче. Те, що порядок запитань впливає на відповіді респондентів, є відомим фактом.[2]

Фактично, опитування з одним запитанням про куріння серед чоловіків показало більшу

чутливість до виявлення епізодичних курців, ніж запитання з глобального опитування дорослих. В GATS чоловікам було простіше описати себе як некурця, давши негативну відповідь на перше запитання. Щоб назвати себе некурцем у випадку одного запитання, треба було дочитати до останнього варіанта.

Формулювання запитань, які пропонують варіант «ніколи не курив» на початку, провокують людей, які не впевнені про свій статус, обирати для себе статус некурця, і тому вони є менш чутливими для виявлення курців, особливо серед чоловіків.

У випадках оцінювання поширення куріння за допомогою опитувань завжди виникає питання про те, наскільки валідними є такі дані. Однак проведені дослідження з валідації таких вимірювань показують, що опитування мають високу валідність,[6] хоча й існує тенденція до заниження в повідомленнях про власне куріння. [3]

Також і порівняння різних методів, які дозволяють детально класифікувати респондентів за статусом щодо куріння, показують їхню достатньо високу валідність.

Обмеженням дослідження є те, що неможливо стверджувати, що обидва опитування є вимірюваннями поширення куріння в одній популяції в один момент у часі. Між цими вимірюваннями поширеність куріння могла змінитися принаймні в окремих соціально-демографічних групах.

Висновки з даного дослідження

1. Запропоноване одне запитання дозволяє отримувати досить коректні дані лише щодо щоденного куріння (як нинішнього, так і

колишнього) серед чоловіків, але воно дає завищені дані про поширеність епізодичного куріння. При порівнянні даних різних опитувань щодо поширеності куріння серед чоловіків варто порівнювати в першу чергу дані щодо щоденного куріння, а порівняння рівнів епізодичного куріння робити з обережністю.

2. Для жінок одне запитання дозволяє отримувати досить коректні дані щодо нинішнього куріння (щоденного та епізодичного разом). При порівнянні даних різних опитувань щодо поширеності куріння для жінок варто порівнювати в першу чергу дані щодо нинішнього куріння, а не лише щоденного куріння.

3. Серед чоловіків існує невизначеність серед тих, хто вважає себе або епізодичними курцями, або тими, хто ніколи не курив.

4. Серед жінок існує невизначеність серед тих, хто вважає себе або епізодичними, або щоденними курцями.

Перспективи подальших розвідок

Уточнення порядку та кількості запитань для оцінювання поширеності куріння є важливим для побудовання інформативного інструментарію для моніторингу тютюнової епідемії. Також важливо оцінити інформативність опитування членів домогосподарства замість тих людей, які є недоступними в момент опитування, що також може зменшити кошти на проведення опитувань.

Подяки

Обидва опитування проведені Київським Міжнародним Інститутом Соціології. Глобальне опитування проведене за технічної підтримки Центрів з контролю захворювань США та Всесвітньої організації охорони здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Красовський К.С. Оцінка динаміки поширеності тютюнокуріння в Україні / К. С. Красовський, Т. І. Андреева, А. А. Григоренко, Н. А. Бутильська // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2009. – №2. – С. 91–99.
2. Converse J. M. Survey questions: Handcrafting the standardized questionnaire / J. M. Converse, S. Presser. - SAGE University Paper. - 1986. - 69 p.
3. Gorber S. C. The accuracy of self-reported smoking: a systematic review of the relationship between self-reported and cotinine-assessed smoking status / S. C. Gorber, S. Schofield-Hurwitz, J. Hardt, G. Levasseur, M. Tremblay // Nicotine Tob Res. – 2009. – 11. – №1. – P. 12–24.
4. MPOWER: A Policy Package To Reverse The Tobacco Epidemic. Geneva: World Health Organization. - 2008.
5. Ukraine Global Adult Tobacco Survey country report. Kiev: Ministry of Health of Ukraine. - 2010. - 173p.
6. Vartiainen E. Validation of self reported smoking by serum cotinine measurement in a community-based study / E. Vartiainen, T. Seppala, P. Lillsunde, P. Puska // J Epidemiol Community Health. – 2002. – 56. – №3. – P. 167–170.
7. WHO. Guidelines for controlling and monitoring the tobacco epidemic. - Geneva, Switzerland: WHO. - 1998.

УДК 316.344.7

Г.Ю. БАРШАЦЬКА

СОЦІАЛЬНІ КОНТЕКСТИ СТАНОВИЩА МАРГІНАЛІВ

Баршацька Галина Юрївна - викладач кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

У статті розглянуто проблеми маргінальності сучасного соціуму в рамках соціологічного дискурсу. Позначена проблематика маргінальності в організації, в дитячому колективі, в бізнесі, на рівні держави і політикуму. Аналізується поняття «соціальна маргінальність» стосовно соціуму та індивіду.

Ключові слова: Маргінальність. Соціальна маргінальність. Дитяча маргінальність. Види маргінальності.

В статье рассмотрены проблемы и специфика маргинальности в современном обществе в рамках социологического дискурса. Обозначена проблематика маргинальности в организации, в детском коллективе, в бизнесе, на уровне государства и политикума. Анализируется понятие «социальная маргинальность» относительно социума и индивида.

Ключевые слова: Маргинальность. Социальная маргинальность. Детская маргинальность. Виды маргинальности.

Problems and specifics marginalaty are considered in article in modern society within the framework of sociological discurs. The Marked problem marginalaty in organizations, in children group, in business, at a rate of state and political organization. It Is Analysed notion «social marginality» comparatively socium and individual.

The Keywords: Marginalaty. Social marginalaty. The Nursery marginalaty. The Types of marginalaty.

© Г.Ю. Баршацька, 2011

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується кризою ідентичності. Однією з причин цього становища є маргіналізація населення. Відбувається своєрідна ауто-маргіналізація, коли людина сама відчуває своє соціальне становище як проміжне, як таке, що знаходиться на межі між різними соціальними світами. Маргіналізація відбувається не тільки суб'єктивно, а й об'єктивно. Отже, важливим показником сутності та рівня розвитку суспільства є рівень маргінальності його громадян, як колективна така і індивідуальна. Така характеристика суспільства – від протилежного, від негативних рис.

Особливо важливою проблема маргінальності постає у кризові періоди, коли від її рівня залежать певним чином терміни та ціна вирішення питань виходу з кризи. Оскільки в українському суспільстві криза є перманентною, то маргінальність соціуму на всіх його рівнях та сферах має велике значення постійно. Маргінальність у такому розумінні є проблемою соціальною і є об'єктом вивчення у рамках соціологічного дискурсу.

Звісно, важко виміряти рівень маргінальності, оскільки це явище не завжди чітко артикулюється. Застосовуючи методи соціологічного дослідження, варто оцінити показники маргінальності у суспільстві більш ґрунтовно та доказово.

Завданням статті є розгляд соціологічних аспектів проблеми соціальної маргінальності в сучасному українському суспільстві.

Обговорення проблеми маргінальності в сучасній літературі. Поняття маргінальності багатозначне. Значеннєве поле його охоплює моральні, юридичні, соціальні, міжособистісні і філософські контексти. Маргінальність як об'єкт соціологічної рефлексії виступає

рідко. Ґрунтовним дослідженням цієї проблеми є монографія російських науковців «Маргинальность в современной России» [1]. Обговорення різних аспектів з проблематики маргіналістики викладено в учбовому посібнику І.П. Попової [2].

Низка статей присвячена маргінальності як риси соціальної структури або прояву культурної дискримінації [3;4].

Основний текст. Поняття «маргінальність» уперше було використано американським соціологом Робертом Парком у 20-і роки ХХ століття. У своїй роботі «Міграція населення і маргінальна особистість» (1928) він називає маргіналом людину, що внаслідок міграції живе в двох різних культурних групах. Учені Чиказької школи були одними з перших, хто почав вивчати «соціальне дно». Їхні дослідження носили, як правило, не тільки теоретичний, але й практичний характер.

Ще одне з тлумачень терміну «маргінал», що вкладав у нього Р. Парк, – расова меншість. Темою однієї з перших лекцій, прочитаних ученим, була «Негри в Америці».

Проте, згодом слова «маргінал» і «маргінальність» уточнилися і придбали більш вузьке значення. Сама концепція маргінальності перестала бути єдиною, у ній були виділені три напрямки: структурна маргінальність, культурна маргінальність і маргінальність соціальної ролі. Вивченням проблеми маргінальності займалися такі вчені, як Р. Мертон, Е. Стоунквіст, А. Грін, А.С. Керкхофф, Т.С. Мак-Кормік, Т. Шибутані.

У сучасній соціології маргінальність розуміється як виключення індивіда чи соціальної групи із системи суспільних зв'язків. Розділяють три складових процесу маргіналізації: соціальну, політичну й економічну.

Особливістю підліткової маргінальності є те, що підліток переживає період становлення ідентичності, формування здатності включатися в соціокультурне середовище. Сама по собі криза ідентичності ставить молодшу людину в типову маргінальну ситуацію.

На цьому етапі виділяють такі фактори маргінальності:

- біологічний (зв'язаний зі зміною можливостей власного тіла, статевим дозріванням, необхідністю прийняття нових поведінкових норм);
- соціальний (у молодих людей ще відсутні багато важливих соціальних ознак);
- культурний (цінності батьків незрозумілі підліткам, вони прагнуть створити власну, унікальну систему цінностей).

Поняття «тягар маргінальності» добре передає примусовий характер явища маргінальності. Через стигми маргінальності сховано підспудно, «від противного» здійснюється примусовий вплив на людину засобів соціального контролю і спонукання. Маргіналізуючи людину, спільнота примушує її змінитися, стати схожою на інших, прийняти звичні для соціального середовища стандарти поведінки, одягу, погляди і т.ін.

Є різні форми конститування маргінальності як феномена: добровільна, нав'язана (роллю, статусом, обставинами), маргінальність спонукувана відносинами інших.

Маргінальність в одному відношенні може виглядати нормативністю в іншому відношенні. Статус маргінальності/безмаргінальності визначається тією групою, в яку входить індивід, або стосовно якої визначається цей статус. В спільноті бомжів бомж не є маргіналом, стосовно цієї спільноти, але він є маргіналом стосовно іншої спільноти.

Маргінальності бракує соціального, тому що людина не включена повноцінно у соціум. Маргінальність послаблює соціальність або соціалізованість особи. Такий стан робить людину марною або зайвою для соціуму, соціального оточення. Маргінал непотрібен соціуму. Маргінальність – це така залежність від соціуму, що позбавляє людину змісту життя і робить її зайвою ланкою соціального відтворення.

Спільнота вимушена мати маргіналів у своєму середовищі. При нагоді вона бажала б позбутися маргіналів. Терпіти маргінала у своєму середовищі звичайні люди можуть, якщо маргінали не турбують їх зайвий раз, не заважають їм жити. В кращому випадку звичайні люди відносяться байдуже до долі маргіналів. В гіршому випадку маргінал стає об'єктом агресії. Турботу про задоволення потреб (створення мінімальних умов для життєдіяльності) маргіналів звичайні люди перекладають на державу. Особисту участь у долі маргіналів, щоб полегшити їх життя, звичайні люди, як правило, не приймають і не бажують приймати.

Відношення до бомжів звичайних городян ілюструють дані, що отримані в дослідженні різних аспектів життєдіяльності міста. (Див. табл. 1).

(Дослідження проведено у Запоріжжі в 2006 р.

і в Енергодарі в 2009 р. Запорізьким відділенням соціологічної асоціації України за участю автора. Вибірка районування, двоступенева, випадкова, репрезентативна для населення даного міста. Контрольовані параметри – стать і вік. Опитування - за місцем проживання).

Таблиця 1

Відповіді жителів міст Енергодара і Запоріжжя на запитання: «З якою думкою у відношенні бомжів Ви згодні?»
(у % до числа опитаних)

Варіанти відповідей	Енергодар (N=1087)	Запоріжжя (N=800)
Їм повинні допомогти міська влада і благодійні організації	49,8	47,4
Їх шкода, але це пропащі люди, і ніщо їм уже не допоможе	8,4	12,8
Їх треба ізолювати від суспільства і змусити працювати	25,1	31,1
Нехай живуть, як хочуть, мені до них немає діла.	10,2	3,9
Важко відповісти	7,9	7,2

Як видно з таблиці №1, половина населення міста (і великого, і малого майже однаково) вважають, що бомжам повинні допомагати держава і благодійники. Тобто неповносправні люди не повинні залишатися напризволяще, їм обов'язково треба допомоги, в цьому полягає обов'язок держави та недержавних інституцій, благодійних організацій, що створюються саме для допомоги неповносправним. Це позиція патерналістська.

Ще порядку 10% мешканців міста співчують бомжам, але вважають, що їм ніхто уже не допоможе: ані держава, ані благодійники, ці люди пропащі й безнадійні. Це - пасивно-споглядаальна позиція.

Отже, близько 60% громадян належать до міських маргіналів з співчуттям, неагресивно.

Ще доволі значна частина населення (третина в великому місті і чверть у малому місті) відносяться до бомжів агресивно. Ці люди не бажують бачити в місті бомжів, презирливо ставляться до них і вважають за необхідне застосовувати до бомжів силу, аби примусити їх виправитися або йти за грати. Така позиція схожа на авторитаристську.

Меншість населення (4% у великому місті і 10% у малому місті) відносяться до бомжів з байдужістю, абсолютно відсторонено. Ці люди вважають, що людина сама хазяїн свого життя. І якщо людина хоче бомжувати, вона вільна розпоряджатися своїм життям як хоче, і ніхто не повинен заважати їй. Цю позицію можна назвати ліберальною.

Отже, немає одностайної думки у людей стосовно відношення до маргіналів. Можна визначити патерналістську позицію, до якої схильна найбільша частина людей. Далі доволі велика частина (від третини до чверті) схильна до авторитаризму. І менша частина людей має ліберальні погляди стосовно маргіналів. Невелика

частина людей має пасивно-споглядальну позицію.

Більшість людей вважають, що бомжі і інші схожі на них маргінали ведуть такий спосіб життя, який слід засуджувати.

В тій частині якостей людини, які визначаються як маргінальні, людина позбавлена позитивної мети і цінностей. Точніше вона позбавлена раціональної мети і раціональних цінностей. Маргіальність з погляду звичайного соціального оточення ірраціональна. Ірраціональним також є мотив маргіалізації людини, що не в достатній мірі відповідає звичним уявленням пересічних громадян.

Раціональність тут визначається як така, що співставлена з соціально прийнятим розумінням змісту мети і цінностей. Можна окремо розрізнити види маргіальності за метою та цінностями, як це робив Р.Мертон стосовно аномії. Не можна сказати, що людина з ціннісною маргіальністю не має мети. Цільова маргіальність фокусується на меті, а цінності мають другорядне значення. Навпаки. Ціннісна маргіальність фокусується на цінності, а мета має другорядне значення.

Маргіальний стан виникає у переломні історичні періоди, коли виникає хаос нормативної невизначеності. Кордони дозволеного роз-миваються, стають нечіткими. Аномальне і нормальне перестають у достатній мірі розрізняти.

Маргіальність також виникає, коли суспільство стає комбінованим з погляду наявності різних ціннісно-нормативних систем, обумовлених змішанням традиційних, модерних і постмодерних властивостей суспільної системи. Випробуючи на собі вимоги різних соціокультурних утворень, особистість сама стає комбінованою, розірваною, маргіальною. Перед людиною виникає вибір, що з існуючих у суспільстві нормативних систем наслідувати. Для частини населення ця проблема сприймається як непосильна і людина відмовляється від вибору, не намагається пристосуватися до якоїсь із цих систем, не бажає ідентифікуватися з жодною із них. З таких людей формуються маргінали різного типу: девіантні і недевіантні. Це можуть бути і злочинці, і подвижники, в обох випадках їхня маргіальність викликана своєрідністю історичного періоду. Якщо людина подвижник, то значить завдяки своїй маргіальності, вона знайшла внутрішню свободу від будь-яких твердих соціальних настанов і виробила для себе новий комплекс вірувань і воліє слідувати їм. Але відмовляючись прийняти якийсь визначений тип ціннісно-нормативної системи, людина може позбавити себе можливості реалізуватися в рамках пропонувананих суспільству можливостей. Така людина або деградує, або через відлучення від духовних цінностей веде життя обивателя, без високих устремлінь.

Маргіальність також виникає в результаті процесів соціальної мобільності. Людина, переміщаючись з одного соціального шару в інший, із села в місто, із Заходу України на Схід не завжди вчасно встигає слідом за зміною статусу змінитися внутрішньо, тобто скоригувати свої

ціннісно-нормативні уявлення і вимоги до себе. Відомо, що великі соціальні групи розрізняються не тільки за об'єктивними показниками розміру доходу, рівня освіти, престижу праці, але й за суб'єктивними характеристиками. Соціальні групи розрізняються також за способом життя, напрямом думок і способом дії своїх членів. Якщо людина поміняла статус, але залишилися колишній напрям думок, спосіб життя й образ дій, то вона підпаде в стан соціокультурної маргіальності. Одні люди досить легко змінюють разом зі статусом спосіб життя й спосіб думки, але є люди, яким це дається важко. От з таких і формуються схована, суб'єктивна, культурна маргіальність. Так, нові багаті, що стали заможними у результаті економічних трансформацій, можуть виявитися на периферії нового для них соціального світу, тому що не встигають вчасно придбати адекватні якості. В одному з романів В.Пелевіна, такий багатій найняв особистого консультанта для того, щоб швидше перебороти культурний розрив. Драма нуворишів, нових багатих, у тім, що частина з них не змогла асимілюватися в новому культурному оточенні, і воно не перестало бути для них чужим. Незважаючи на багатство – ця людина фактично маргінал у соціокультурному змісті цього слова.

У більш широкому контексті маргіальність аналізується у зв'язку з проблемою Іншого (чужого). Представник етнічної меншини виглядає Іншим серед людей, що належать до титульного етносу певної спільноти. Його «інаковість» і є джерелом або причиною маргіального становища. Етична проблематика, що акцентує увагу на відносинах з Іншим, торкається пошуку взаєморозуміння та подолання соціальних дистанцій з Іншими. Інший – це не Я, той, хто протистоїть мені, знаходиться по ту сторону мене, моїх цінностей, мого світогляду. Концепція взаємовідносин Я й Іншого може бути інтерпретована в соціологічному дискурсі. Дійсно, взаємовідносини – це форма комунікації. Взаємозв'язки Я й Іншого можна розглядати як комунікативна дія, вид міжперсональної взаємодії. Це вже проблематика сучасної соціології. Взаємозв'язок Я й Іншого можна розглядати як мікросоціум.

Конструкт «Інший» може розглядатися як абстракція чужого соціуму. Для авторитарної особистості чужинець може сприйматися як потенціальний ворог, з недовірою, упередженням.

Взаємозв'язок Я й Інших є одним зі способів синтезу об'єктивного і суб'єктивного підходів у соціологічному теоретизуванні. Інший одночасно і суб'єктивний, і об'єктивний. Інші – це ті, хто знаходиться поза «Ми», тож існують об'єктивно. Вони – абстракція чужого в соціальній взаємодії. Уже по визначенню вони наділені атрибутом об'єктивності. З іншого боку, феноменологія Іншого розглядає його роль як умова конституювання Ми. Тобто без Інших «Ми» не може ідентифікувати себе як консолідована загальними ознаками спільність. У феноменології без Ми немає Інших. Інші існують як проєкція Ми, тому вони наділяються атрибутом суб'єктивності.

Як відзначають сучасні українські соціологи

«феномен «приписування ідентичності Іншого» (стигматизація інакшості Іншого), тобто віншування розуміється як практика порівняння себе з іншими та, в той же час, дистанціювання від нього. «Інший» розуміється тут не тільки як несхожий, але й як незрозумілий, аномальний і тому – стигматизований, пригнічуваний» [5, с. 430]. В такому разі позицію Іншого можуть займати маргіналізовані групи населення. Об'єктами ксенофобії можуть бути не тільки представники іншого етносу, а також люди, що сприймаються як чужі в соціокультурному змісті. Стигматизація маргіналів як Інших відбувається в соціальних практиках повсякденності. В теоретичному плані постає завдання «концептуалізації Іншого як поняття соціальної теорії, поняття Іншого у співвідношенні із поняттями чужого, ворога, маргінала, та їх адаптація для українського контексту» [5, с. 431]

Деякі категорії соціокультурних маргіналів можуть слугувати взірцями інновативних практик в умовах соціальних перетворень. Так, західний філософ Р.Рорті відзначає: «Стикаючись із іншою культурою, ми не можемо вилітати з нашої західної соціал-демократичної шкіри, так і не треба намагатися це зробити. А що треба зробити, так це спробувати зблизитися із представниками іншої культури настільки, щоб

зрозуміти, якими ми виглядаємо в їхніх очах та чи немає в них якихось корисних для нас ідей чи нововведень» [6].

Маргінальність є категорією, якою позначається соціальна дистанція, відмінність Іншого від Ми. І вже друга справа толерантно чи вороже ми сприймаємо маргінальне становище Інших. Ми можемо терпляче, толерантно віднести до існування Інших поряд з нами, а можемо проявити агресію. Це залежить від рівня нашої культури, виховання, конкретної ситуації та поведінки Інших. Якщо інші загрожують нам, претендують на наші ресурси, що дефіцитні, то з великою ймовірністю інші будуть активно маргіналізуватися, щоб ослабити їхній соціальний статус і нейтралізувати у боротьбі за ресурси.

Висновок. Доброзичливість до Інших є передумовою терпимості спільноти до відмінностей, що не заважають ефективній роботі, існуванню спільноти, її життєвим цінностям. У випадку маргіналізації Інших спільнота може висувати аргументи загрози з боку чужинців, але ці загрози можуть бути вигаданими. В демократичному суспільстві звужуються рамки маргінальності. Неповноправні громадяни, що можуть бути визнаними як маргінали, є об'єктами не приниження, а допомоги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маргинальность в современной России – Москва: Московский общественный научный фонд, 2000. – 110 с.
2. Попова И.П. Маргинальность. Социологический анализ: Учебное пособие. М., «Союз», 1996,
3. Черныш А.М., Черныш М.А. Понятие маргинальной группы и его теоретическое обоснование // Практична філософія, №3. – 2004. – С. 144-151
4. Акопян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества // 21-й век, № 1, 2005. – С.150-165
5. Сорока Ю.Г. Актуалізація проблематики іншого в сучасному українському суспільстві. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 16. – Харків, -Вид центр ХНУ. - 2010, – с. 429
6. Баньковская М. Чужаки и границы. К понятию социальной маргинальности // Отечественные записки. – 2002, № 6.

УДК 316.62

О.А. БЕЗРУКОВА

СОЦИАЛЬНОЕ ВРЕМЯ И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ

Безрукова Ольга Анатольевна – доцент кафедры политологии и права Запорожского национального технического университета; кандидат социологических наук

У статті аналізуються визначення відповідальності, формуються функції відповідальності в суспільстві, виділені групи носіїв відповідальності як риси соціального характеру в суспільстві.

Ключові слова: відповідальність, соціальний характер, соціологія відповідальності, сакралізація, теорія соціальної дії, аномія.

В статье анализируются определения ответственности, формулируются функции ответственности в обществе, выделяются группы носителей ответственности как черты социального характера в обществе.

Ключевые слова: ответственность, социальный характер, социология ответственности, сакрализация, теория социального действия, аномия.

In the article, responsibility definitions are analysed, responsibility functions in society are formulated, and groups of carriers of the responsibility are distinguished as the trails of the social character in society.

Keywords: responsibility, social character, responsibility sociology, sacralization, the theory of the social, anomia.

© О. А. Безрукова, 2011

Постановка проблемы в общем виде. Ответственность является важной социальной чертой личности. Рассмотрение ответственности в социологическом дискурсе позволит выявить дополнительные аспекты социальной детерминации поведения человека.

Социология как поведенческая наука интересуется факторами, обуславливающими деятельность человека как социального существа. Известно, что по способу объяснения того, что происходит с человеком, люди делятся на интерналов и экстерналов. Интерналы возлагают ответственность за происходящее с личностью на себя, а экстерналы возлагают ответственность на внешнюю среду: на судьбу или социальное окружение. Кроме этого основного различия интерналы и экстерналы отличаются и по другим параметрам. Одним из таких параметров является темпоральность, то есть фактор времени в поведении и восприятии человека. Речь, разумеется, идет не о физическом времени, а о тех его измерениях, которые связаны с субъектом. Для социологии, исходя из предметной области этой науки, прежде всего, интересна социальная составляющая времени, социальный локус контроля.

Целью статьи является выявление зависимостей социального времени и локуса контроля по отношению к ответственности личности и общества.

Состояние изучения проблемы. Термин «социальное время» был введен в научный оборот не так давно, в 60-е – 70-е гг. XX вв. и чаще всего связывается с его философским значением. Многие ученые из разных отраслей знания рассматривали те или иные аспекты социального времени (А. Августин (время и бытие) К. Маркс (связь между временем и трудом), А.Эйнштейн (теория относительности) и др.). Тематика, обозначенная в названии статьи, активно

обсуждается в социологической литературе и социальными психологами. Так, проблемы социального времени рассматриваются в работах Осипова Г. В., Мечникова И. И., Бахтина М. М., Кона И. С., Выготского А.С., Штомпки П., Патрушева В. Д., Яковлева В. П., Гуревича А. Я. и др.

Локус контроля ответственности, начиная с Дж. Роттера, рассматривается во множестве работ, в частности, Бажина Е. Ф., Голынкина Е. А., Эткинца А. М., Ананьева В. А. и др.

На взаимосвязь локуса контроля и социального времени обращается внимание в работах Муздыбаева, Тайера, Плата и Эйзенмана и др. Так, Плат и Эйзенман показали, что экстерналы и интерналы отличаются в своем восприятии времени, причем для интерналов время воспринимается как более насыщенное событиями [1]. Тайер и др. показали, что экстерналы хуже используют время, чем интерналы [2]. К. Муздыбаев провел эмпирические исследования взаимосвязи локуса контроля и временной перспективы [3, с.56-58].

Изложение основной части. Рассмотрим взаимосвязь локуса контроля и социального времени в аспекте социального конструирования реальности, придавая социологическую интерпретацию темпоральным аспектам ответственности.

Интериоризация как инкорпорация общества в человеке (П. Бергер) включает в качестве аспекта или компонента и интериоризацию социального времени. Ответственность - исторически конкретное свойство социума, оно формируется в процессе социального взаимодействия, как условие и способ существования социума. Появление ответственности закрепляет первичный социум, который обуславливает и обеспечивает интериоризацию ответственности индивидами, что является частью общей

социальной интериоризации. В механизмах социальной экстерииоризации (по П. Бергеру - человек в обществе) ответственность играет большую роль, являясь инструментом социального конструирования реальности [4].

Процессы интериоризации/экстерииоризации ответственности осуществляются во времени. Если человек живет временем своей эпохи, то про него говорят, что это современный человек. Смысл современности включает осмысление социального времени и сущности общества в их единстве. Ощущая себя современным, человек берет на себя ответственность за современность. Интериоризация включает интериоризацию ответственности. Если человек внутренне не сопричастен современности, не ответственен за современность, то он и отчужден от общества в его сегодняшней актуальности. Современность нагружена ответственностью за будущее. Прошлое современностью воспринимается как реализованная ответственность/безответственность. Взаимосвязь времени и ответственности существует в плоскости социальной экзистенции и потому может быть описана в контексте экзистенциональной социологии.

В постнеклассической социологии происходит сдвиг интереса от объекта к субъекту, происходит переосмысление динамики социальной реальности. Одним из методов интерпретации данных социального опыта предлагается социологическое воображение. С помощью этого метода расширяется исследовательский горизонт и преодолевается дуализм микро- и макро- подходов в социологии.

Время с его связями с ответственностью анализируется на микро- и макро-уровнях, с тем, чтобы выявить скрытые аспекты этих взаимосвязей. Формируется образ социального времени, в котором укоренена ответственность, как существенная характеристика этой социальности. Именно благодаря ответственности время приобретает социальный смысл.

Следует рассматривать социологические аспекты ответственности в двух плоскостях. Во-первых, теоретический или онтологический смысл социологизации моральной ответственности или социологически интерпретированной морали и реальное состояние этой морали в современном обществе. В первом случае речь идет о социальной сущности ответственности, а во втором - о характере и свойствах ответственности в современном обществе.

Моральный компонент присутствует в повседневных социальных практиках, в рамках жизненного мира человека: на работе, в семье, в отношениях со своим непосредственным социальным окружением. Компонент социальной ответственности заключается в ответственности за общество в социетальном смысле и за сообщество в рамках громады, коллектива, в тех социумах, в которые включен человек в процессе своей жизнедеятельности. Если человек страдает дефицитом идентификации, не чувствует своего социального включения, то можно говорить об отчуждении. Отчуждение лишает

ответственности социальное пространство. Безответственность - это синоним отчуждения. Ответственность - жизненная сила социума. Поэтому можно сказать, что «ответственная» ответственность ищет своего субъекта, чтобы обрести подлинность.

Если ответственность лишается субъекта, то социум погружается в мертвую зону своего бытия, лишается жизненной силы. Это утверждение справедливо для микро- и макро-мира. Анализируя характер ответственности, целесообразно и более плодотворно не искать способы ее классификации, а классифицировать ситуации, которые вызывают к жизни разные виды, формы ответственности.

Каждая ситуация требует своей формы ответственности. Если адекватная форма не конституируется, то ситуация не может быть конструктивно разрешиться. Бытие здесь и сейчас - важное условие наличия ответственности. Отчуждение от бытия здесь и сейчас лишает ситуацию ответственности. Если человек экзистенционально депрессивен, говорит себе, оценивая повседневность: «Расслабься, посмотри сверху, это так мелко, какое это значение имеет для вечности, а в контексте вечности и в целом для общества», то в этой точке поселяется безответственность или образуется дыра, лишенная ответственности часть пространства социума. Вышеприведенный фрагмент - результат научного воображения, формирующий метафору характеристики состояния ответственности в условиях отчуждения.

Можно не согласиться с К.Муздыбаевым, когда он утверждает, что «...ответственность никогда не бывает безличной, она всегда связана с субъектом» [3, с.10]. Субъект может быть фиктивным, анонимным, например, в выражении: «Город ответственен за комфорт своих горожан», город фиктивный, анонимный субъект, если не найдется реальное лицо, в обязанности которого входит комфорт горожан, данный вид деятельности останется без опеки ответственности. Следует также различать декларации и реальности. Здесь также возникает эффект фиктивной ответственности, которая является разновидностью безответственности. На микроуровне характер локуса контроля ответственности обуславливает восприятие времени и отношение к нему.

Важным аспектом феномена ответственности являются контроль и оценка результатов деятельности человека, сопряженной с ответственностью. Контроль и оценка сопровождается санкциями: позитивными и негативными, формальными и неформальными. Эффективность контроля зависит от характера ответственности, от его вида, от мотивов деятельности, от способа стимулирования ответственности. Поощрение ответственного отношения к своим обязанностям имеет многоаспектный и многофакторный характер [5].

Естественное следствие малопродуманных и безответственных решений - их невыполнимость,

различного рода неудачи в процессе их выполнения, получение не того результата, который ожидался и т.п.

Логическая цепочка, связывающая ответственность и время, состоит из следующих тезисов: ответственность является важной составляющей смысла жизни человека, а смысл жизни осмысливается через внутреннее переживание времени. Поэтому ответственность входит в контекст времени жизни. Безответственность лишает смысла жизнь человека также как лишает ее смысла отсутствие перспективы.

Неопределенность жизненных целей обуславливает неопределенность ответственности, жизнь, лишённая целей, ослабляет напряжение ответственности, придает ей поверхностный, ситуативный характер. И этот тезис распространяется не только на отдельного человека, но и на сообщество.

Общество, которое не формирует отчетливых целей, не дает основание для осмысленной ответственности людей, обращенной в будущее. Так формируется социум, лишённый ответственности. Здоровые силы общественного организма стремятся преодолеть это пагубное состояние и прилагают усилия по формированию потребности в общественных целях, а значит и в ответственности за их достижение. Это, прежде всего, элита, понимаемая как духовная аристократия, для которой общественные ценности выше личных. Именно подлинная элита способна стать реальным субъектом ответственности социума. Анонимная ответственность лишена подлинной субъектности, а потому имеет виртуальный, мнимый характер. Мнимая ответственность за будущее порождает безответственность в настоящем. Важной особенностью мнимой ответственности является ее направленность на внешние по отношению к субъекту причины и факторы, перекалывание ответственности на других. Локус контроля ответственности может быть не только у субъекта, но и у социума. Подлинно ответственный социум ищет в себе ресурсы для решения проблем. Такая социальная интернальность присуща здоровому обществу, критическая масса членов которого заряжена ответственностью за будущее.

Эмпирические исследования показывают положительную корреляцию между наличием смысла жизни, интернальным локусом контроля и ответственностью [3, с. 57]. Наполненность жизни событиями более высокая у интерналов. Это касается прошлого, настоящего и будущего. Здесь выявлена еще одна особенность: у людей, которые ощущают наполненность жизни в настоящем, с большей вероятностью эта наполненность была в прошлом и на такую же интенсивность жизненных событий интерналы рассчитывают и в будущем. Для человека время жизни измеряется не физическими величинами, а количеством и значимостью событий. Чем больше насыщена жизнь человека и общества значимыми событиями, тем больше объем времени этой жизни, тем длиннее она кажется.

Безсобытийная жизнь субъективно коротка. Эту особенность времени для человека отмечал еще Б. Спиноза.

Для интерналов также характерно позитивное отношение к будущему. Этот оптимизм они питали в прошлом, испытывают в настоящее время и рассчитывают и в будущем на позитивные изменения в жизни. Следует напомнить, что в социальных науках выводы носят вероятностный характер. Здесь отмечаются тенденции, а не абсолютные детерминанты. Для какой-то части и экстерналов наполненность жизни также высока, часть из них испытывают стойкий оптимизм. Различие между интерналами и экстерналами носит вероятностный характер. Вероятность того, что интерналы ощущают позитивный смысл жизни, более высока, чем для экстерналов. Индекс, измеряющий определенность смысла жизни выше у интерналов в 4 раза, чем у экстерналов [3, с.58].

Таким образом, если человек ощущает собственную ответственность за происходящее с ним и с его миром, то жизнь его более насыщена событиями, более позитивно окрашена, субъективно ощущается длиннее и заряжена будущим. Если же человек возлагает ответственность на других, на судьбу, на внешние причины, то жизнь его воспринимается субъективно короткой, безсобытийной, с негативным прошлым, настоящим и будущим.

Этот вывод распространяется и на социум, на социальную интернальность/экстернальность ответственности. По данным социологических мониторингов для украинского общества более свойственна экстернальность. Так, на вопрос: «Как Вы считаете, от чего по большей части зависит то, как складывается Ваша жизнь?» экстернальные варианты выбрали 47,5% («По большей части от внешних обстоятельств» - 17,5% и «В некоторой мере от меня, но больше от внешних обстоятельств» - 30,0%). Это значительно больше, чем доля соответствующих интернальных ответов - 21,3%. Нейтральный вариант: «В одинаковой мере от меня и от внешних обстоятельств» выбрало почти треть опрошенных - 31,1%. [6, с.549] Преобладание экстернальности ответственности в какой-то мере объясняет депрессивность восприятия прошлого и пессимизм в отношении к будущему в украинском обществе. Так, на вопрос мониторинга: «Чего, из приведенного Вам не хватает?», вариант: «Уверенности в собственном будущем» отметило 64,4% респондентов [6, с.566].

Другим аспектом связи ответственности и времени является динамика ответственности. Изменение ответственности по содержанию и интенсивности во времени происходит под влиянием социальных преобразований. В этом смысле можно говорить об актуальной и устаревшей ответственности. Социальное содержание и смысл ответственности меняется с темпами, соответствующими темпам социальных трансформаций. Иными словами, можно говорить о социальном времени ответственности. Есть

типы ответственности, которые сохраняют свое значение веками, а есть типы ответственности, которые скоротечны, с относительно небольшим периодом существования своей значимости.

Примером социальной динамики ответственности во времени могут служить преобразования в институтах воспитания, религии и семьи. В традиционном обществе родители отвечали за воцерковленность своих детей. В катехизисе прямо указывалось, что родители ответственны за формирование религиозного сознания. Позже, в современном обществе, родители были ответственны за светское воспитание детей, религиозный компонент ответственности потерял свое значение (по крайней мере в нашей стране). Но ответственность за первичную социализацию неслась семья со времени формирования этого социального института, и будет нести ее впредь. Социальное время данного типа ответственности очень велико.

В последние годы резко актуализировалась социальная ответственность бизнеса [7]. Социальное время этого типа ответственности относительно невелико.

В постмодерном обществе устойчивого развития актуализируется ответственность за будущее, экологическая по своему содержанию [8, 9].

Выводы. Существует ряд аспектов, которые отражают связь ответственности социума с социальным временем. Ответственность - исторически конкретное свойство социума,

оно формируется в процессе социального взаимодействия, как условие и способ существования социума. Раз возникнув, ответственность интериоризуется индивидами, что является частью общей социальной интериоризации. В механизмах социальной экстериоризации ответственность играет большую роль, являясь инструментом социального конструирования реальности. Процессы интериоризации/экстериоризации ответственности осуществляются во времени.

Различные виды ответственности по-разному взаимодействуют с социальным временем. Так, юридическая ответственность наступает в результате совершения действия, т.е. существует для прошлого. Моральная ответственность универсальна по своим темпоральным свойствам. Но в современном обществе актуализируется ответственность за будущее.

Переживание социального времени - это акт социальной экзистенции, свойства которой зависят от локуса контроля ответственности личности и социума. Социальная интернальность ответственности обуславливает более насыщенное событиями, интенсивное переживание времени, окрашенное оптимистическими ожиданиями и позитивной оценкой прошлого. Социальная экстернальность ответственности обуславливает депрессивность восприятия прошлого и будущего. Для современного украинского общества характерно преобладание экстернального типа ответственности, что частично объясняет депрессивное восприятие социального времени.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Platt J.J. and Eisenman R. Internal-external control of reinforcement time perspective, adjustment, and anxiety. / J.J. Platt, R. Eisenman. - The Journal of General Psychology, 1968. - № 79. - p. 121-128.
2. Thayer S. and other. The relationship of locus control and temporal experience. / S. Thayer. - Journal of Genetic Psychology, 1975. - № 126. - p. 275-279.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности. / К. Муздыбаев. - М., Наука, 1983. - 240 с.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. / П. Бергер, Т. Лукман. - М.: «Медиум», 1995. - 320 с.
5. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості. // Вісник АПН України. - Педагогіка і психологія, 1996. - № 1. - С. 10 - 17.
6. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг [за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги]. - К.: Інститут соціології НАН України, 2008. - 656 с.
7. Благов Ю. Е. Генезис концепции корпоративной социальной ответственности. / Ю.В. Благов // Вестник С.-Петербургского ун-та. - Серия 8: Менеджмент (2), 2006. - С.3-24.
8. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. / Ганс Йонас. [пер. с нем. И.И. Маханькова]. - М.: Абрис-пресс, 2004. - 480 с. - (Человек и мир).
9. Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества. / А.В. Назарчук. - М.: Directmed a Publishing, 2002. - 381 с.

УДК 316.34.4

О.В. БЕЛОУС

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Белоус Елена Вадимівна - магістрантка гр.. Сц – 10 – 1дм, кафедра соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

У цій статті розглядаються питання формування і реалізації соціальної політики органами місцевого самоврядування, вказано на недоліки, що приховують реальну небезпеку для стабільності соціальних відносин та можуть стати непереборною перешкодою економічним реформам і соціальному прогресу. Актуальність досліджуваної теми пояснюється тим, що соціальна політика держави, реалізована в умовах діяльності органів місцевого самоврядування, покликана забезпечити громадянам гарантовані Конституцією України права. У викладеному матеріалі привернуто увагу до наукових розробок з проблем розвитку місцевого самоврядування, підкреслено, що на даному етапі особливо важливим напрямком здійснення активної соціальної політики є діяльність як держави, так і органів місцевого самоврядування, спрямована на утвердження соціальної стабільності суспільства, в основі якої лежать надійна соціальна безпека людини, її добробут, соціальна захищеність.

Ключові слова: держава, соціальна політика, місцеве самоврядування, соціальні відносини, органи місцевого самоврядування.

В данной статье рассматриваются вопросы формирования и реализации социальной политики органами местного самоуправления, отмечаются недостатки, скрывающие реальную опасность для стабильности социальных отношений и могут стать непреодолимым препятствием экономическим реформам и социальному прогрессу. Актуальность исследуемой темы объясняется тем, что социальная политика государства, реализуемая в условиях деятельности органов местного самоуправления, призвана обеспечить гражданам гарантированные Конституцией Украины права. В изложенном материале привлечено внимание к научным разработкам по проблемам развития местного самоуправления, подчеркнута, что на данном этапе особенно важным направлением осуществления активной социальной политики является деятельность как государства, так и органов местного самоуправления, направленная на утверждение социальной стабильности общества, в основе которой лежит надежная социальная безопасность человека, его благосостояние, социальная защищенность.

Ключевые слова: государство, социальная политика, местное самоуправление, социальные отношения, органы местного самоуправления.

This article examines the formation and implementation of social policies by local governments, given the shortcomings that conceal the real dangers to the stability of social relationships and can become an insurmountable obstacle to economic reform and social progress. The urgency of the subject because the social policy implemented in terms of local government, is designed to provide the citizens with rights guaranteed by the Constitution of Ukraine. In the presentation of material to draw attention to the scientific development of local government development, emphasized that at this stage is particularly important area of social policy is the activity of both the state and local governments, aimed at strengthening social stability, which is based on reliable social security rights, its welfare, social security.

Key words: state, social policy, local government, social relations, local self-government.

© О. В. Белоус, 2011

Актуальність теми. Соціальна політика держави викликає підвищений інтерес суспільства, перебуваючи в епіцентрі парламентських дискусій. Труднощі формування і реалізації соціальної політики, її недоліки приховують реальну небезпеку для стабільності соціальних відносин, загрозу граничної майнової поляризації громадян, поширення бідності. Якщо не запобігати цим негативним процесам, спостерігатимемо посилення таких явищ як розпад сімей, депопуляція населення, що зрештою створить непереборну перешкоду економічним реформам і соціальному прогресу.

Україна, яка перебуває в нестабільній соціально-економічній і політичній ситуації, не повинна сліпо копіювати досвід ані інших країн перехідної економіки, ані тим більш економічно розвинених країн з їх системою соціального захисту та

соціальної політики в цілому, що складалася протягом кількох десятиліть. Верховна Рада України і Уряд мають своє власне уявлення і про соціальні пріоритети, і про засоби досягнення їх. Проте не можна нехтувати накопиченим у світі досвідом вирішення соціальних проблем, треба його повсякчас аналізувати й використовувати для вирішення власних потреб.

Ступінь розробки проблеми. Проблемами вивчення розвитку місцевого самоврядування займалися такі вчені, як: Г. Єллінек, О. Мауер, Е. Мейер, Х. Преус, Н. Коркунов Б. Чичерін – займалися юридичною теорією місцевого самоврядування; П. Стучка – займався політичною теорією; Х. Зачарія, В. Кірхехнейм, В. Куйбіда, Н. Лазаревський, Л. Штейн Р. Гнейст, В. Безобразов – займалися державною теорією. Як правило, ці науковці розглядають місцеве

самоврядування як частину держави, оскільки будь-яке управління громадського характеру має відбиток державності. Визначене Європейською Хартією поняття «місцеве самоврядування» засвідчує, що місцеве самоврядування – це вид суспільного управління, зокрема управління складними територіальними суспільними системами. Аналогічне можна сказати і про державне управління [6, с.225].

Поняття «місцеве самоврядування» в сучасній Україні, - вказує В.Куйбіда, - тісно пов'язане з поняттям «держава», тому що місцеве самоврядування, відповідно до діючої Конституції, є одним з елементів політичної системи, у цілому призначеної для реалізації принципу народовладдя [7 с. 22].

Мета статті: охарактеризувати сутність соціальної політики в умовах діяльності органів місцевого самоврядування в динаміці їх створення та реалізації.

Проблема бідності є найсуттєвішою проблемою соціальної політики. Якщо не досягти реального зростання доходів, успішне вирішення проблеми подолання бідності втрачає перспективу. Гарантований успіх залежатиме від того, якою мірою і якими заходами вдасться впорядкувати два взаємопов'язані процеси: підвищення доходів і динаміку зростання цін. Це питання належить не тільки до фінансово-бюджетного, а й реального сектора економіки. Для переважної більшості населення навіть стабілізація рівних реальних доходів означатиме подальшу деформацію споживчих пропорцій і стандартів. Як результат, відтворюватиметься негативна тенденція до звуження платоспроможного попиту на товари і послуги.

Соціальна політика є домінуючим напрямом внутрішньої політики держави. Вона є складовою загальної політики, втілена в соціальні програми та різноманітні заходи, спрямовані на задоволення потреб та інтересів людей і суспільства. Зрозуміло, що соціальна політика має бути адекватною стану економіки, але ігнорування соціальними проблемами може призвести до значних економічних втрат. Метою соціальної політики держави є забезпечення стабільної, без заворушень і потрясінь, життєдіяльності суспільства, досягнення соціальної злагоди та соціальної цілісності, належного рівня добробуту людей.

Активний характер соціальної політики передбачає насамперед діяльність її суб'єктів, спрямовану на створення умов для найповнішої реалізації соціального потенціалу людини й суспільства, сутнісних сил особистості у процесі соціального розвитку.

Нині особливо важливим напрямком здійснення активної соціальної політики є діяльність, спрямована на утворення соціальної стабільності суспільства, в основі якої лежить надійна соціальна безпека людини, її добробут, соціальна захищеність. У цьому зв'язку вищими пріоритетами активної соціальної політики мають стати дійова система заходів, спрямована на стимулювання людського потенціалу, зростання економічної активності

населення як самодостатньої мети. Соціальна політика, що спрямована на посилення соціальної безпеки людини на основі збільшення її реальних доходів, має набути виключно активного, а не пасивного характеру, коли вона зводиться до державної благодійності, що, у свою чергу, стимулює споживацькі настрої та інфляційні процеси в країні.

Актуальність досліджуваної теми пояснюється тим, що соціальна політика держави покликана забезпечити громадянам гарантовані Конституцією України права: на життя, безпечні умови праці, винагороду за працю, захист сім'ї, відпочинок, освіту, житло, охорону здоров'я, медичну допомогу, соціальне забезпечення та сприятливе навколишнє середовище.

В Україні соціальна політика нині тільки формується. Компенсації, субсидії, одноразові виплати, пільги і т.д. ще не свідчать про наявність у державі системи продуманих централізованих соціально орієнтованих заходів.

Практика засвідчила, що реалізація соціальної політики в Україні не завжди забезпечувала можливість для дотримання державою своїх зобов'язань [5, с. 64]. Зрозуміло, в умовах системної економічної кризи соціальна політика не може бути повноцінною, адже для реалізації соціальних програм потрібні значні ресурси. У цей період функції держави зводяться до забезпечення мінімального соціального захисту найбільш нужденним верствам населення. Проте в Україні соціальна ціна реформ виявилася надмірною, а система соціального захисту малоефективного.

Майнове розшарування, перерозподіл суспільного багатства, збагачення та концентрація значних матеріальних цінностей в руках у невеликого прошарку населення на тлі різкого зниження життєвого рівня і навіть зубожіння переважної більшості громадян України свідчать про недосконалість системи оплати праці та податкових механізмів регулювання доходів населення. Діюча система соціальних пільг не забезпечує надання в потрібному обсязі допомоги бідним, а навпаки, сприяє збільшенню доходів верств населення.

Соціальна напруженість посилює незадовільний стан фінансування зарплат працівника бюджетної сфери, пенсій, допомог [4, с.70].

Україна за роки незалежності зробила важливі кроки на шляху становлення та конституційних основ місцевого самоврядування. Поки що самоврядування не посіло гідного місця у системі публічної влади в Україні. Гальмом у більш швидкому просуванні українського суспільства на шляху до дійової місцевої демократії є, перш за все, менталітетно-психологічні обмеження учасників перетворень, тобто неготовність значної частки депутатів усіх рівнів, посадовців державних і самоврядних органів управління та й пересічних громадян до сприйняття таких положень місцевого самоврядування, як його автономність від державного втручання і самостійність у вирішенні всіх питань місцевого життєзабезпечення за наявності достатнього фінансування.

Соціальна політика, метою якої є підвищення рівня соціальної безпеки і добробуту населення, соціального захисту людини, має виходити з реального стану економіки країни, не абсолютизуючи при цьому політику збільшення доходів саму по собі. Навіть за умов значного ослаблення соціальної безпеки населення, погіршення його добробуту, соціальної захищеності, істотного зниження рівня життя більшості, що характерно для України, соціальна допомога, підтримка з боку держави не може мати загального, тотального характеру, а повинна бути адресною, мати диференційований характер з урахуванням ступеня захищеності людини, її віку, соціального статку, працездатності та інших чинників, стосуватися насамперед найвразливіших верств населення [1, с. 190].

Саме активна соціальна політика й повинна створити стабільну, надійну соціальну базу для ринкових, соціальних перетворень, трансформування соціального чинника на важливу домінуючу прискореного економічного зростання, формування умов, що гарантуватимуть соціальну безпеку населення, яка, однак, має створюватись насамперед безпосередньо населенням, кожним працюючим. Самодостатність соціальної

безпеки має регулюватися на основі особистої відповідальності людини-трудівника як її суб'єкта. Активна соціальна політика має сприяти створенню соціально-економічної бази для розширення соціального поля й кількості тих її суб'єктів, для яких внутрішня особиста відповідальність є основною детермінантою реалізації власної соціальної безпеки і які – переважно або абсолютно – вільні від зовнішніх чинників, насамперед від системи соціального захисту.

В ході дослідження, проведеного у місті Дніпродзержинську, було виявлено, що найбільш важливими питаннями сфери соціальної політики є: якість житлово-комунальних послуг, благоустрій території та своєчасна виплата заробітної плати. Найбільш освоєним напрямом соціальної політики є: надійне функціонування житлово-комунального господарства та соціальний захист незахищених верств населення. Категорії населення міста, які обслуговуються Управлінням праці та соціального захисту населення в контексті соціальних пріоритетів, є: ветерани війни та праці, багатодітні родини, неповнолітні. Всім проектам, задіяним органами місцевого самоврядування, надається певна підтримка з боку вищих структурних управлінських органів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барсуков А.В. Принципи побудови та особливості реалізації регіональної соціальної політики в Україні. / А.В.Барсуков // Регіональна економіка. - 2003. - №1 - С. 196.
2. Батанов О. В. Територіальна громада — основа місцевого самоврядування в Україні. / О. В.Батанов — К., 2001.- 180 с.
3. Біленчук П. Місцеве самоврядування в Україні: Муніципальне право: [Навчальний посібник для вузів] / Петро Біленчук, Віктор Кравченко, Микола Підмогильний Європ. ун-т управл., безпеки та інформ.-правових технологій Т-во науковців по сприянню муніципальній реформі Юрблагодійконсалтинг . - К.: Атіка, 2000. - 302 с.
4. Брегеда А. Ю. Основи політології: [Навч.посібник] /А. Ю.Брегеда - К.: КНЕУ, 2000. - 150 с.
5. Бульба В.Г. Основні напрямки соціальної політики в умовах реформування українського суспільства: [Навч. посіб.] / В.Г. Бульба, В.П. Слагін, А.Є. Тамм та ін.- Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2006. - 197 с.
6. Європейська Хартія місцевого самоврядування // Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування/ За заг.ред. А.П. Зайця. - К.:Вид Дім «ІнЮре», 2002. - С.225-231
7. Куйбіда В.С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування: Монографія. - К.: МАУП, 2004.- 432с.

УДК 316.334.2:339.13-057.85(477.54)

Е.В. БИРЧЕНКО

КАЧЕСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ВЫПУСКНИКОВ ВУЗОВ: ОЦЕНКА РАБОТОДАТЕЛЕЙ

Бирченко Елена Владимировна – доцент кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», кандидат социологических наук

Статтю присвячено механізмам взаємодії вищої школи й бізнесу як чинників процесів модернізації його учасників.

Аналізуються роль і можливості залучення бізнес-структур до оцінювання якості професійної підготовки у вищих навчальних закладах, що зумовлює динаміку і вектори наближення змісту освіти до потреб роботодавців.

Ключові слова: якість освіти, вищий навчальний заклад, бізнес-товариство, роботодавець, молодий спеціаліст.

Статья посвящена механизмам взаимодействия высшей школы и бизнеса как условию процессов модернизации его участников.

Анализируется роль и возможности привлечения бизнес-структур к оцениванию качества профессиональной подготовки в высших учебных заведениях, что обуславливает динамику и векторы приближения содержания образования к потребностям работодателя.

Ключевые слова: качество образования, высшее учебное заведение, бизнес-сообщество, работодатель, молодой специалист.

The article deals with mechanisms of Higher Education and business interaction as a stimulating factor of their modernization.

Business structures engagement in assessment of professional training, their role and opportunities of their involvement in the process analyzed. It allows the content of education to meet employer's requirements.

Keywords: quality of education, higher education establishment, business structures, employer, young professional.

© Е.В. Бирченко, 2011

Высокий уровень профессионального образования – ключевой параметр конкурентоспособности и молодого специалиста, и вуза. Он определяет престиж вуза, который, в свою очередь, существенно повышает шансы выпускника в трудовой сфере, карьерном старте, возможности выполнения более сложных и ценных задач для общества.

Качественное профессиональное образование – это линия пересечения интересов не только высшей школы и индивида, но и бизнеса, общества – в целом. Общество лишается перспектив устойчивого развития без обновления своего интеллектуального потенциала, мощной частью которого являются выпускники вузов. Бизнес не сможет осуществить прорыв в экономику знаний без высококвалифицированных специалистов, обладающих инновационным мышлением. Поэтому налаживание более тесных связей высшей школы и бизнеса становится механизмом модернизации, качественных изменений участников этого процесса.

Сотрудничество с бизнесом стало стратегической константой в работе многих ведущих харьковских вузов и включает в себя разнообразие виды деятельности. Вместе с тем, нельзя не выделить в нем аспект, который во многом определяет динамику и векторы сближения содержания образования с потребностями работодателей. Речь идет об участии бизнес-структур в оценивании качества вузовской подготовки – экспертизе формируемых компетенций, сертификации учебных планов, государственных экзаменационных комиссиях.

В данном ключе исследование представлений работодателей на основе социологических опросов о параметрах конкурентоспособности молодых специалистов, их востребованных знаниях и компетенциях является актуальной научной и практической задачей. Такие опросы дают информацию для выстраивания более продуманной и эффективной интеграции высшей школы и бизнеса.

Поиск критериев качества образования базируется в социологической науке на изучении взаимодействия образования с обществом и их взаимозависимости. Этому подходу отвечает дефиниция качества образования, данная российскими учеными С. Е. Шишовым и В.А. Кальней: «Качество образования определяется

как социальная категория, определяющая состояние и результативность процесса образования в обществе, его соответствие потребностям и ожиданиям общества (различных социальных групп) в развитии и формировании гражданских, бытовых и профессиональных компетенций личности» [6, с. 78].

Лидером в формировании запросов общества выступает институт экономики. Именно его интересы и потребности в первую очередь учитываются в реализации функций института образования. Осмысление процессов социальной рефлексии института образования в обществе нашли свое отражение в теориях структурного функционализма (Э. Дюргейм, Р. Мертон, Т. Парсонс), воспроизводства (П. Бурдьё, Э. Гидденс, А. Пэнто, М. Арчер) [5, с. 13].

Интерпретации профессионально-экономической или социально-экономической функции высшего образования посвящены работы В.И. Астаховой, Е.П. Белозерцева, А.А. Киссель, Ф.Р. Филиппова [1, 5].

Изучением конкретных параметров качества образования, в т. ч. и высшего, в настоящее время занимаются три научных направления: квалиметрия (изучение качественного порога образования), маркетинг (замер спроса на продукты образования) и мониторинг (систематический сбор информации в целях оценки объекта или деятельности).

Процессы коммерциализации высшего образования, включение понятия «прибыль» в ценности образования стимулируют развитие отмеченных выше научных направлений. В научной периодике регулярно публикуются статьи по исследованию спроса на тех или иных специалистов, представляются рейтинги высших учебных заведений, включающие, в частности, отзывы работодателей, мнение выпускников о профессиональной подготовке в вузах.

Весомый вклад в исследование проблем качества высшего образования во взаимосвязи с запросами рынка труда, общества внесли ежегодные всеукраинские конференции, проводимые Украинской ассоциацией по развитию менеджмента и бизнес-образования.

Вместе с тем, исходя из понимания того, что изучение и учет потребностей бизнес-среды в профессиональной подготовке специалистов является органичной и необходимой частью

оценивания качества образования, данный аспект проблемы требует специальных исследований и наращивания эмпирических данных для дальнейшего ее осмысления.

В исследовании, проведенном лабораторией планирования карьеры Народной украинской академии по заказу Управления по делам семьи и молодежи Харьковской областной госадминистрации, ставилась цель – обобщить и осмыслить оценки работодателей качества профессиональной подготовки специалистов в вузах региона. В том числе предполагалось:

- проанализировать доминантные компетенции, личностные характеристики выпускников вузов, соответствующие требованиям работодателей;
- определить «узкие места» в профессиональной подготовке молодых специалистов в представлении работодателей;
- выявить зоны возможного участия работодателей в повышении качества высшего образования, развития системного сотрудничества с вузами;
- получить представление о наиболее востребованных специалистах – выпускниках вузов на рынке труда.

Исследование «Качество профессиональной подготовки выпускников вузов в оценке работодателей» было проведено методом выборочного опроса работодателей Харьковского региона. В качестве респондентов выступили руководители предприятий/организаций, их заместители, руководители подразделений и кадровых служб предприятий. К опросу привлекались хозяйствующие субъекты региона всех форм собственности. Отбор предприятий осуществлялся таким образом, чтобы максимально широко представить отраслевую принадлежность предприятий (услуги – 42%, промышленность – 29 %, финансы – 13%, торговля – 12%, транспорт – 2%, строительство – 2%).

Всего в опросе приняли участие 105 предприятий. В качестве генеральной совокупности можно рассматривать совокупность всех хозяйствующих субъектов региона. С определенной долей условности обследованную выборку можно приравнять к случайной, тогда стандартная ошибка выборки составляет ± 4,3%; предельная ошибка репрезентативности ± 8,4% для уровня значимости 0,05 (т. е. с вероятностью 95%), что обеспечивает уровень доверия к собранным данным, достаточной для выборочных статистических обследований.

Полученные результаты исследования выявили достаточно «высокий градус» внимания работодателей к проблемам повышения качества профессионального образования и в государственных, и частных вузах.

Хотя большинство опрошенных работодателей полностью удовлетворены или скорее удовлетворены, чем нет, качеством профессиональной подготовки в вузах, все же почти треть из них дала негативную оценку уровню подготовки выпускников.

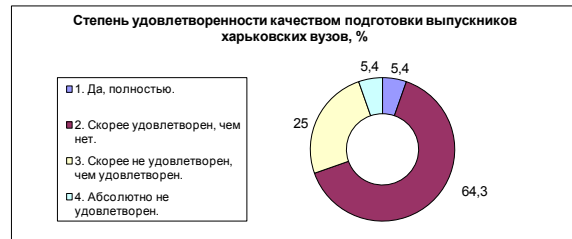

Рис. 1. Степень удовлетворенности качеством подготовки выпускников харьковских вузов

Одним из следствий такого «недотягивания» подготовки до востребованного уровня является возникновение потребности в дополнительном обучении молодых специалистов после приема на работу уже на предприятии.

61,4% работодателей часто сталкиваются с необходимостью дополнительного обучения вновь принятых на работу молодых специалистов. Безусловно, она связана не только с невысоким качеством образования, но и со спецификой производства, незнанием конкретных практических аспектов профессиональной деятельности. Однако все же следует признать, что здесь есть основания для выявления «белых пятен» в подготовке специалистов и определенной ее коррекции.

Исследование дает представление о наиболее востребованных выпускниках вузов на рынке труда.

Среди отмеченных вузов преобладает гуманитарный профиль. По частоте упоминаний на 1-м месте – Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, на 2-м – Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», 3-м – Харьковский национальный экономический университет, 4-м – Университет «Национальная юридическая академия Украины им. Я. Мудрого», 5-м – Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды. Следует обратить внимание на то, что ХГУ «НУА» как вуз негосударственной формы собственности успешно конкурирует с крупными госвузами, в частности, в подготовке специалистов-экономистов.

Рынок труда фиксирует также устойчивый спрос и на специалистов технического профиля. Лидирует здесь Харьковский национальный университет радиоэлектроники, что объясняется высокими потребностями современной информатизации всех сфер нашего общества и, очевидно, адекватной этим запросам подготовкой ИТ-специалистов в данном вузе. 2-е место по упоминаниям занимает Национальный технический университет «ХПИ», 3-е – Национальный аэрокосмический университет им. Н. Е. Жуковского «ХАИ», тем самым, подтверждая их традиционно высокий уровень подготовки специалистов.

В общей оценке уровня подготовки выпускников вузов работодатели не выходят за рамки установившихся представлений о

«плюсах» и «минусах» молодых специалистов. Выпускники, как правило, носители современного теоретического знания, развитых рыночных личностных качеств. Но «узким местом» в их подготовке по-прежнему остается практическая составляющая профессиональной компетентности.

Озабоченность отсутствием практического опыта работы у выпускников харьковских вузов проявилась и в ответах работодателей на открытый вопрос о том, каким навыкам и умениям необходимо уделить больше внимания. 37% предложений работодателей сформулированы, как просто «практика» и «практические навыки и умения». И только 30% респондентов назвали конкретные навыки и умения. К числу актуальных они отнесли:

- умение искать, анализировать и обобщать информацию;
- компьютерную грамотность;
- навыки самоорганизации, самообучения, самопрезентации;
- способность принимать самостоятельные решения;
- умение работать в команде.

Более широкий спектр взглядов продемонстрировали работодатели в определении доминантных личностных качеств современного специалиста.

В структуре личностных характеристик, наиболее эффективных с точки зрения адаптации на рабочем месте, основной удельный вес занимают деловые качества. В их совокупности прослеживается разноректорность ориентаций работодателей – с одной стороны на тип работника исполнительного, ответственного, организованного, с другой стороны – инициативного, мобильного, гибкого, самостоятельного. Но в любом случае качество №1 по востребованности – это коммуникабельность, умение контактировать. В этой потребности фиксируется одно из главных оснований любых социальных, хозяйственных практик – это личное и групповое взаимодействие.

Интерес представляет совокупность интеллектуальных качеств, которые представляются работодателям слагаемыми высокой адаптивности молодых специалистов. Симптоматично, что в ряду таких качеств, как креативность, любознательность, умение быстро вникать в суть дела, адекватность самооценки, главное место занимает способность и готовность учиться, стремление к самообразованию. Собственно это и есть «фундамент» адаптивности не только к рабочему месту, профессиональным рамкам, но и к динамичным, постоянно меняющимся условиям трудовой деятельности. Значимость формирования потребности учиться на протяжении всей жизни давно осознана высшей школой и реализуется в практиках учебной и воспитательной работы.

Не менее важным ориентиром образовательной деятельности должно стать развитие мотивации, отражающей отношение к делу, работе. Помнению работодателей, в такой мотивации должны проявляться стремление стать профессионалом,

работать на идею, нацеленность на результат, заинтересованность в работе.

Очевидно, что нарабатанный потенциал форм и методов обучения в высшей школе позволяют в учебном процессе решить эту задачу.

Правомерно в этом контексте изучение мнения работодателей о возможностях формирования в вузе личности молодого специалиста, адекватного их потребностям, путях повышения качества профессиональной подготовки.

Исследование показало, что работодатели видят достаточно обширную область образовательной деятельности, имеющей зоны кооперации усилий вузов и бизнес-структур. По мнению респондентов, имеющиеся возможности должны быть направлены, главным образом, на усиление практического обучения, приближения содержания образования к реальным проблемам хозяйствования. Эту проблему поможет разрешить привлечение практикующих специалистов к проведению практических занятий со студентами (61,4% опрошенных), лекционных занятий (42,1%). Не менее важным представляется приведение образовательных программ в соответствие с новыми требованиями рынка труда. Более половины респондентов – 59,6% отметили такий разрыв. Это факт, требующий соответствующей реакции высших учебных заведений.

Усиление практической составляющей послужит и большее включение студентов в организационные и производственные процессы предприятия (43,9 % опрошенных). Имеется в виду, скорее всего, производственная практика, которая нередко имеет формальный характер, не в последнюю очередь и по вине самих предприятий.

Часть проблем повышения уровня подготовки специалистов коренятся в качестве преподавательских кадров, в материально-технической базе высших учебных заведений. Эти аспекты отметили, соответственно, 28,1% и 21,1% опрошенных работодателей (см. рис. 2).

Но в целом для работодателей ключевым моментом в повышении качества профессиональной подготовки представляется практический аспект обучения, что коррелирует с их общей оценкой компетенций выпускников харьковских вузов.

Следует отметить, что работодатели не только определили проблемные зоны повышения качества вузовской подготовки, но и проявили интерес к совместной деятельности в этой области. 63,2% из них считают целесообразным иметь прямые связи с вузами в области подготовки специалистов для своего предприятия. И только 7% отказываются от такой совместной деятельности.

Анализ готовности работодателей к сотрудничеству с вузами в исследуемой области показал четкую корреляцию с их представлениями о мерах, способных повлиять на уровень подготовки специалистов. Направления, по которым работодатели готовы сотрудничать с вузами, в большинстве случаев не выходят за рамки взаимодействия

Рис. 2. Что необходимо, по мнению работодателей, для повышения качества подготовки выпускников вузов

по усилению практической составляющей обучения. Это: практика, стажировка – 51,8% опрошенных, проведение практических занятий – 28,6%, участие в оценивании качества образовательных услуг – 26,8%. Далее отмечаются преддипломная практика с последующим трудоустройством, предоставление актуальной производственной информации для студенческих исследовательских проектов, в т. ч. для выполнения квалификационных работ.

К сожалению, такие принципиально важные для развития университета формы интеграции с бизнесом, как подготовка и реализация совместных научно-исследовательских проектов, участие в создании учебных научно-производственных комплексов, оказались привлекательными только для 7% респондентов. Тем самым в современной ситуации сотрудничества проявляется ее ограниченный характер, что требует осмысления и разработки адекватных механизмов стимулирования бизнеса к более широкому диалогу и контактам с вузами.

Выводы: При всей нестабильности экономической ситуации предприятия испытывают постоянный дефицит высококвалифицированных специалистов, хотя вузы из года в год наращивают объем контингента выпускников. Это является выраженным симптомом определенного рассогласования в требованиях к содержанию и уровню профессиональной подготовки в вузе

работодателей и управляющих образовательным процессом. Около трети опрошенных работодателей не удовлетворены качеством подготовки выпускников харьковских вузов.

Вместе с тем, более 90% работодателей отметили как сформированные на высоком и среднем уровне – теоретические знания выпускников, более 80% – личностные качества, 51%, соответственно, – практические навыки.

По мнению работодателей, для повышения качества подготовки выпускников вузов необходимо усиление ее практической составляющей. Проблему дефицита практических базовых знаний они предлагают решить через более активное привлечение практикующих специалистов в учебный процесс, корректировку образовательных программ в соответствии с новыми требованиями рынка труда, большую включенность студентов в организационные и производственные процессы предприятия.

Более 60% работодателей считают целесообразным иметь прямые связи с вузами по подготовке специалистов и повышению ее качества, видя эффективность в таких направлениях, как:

- организация стажировок для студентов на предприятии с выдачей отзыва-рекомендации о ее прохождении;
- участие в чтении лекций (спецкурсов), проведении практических занятий в вузах;
- участие в создании системы оценивания качества образовательных услуг;
- организация производственной (преддипломной) практики студентов с последующим трудоустройством на предприятии.

Объективный взгляд на процессы развития связей с бизнесом не может не обнаружить суженного характера этого взаимодействия. Как правило, ключевым звеном в нем являются практика и стажировки. За скобками зачастую остается базовый фундамент сотрудничества – научные и прикладные исследования. Именно интеграция науки, образования и бизнеса придает ускорение качественным изменениям в каждой сфере деятельности.

Материалы исследования дают пищу для серьезных размышлений о необходимости корректировки образовательных программ, усилении их научно-исследовательской составляющей на основе сотрудничества с бизнесом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Астахова В. И. Основные тенденции развития образования в XXI веке / Астахова Валентина Илларионовна // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. - Х., 2008. - Вип. 23, № 844: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. - С. 245-250.. - Библиогр.: с. 250 (4 назв.).
2. Головки Я. Д., Михайленко Ю. М. Співробітництво бізнес-освіти з бізнесом: погляд на проблему. // Бізнес-освіта як бізнес: якість послуг і соціальна відповідальність // Матеріали П'ятої щорічної міжнародної конференції «Розбудова менеджмент-освіти в Україні». – м. Харків – 13-15.11.2003 р.
3. Лукичев Г. А. В поисках эффективного взаимодействия высшего образования и работодателей / Г.А. Лукичев // Экономика образования. – 2005. – №4. – с. 5-21.
4. Покидання університету: Зб. Наукових праць. – К.: РІА «ЯНКО»; «ВЕСЕЛКА», 2005. – 304с.
5. Шаронова С. А. Универсальные константы института образования – механизм воспроизводства общества. – М., Изд-во Рос. унив-та дружбы народов. – 2004. – 357с.
6. Шишов С. Е., Кальней В. А. Мониторинг качества образования в школе. – М.: Российское педагогическое агентство, 1998.
7. Янг Р. Б. Академические ценности и служебные конфликты // ЮНЕСКО. Европейский центр по высшему образованию. Высшее образование в Европе. – Т. XVIII. – 1993. – №1. – с. 23-33.

УДК 2964

А.В. БОЛЬШАКОВ

ЧТО ТАКОЕ БЕЗОПАСНОСТЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Большаков Александр Викторович - доцент кафедры «Менеджмент» Севастопольского экономико-гуманитарного института ТНУ им. В.И. Вернадского, доктор философских наук (РФ), кандидат экономических наук, академик Украинской АН, академик НАНО РАЕН, член-корреспондент Крымской АН

Автор спробує розкрити питання: що таке безпека підприємницької діяльності та загроза економічної діяльності?

Ключові слова: безпека, підприємець, концепція, загроза.

Автор попытается раскрыть вопросы: что такое безопасность предпринимательской деятельности и угроза экономической деятельности?

Ключевые слова: безопасность, предприниматель, концепция, угроза.

The author tries to reveal the questions: what is the security business and the threat of economic activity?

Keywords: security, entrepreneur, concept., threat.

© А. В. Большаков, 2011

Наша действительность своими непрекращающимися событиями криминального характера уже давно и настоятельно демонстрирует необходимость разобраться, что из себя реально представляет такая сфера деятельности, как безопасность предпринимательства. Причем сделать это не только в технических и охранных аспектах, но более всего – в организационных, управленческих на основе системного подхода к ним. Безопасность предпринимательства – сфера, где должны действовать не только и не столько охранные структуры, сколько собственники и менеджеры негосударственных субъектов экономики. Для этого они должны быть знакомы с обстоятельствами, обуславливающими их информационную, физическую и имущественную безопасность, и с возможностями, которые предоставляют организационные мероприятия и технические средства (системы) по поддержанию этой безопасности.

Так что же такое безопасность предпринимательской деятельности?

В Украине есть закон «Про основы национальной безопасности Украины от 19.06.2003 г. № 964-IV», но там ни слова не сказано о безопасности предпринимательской деятельности. Понятия «безопасность» и «угроза безопасности» определены в Законе РФ «О безопасности» от 5 марта 1992 г. Однако, на наш взгляд, к пониманию проблем безопасности организации (предприятия, фирмы) эти определения не подходят, так как объектом защиты в соответствии с ними являются «жизненно важные интересы», а экономическая жизнь организации строится на основе использования вещества, энергии, информации и финансов. Для определения сущности безопасности коммерческой организации более подойдут следующие определения.

Безопасность предпринимательской деятель-

ности – это такое состояние защищенности коммерческих организаций, при котором наличие угроз их экономической деятельности не приводит к снижению коммерческого успеха, появлению и росту материальных и финансовых потерь.

Угроза экономической деятельности – совокупность воздействий факторов внешней и внутренней среды организации, направленных на незаконное или злонамеренное воспрепятствование или затруднение ее функционирования в соответствии с уставными, долгосрочными и краткосрочными целями и задачами, а также на отчуждение результатов ее деятельности.

Под безопасностью адекватно понимать также такие взаимоотношения предпринимателей и менеджеров с объектами внешней и внутренней среды, при которых возникающие угрозы экономической деятельности их организациям не приводят, как было уже сказано, к снижению коммерческого успеха, появлению и росту материальных и финансовых потерь.

Безопасность достигается путем планирования и организации (администрацией) и осуществления (персоналом) мер защиты правового, организационного, экономического, научно-технического и социально-психологического характера, направленных на прогнозирование, отслеживание и учет угроз экономической деятельности организации от факторов внешней и внутренней среды.

Под внешней средой следует понимать совокупности объектов, обладающих следующими свойствами:

- они находятся за юридическими границами организации;
- они формируют определенные обстоятельства, воздействующие на процессы управления организацией;
- они не подвергаются задающим или

управляющим воздействиям со стороны собственников и менеджеров организации.

Внешняя среда определяет динамику управления персоналом производственных подразделений, подразделений обеспечения с целью достижения и удержания ими заданных параметров и получения максимальной отдачи от вложенных финансовых, материальных, производственных, интеллектуальных, трудовых ресурсов при производстве и реализации товаров и услуг. В общем случае угрозы из внешней среды направлены на нарушение этой цели управления организацией. По характеру опосредованности связей внешняя среда делится на внешнюю среду прямого воздействия и внешнюю среду косвенного воздействия.

К угрозам экономической безопасности из внешней среды можно отнести:

недобросовестную конкуренцию; существенные нарушения договорных отношений партнерами; неправомерные действия государственных правоохранительных и контролирующих органов; коррупцию в органах государственного и местного управления; деятельность организованных преступных групп по проникновению в сферу экономики и органы государственного и местного управления; разведывательную деятельность иностранных спецслужб и организаций, занимающихся промышленным шпионажем; неэффективность влияния факторов внешней среды косвенного воздействия на получение максимальной отдачи от вложенных финансовых, материальных, производственных, интеллектуальных, трудовых ресурсов; деятельность иностранных коммерческих и некоммерческих организаций по снижению экономической эффективности и вытеснению с рынков отечественных производителей товаров и услуг; деятельность или действия отдельных лиц по нанесению ущерба организации и/или получению личной выгоды, обусловленные собственными мотивами.

Среди наиболее существенных обстоятельств, определяющих характер внешних угроз, следует учитывать: неэффективность и даже непринятие мер безопасности, направленных на защиту информации вообще и коммерческой тайны в частности от внешнего окружения; наличие у негосударственных коммерческих и некоммерческих организаций России заказов, связанных с созданием и продвижением на мировой рынок новейших образцов техники и технологий, выполнением фундаментальных и прикладных научных исследований, опережающих мировой уровень; рост числа зарубежных коммерческих организаций, лидирующих в ряде секторов потребительского рынка (японцы в электронике, немцы в станкостроении); взаимосвязь между ростом коррупции в органах государственной (региональной) власти, проникновением в них представителей криминального сообщества и негативными тенденциями в сфере приватизации, внешнеэкономической и финансово-банковской деятельности; установление контроля организованных

преступных групп над значительной частью негосударственных коммерческих организаций, в том числе и в банковской сфере; увеличение масштабов использования негосударственных коммерческих и некоммерческих организаций в качестве инструмента для отмывания денег; увеличение масштабов использования мошенничества, обмана или злоупотребления доверием для присвоения денежных средств негосударственных субъектов экономики и наносимого с их помощью ущерба.

Под внутренней средой следует понимать совокупности объектов, обладающих следующими свойствами:

- они находятся в юридических границах организации;
- они формируют обстоятельства, определяющие процессы преобразования информации, производства товаров и услуг;
- они должны подвергаться задающим или управляющим воздействиям со стороны собственников и менеджеров организации.

Внутренняя среда определяет содержание и динамику управления персоналом органов управления с целью получения его максимального вклада в достижение и удержание производственными и обеспечивающими подразделениями заданных параметров при производстве и реализации товаров и услуг. В общем случае угрозы из внутренней среды направлены на нарушение второй цели управления организацией.

К внутренней среде организации будем относить ее кадры, технические средства обеспечения управления и технические средства производства товаров и услуг, территориальные средства жизнеобеспечения и функционирования, организационную и производственную структуры предприятия, материальные, финансовые и социальные ресурсы. Это среда, объекты которой усиливают или ослабляют риск внешних угроз экономической деятельности. Эти объекты могут образовывать несанкционированные входы и выходы организации как системы, через которые будут поступать недостоверная информация, некачественное сырье, виртуальные ресурсы и уходить конфиденциальная информация, финансовые и материальные ресурсы, продукция. Это среда, где противоправные действия против организации совершаются ее сотрудниками.

К угрозам экономической безопасности из внутренней среды относятся допустимые сотрудниками:

нарушения установленного порядка использования технических средств, создающие условия для несанкционированного доступа к конфиденциальной информации организации; нарушения установленного режима сохранности сведений конфиденциального характера и, прежде всего, сведений, являющихся коммерческой тайной организации; нарушения установленного режима безопасности в организации; преступные и иные

протиправні дії по лічнім мотивах или в інтересах конкурентів, мошенників, організованих преступних груп и т. п.

Содержание и методика менеджмента по безопасности предпринимательской деятельности включает прогнозирование, отслеживание и учет угроз экономической деятельности организации от факторов внешней и внутренней среды с целью обеспечения коммерческого успеха и снижения экономического ущерба.

Исходя из этого, следует, что собственники и менеджерский персонал коммерческих организаций должны быть знакомы с теорией и практикой подготовки к возникновению угроз от факторов внешней и внутренней среды организации и к действиям при непосредственном возникновении таких угроз.

Безопасность, как целевая сфера менеджерской деятельности, представляет собой совокупность действий и отношений менеджеров организации, направленных на формирование управленческих и производственных служб и подразделений однородных параметров состояния, характеризующих их готовность к воздействию внешних и внутренних угроз, способность сохранять защищенность в установленный период времени и приобретать новые свойства защищенности к заданному сроку.

Для осуществления этой деятельности менеджерам необходимо:

- определять внешние и внутренние угрозы организации, их содержание и характер воздействий; осуществлять деятельность по определению и поддержанию параметров, характеризующих готовность организации к возникновению и действию угроз с учетом выполняемых ею задач по изменению этих параметров, в соответствии с изменением задач и характера угроз, по их поддержанию в период выполнения задач и существования угроз;

- совершенствовать знания о методах, способах и приемах менеджерской деятельности по прогнозированию, отслеживанию и учету угроз организации и деятельности при непрогнозируемом возникновении и развитии угроз организации.

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что деятельность по обеспечению защищенности коммерческих организаций включает следующие направления:

- защиту управления организацией;
- защиту информационных ресурсов организации;
- защиту интеллектуальной собственности организации;
- защиту материальных и финансовых ресурсов организации.

ДЖЕРЕЛА:

1. Мак-Мак В.П. Служба безопасности предприятия. Организационно-управленческие и правовые аспекты деятельности. - М.: Мир безопасности, 1999, С. 10-11.
2. Шаваев А.Г. Безопасность корпораций. Криминологические, уголовно-правовые и организационные проблемы. - М.: "Банковский Деловой Центр", 1998, с. 42.
3. Шлык В.В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия. - СПб: "Алетейя", 1999, с. 59.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития. - М., 1982. С.159.
5. Ярочкин В.И. Секьюритология - наука о безопасности жизнедеятельности. - М.: "Ось-89", 2000, с. 92.

УДК 316.723

В.М. ВЕРГІЗОВА

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Вергізова Вікторія Мусіївна - старший викладач кафедри соціології і соціальної роботи Приазовського державного технічного університету, здобувач вченого ступеня кандидата соціологічних наук Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Стаття присвячена аналізу основних тенденцій функціонування молодіжних субкультур у сучасній Україні на прикладах субкультури молоді Приазов'я. Автор намагається проаналізувати специфічні чинники, які впливають на формування субкультури молоді даного регіону і зробити порівняльний аналіз її з домінуючою культурою населення Приазов'я.

Ключові слова: субкультура, домінуюча культура, етнонаціональна культура, традиції, ціннісні орієнтації.

Статья посвящена анализу основных тенденций функционирования молодежных субкультур в современной Украине на примерах субкультуры молодежи Приазовья. Автор пытается проанализировать специфические факторы, которые влияют на формирование субкультуры молодежи данного региона и сделать сравнительный анализ ее с доминирующей культурой населения Приазовья.

Ключевые слова: субкультура, доминирующая культура, этнонациональная культура, традиции, ценностные ориентации.

This article analyzes the main trends of functioning of youth subcultures in contemporary Ukraine by the examples

of youth subculture of Azov. The author tries to analyze the specific factors that influence the formation of the subculture of youth in the region and make a comparative analysis of the dominant culture of the population Azov.

Keywords: subculture, the dominant culture, ethnonational culture, traditions, values.

© В.М. Вергізова, 2011

У запропонованому дослідженні зроблено спробу виявити та проаналізувати основні тенденції в субкультурі молоді Приазов'я з урахуванням регіональної специфіки та опорою на три головні, на наш погляд, чинники її формування: освіту, етнопонаціональну культуру та домінуючу (титольну) культуру. Слід зазначити, що розглядувана проблематика, вивчення якої має безпосереднє відношення до нашого регіону, загалом досліджена досить мало, і в умовах трансформації українського суспільства є важливим визначенням основних тенденцій культури у його ідентифікованому сегменті – субкультурі молоді Приазов'я, а також у можливості спрогнозувати роль молоді (молодіжної субкультури) у формуванні майбутнього українського суспільства.

Під культурою ми розуміємо властиву даному суспільству або великій соціальній групі систему цінностей, уявлень про життя, поведінкові коди, які визначають спосіб життя, тобто дещо специфічне у способі самовираження індивіда, соціальної групи, народу, а під субкультурою – систему цінностей, установок, способів поведінки та життєвих стилів, що притаманні невеликій спільності, яка просторово та соціально більш-менш відособлена. Субкультурні атрибути, ритуали як стійкі зразки поведінки, а також цінності відрізняються, як правило, від таких у домінуючій (титольній) культурі, хоча з нею пов'язані.

Актуальність обраної теми також полягає у тому, що досліджується субкультура так званої «пострадянської молоді», де є характерними докорінні зміни у системі ціннісних орієнтацій, світоглядних позицій, норм поведінки порівняно з минулими поколіннями; молодь самоактуалізується та стає повноцінним суб'єктом суспільних відносин. Тому вкрай важливим є визначення та розкриття основних тенденцій розвитку молоді, її субкультури (у нашому випадку – субкультури молоді Приазов'я).

Об'єктом дослідження є молодь Приазов'я (м. Маріуполь, с. Сартана, Старий Крим, Мангуш, Урзуф, Нова Ялта) віком від 14 до 28 років.

Предметом – процес змін у субкультурі молоді в умовах взаємозв'язку з основними тенденціями і впливом домінуючої та етнопонаціональної культур.

У процесі встановлення міжособистісних та групових зв'язків щодо культурних уявлень у межах самої субкультури молоді, її зв'язків, норм і традицій, виникають власні групові цінності, які є досить впливовими, але не домінуючими у молодіжній субкультурі, тому що на молодь ще досить вагомий вплив мають процеси глобалізації та солідаризації. Отже, метою даного дослідження є визначення специфічних особливостей основних тенденцій молодіжної субкультури молоді Приазов'я в контексті домінуючої культури.

Завдання дослідження полягає у виявленні

специфічних рис регіону, які здатні вплинути на розвиток субкультури молоді у трьох зазначених чинниках (освіта, етнопонаціональна культура та домінуюча культура); з'ясуванні основних ціннісних орієнтацій молоді Приазов'я, їх ієрархії; виявлення впливу тенденцій домінуючої культури на основні тенденції субкультури молоді регіону; вивчення поліетнічності Приазов'я як одного з чинників впливу на формування молодіжної субкультури; визначення ролі освіти та освітніх закладів Приазов'я у формуванні соціальної активності молоді.

Запропонована тема досліджувалась з використанням декількох соціологічних методів. Для з'ясування системи ціннісних орієнтацій як найважливішої складової субкультури використовувався найпоширеніший соціологічний метод – спостереження; метод опитування – з метою з'ясування соціокультурних уявлень молоді, їхніх норм та цінностей; історичний метод був застосований для аналізу взаємодій та взаємовпливів домінуючої, етнопонаціональної культур та субкультури молоді Приазов'я у різні історичні періоди формування населення; для з'ясування основних тенденцій молодіжної субкультури був використаний метод експериментальних оцінок. Поданий комплекс методів вироблявся адекватно предмету, меті і завданням дослідження.

Приазов'я – поліетнічний регіон України. Тут проживає більше ста національностей та етнічних груп, серед яких: українці, росіяни, греки, вірмени, євреї, азербайджанці, німці, кубинці, іжорці, італійці, мансі, марійці, французи, фіни та ін. [1, с. 1–2]. Кожній спільності (представникам відповідної національності чи етнічної групи) притаманні вікові традиції, впливи культур різних народів, трансформаційні періоди розвитку тощо. Тобто історично складалося існування різних національностей та етносів неоднаково, а тому відбувалися процеси акультурації та декультурації, «відшліфовувалась» культура, яка притаманна кожному представнику зокрема. Цей чинник мав вплив на формування сьогоденної культури населення Приазов'я. Так склалося, що провідним став процес культурних взаємовпливів та взаємозапозичень всіх національностей та етносів, що проживають у межах єдиної території. За таких умов відбувається певний міжкультурний діалог між представниками різних етнопонаціональних угруповань. Міжкультурний діалог створив сучасні взаємовідносини. Сучасні взаємовідносини – це поєднання минулого і тих трансформаційних змін, які відбувалися і відбуваються сьогодні.

Територія Приазов'я завжди була привабливим місцем для проживання. Про це свідчать ще пам'ятки неоліту, епох бронзи і заліза. Однак початком безпосередньої колонізації Приазов'я та появи тут численних етнічних груп у майбутньому

можна вважати Універсал Стефана Баторія «Про вольності козацькі» [2, с. 23]. За ним землі від нижніх порогів Дніпра і до правого узбережжя річки Кальміус віддавались у розпорядження козакам. Власне ця територія Приазов'я увійшла до складу Кальміуської паланки. Тому першими мешканцями нашого регіону були козаки, які за етнопонаціональним походженням склалися переважно з українців, росіян та поляків [3, с. 29]. Процес заселення відбувався на тлі російської експансії на землі Північного Причорномор'я та Приазов'я.

У грудні 1762 р. було видано Маніфест Катерини II, який запрошував переселитись в Росію усіх бажаних іноземців [2, с. 24]. їм гарантувалися однакові з місцевим населенням права та вигідні привілеї щодо отримання землі. Слід відзначити, що впровадження в життя цього Маніфесту стало можливим тільки після завершення російсько-турецької війни 60-70-х років XVIII століття та руйнації у 1775 році Запорізької Січі.

До середини 70-х років XVIII ст. основними етнічними групами південно-східних земель сучасної України були українці, серби, росіяни [4, с. 148]. Наприкінці 70-х було здійснено переселення кримських греків до Приазов'я. Воно носило примусовий характер. Відомо, що загальна кількість переселених греків становила приблизно 18400 осіб, а їх правовий статус визначила Жалувана грамота Катерини II від 21 травня 1779 р., в якій визначалося їх місце розселення, надавалися певні пільги і привілеї [2, с. 25]. Разом з греками сюди були перевезені 12598 вірмен, 219 грузинів, 162 волохи - загалом 31379 осіб. Отже, посилюючись на дуже короткий історичний екскурс, можна вважати, що унікальною рисою Приазов'я є те, що поліетнічність тут є більш «вродженою», ніж набутою рисою.

Необхідно зазначити, що історичні умови, які склалися на цей час у Приазов'ї, дозволяли більшості етнічних груп зберігати свою специфіку. Ось, наприклад, німецькі переселенці (появилися у 1803 р.) отримали статус «колоністів» [4, с. 149]. Болгари з'явилися на території Приазов'я наприкінці XVIII ст. Перші відомості про єврейське населення відносяться до початку XIX ст. Відомо, що переселялись вони сюди переважно з північно-західних губерній Росії [3, с. 41], а коли у 1859 р. в Маріуполі було дозволено селитись представникам негрецького населення, кількість євреїв тут значно зросла.

Всі перелічені національно-етнічні групи намагались зберегти свою самобутність та відтворити модель своєї батьківщини на приазовському ґрунті. Це прагнення не завжди могло реалізовуватися. Спочатку вплив Росії, а потім Радянського Союзу зробили свою справу. Але національні традиції лишалися, хоч вони змушені були «переселитися» у побут. Саме через цю причину з'явилося багато змішаних шлюбів, бо населення, особливо жіноча його частина, намагалася змінити національність своїх майбутніх дітей для покращення їхнього майбутнього життя. Доказом цьому стали перші роки незалежної України, коли відбулося

масове повернення собі своєї національності та поява різних етнопонаціональних формувань. Наприклад, поява етнопонаціональних об'єднань греків, німців, вірменів тощо. Цей перелік можна продовжити, але нас цікавить як це все вплинуло на субкультуру молоді.

Отже, стосовно молодіжної субкультури сучасного Приазов'я, то на неї, безумовно, вплинули поліетнічність та відкритий діалог культур. Перш за все, це виявляється у толерантному ставленні молоді до представників інших національностей, відсутності до них ворожого ставлення [5, с. 1-2].

Психологи стверджують, що основним та необхідним видом діяльності молоді, як вікової групи, є спілкування [6, с. 160]. Як відомо, при активному спілкуванні двох людей-представників різних етнопонаціональних груп, на них неодмінно впливатимуть різні соціокультурні уявлення один про одного. Таке спілкування приводить до появи іншої (третьої) культури. Звісно це не може не позначитись на субкультурі представників молодого покоління. Вони прагнуть відтворити свою «культуру», але вони не хочуть позбутись «своєї» національної культури, «дарованої» минулими поколіннями. Саме молодь «народила» спеціальні телепрограми, такі як: «Аз есмь» про наші коріння та культуру, «Нові астронавти в Маріуполі» тощо.

Великий вплив на субкультуру молоді має і релігійність, особливо сьогодні. На 2002 рік в Маріуполі було зареєстровано 59 різних релігійних формувань [1, с. 2]. Поряд із православними в Маріуполі активно діють католики, мусульмани, протестанти й багато різних релігійних течій та спрямувань. І молодь у своїх пошуках нерідко знаходить себе в тих чи інших об'єднаннях. Поштовхом стають поради батьків, друзів, приятелів чи навіть незнайомих людей. Деколи це досить небажані об'єднання, які прямо суперечать властивій українському народу культурі [7, с. 18]. Однією із вагомих причин, потягу молоді до релігійних об'єднань, як показують дані інтерв'ю, є намагання знайти відповідь на наболілі запитання, а також пошук способів вирішення актуальних проблем, на які, на жаль, батьки із-за свого вічного гоніння за матеріальними благами (сьогоднішня особливість), не звертають уваги. Це, на думку самої молоді, проблема багатьох сучасних сімей.

Загальновідомим є той факт, що для сучасної молоді стає властивим більш ранне «дорослішання», тобто її інтеграція у структури суспільства та виконання ним соціальних ролей, які покладаються на старший віковий період. За умов еволюції всієї світової системи кожне молоде покоління повинне оволодівати більшим обсягом інформації та знань, що значно подовжує освітній період і процес соціального становлення [8, с. 75]. Таке явище, у свою чергу, відсуває можливість виконання соціальних ролей для окремих груп молоді. Це стосується, головним чином, освіти. Такі тенденції досить сильно впливають на молодіжне середовище, його субкультуру як ідентифікованого сегмента домінуючої культури суспільства. Досліджуючи

проблему освіти в Маріуполі, ми дійшли висновку, що для молоді Приазов'я є властивим бажання вчитися та здобувати професію, кваліфікацію. Це пов'язано з посиленням прагнення молодих людей до впевненості у собі, у пошуку стабільності у самостійному житті.

Як показали дослідження, на початок 2006 р. в Маріуполі у навчальних закладах I-IV рівнів акредитації навчалися 18565 молодих людей (у ВНЗ – 10677, технікумах – 5017, ПТУ – 607) [1, с. 1]. Теж відомо, що на підприємствах міста працює 22,5 тис. молодих людей (переважно це промислові підприємства). Загальна ж кількість молоді в Маріуполі – 110,4 тис. осіб у віці від 14 до 28 років [1, с. 1]. Отже, можна сказати, що 40 тис. молодих людей зайняті на підприємствах або здобувають спеціальну фахову освіту, приблизно 50 тис. осіб – навчаються у середніх освітніх закладах. Ці дві кількісні частини у співвідношенні 40 до 50 тис. за ступенем впливу на формування субкультури молоді Приазов'я можна визначити як «потенційно-активну частину» і «переважно пасивну частину». Потрібно зазначити, що у Маріуполі є два основні центри здобуття вищої освіти: Приазовський державний технічний університет та Маріупольський державний університет (ми не враховуємо філії та комерційні навчальні заклади). В останньому на сьогоднішній день навчається близько 5-ти тисяч чоловік, що становить приблизно 7% від «потенційно активної частини» молоді. Тобто більшість складають «технарі», яким притаманна своя особлива субкультура. Це і не дивно, бо у Маріуполі розвинута важка промисловість, що теж має певний вплив на створення домінуючої культури населення Приазов'я, а отже, і субкультури молоді.

Дані опитування свідчать, що за умов існування у місті лише двох, по суті полярних, ВНЗ та прагнення молоді реалізувати себе творчо, у субкультури молоді посилюється наступна тенденція: з одного боку, молодим людям все важче знайти місце працевлаштування в регіоні і вони змушені виїжджати працювати в інші міста України і не тільки, що нерідко призводить до зміни їхнього постійного місця проживання; з іншого – поява ВНЗ класичного спрямування розширило межу соціокультурних потреб молоді Приазов'я та надало нового поштовху для їхнього розвитку. Отже, закономірним є зміни соціального обличчя молоді, навіть норм, традицій, цінностей та інтересів. Молодь з великою енергією утворює різні об'єднання, але здебільшого це на великих промислових підприємствах чи, скажімо, національно-культурного спрямування, чи, коли її організують для якоїсь певної акції. Але, на жаль, молодь не завжди має можливість для самовираження, реалізації свого творчого потенціалу, що є досить важливим фактором для формування її субкультури.

Будь-яка субкультура, як ми вже говорили, є ідентифікованим сегментом домінуючої культури, на яку, в свою чергу, справляють значний вплив напрямки розвитку світової культури, оточення інших країн, політика держави, засоби масової інформації тощо.

Як же на це реагує молодь нашого регіону?

Спробуємо розглянути субкультуру молоді крізь призму впливів домінуючої культури з виокремленням саме специфічних тенденцій субкультури молоді приазовського регіону, що означає необхідність детального аналізу місцевої специфіки з основними напрямками розвитку домінуючої культури.

Ще на початку ХХ ст. відомий російський філософ М. О. Бердяєв зауважував, що сучасна культура нібито «дешевшає», стає більш доступною. Зокрема він писав: «Культура переходить у цивілізацію... Демократизація неминуче веде до цивілізації... Найвищі підйоми культури належать минулому, а не цьому століттю, яке більш за все зацікавлено процесом зрівняння» [9, с. 84–101]. Зараз можна стверджувати, що Бердяєв окреслив одне з найважливіших проблемних питань сьогодення: проблему уніфікації соціального середовища. Взагалі другу половину ХХ ст. називають «століттям уніфікації» [10, с. 261]. Коріння цієї проблеми пов'язані із процесами урбанізації, стандартизації життя, превалюванням поведінкових стереотипів і т. ін. Саме це і вбирає в себе молодь. На тлі цього розвинулась так звана «масова культура». Завдяки появі у масовому середовищі масової культури, відбуваються зближення, «усереднення», інтернаціоналізація типів матеріального і культурного споживання соціальної інформації. Яскравим прикладом цьому є, породжена масовою культурою, субкультура молоді, починаючи від зовнішнього вигляду, закінчуючи манерою спілкування, реагуванням на зауваження, уніфікацією сленгів, жаргонів тощо.

Як бачимо, українське суспільство по-своєму «адаптувало» до себе «здобутки» світової масової культури. По суті, соціокультурні запити українського суспільства початку 90-х років ХХ ст., коли значна частина населення (особливо молодь) прагнула позбутися тягара нав'язаних радянською системою цінностей, сприяли активному сприйняттю цих «здобутків» та їхньому копіюванню на український лад. Нове покоління виросло фактично на синтезі двох культур (радянської та пострадянської), чим пояснюється характерне бажання «бути» (нове) з активним небажанням «діяти» (старе); цей синтез впливає на всі сфери життя, втім, найбільших змін зазнає система цінностей.

Стосовно Приазов'я, то тут важко визначити, які цінності домінують: чи то родина, чи то любов, чи то освіта або щось інше, але беззаперечним є той факт, що матеріальне в ієрархії цінностей нижче другого щабля не опускається (результати анкетування студентської молоді). Проте, чи не є це закономірною ознакою розвитку ринкової економіки? А можливо ця нова-стара цінність просто є несподіванкою для більшості з тих, над ким домінує тоталітарна свідомість і є нормою для тих, чие життя відповідає соціальному стандарту? А можливо, відійшовши від «старих берегів ми не сягнули нових?» А може просто не визначили векторів свого руху?.. Якби там не було, але, на нашу думку, дещо втрачена

духовність, дуже швидко відбулася переоцінка цінностей на всіх рівнях, багатство та пошук шляхів до збагачення замінили мораль, змінили норми поведінки і саме тому субкультура молоді отримала зовсім інше забарвлення.

Для приазовської молоді, як виявилось, проблема матеріального добробуту тісно пов'язана з проблемою її соціального статусу. А саме тому відбувся поділ професій і посад на престижні, менш престижні і зовсім непрестижні. Престижність посади (професії) прямо пропорціональна матеріальному забезпеченню (банкір, менеджер прибуткової фірми тощо). У різних формах і з неоднаковою інтенсивністю цей процес супроводжується поглибленням інтересів, зародженням особливої молодіжної самосвідомості, консолідації специфічних молодіжних інтересів. Взагалі, в українській молоді в період суттєвих соціальних змін досить чітко і достатньо швидко формуються установки вирішувати свої проблеми особистою позицією та активністю, тобто тут наявні досить нормальні для цивілізованого суспільства установки індивідуальних схем виживання [11, с.50].

Упродовж останніх років спостерігається стала тенденція до збільшення кількості молодих людей, які працюють за сумісництвом, мають додатковий зарібок, виготовляють речі на продаж, надають платні послуги населенню, займаються підприємницькою діяльністю, комерцією, здобувають другу вищу освіту для зміни соціального статусу і отримання нової професії (посади) тощо. Отже, аналізуючи соціально-економічну активність молоді, необхідно звернути увагу і на зростання самосвідомості, самоорганізації молоді людини. Підтвердженням цьому є приклади і приазовської самоорганізації молодих людей, які прагнуть ще до закінчення загальноосвітньої школи отримати певні знання на курсах (комп'ютерних, мовних та ін.), що є свідченням досить часто ще підсвідомого прагнення бути якомога більше конкурентоспроможними не тільки на майбутньому ринку праці, але й у суспільному житті загалом.

Безперечно, розвиток цих нових якостей впливає на зміни ціннісних орієнтацій молоді, часто сприяє виробленню егоцентричних установок і стримує у проявах духовності, а іноді й у проявах свого максималізму. Наприклад, молоді люди Приазов'я мають слабкий потяг до будь-яких проявів бунтарства. Здавалося б, питання поставлене досить дивно. Проте, чи не є риси такого «бунтарства» ознакою позитивної соціалізації, як необхідного елемента становлення світоуяви? Тут слід сказати, що в регіоні Приазов'я, є сумнівною можливість трансформації цього специфічного полясти культури в контркультуру з порушеннями громадських норм, правил поведінки, пристойності взагалі, які шокують публіку. Звичайно, це можна віднести до гасла «моя хата з краю», але у цьому є й позитивна сторона: це сприяє подоланню консервативних настроїв, властивих радянському часу, оскільки через таку «антибунтарність» молоді, інша частина суспільства не відчуває загрози своїм

базовим цінностям і не ратуватиме за обмеження вияву надмірного духовного або матеріального розкладу, притаманних контркультурі, що, у свою чергу, сприятиме більш гармонійному суспільному життю, а значить і становленню гармонійної особистості, у нашому випадку – молоді людини.

Відомий нідерландський історик Й. Хейзинга вважав, що культура виникає і розвивається у формі гри, початково вона ніби розігрується. Він писав: «У цих іграх суспільство висловлює своє розуміння життя і світу» [9, с. 131]. Проте, зазначав він, елемент гри згодом відступає по ходу розвитку культури на задній план. У цілому, цю теорію можна застосувати і до субкультури молоді. На прикладі молоді Приазов'я, якщо виявити її «найхарактерніших» представників, можна побачити, що вони мають схильність дотримуватись своїх своєрідних правил поведінки (навіть, коли основним правилом є відсутність будь-яких правил), за Хейзингою, – правил гри. «Коли гра породжує красу, то цінність цієї гри для культури стає очевидною... Чим більше гра здатна підвищувати інтенсивність життя індивідуума чи групи, тим більше вона розчиняється в культурі» [9, с.32].

Досліджуючи особливості субкультури молоді Приазов'я, можна визначити загальну специфіку індивідуальної свідомості молодих людей, а саме: індивідуальна свідомість – це духовний світ кожної особистості. У ньому індивідуальним чином виявляються найбільш суттєві (і випадкові) особливості духовного життя суспільства, риси пов'язані із своєрідністю життєвого шляху, пізнання, культури та виховання даної особистості. Індивідуальна свідомість формується на основі засвоєння сукупності знань, культури, цінностей, норм, здобутих людством у процесі історичної еволюції. Разом з тим індивід, що в духовному розвитку в загальних рисах повторює ходу духовної еволюції людства, має певний рівень автономії і свободи. Він йде індивідуальним шляхом пізнання і самопізнання. Саме тому індивідуальна свідомість не є спрощеним (звуженим) повторенням суспільної свідомості, а постає особливим феноменом, котрий може впливати на духовний розвиток доби, вести за собою народи, нації.

Стосовно загальних рис та чинників індивідуальної свідомості молоді Приазов'я, то характерним є: особливе ставлення до матеріального достатку, оскільки тут він прямо пропорційний вагомості соціального статусу; соціальний скепсис, пов'язаний зі специфікою місцевої свідомості; невисокий рівень прагнення до творчої самореалізації.

Аналізуючи взаємозв'язок домінуючої культури та місцевої специфіки, необхідно виявити вплив цього «симбіозу» на молодіжну субкультуру Приазов'я. Задля аналізу нами було взято загальне соціальне та духовне обличчя молоді України, створене українським соціологом М. П. Лукашевичем [8, с.74]. Отже, соціальне та духовне обличчя молоді визначається: нестачею життєвої практики і знань, чим зумовлена підвищена допитливість,

інтересом до життєписів і відповідних жанрів літератури й мистецтва; недостатньою стійкістю переконань та світоглядних позицій; підвищеною емоційністю, прагненням до пошуку нових переживань і водночас почуттів, що проявляється в юнацькому романтизмі; прагненням до наслідування, особливо зовні ефектних дій, стилю поведінки, способу думок; потяг до самоствердження, завоювання довіри і схвалення старших, бажанням вчинками і справами, особливо в престижних сферах, здобути авторитет і повагу ровесників; прагненням діяльності, динамізмом психічного стану, постійними пошуками нових видів і форм діяльності, прагненням до самостійності і набуття власного досвіду, активними пошуками свого місця в житті, покликання, пов'язані з прагненнями до самопізнання і самовдосконалення.

Молоді ж Приазов'я притаманне: прагматичність і самостійність у власних діях, значне зменшення патерналістських орієнтацій; низький рівень соціальної діяльності, участі в політичних акціях, діяльності політичних партій і громадських організацій, у тому

числі молодіжних; бажання вчитися, здобути кваліфікацію, щоб упевнено почуватися в житті, саморозвиватися і самореалізовуватися; зниження культурних запитів, нехтування ціннісними орієнтаціями, певна криза ідеалів і навіть втрата духовних орієнтирів.

Таким чином, розглянувши молодіжну субкультуру Приазов'я в контексті домінуючої культури, слід зазначити її стійку тенденцію до перенесення масової культури на місцевий ґрунт, але крізь призму місцевої специфіки (прагнення підвищити свою соціальну значущість через зовнішню атрибутику). Найявною також стала яскраво виражена тенденція до самореалізації, посилена активність до пошуку життєвого шляху, часте небажання йти слідами своїх батьків. У цілому можна сказати, що субкультура молоді Приазов'я – це сплав географічних, політичних, економічних факторів, але це й певний ідентифікований сегмент домінуючої культури суспільства (населення), якому притаманні етнонаціональні, політичні, соціально-економічні властивості та багатогранна активність до реалізації своїх вікових бажань, прагнень та інтересів.

ДЖЕРЕЛА:

1. Молодіжна політика // Статистичні дані Маріупольської міської ради. – Січень 2006р. – С. 1–2.
2. Кухаренко М. К. Формування національного складу населення Маріуполя наприкінці ХУІІІ - 60-х роках ХІХ ст. / М. К. Кухаренко // Маріуполь: історія і перспективи: Сб. тр. Научно-практической конференции в 2-х томах. Т. 2. – Маріуполь : ПГТУ, 2002. – С. 23–28.
3. Пірко В. Заселення Степової України в ХУІ-ХУІІІ ст. / В. Пірко. – Донецьк: Український культурологічний центр, 1998. – 124 с.
4. Батичко Г. І. Культура Приазов'я: проблема міжкультурної комунікації / Г. І. Батичко. // Маріуполь: історія і перспективи: Сб. тр. Научно-практической конференции в 2-х томах. Т. 2. – Маріуполь: ПГТУ, 2002. – С. 148–150.
5. Балджи А. Новые аргонаты в Мариуполе / А. Балджи // Приазовский рабочий. - 1999. - 26 марта, - С. 1–2.
6. Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс / Ж. Т. Тощенко. - М. : Прометей, 1994. - 384 с.
7. Скокова Л. Религиозная идентичность в автобиографических сообщениях молодежи: попытка социологической интерпретации / Л. Скокова // Социология, 2003. – № 2. С. 98–121.
8. Лукашевич М. П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: навчальний посібник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков – К. : МАУП, 1999. – 344 с.
9. Хрестоматія по культурології. - М. : Центр, 1998. – 486с.
10. Ерасов Б. С. Социальная культурология: Пособие для студентов высших учебных заведений. - 2-е изд., исп. и доп. / Б. С. Ерасов. - М. : Аспект Пресс, 1997. - 519 с.
11. Зубок Ю. Проблемы социального развития молодежи в условиях риска / Ю. Зубков // Социс, 1998. - № 8. - С. 47–56.

УДК 316.74:37(477-32)

Т.Г. ЄРМАКОВА

НЕОБХІДНІСТЬ ТА СУТНІСТЬ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ ОСВІТИ

Єрмакова Таміла Георгіївна - доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат соціологічних наук

У статті висвітлюються основні підходи до інтерпретації поняття «регіоналізація освіти», які існують у соціологічній літературі, подається визначення сутності цього феномена в контексті сучасних суспільних трансформацій.

Ключові слова: освітня система, регіоналізація освіти, єдиний освітній простір, соціокультурне середовище.

В статье освещаются основные подходы к интерпретации понятия «регионализация образования», которые существуют в социологической литературе, дается определение сущности этого феномена в контексте современных социальных трансформаций.

Ключевые слова: образовательная система, регионализация образования, единое образовательное пространство, социокультурная среда.

The article deals with the basic approaches to the interpretation of the notion «regionalization of education», that exists in the sociological literature/ It gives the definition of the essence of this phenomenon in the context of modern social transformations.

Key words: educational system, regionalization of education, sociocultural environment, common educational space.

© Т.Г.Єрмакова, 2011

Актуальність теми. Формування єдиного освітнього простору підсилює інтеграційні процеси в системі освіти, які передбачають не тільки наявність єдиних критеріїв та міжнародних вимог, але й обов'язкове врахування національних та регіональних особливостей освітніх систем. У багатьох країнах регіоналізація визнається одним з головних напрямків освітніх реформ, що надає особливої значущості дослідженням процесів регіоналізації, визначенню її сутності та особливостей перебігу.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблема регіоналізації освіти присвячена велика кількість робіт зарубіжних та вітчизняних авторів. У монографіях російських учених В.М.Аверкіна, В.В.Нестерова, А.П.Ситник, В.М.Петровичева подається аналіз системи освіти на рівні регіону з акцентом на організаційному та управлінському аспектах проблеми. Дослідженню регіоналізації освіти присвячено праці Ф.Р.Філіппова, М.Н.Руткевича, А.Я.Рубіної, В.Н.Шубкіна, Д.А.Константиновського, в яких вона розглядається як зростання взаємодії освіти та соціальної структури суспільства. Проте системному вивченню регіоналізації освіти як поліаспектного явища приділяється недостатня увага.

Метою публікації є висвітлення основних підходів до інтерпретації поняття «регіоналізація освіти» та визначення сутності цього феномена в контексті сучасних суспільних трансформацій.

Основними підходами до визначення поняття регіоналізації освіти є такі: адміністративно-державний, соціальний, суспільно-організаційний та соціокультурний. При адміністративно-державному підході регіоналізація освіти виступає як виконавчий механізм конкретизації рішень, що приймаються в центрі, і визначається як «розвиток системи освіти в її співвідношенні з життям регіону» [1, с. 21]. В умовах командно-адміністративної системи принцип врахування місцевих особливостей означав проведення єдиної для всіх політики, яка могла мати деякі несуттєві особливості, зумовлені характером території, населення. Регіони являли собою виконавчі механізми, що реалізовували рішення, прийняті в центрі, – державі. В сучасних умовах структурування центр освітнього простору припускає зростання ініціатив регіонів, спільне проектування та програмування діяльності, створення необхідних правових та фінансово-економічних механізмів. Змінюється сама логіка адміністративно-державного підходу: від розробки рішень вузькою групою в центрі до узгодження, співробітництва, інтеграції регіональних і міжрегіональних розробок [1, с. 18].

У рамках соціального підходу регіоналізація освіти трактується з точки зору конкретно-історичних зв'язків освіти з державою, суспільством. Регіоналізація при цьому розглядається як форма соціальної реакції освітніх інститутів на радикальну зміну парадигми соціально-економічного розвитку країни чи засіб адаптації системи освіти до соціально-економічного середовища регіону, максимально повне використання територіальних факторів з метою збереження та розвитку освіти в умовах перехідного періоду. Найбільш суттєвим в цій трактовці є розуміння регіоналізації як засобу переходу від системи освіти однієї суспільної формації до іншої. Утворення сучасних регіональних освітніх систем потребує гнучкості зв'язків освіти і соціуму, освіти і держави. В річищі сучасної інтерпретації регіоналізація розглядається як перехід від тотальної державної підлеглості, надмірної уніфікації системи освіти до її розвитку в умовах громадянського демократичного суспільства з присутньою йому взаємодією загальнодержавних, регіональних та приватних інтересів [4, с. 24].

Суспільно-організаційний підхід припускає розуміння регіоналізації освіти як засобу розвитку регіону, його життєвого упорядкування. Тобто регіоналізація розглядається як частина соціально-економічної інфраструктури регіону [1, с. 43]. В.М.Петровичев підкреслює: «Сенс і значення регіоналізації освіти полягає в тому, що територія стає суб'єктом проектування та програмування свого розвитку» [3, с. 35]. Для цього освіта з відомчої галузі повинна стати суспільною сферою діяльності, відкритою для освітніх ініціатив окремої особистості, соціальних груп, професійних співтовариств. «Сферна організація освіти потребує утворення зв'язків з іншими соціальними практиками, залученість до різних державних суспільних інститутів. При цьому до регіоналізації висувуються перетворюючі завдання: створення активних засобів впливу освіти на регіональну економіку, формування іншої соціальної інфраструктури регіону, визначення нових пріоритетів і напрямків діяльності. Створюються і реалізуються спеціальні програми, в яких освіта є механізмом розвитку регіону, його різних галузей і сфер діяльності. Перетворення освіти в сферу суспільної діяльності – не просто принцип чи інноваційна технологія, а складний культурно-історичний процес, довготривалий та своєрідний для кожної країни» [1, с. 24].

При соціокультурному підході регіоналізація освіти інтерпретується як процес зміни соціокультурної сфери регіону і механізм її розвитку, особливий соціокультурний феномен

та культурно-історичний процес. Засобами освіти здійснюється формування особистості, що усвідомлює культурно-історичний сенс свого існування та суспільного життя в даному регіоні. Тому освіта є не просто одним з компонентів соціокультурної сфери регіону – вона являє собою той інтегруючий засіб, що пов'язує всі складові соціокультурної сфери (науку, культуру, охорону здоров'я, соціальне забезпечення та соціальний захист) в єдину суспільну регіональну сферу. В межах соціокультурного підходу регіоналізація розглядається також як засіб оновлення змісту освіти, який забезпечує можливість культурної ідентичності людини, тобто усвідомлення належності до своєї культури і поваги цього права з боку представників іншої культури. В цьому сенсі регіоналізація – «це не потяг виносити на перший план своєрідність життя, побуту, культури якої-небудь спільноти як самоціль, а введення етнографічного, історико-культурного, духовно-релігійного, соціально-виробничого досвіду мешканців регіону в зміст та організацію освіти, тобто збагачення педагогічного процесу даною специфікою та здійснення його організації з базуванням на кращі традиції виховання з урахуванням природно-кліматичних, виробничо-побутових, соціально-психологічних, мовних та багатьох інших умов даної місцевості» [2, с. 76]. Це припускає перехід до такого конструювання змісту освіти, за яким первинним стає не знання, пов'язане з нормативною моделлю науки, але знання, органічно поєднане з культурою, починаючи з повсякденного побуту і до найвищих культурних цінностей.

Обмеження розуміння регіоналізації в рамках тільки одного, будь-якого із зазначених, підходу та перетворення, здійснювані з таких позицій, на нашу думку, не в змозі дати кардинальних змін освіти регіону. Ефективна взаємодія з соціально-економічним оточенням може бути здійснена в результаті радикальної перебудови системи освіти як державно-суспільного інституту, її структурних елементів, самої педагогічної діяльності, демократизації організаційно-управлінських форм, суттєвої реорганізації фінансового забезпечення. Тому ми розуміємо цей процес як складне, багатомірне явище, як перетворення, що здійснюються в різних напрямках.

Регіоналізація освіти взаємопов'язана з протилежною тенденцією, що чітко виявляється в сучасному освітньому просторі – глобалізацією освіти, подальшим розвитком та поглибленням міждержавних зв'язків в освіті, активним включенням України в світовий освітній простір. Як зазначив заступник Генерального директора ЮНЕСКО Жак Халлак, саме глобалізація і регіоналізація виступають як «важливі тенденції, що розвиваються довгочасно» [5, с. 9]. Їх діалектична єдність, зміцнення функціональних зв'язків між складовими українського освітнього простору становлять стратегічні орієнтири його розвитку.

Регіоналізація освіти – це не тільки децентралізація, максимальне врахування історії регіону, його сучасного становища, прогресивних

тенденцій зростання його самостійності. При всій децентралізації жоден регіон не може розвиватись без його інтеграції в співтовариство з урахуванням функцій в загальній єдиній системі цивілізованої держави. Децентралізацію освіти слід розуміти тільки як звільнення від надмірної опіки владних структур, одноманітності, усереднення. Але це не означає втрату загального кореня, духовного начала, спільності культурних основ. В умовах регіоналізації освіти особливої значимості набуває єдність освітньої системи на загальнонаціональному, регіональному та муніципальному рівнях. Правильне вирішення цієї проблеми можливе за умов створення якісно нових форм взаємодії загальнонаціонального та регіонального рівнів освіти.

Синтезуючи підходи до аналізу поняття регіоналізації освіти, ми потлумачуємо це явище, передусім як розподіл повноважень державних органів влади та управління і суб'єктів регіону в сфері освіти в межах єдиного (загальнонаціонального) освітнього простору і на єдиних правових та організаційно-управлінських підставах. Регіоналізація повинна бути спрямована на загальнодержавні життєво-важливі інтереси (геополітична стабільність, спільність, єдність культурно-освітнього простору та ін.) та інтереси регіонів, подолання диспропорцій в освітніх потенціалах (можливостях) регіонів, створення передумов до розподілу і кооперації освітньої праці, в тому числі через активну міжрегіональну взаємодію, через формування і реалізацію регіональних варіантів освітньої політики. Ці інтереси мають бути узгоджені не тільки у вигляді формально-юридичних актів, але й у формі відповідних структурно-інституціональних феноменів, що означає системне структурування загальнонаціонального освітнього простору, утворення багатокладного, полікультурного освітнього комплексу, що гнучко реагує на економічні та соціокультурні зміни. Тобто регіоналізація освіти – це передусім її розвиток у напрямку сферної організації, повне охоплення освітою всіх шарів населення конкретної території.

Водночас регіоналізація освіти являє собою формування єдиного освітнього простору регіону як освітнього середовища, що має територіальну обмеженість і певні якісні характеристики, але одночасно є складовою світового освітнього простору. При цьому обов'язковим є врахування як конкретних регіональних особливостей (природних, екологічних, промислових, історичних, етнонаціональних, соціокультурних, конфесійних та ін.), так і загальноцивілізаційних процесів, що забезпечує повноцінне функціонування системи освіти регіону.

Регіоналізація освіти – це також орієнтація на потреби особистості, що реалізується в конкретному соціальному та соціокультурному середовищі, але в той же час є носієм національної культури та володіє планетарною свідомістю, «глобальним баченням» світових процесів, усвідомлює

свою роль у подальшому розвитку цивілізації.

Отже, ми інтерпретуємо поняття «регіоналізація освіти» як її розвиток в напрямку набуття системи властивостей, що в своїй сукупності утворюють нову якість освіти – регіональність (відповідність суспільним запитам регіону), наявність якої забезпечує її ефективне функціонування як рушійної сили розвитку суспільства.

Ефективне функціонування освіти в умовах динамічних суспільних змін припускає таке розуміння регіоналізації освіти, при якому вона усвідомлюється не як кінцева ціль, а як постійний процес, як орієнтованість розвитку освіти на задоволення нагальних та перспективних суспільних потреб регіону.

Необхідність регіоналізації освіти диктується кількома причинами, насамперед, наявністю специфіки освітніх потреб а також різних освітніх можливостей регіонів. Проста трансляція уніфікованої загальнонаціональної освітньої системи і освітніх технологій може викликати певне неприйняття в окремих регіонах, де існують інші стандарти життя та соціально-історичні традиції. Тому освітня

система повинна мати регіональний характер, враховувати економічну та соціокультурну специфіку регіону. У цьому зв'язку слід підкреслити небезпечність уособлення та ізоляції регіону, створення автономної, відокремленої системи освіти в будь-якому регіоні, яка не відповідатиме мінімальним вимогам рівня освіти. Регіональний плюралізм освітніх систем не означає пониження загальнодержавного рівня освіти та порушення єдності в цілях і змісті освіти. Необхідно не тільки зберегти, але й підвищити до світового існуючий рівень освіти шляхом чіткого виконання державних стандартів освіти. З іншого боку, освіта має забезпечити максимальну реалізацію здібностей і потенцій людини в тому регіональному соціумі, де вона проживає.

Необхідність регіоналізації освіти викликана також незадовільним держбюджетним фінансуванням освіти. Залучення матеріальної бази і засобів регіону до розвитку сфери освіти дозволить виправити стан, більш оптимально використовувати матеріальні і фінансові можливості регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверкин В. Н. Концептуальные основы управления региональной образовательной системой / В. Н. Аверкин. – Великий Новгород, 1999. – 54 с.
2. Кудея П. О. Вища школа регіону як об'єкт соціального управління : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Кудея П. О. – Д., 2003. – 174 с.
3. Петровичев В. М. Региональное образование: организация, управление развитием / В. М. Петровичев. – Тула, 1994. – 288 с.
4. Региональный компонент образования: от унификации к разнообразию / Андрюхина Л., Вишневский Ю., Шапко В. [и др.] // Нар. образование. – 1996. – № 3. – С. 18–26.
5. Халлак Ж. Политика в области образования и содержание обучения в развивающихся странах / Ж. Халлак // Перспективы: сравнительные исследования в области образования. – 2001. – № 2. – С. 5–20.

УДК 316.356.2–053.81–055.1/.2

Т.В. ЗВЕРКО

СТРУКТУРНО-КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД ДО СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ ПРО СІМ'Ю ТА ШЛЮБ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ)

Зверко Тамара Василівна - доцент кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», кандидат соціологічних наук

У статті розкрито особливості соціологічного аналізу гендерної специфіки уявлень молоді про сім'ю та шлюб з точки зору структурно-конструктивістського підходу. Узагальнені результати теоретичного осмислення соціального конструювання гендеру й гендерної композиції як концептів розгляду гендерних відносин та емпіричних даних, що характеризують погляди молодих людей на проблеми сім'ї. Визначені їх орієнтації щодо характеру майбутнього подружнього життя, які виявляються в поєднанні егалітарної ідеології, квазі-егалітарної практики й традиційних стереотипів.

Ключові слова: соціальне конструювання гендеру, гендерна композиція, уявлення молоді про шлюб та сім'ю, гендерні стосунки в сім'ї.

В статье раскрыты особенности социологического анализа гендерной специфики представлений молодежи о семье и браке с точки зрения структурно-конструктивистского подхода. Обобщены результаты теоретического осмысления социального конструирования гендера и гендерной композиции как концептов рассмотрения гендерных отношений и эмпирических данных, характеризующих взгляды молодых людей на проблемы семьи. Определены их ориентации относительно характера будущей супружеской жизни, которые проявляются в соединении эгалитарной идеологии, квази-эгалитарной практики и традиционных стереотипов.

Ключевые слова: социальное конструирование гендера, гендерная композиция, представления молодежи о семье и браке, гендерные отношения в семье.

The article reveals the main features of sociological analysis of gender peculiarity of young people views on family and marriage in terms of structural constructivist approach. The results of theoretical interpretation of social construction of gender and gender composition as concepts of gender relations and empirical data consideration that characterize young people's views on family problems are generalized. Their preferences concerning the nature of future marital life, which appear in combination of egalitarian ideology, quasi egalitarian practice and traditional stereotypes, are defined.

Key words: social construction of gender, gender composition, young people's views on family and marriage, gender relations in the family.

© Т. В. Зверко, 2011

Сучасне українське суспільство переживає динамічні перетворення соціальних відносин, у ході яких змінюються зразки гендерної взаємодії, шлюбно-сімейних стосунків, ролі й статуси чоловіків і жінок у суспільстві та в сім'ї. Незважаючи на зміну форм сімейного життя, появу нових типів сімей, ціннісний консерватизм відносно шлюбу та сім'ї виступає стабілізатором соціальних трансформацій. Це підтверджується результатами соціологічних досліджень, які виявили стійку тенденцію значущості сім'ї серед основних пріоритетів в українському суспільстві. Збереження й укріплення авторитету сім'ї, її цінностей багато в чому залежить від того, як молоді люди орієнтовані на створення сім'ї, які мають шлюбно-сімейні настанови. Тому важливим стає вивчення уявлень молоді про шлюб та сім'ю в сучасному соціальному контексті.

Слід зазначити, що ці уявлення підпорядковуються дії певних чинників культурного, соціального, психологічного характеру. Так, дослідник А. Савінов вважає, що першочергове значення мають соціально-культурні норми та традиції суспільства, ціннісні орієнтації як батьківської сім'ї, так і самого індивіда, відносини батьків як подружжя, найближче оточення, засоби масової інформації, позасімейні соціальні інститути, біологічні, психологічні та соціально-демографічні характеристики самого індивіда [1, с. 73].

Основою для розгляду означеної проблеми виступають дослідження вчених, присвячені аналізу шлюбно-сімейних стосунків у суспільстві, що трансформуються, сімейних цінностей (А. Антонов, С. Голод, А. Харчев, М. Мацковський, А. Савінов, А. Амджадін, О. Балакірева, О. Ноур, А. Волинець, Ю. Якубова), проблем гендерних стосунків у сім'ї, культурних стереотипів соціалізації хлопчиків та дівчаток, готовності молоді до вступу в шлюб, дошлюбної поведінки (Н. Гончарова, Т. Гурко, О. Дорохіна, Н. Ромашевська, Т. Павлова, М. Садова, А. Шнейдер, Т. Долбик-Воробей).

Протезростаюча концептуальна різноманітність дозволяє багатоаспектно описувати й пояснювати такий соціальний феномен, як сім'я. Із загальної численності парадигм, що існують у сучасній соціології, найбільш часто застосовуються в соціологічних дослідженнях шлюбно-сімейних стосунків і привертають увагу вчених такі теорії, як соціального обміну, раціонального вибору, символічного інтеракціонізму, соціального акціоналізму та ін. Але наші інтереси концентруються на гендерному аспекті,

гендерній специфіці уявлень про характер майбутнього подружнього життя, сімейні ролі та обов'язки, осмислення яких можливо здійснити в рамках структурно-конструктивістського підходу. Цей підхід, як вважає російський соціолог О. Здравомислова, дозволяє побачити як структурні, так і міжособистісні підстави створення нових і відтворення старих гендерних стосунків [2, с. 176].

Отже, мета нашої статті полягає в тому, щоб з точки зору структурно-конструктивістського підходу проаналізувати гендерну специфіку уявлень молоді про сім'ю та шлюб. І основним об'єктом цього аналізу ми обрали студентську молодь.

Цей вибір пояснюється наступними міркуваннями. Основне положення теорії соціальної конструкції реальності (і соціальної конструкції гендеру як її варіанта) полягає в тому, що індивід засвоює культурні зразки в процесі соціалізації протягом усього життя. Період первинної соціалізації пов'язаний в основному з несвідомими й пасивними механізмами засвоєння культури, а вторинна соціалізація передбачає більшу включеність когнітивних механізмів і можливість творчого перетворення середовища. А важливим етапом вторинної соціалізації є саме «студентський» вік – 17-25 років, коли, за словами К. Маннхейма, формується світогляд особистості та її уявлення про сенс життя. Це період засвоєння досвіду покоління. Події, що пережиті та осмислені в цьому віці, стають базовими детермінантами ціннісної структури [3].

Структурно-конструктивістський підхід до вивчення гендерних стосунків розроблений Р. Коннеллом [4]. Проблему організації гендерних стосунків він розглядає як процес взаємодії агента й соціальних структур. Аналіз практик дозволяє дослідити, як через соціальні взаємодії здійснюється конструювання соціальних відносин. А аналіз структур надає можливості виявити обмеження макрорівня, які є умовами здійснення практик. Учений акцентує увагу на тому, що способи структурування гендеру різноманітні й відбивають домінування різних соціальних інтересів. Цей підхід виходить з розуміння суб'єкта як агента й діючої особи, що обмежена структурами та змінює їх.

Використання структурно-конструктивістського підходу в гендерних дослідженнях передбачає сполучення двох концептів – соціального конструювання гендеру та гендерної композиції. Перший – зосереджується

на динамічному вимірі гендерних стосунків на мікрорівні, в процесі взаємодії. Другий – концентрується на структурних чинниках, що визначають рамки гендерних стосунків.

Інтерпретація соціального конструювання гендеру полягає в тому, що цей концепт розглядається як організована форма соціальних відносин між чоловіком та жінкою, що характеризує їх взаємодію в основних інститутах суспільства, а також визначається та конструюється ними. В суспільстві створюються зразки чоловічої та жіночої поведінки, певні вимоги, як у тих чи інших ситуаціях (стосовно специфічних видів діяльності, виконуваних соціальних функцій) слід поводити себе особам протилежної статі. Як правило, від індивіда очікуються ті соціальні ролі й функції, які відповідають його визнанню як чоловіка або жінки.

Сутність гендерної композиції визначається соціальною реальністю, що представлена як система структурних можливостей для старих і нових гендерних практик. Так, у конкретних інститутах, таких, наприклад, як сім'я, створюються правила гри гендерних взаємодій.

Гендерна композиція, яка вважається стійкою, санкціонованою, зазнає змін, що є результатом багатьох змін на рівні повсякденних взаємодій через заперечення старих зразків. Дослідник О. Здравомислова ілюструє цю думку на прикладі гендерного контракту «працююча мати» [5, с. 11]. Вона припускає, що руйнування цього контракту може відбуватися як внаслідок структурних змін у цілому (реформи, політичні трансформації), так і внаслідок зміни практик. Відмова від материнства на користь кар'єри – ці альтернативні життєві стратегії поступово «узаконуються» в контрактах «матері-домохазяйки» та «кар'єрної жінки». Базовим гендерним контрактом для чоловіка є «годувальник» - спонсор життя. Сьогодні, як показують дослідження, гендерні стосунки як стосунки ієрархії стають менш жорсткими, а влада суспільних приписів рефлексується і змінюється.

Розглянемо детальніше можливості застосування обраного нами підходу для аналізу уявлень молоді про шлюбно-сімейні стосунки, який спирається на матеріали соціологічного дослідження «Родина та її проблеми очима студентства Харківщини», проведеного Асоціацією молодих професіоналів «Клас» і соціологічною лабораторією «Академічні ініціативи» у вересні-листопаді 2009 року (опитано 968 студентів вищих навчальних закладів Харківського регіону) [6], та соціологічного дослідження, яке було проведене лабораторією проблем вищої школи Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» в 2009 році в рамках наукового проекту «Студент XXI ст.» [7].

Результати досліджень дозволили виявити думку молодих людей щодо підстав для створення сім'ї. Це, по-перше, прагнення турбуватися про близьких, виявляти любов до них (25% юнаків, 27% дівчат); по-друге,

бажання мати дітей (відповідно: 18% і 19%); по-третє, реалізація потреб у взаєморозумінні, психологічній підтримці, захисті (15% і 22%); по-четверте, потреба відчутти свою самостійність (14% і 10%) та ін. Як бачимо, найбільшу різницю в перевагах щодо шлюбно-сімейних настанов складає третя позиція: дівчата більше потребують взаєморозуміння, психологічної підтримки, захисту.

Аналізуючи поширені серед молоді стереотипи щодо стосунків у родині, слід відзначити їх неоднозначність, що підтверджує трансформаційні процеси, які відбуваються в соціальному інституті сім'ї. За даними, для більшої частини молодих людей характерні егалітарні, демократичні принципи, згідно з якими не існує чітко вираженого голови сім'ї, обов'язки передбачаються розподіляти ситуативно, а рішення приймати колегіально або передоручати тому, хто компетентніший в розв'язанні певної проблеми. Проте лише половина дівчат схиляються до рівноправ'я з чоловіками, чверть указують на можливість свого другорядного положення в сім'ї порівняно з соціальним статусом чоловіка. Також превалюють завищені очікування ролі чоловіка, які базуються на гендерно-стереотипному уявленні, що чоловік повинен повністю забезпечувати свою сім'ю. У нинішній соціально-економічній ситуації це приводить до додаткових психологічних навантажень на чоловіків і жінок, змушуючи перших робити все можливе, щоб відповідати очікуванням, а других — пристосовуватися до партнера, навіть якщо для цього необхідно поступитися кар'єрою.

Прагнення до егалітарних стосунків у сім'ї фіксується і у відповіді на блок запитань, пов'язаних із стосунками між чоловіком і жінкою в шлюбі. Переважна частина опитаних підтримала думку, що конфлікти у подружжя мають розв'язуватися шляхом компромісу (87%), а також висловилися за рівний розподіл домашніх обов'язків, якщо дружина працює (77%). Прихильниками гендерної рівності в сім'ї переважно виступають дівчата. 20% юнаків відстоюють «традиційний» розподіл хатніх справ, 66% - згодні розділити їх із дружинами.

Інший стереотип виявляється в тому, що більше половини опитаних погоджуються з тезою «Справжній чоловік має багато заробляти» (53%), «Дружина в сім'ї має набагато більше обов'язків, ніж чоловік» (56%), що свідчить про відносну стійкість традиційних уявлень про гендерний контракт для чоловіка як основного «заробітчанина» в родині, а жінки – як «домохазяйки». Проте можна спостерігати неоднозначність уявлень респондентів щодо шлюбних стосунків. Результати дослідження свідчать про перевагу ідеалізованих (нереалістичних) вимог до шлюбних партнерів (чоловік має багато заробляти, в усьому підтримувати свою дружину та допомагати їй). Водночас студенти вважають за необхідне розподіляти обов'язки між чоловіком і жінкою у різних сферах життєдіяльності сім'ї відносно рівноправно, підтримувати егалітарні стосунки.

Результати, отримані дослідниками, показали, що молоді жінки відійшли від стереотипів щодо самоцінності подружнього життя (незважаючи на людські якості чоловіка). Патріархальні сімейні цінності виявляються більш значущими для юнаків, що пояснюється їх уявленням про певний «обов'язок» жінки підтримувати сім'ю, незважаючи на власну поведінку. Тобто вимоги жінки до чоловіка суперечать його переконанням щодо самоцінності чоловічої ролі. Також можна припустити, що для дівчат виховання дитини є більшою цінністю, ніж підтримання шлюбних стосунків.

Уявлення дівчат свідчать і про відтворення старих гендерних стосунків відносно гендерного контракту «працююча мати» (61%), що відображає подвійну орієнтацію – на материнство й пов'язане з нею подружнє життя, з одного боку, й на активність у публічній сфері й, передусім, у сфері професійної праці, з іншого боку. Очевидно, це результат впливу виховної моделі дівчаток, яка мала місце у практиці сімейного виховання багато років.

Слід також указати на різницю у підходах молодих жінок та чоловіків до сімейного життя: хлопці більш схильні до жорсткого визначення ролей, ніж дівчата, які прагнуть гнучкості у шлюбно-сімейних стосунках. Крім того, можна бачити значну різницю в шлюбних очікуваннях чоловіків та жінок.

Студентки виявляють готовність до реалізації економічного насильства, яке вони вважають припустимою формою подружньої комунікації. Певна кількість молодих жінок відмовляє чоловікові в приватному житті та зводить його особистість до ролі об'єкта впливу. Зазначені респондентки, як вважають дослідники, сприймають шлюбні стосунки скоріше як спосіб самоствердження, ніж як можливість будувати рівноправні взаємини [6, с. 20]. Виявлене ставлення відображає споживчий підхід багатьох дівчат до подружнього життя. З їхньої точки зору, чоловік має багато заробляти, віддавати жінці всі гроші, в усьому погоджати. Якщо жінка невдоволена шлюбним партнером,

то вона може ним маніпулювати. Проте в цілому переважна більшість респондентів не сприймають маніпулятивне поведіння жінки в шлюбі.

Дослідження також показало, що студенти негативно ставляться до домінування в шлюбних стосунках як жінки, так і чоловіка, й заперечують правильність патріархальної моделі сім'ї. Так, 77% дівчат і 47% юнаків висловили незгоду з твердженням «Голова родини – чоловік, жінка має підкорятися йому в усьому».

Якщо характеризувати цю ситуацію, то слід відзначити, що в уявленнях молоді поступово класичний базовий гендерний контракт витискається контрактом «рівного статусу», згідно з яким на зміну ієрархії патріархату приходять вирівнювання прав і можливостей чоловіка та жінки як у публічній, так і в приватній сфері (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо).

В цілому ж проведений аналіз дозволяє зробити такі узагальнення.

Зважаючи на те, що трансформація українського суспільства створює можливості для нових гендерних стосунків, молоді люди, спираючись на індивідуальний і груповий досвід, уявляють подружнє життя відповідно до нової траєкторії стосунків між чоловіком і жінкою. Нова композиція видозмінює усталені приписи й ролі.

При тому, що сім'я як порівняно стійка соціальна структура суспільства зберігає вагомість у свідомості молоді, продовжують знижуватися орієнтації на традиційну шлюбну поведінку.

Свідомість молодих людей залишається орієнтованою на завищені очікування на адресу чоловіків, хоча й демонструє готовність сприймати гендерно-рольовий розподіл ряду обов'язків в сім'ї на паритетних засадах.

Особливістю уявлень юнаків та дівчат про характер майбутнього подружнього життя, сімейні ролі та обов'язки є поєднання егалітарної ідеології, квазі-егалітарної практики й традиційних стереотипів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Савинов Л. Социальный институт добрачного поведення / Л. Савинов. – Саранск, 2000. – 150 с.
2. Здравомыслова Е. Социальное конструирование гендера / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Социологический журнал. – 1998. – № 3/4. – С. 171-182.
3. Маннхейм К. Диагноз нашего времени / К. Маннхейм. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.
4. Коннелл Р. Современные подходы / Р. Коннелл // Хрестоматия феминистских текстов. – СПб, 2000. – 334 с.
5. Здравомыслова Е. Введение. Социальная конструкция гендера и гендерная система в России / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период. – СПб: ЦНСИ, 1996. – С. 5-13.
6. Родина та її проблеми очима студентства Харківщини (звіт за результатами дослідження) / [А. Бабічев, О. Котуков, О. Кочемировська та ін.]. – Х. : Упр. у справах сім'ї та молоді Харк. обл. держ. адмін., 2009. – 84 с.
7. Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций : монография / Нар. укр. акад. ; под общ. ред. В.И. Астаховой. – Х. : Изд-во НУА, 2010. – 405 с.

УДК: 141.7: 65.012. 32: 316.61

Л.Г. КОМПАНІЄЦЬ

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕНЕДЖЕРСЬКИХ РІШЕНЬ

Компанієць Людмила Георгіївна - здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету, викладач кафедри ділової комунікації

Розглядаються питання визначення соціокультурних чинників, що впливають на ефективність ухвалення менеджерських рішень. Аналізується необхідність розуміння впливу національної культури на процес управління, зокрема на ухвалення управлінських рішень у суспільстві, побудованому на знаннях.

Ключові слова: соціокультурні чинники, культура, організаційна культура, ефективність, рішення.

Рассматриваются вопросы определения социокультурных факторов, которые влияют на эффективность принятия менеджерских решений. Анализируется необходимость понимания влияния национальной культуры на процесс управления, в частности, на принятие менеджерских решений в обществе, построенном на знаниях.

Ключевые слова: социокультурные факторы, культура, организационная культура, эффективность, решения.

The author examines the definition of socio-cultural factors that influence the effectiveness of managerial decision-making. In this article was made analysis of the necessity of understanding the impact of national culture on management process, particularly in decision making in a society built on knowledge.

Keywords: socio-cultural factors, culture, organizational culture, efficiency, solutions.

© Л.Г. Компанієць, 2011

Ухвалення управлінських рішень в інформаційному суспільстві передбачає широку базу знання, інтердисциплінарну взаємодію у сфері науки, покликаної служити суспільству і людині. Проте, використання досягнень науки не може здійснюватися на виключно уніфікованих засадах у суспільстві, побудованому на знаннях. Знання не може обслуговувати процес ухвалення соціально значущих управлінських рішень в однозначно універсальному варіанті, який був би повністю незалежний від соціокультурного контексту його застосування. Саме соціокультурна контекстуалізація посилює ефективність його використання.

Культура оновлює успадковані з минулого цінності і норми з урахуванням змін, що відбуваються у суспільстві, транслює їх поколінням, озброює людей певними стереотипами поведінки. Ця соціальна пам'ять лежить в основі цінностей, поглядів і норм поведінки, що виявляються у діяльності людей, включаючи управлінську діяльність. Саме тому особливої актуальності набуває проблема впливу національної культури на процес управління, зокрема на прийняття управлінських рішень. Мета цієї статті – визначення соціокультурних чинників, що впливають на ефективність менеджерських рішень.

Активізація соціокультурного ресурсу на теренах української держави у створенні національної інноваційної економіки необхідна тому, що центральне місце у становленні економічного знання посідає людина, її творчий потенціал, і перш ніж забезпечити економічну стратегію розвитку, необхідно забезпечити соціальний розвиток на основі врахування накопиченого українського соціокультурного капіталу. Найраціональніший спосіб

соціокультурного існування людини в Україні може здійснюватися тільки на ґрунті вироблених упродовж тисячоліть на її території архетипів життєустрою і світопорядку. Інституції, які виконують функції стимулювання інноваційних змін, з одного боку, повинні мати на увазі зовнішній вплив сучасного глобального світу, а з іншого - розвивати і використовувати ті конкурентні переваги, які надає унікальна економічно-господарська культура української нації.

З розвитком процесу глобалізації все частіше виявляється специфіка локальних та національних культур, все гостріше сприймається потреба у збереженні культурної ідентичності. Підтвердженням цього є збільшення кількості досліджень, присвячених національній специфіці економічних та управлінських культур.

Доробки з даної проблеми таких закордонних науковців, як Грейсон Дж., Друкер П., Оучи У. Г., Хелд К., Харісон Е., Хофстід Дж., Мартинсонз М., МохаддамФ., НоеР., ХансенК., БруксА., ТриандісХ. та російських і українських учених Буреги В.В., Шавкун І.Г., Куриляк В.С., Приятельчук О.А., Дієва В.С. свідчать про неодноразові спроби пояснити вплив національної культури на етапах внесення, розробки, розвитку та ухвалення менеджерських рішень. Але проблема специфіки цих рішень щодо перетворення оточуючого світу у різноманітних цивілізаціях та культурах потребує подальшого уточнення.

Головним засобом менеджменту щодо перетворення навколишнього світу є менеджерські рішення та їхнє практичне впровадження. В умовах інформаційного суспільства актуалізуються креативні, евристичні менеджерські рішення. Суспільство, побудоване на знаннях, існує в умовах постійного оновлення

стереотипів життєдіяльності людини і передбачає безперервну зміну всіх інформаційних ресурсів, на базі яких ухвалюються рішення.

Соціокультурна контекстуалізація посилює ефективність використання знання, оскільки наукові знання, забезпечуючи ухвалення рішень, не можуть існувати у ціннісному вакуумі. Не тільки цільові настанови локальних, національних і співтовариств націй, але і ціннісні універсали, які завжди присутні в даному культурному контексті, впливають на ухвалення або скасування певних управлінських стратегій. Для забезпечення стабільності соціуму ухвалення рішень можливо за умов наявності не лише знаннєвої, але й гуманістичної складової, що передбачає причетність громадян до вдосконалення соціальної системи заради створення умов для самореалізації особистості [1, 167].

Для вирішення проблем сучасної України надзвичайно важливо ухвалення головних пріоритетів суспільства, побудованого на знаннях. Істотною перешкодою на цьому шляху є нерозвиненість цивільного суспільства, демократичних інститутів і тяжіння значної частини українців до патерналістських моделей вирішення політичних проблем. Поширене застосування науки і ухвалення обґрунтованих менеджерських рішень, що ведуть до трансформації економіки, соціального і політичного життя, зміни духовних пріоритетів здатне призвести до позитивних результатів у процес демократичної модернізації і становлення в Україні суспільства, заснованого на знаннях [1, 168].

Культура, як відомо, належить до числа найбільш складних, багатограних соціальних явищ. Слово «культура» походить від латинського слова *colere*, що значить культивувати та обробляти ґрунт [2]. У середні віки це слово почало позначати прогресивний метод обробки зернових. Таким чином, виник термін «*agriculture*» чи «мистецтво землеробства». Але в XVIII і XIX століттях його почали вживати стосовно людей. Відповідно, якщо людина відрізнялася витонченістю манер і начитаністю, її вважали «культурною». Тоді цей термін вживали, головним чином, стосовно аристократії, щоб відділити їх від «некультурного» простого народу [3, 52].

У німецькій мові слово «*Kultur*» означало високий рівень цивілізації. Стосовно сьогодення можна сказати, що сукупність матеріальних і духовних цінностей, а також способів їх творення, вміння використовувати їх для прогресу людства, передавати від покоління до покоління і складає культуру.

У вітчизняній науці культура (від лат. *cultura* - обробка, виховання, освіта, розвиток, шанування) - історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, що проявляється в типах і формах організації життя й діяльності людей, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях [4, 225].

На початку XXI ст. істотно змінюється розуміння та роль культури в суспільстві.

Значно свідомішим є використання науки, освіти, технічної, фізичної, духовної, моральної культури в організації та нормалізації трудової та суспільної діяльності людей. Суспільство XXI ст. визначається не стільки товарами, як формуванням і поширенням високої культури, знань, освіченості.

Оновлення знань, передусім соціальних, кваліфікації, навичок стає особливо важливим у житті кожної людини, зумовлюючи розвиток її здібностей, активізуючи її науковий, культурний і моральний потенціали. Сучасний варіант зміни ролі знання Друкер П. називає революцією у сфері управління, оскільки «... використання знань для відшукування найбільш ефективних способів застосування наявної інформації з метою отримання необхідних результатів - це, по суті, і є менеджмент» [5, 89]. Такий погляд на роль знання у сучасному світі передбачає, що воно стає активним засобом не тільки перманентного оновлення виробництва, але і всіх сторін суспільного життя.

З розумінням культури як всезагального явища пов'язано виокремлення політичної, економічної, екологічної та інших її видів - культури праці, побуту, дозвілля, організації, управління тощо. На сучасному етапі розвитку теорії та практики управління дедалі частіше вживається поняття «організаційна культура». Т.О. Дяченко співвідносить поняття організаційної культури «... з ідеями, переконаннями, традиціями і цінностями, які виражаються, наприклад, у переважному стилі управління, у методах мотивації співробітників, образі самої організації» [6, 116]. Пов'язано це із загостренням конкуренції, глобалізацією політичних, соціально-економічних процесів. Відповідно у теорії менеджменту виник і новий напрям - процесуальний, згідно з яким управлінські рішення повинні враховувати соціокультурну специфіку, стадію розвитку конкретного підприємства, їхнє зовнішнє середовище, притаманну їм своєрідність.

Феномен організаційної культури досить складний за структурою, оскільки включає як почуття задоволення від роботи, так і образ майбутнього організації, її місію, символи, традиції організації тощо. Інтерес до даної тематики - знак більшої, ніж раніше, уваги до «людського» виміру організацій. Культура в організації, як і в суспільстві, створює певну ауру, є її духом. На стан організаційної культури впливають зовнішні (зразки і стандарти поведінки навколишнього середовища) та внутрішні (специфіка кадрового складу, управління персоналом) чинники. Серед чинників, які впливають на розвиток організаційної культури, є її лідери та зовнішнє середовище [7, 68].

За визначенням голландського вченого Г. Хофстїда, під культурою розуміють «набір важливих припущень (часто неусвідомлених), які поділяють члени спільноти» [8, 213]. Ці припущення складаються з системи цінностей та вірувань щодо світу, його розбудови та ідеалів, до яких треба прагнути. У своїй класичній праці про культуру Г. Хофстїд розглядає кілька напрямків, за якими можна класифікувати

конкретну культуру: індивідуалізм / колективізм, владна дистанція, уникнення невизначеності, маскуліність-фемініність, короткотермінова / довготермінова орієнтація.

Індивідуалізм/колективізм – описує силу відносин між індивідом та іншими індивідуумами в суспільстві, тобто наскільки люди поводять себе як індивідуалісти, а не як члени групи. Владна дистанція показує, як культура ставиться до ієрархічних відносин влади, зокрема, нерівного розподілу влади. Уникнення невизначеності - описує, як культури ставляться до того факту, що майбутнє важко повністю передбачити. Під цим розуміють, наскільки носії певної культури надають перевагу структурованим ситуаціям над неструктурованими. Маскуліність-фемініність - описує міжстатевий розподіл ролей у суспільстві. Короткотермінова / довготермінова орієнтація передбачає, що культури з високою довготерміновою орієнтацією концентруються на майбутньому та дотримуються цінностей сьогодення, що не обов'язково принесуть миттєвий прибуток. Культури з короткотерміновою орієнтацією спрямовані на минуле та сьогодення, дотримуються поваги до традицій та виконання соціальних обов'язків.

У своєму дослідженні соціокультурних чинників ефективності управління Г. Хофстід виходив з того, що культура як «колективне духовне програмування» визначає установи та поведінку людей [8]. Саме культура змінюється з працею, хоч і дуже повільно. Вона має тенденцію втілюватися, кристалізуватися у створених людиною громадських інститутах. У свою чергу, громадські інститути певною мірою як обмежують, так і стимулюють різні методи мислення. Г. Хофстід досліджував розходження в цінностях, пов'язаних із роботою, з метою показати вплив культури.

Культура, на думку Р. Ное, є найважливішим чинником, що впливає на управління людськими ресурсами поряд з іншими чинниками: освітньо - людським капіталом, політико-правовою і економічною системами [9, 124]. Культура, впевнений автор, є вагомим чинником, що значною мірою визначає три інші чинники.

Інше таумачення сутності поняття «культура» пропонується американським ученим Ф. Мохаддамом [10, 74]. Він виділяє два вектори: «демократія – диктатура» та «ринкова економіка - планова економіка». Це дозволяє досліднику виокремити чотири типи суспільного устрою, що впливають на особливості діяльності міжнародних компаній: ринкова демократія, ринкова диктатура, демократія з плановою економікою та диктатура з плановою економікою. До першого типу можна віднести США, до другого - Китай, третій тип представляє Швеція, четвертий - Куба. Автор вважає, що саме ринковий демократичний устрій найбільш сприяє позитивному сприйняттю культурного різноманіття. Таким чином, виявлені соціокультурні відмінності доцільно враховувати у процесі розбудови закордонних представництв компаній.

При аналізі ефективності соціокультурних чинників в управлінні міжнародними організаціями К. Хансен та А. Брукс у своєму крос-культурному дослідженні людських ресурсів (HRD) відзначають певні особливості організаційного розвитку, пов'язані з культурою країни. Зокрема, вони наводять дані про наявність відмінностей у мотиваціях, стилях лідерства, стилях вирішення конфліктів, ухваленні рішень, готовності до експерименту та до ризику, потребу в розвитку комунікативних навичок та навичок командної роботи між представниками японської, північноєвропейської, північноамериканської та латиноамериканської культур [11, 55].

У рамках порівняльного менеджменту однією з перших класифікацій був розподіл культур на високу - та низькоконтекстні, здійснений Е. Холлом [12]. Така типологізація важлива з точки зору організації комунікацій у різних культурах. Сприйняття тієї чи іншої події (повідомлення) залежить від контексту, тобто відомої наглядачу (реципієнту) інформації, яка не міститься в повідомленні і тісно пов'язана з подією. Зазначені два типи культур розрізняються співвідношенням інформаційної насиченості самого повідомлення і контексту.

В низькоконтекстних культурах відповідальність за успіх комунікації у великій мірі несе той, хто передає інформацію. Він повинен володіти майстерністю точного та детального опису. Типовою низькоконтекстною культурою є американська. Тут речі прийнято називати своїми іменами, ситуація описується максимально точно та детально. Від реципієнта не вимагається особливих знань про те, як виник та розвивався описуваний процес, які взаємозв'язки істотні. Передбачається, що люди вільно домовляються між собою, а зовнішні обмеження мають загальний характер. Культурною передумовою такого типу комунікації є високий ступінь індивідуалізму, свободи, мобільності людей.

Типовою висококонтекстною культурою є японська. В японському суспільстві комунікації відбуваються в основному всередині групи. Як правило, 20, а іноді і 50 співробітників працюють у загальному приміщенні. Робочі місця не відокремлюються одне від одного будь-якими перегородками, а співробітники знаходяться у безпосередній близькості один до одного. В таких умовах трудяться представники всіх рівнів ієрархії - від керівника до стажера. При цьому не виникає ні фізичних, ні психологічних бар'єрів для комунікації.

У висококонтекстній культурі саме повідомлення відносно невизначене, але воно сприймається й інтерпретується як частина спільного комунікаційного простору, вже існуючого між учасниками діалогу. Поведінка працівників, що належать до різних типів культур, розрізняється не тільки в сфері комунікацій. Е. Холл зазначає, що в висококонтекстній культурі керівник не тільки в теорії, але і на практиці несе відповідальність за дії підлеглих, що знаходяться нижче його на ієрархічних сходах (аж до самого нижнього рівня).

У низькоконтекстній культурі практикується

делегування повноважень, влада розподіляється більш рівномірно, виконавець бере відповідальність на себе. Людина оцінюється на основі її власних вчинків і досягнень. У цьому випадку відповідальність не асоціюється жорстко з певною позицією керівника.

Досліджуючи соціокультурні чинники ефективності ухвалення менеджерських рішень, Е. Холл також звернув увагу на такі аспекти, як простір і час. У різних культурах існує різне ставлення до індивідуального простору. Десь воно більше, десь менше. Наприклад, у представників латиноамериканських культур особистий простір істотно менше, ніж у їхніх північних сусідів, носіїв англосаксонських традицій. Це призводить до обопільного дискомфорту при особистому спілкуванні, так що важко вибрати дистанцію, що задовольняє обидві сторони.

Поряд із просторовим критерієм Е. Холл для класифікації культур використовував і такий чинник, як час. Він запропонував розмежування монохронних і поліхронних культур. Дотримуватися монохронного сприйняття часу означає зосереджуватися на чомусь одному, робити лише одну справу в кожен даний момент часу. Поліхронне сприйняття часу призводить до залучення в кілька справ одночасно.

У Е. Холла з'явилася багато послідовників у справі дослідження впливу національної культури на менеджмент у тій чи іншій країні. Одна із спроб класифікації культур на основі комплексної системи показників, що впливають на ділову поведінку, належить Р. Льюїсу [13, 365], який виділив три типи культур: Моноактивні культури. Їх представники орієнтовані на завдання. Вони активно займаються плануванням життя і не роблять декілька справ одночасно (кожній справі виділяється певний відрізок часу). До цієї групи входять німці, англійці, американці, австралійці, новозеландці, скандинави (за винятком фінів). Поліактивні культури. Представники даної культури орієнтовані на людей. Вони товариські, спонтанно активні, роблять кілька справ водночас і необов'язково такі, що заплановані. Вони можуть робити те, що подобається в даний момент, що здається важливим. Це - іспанці, італійці, латиноамериканці, араби. Реактивні культури. Характерна риса цього типу культури - надання великої значущості ввічливості, вмінню слухати. Її типові представники - японці, китайці, фіни.

До початку 80-х рр. ХХ ст. було запропоновано понад тридцять показників, які описують різні аспекти культури, що впливають на поведінку менеджерів. На думку Х. Тріандіса [14, 114], ці показники, незважаючи на відмінності в назвах, переважно дублюють одне одного. Однак деякі аспекти залишаються неописані. Саме Х. Тріандіс звернув увагу на відмінність у типах інформаційних процесів у різних ділових культурах. Зокрема, суттєву роль у сприйнятті інформації відіграють соціальні характеристики джерела і одержувача інформації.

З урахуванням зазначеного культури поділяються на такі, де важливіша компетентність партнера в сфері комунікації,

і такі, де сприйняття інформації залежить від статусу людини в певній групі. В останньому випадку релевантні походження, стать, релігія та інші характеристики, що визначають статус індивіда в суспільстві.

З введенням розмежування тісно пов'язана постановка питання про те, кого можна вважати членом групи (інсайдером), а кого ні. Природно, всередині групи інформація сприймається з більшою довірою, а комунікації набагато інтенсивніші, ніж між її членами і третіми особами. Особливості комунікаційного процесу також визначаються тим, як сформовані групи, їх розмір. Наприклад, згуртованість підрозділів зумовлює ефекти їх самостійного організаційного розвитку, диференціації субкультур. Водночас «м'які» розмежування підрозділів сприяють створенню сильної корпоративної культури. Аналогічні процеси спостерігаються в стратегічних альянсах. Більш того, «м'якість» або «твердість» способів розмежування може збільшувати або зменшувати легкість зміни постачальника або іншого бізнес-партнера.

У ситуації, що склалася в Україні, дослідження проблеми ефективності менеджерських рішень неможливе без аналізу соціокультурного контексту розвитку управлінської активності в соціумі, який включає як об'єктивний, так і суб'єктивний рівні. До об'єктивного рівня слід віднести особливості українського національного характеру, менталітету, специфіку соціально-історичного генезису, соціального фону управлінської діяльності в суспільстві. Суб'єктивний рівень представлений соціальним портретом українського управління і властивими йому ціннісно-мотиваційними установками, цільовою спрямованістю діяльності, наявністю специфічних психологічних рис, що сприяють управлінській активності, а також субкультурними характеристиками. Об'єктивний і суб'єктивний рівні складають соціокультурний контекст розвитку управління як явища в суспільстві. На наш погляд, саме дослідження соціокультурних особливостей і чинників ефективності менеджерських рішень сприяє розумінню і поясненню специфіки цього процесу в сучасному українському суспільстві.

Значний вплив на формування певних національних рис менеджера його індивідуальної поведінки здійснюють форми державного і господарського устрою, особливості соціально-економічного генезису, національного характеру, господарського менталітету, релігійні цінності.

Рисами національного менталітету українців, які обумовлюють специфіку управління є: інтравертизм, перевага емоційного, чуттєвого над раціональним, відсутність прагматизму. Серед важливих соціокультурних характеристик, що сприяють розвитку менеджерської активності і визначають її специфічність, слід виділити: сімейний егоцентризм, поміркований індивідуалізм, прагнення до благополуччя в родині, самореалізації, свободи, успіху, визнання, наявність творчої ініціативи.

Культура - досить суттєва, але не єдина сукупність чинників, на яких ґрунтуються

основи суспільного життя. Чинники природного та економічного характеру збагачують культуру, завдяки чому біологічна особина стає людською особистістю.

Український народ – це великий народ, який має самобутню історію і розвинену етнічну культуру, що вирізняє його в усьому світі. Але яка б не була розвинена етнічна культура народу, вона не може компенсувати нерозвиненість іншої культури – так званої «соціальної культури громадян», тобто культури соціальних відносин між людьми.

Соціальна культура людини – це міра узгодженості її волі і свідомості із природними законами соціального життя людей. Не маючи такої узгодженості, воля людини набирає стану сваволі, а свідомість – стану ілюзій. У такому стані вони і є джерелом усякого соціального зла. Функція соціальної культури полягає в тому, що вона сприяє природності життя людей, тобто взаємодії між життям та законами соціальної природи, яка і є джерелом усякого благополуччя. Саме зруйнованість (у недавньому минулому тоталітаризмом) в Україні культури особливого роду – соціальної культури громадян, яка включає в себе зокрема політичну, економічну, правову, моральну культуру і спричиняє всі соціальні негаразди в країні.

На даному етапі розвитку української системи управління актуалізується пошук більш досконалої моделі менеджменту, спрямованої на підвищення адаптивних можливостей організації й пристосування до швидкозмінливих умов зовнішнього середовища. Одним з перспективних напрямків трансформації є гуманізація й посилення соціальної складової менеджменту. Якщо національному управлінню притаманний авторитарний стиль, «культурно-організаційному» – координаційно-демократичний. Менеджер має не тільки наказувати, а й спрямовувати своїх підлеглих, допомагати розкриттю їх здібностей, підвищувати особисту зацікавленість у кінцевих результатах виробництва, формувати біля себе групу однодумців.

Іншими словами, відбувається рішучий зсув акцентів в управлінні з технологічних і технократичних підходів на розвиток інтелектуального потенціалу робітника, на управління поведінкою людини в організації й формування ефективного мотиваційного середовища. Цей напрямок передбачає глибокі

організаційні зміни управлінських структур. Змінюється характер зв'язків: акцент припадає не тільки на компаньйонів та внутрішні ланцюги, але й на пріоритетність зв'язків зі споживачем.

Вибудовуючи систему культурного менеджменту, ми повинні завжди пам'ятати слова Григорія Сковороди: «Не вчи яблунку родити яблука – вже сама природа її навчила, лише загороди від свиней, зніми гусинь і зрж сухі гілки» [15, 48]. Тоді й отримаємо щедрий урожай. Це повною мірою стосується і культури.

Отже, резюмуючи викладене зазначимо, що на сучасному етапі розвитку управлінської думки в Україні відчувається потреба у більш гнучкій та ефективній системі управління. Реалізація цієї потреби пов'язана з усвідомленням великої важливості «організаційної культури» як інтегруючої характеристики нової концепції менеджменту. Така культура спирається на розвиток інтеграційних процесів в управлінській діяльності і визначається в загальному вигляді як комплекс взаємозалежних норм, цінностей, які поділяються більшістю персоналу, що працює в організації.

Дослідження культурних особливостей управління дозволяють дійти висновку про складність проблем урахування особливостей організаційної поведінки. Знання особливостей національних культур дозволяє менеджерам створювати найбільш комфортні умови роботи для співробітників і підвищує ефективність діяльності організації.

Використання наукового знання для ухвалення обміркованих і збалансованих управлінських рішень, що ведуть до формування стабільного і здібного до розвитку на їхній основі суспільства, має спиратися на громадянське волевиявлення, демократичні інститути і гуманістичні цінності. Результатом такої єдності має стати здійснення ціннісно-світоглядної рефлексії і оцінки наслідків соціально-значущих менеджерських рішень, що, у свою чергу, гарантує існування суспільства, побудованого на знаннях. Формування єдиного освітнього простору не тільки Європи, але і світової спільноти у цілому, стає також необхідною передумовою існування такого суспільства.

Подальшого розгляду потребує питання, пов'язане із розвитком соціокультурних детермінантів управління з оглядом на процеси глобалізації, які відбуваються в світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шавкун І.Г. Філософія менеджменту / Шавкун І.Г. – Запоріжжя: ТандемАртСтудія, 2007. – 261 с.
2. Глосарій [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_find.cgi
3. Субботина І.В. Проблема прийняття управленческих рішень в контексте культури інформаційного общества : дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / І.В. Субботина. – Тверь, 2005. – 181 с.
4. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство / Шейн Э.Х. – СПб.: Питер, 2002. – 265 с.
5. Drucker P. F. Post-capitalist society / Drucker P. F. – HarperBusiness: New York, 1993. – 232 p.
6. Дяченко Т.О. Загальні підходи при впровадженні змін організаційної культури / Т.О. Дяченко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 8 (99). – С. 116–119.
7. Городяненко В. Г. Соціологія. Підручник / Городяненко В. Г. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2003. – 368 с.
8. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations / Hofstede G. - 2 ed. Ed. - Thousand Oaks, CA: Sage, 2001. – 358 p.
9. Noe R.A. Human resource management: gaining a competitive advantage / R.A. Noe. - The McGraw-Hill Companies, Inc., 2000. - 637 p.

10. Moghaddam, F.M. Multiculturalism and intergroup relations: psychological implications for democracy in global context / F.M. Moghaddam. - American Psychological Association. - Washington, DC, 2008. - 207 p.
11. Hunsen, CD. Review of Cross-Cultural Research on Human Resource Development / CD. Hunsen, A.K. Brooks // Human Resource Development Quarterly. - Vol. 5. No. 1. Spring 1994. - P. 55-74.
12. Эдвард Холл – великий дедушка НЛП [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.timesaver.ru/articles/a1231.php>
13. Lewis R. Cases in Hospitality Marketing and Management / Lewis R. - 2nd Ed. - London: John Wiley & Sons, Inc., 1997 - 504 p.
14. Triandis H., McCusker C. Hui C. Multimethod Probes of Individualism and Collectivism / Triandis H., McCusker C. Hui C. // Journal of Personality and Social Psychology. - V. 59. № 5. 1990. - P.106-120.
15. Ушкалов Л. До історії укр. барокового «фігуратизму»: «символічний світ» Григорія Сковороди / Ушкалов Л. // Діалог культур. Св. Письмо в укр. пам'ятках. — К., 1999. — 312 с.

УДК: 177.8

А.В. МИРОНОВ

МОРАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО ОДИНОЧЕСТВА

Миронов Андрей Владимирович – доцент, Севастопольского национального университета, кандидат философских наук

У статті розглядається коротка історія виникнення моралі й зміна її суспільної ролі. Вона виступає як інститут скріплення й руйнування відносин особистості й суспільства. Автор показує залежність розвитку інституту моралі від можливостей особистого вибору людини, що веде або до суспільної солідарності, або до самотності.

Ключові слова: мораль, колективне існування, солідарність, соціальне взаємодіяння, конфлікт, група, відповідальність, справедливість, індивідуальний, суспільні ідеали, розчарування, песимізм, маргіналізм.

В статье рассматривается краткая история возникновения морали и изменение ее общественной роли. Она выступает как институт скрепления и разрушения отношений личности и общества. Автор показывает зависимость развития института морали от возможностей личного выбора человека, который ведет либо к общественной солидарности, либо к одиночеству.

Ключевые слова: мораль, коллективное существование, солидарность, социальное взаимодействие, конфликт, группа, ответственность, справедливость, индивидуальное, общественные идеалы, разочарование, пессимизм, маргинализм.

In the article the short story of moral beginnings and its social role's change is considered. It acts as institute of fastening and destruction of society's and personality's relations. Author shows dependence of moral institute development from personal human selection facilities, which leads to social solidarity, or to solitude.

Keywords: morality, collective existence, solidarity, social interaction, conflict, group, responsibility, justice, individual, social ideals, disappointment, pessimism, marginalism

© А.В. Миронов, 2011

Мораль как форма общественного сознания является скрепляющим основанием коллективного существования. Деятельное участие, направленное на совершенствование системы взаимоотношений, позволяет гражданам решать вопросы социальной справедливости, бороться с недостойными проявлениями, контролировать деятельность государственных органов, выполнение законов, степень гуманности ценностей, значимых для большинства. Принципы солидарности, ответственности, патриотизма оказываются формальными понятиями, если не наполняются личной позицией, направленной ко всеобщему благу. Пересечение индивидуальных и общественных интересов создает платформу позитивного сотрудничества, нетерпимости к социальному злу, разрушающему атмосферу единства.

Социальное взаимодействие имеет два ракурса – позитивное и негативное. Первое придает оптимизм, вдохновение, энергию в преодолении

недостатков, силы для сопротивления антиобщественным проявлениям. Второе порождает нигилизм, чувства безнадежности, разочарования, замкнутости. Причиной подобной ситуации являются внутренние противоречия системы: расхождение реального и декларируемого, неравенство перед законом, определяемое материальными возможностями гражданина, использование социального и профессионального статуса, исходя из эгоистических стремлений, несоблюдение общепринятых норм лицами, представляющими государство и его институты. Моральный компонент социального существования оказывается ущемлен, дискредитирован в глазах индивида, нарушается внутренняя связь человека и гражданина.

Отстраненность от социальной среды расстраивает коммуникацию с членами сообщества, тем самым, обесценивая идеи, принципы, идеалы, которые должны формировать нравственное состояние.

Личностное одиночество можно рассматривать через призму расхождения моральных взглядов, утверждаемых духовной традицией, преобладающей в обществе и безнравственными тенденциями на уровне властных структур, элит, политических партий, с которыми приходится сталкиваться в обыденной жизни.

Данная проблема охватывает широкий круг вопросов: политической ответственности, консолидации граждан, правовой культуры, этических кодексов профессиональных корпораций, честности средств массовой информации, личной порядочности руководителей всех уровней, гармоничного воспитания и многих других.

Автор ставит своей задачей продемонстрировать истоки конфликта личности с обществом, результатом которого становится устойчивое чувство социального одиночества. Моральные противоречия девальвируют контакты - как уже исторически сложившиеся, так и возникающие в процессе освоения мира. Выявление причин социального нигилизма, маргинализма, сознательной изоляции от общества позволяет понять суть препятствий на пути к более гуманной фазе цивилизованного развития, вовлечению граждан в конструктивное социальное участие.

Данные этнографических исследований позволяют сделать вывод о главном направлении формирующихся нравов на раннем этапе истории человечества. Оно связано с объединением соплеменников в абсолютное целое, созданием группы, противостоящей враждебному миру. Принципы поведения позволяют действовать в формате «свой-чужой», отделяя лишних, которые не имеют права на средства выживания. Моральной доминантой становится следование уже сложившимся обычаям, то есть, проверенным предыдущими поколениями и создание новых, приемлемых для большинства членов коллектива. «Группа нацелена на то, чтобы получить от определенной среды то, что необходимо для поддержания своего существования. В этом процессе активно участвуют все члены группы, которые находятся в тесном сотрудничестве и разделяют общие обычаи... Вне группы жизнь человека находится в опасности, потому что в таком случае он является чужаком, а чужой равносителен врагу» [4. 22]. Общая цель, территория, язык, нравы, религиозные культы консолидируют в сообщество, где сам по себе человек не представляет ценности, а только как часть коллектива. Его чувства, эмоции переживания должны совпадать по определению с атмосферой «своих», быть адекватными принятому. Иначе возникает разрыв, зазор, который выделяет конкретное индивида, создавая ситуацию непонимания, чуждости, равносильную или предательству, или враждебности.

Постоянные опасности требуют максимальной формы сплоченности. Природные катаклизмы, противники из других племен, злые духи - это угрозы, которые подстерегают каждого, кто не соответствует запретам и правилам. Индивид несет ответственность за всех, как все несут

ответственность за него. Причина конфликта будет, скорее, несущественной, обстоятельства произошедшего - случайными, легитимность содеянного - очевидной. Член племени четко знал, на чьей стороне он должен выступать. Собственные представления не играли определяющей роли, не учитывались при выборе поступков. Основной вопрос, представлявший значимость для него: выполнил ли он свои обязанности по отношению к сородичу. Отказ следовать четкой схеме поведения определял дальнейшее существование, удаление из системы, что могло приравняться к смерти. Война - атрибут жизни каждого в этот исторический период. Победа возможна только при условии взаимного доверия друг к другу, уверенности в поддержке со стороны соплеменников. Ее добиваются вместе и вместе разделяют ее плоды, в обратном случае - вместе несут тяжести поражения. Невозможно отстраниться от соучастия, иначе последуют обвинения в трусости, что признается на уровне группы личностным пороком и понимается как зло по отношению ко всем. Таким образом, начинает формироваться свод моральных качеств: «Добродетелями считались доброта, отзывчивость, воровство у другого племени и убийство врага, грехами - воровство у соплеменников, нарушение соглашения и табу, трусость» [4, 31]. Однозначная привязанность друг к другу не дает возможностей обособления, индивид встроен в общий процесс деятельности, где сбалансировано распределены функции, интересы и цели.

Сознание человека кровнородственного периода не разделяло мораль и религию как различные формы своего бытия. Признание одного определяло признание и второго. Сакрализация нравов гарантирует их выполнение, от себе подобных что-то можно утаить, но сверхъестественные силы обладают информацией обо всех поступках индивида. Возникает идея воздаяния: соблюдение правил - награда, нарушение - наказание. Человек боится злых духов так же, как и своих земных врагов, следовательно, бороться и противостоять им можно только вместе со всеми. Один не в состоянии справиться со столь могущественной силой, он принимает взаимные обязанности, которые можно приравнять к обоюдному контролю. У многих народностей Верховное Божество - Отец, а член племени - его дети. Поэтому внутри сообщества связь братьев, коммуникация предусматривает и совместную жизнь в потустороннем мире. «Когда ребенок становится членом общины, то в момент посвящения ему открывается великая коллективная сила. Он отказывается от своей индивидуальности, чтобы стать членом этой общины... которая сопричастна... духу и отождествляется с животным миром через свой тотем» [6, 28]. Попытка изоляции может толковаться как болезнь, проклятие, уродство. Если подобное встречается в природе, то возможен перенос и на общественные отношения. Замкнутость на себя - кара, не позволяющая

разделить общую радость, несчастья, заботы, потребности. Возникает институт изгойства как способ защититься от угроз, опасных для всех остальных. Нарушивший общие принципы или демонстрирующий пренебрежение ими насильственно удаляется из сообщества. Вынужденное одиночество – следствие аморальности, разрушение общепринятого, тождественного социальной патологии. Оно воспринимается соплеменниками как проклятие, смерть при жизни. Таким образом, формирующийся социум начинает выделять приоритеты совместного существования.

Дилемма «свой-чужой» трансформируется в противоположные понятия «свобода-рабство», которые являются центральными ориентирами гражданского сознания. Моральные чувства концентрируются в реализации патриотизма: каждый свободный грек должен воспитывать в себе качества, способные принести пользу всем, помочь процветанию города, государства. «Чужие» - внешние враги, в случае победы лишают свободы как высшей ценности жизни, а внутренние враги вносят разлад и противоречия, что способствует упадку и угрозе чужеродной экспансии. Развитие гражданских институтов – выборной системы, политической деятельности, законотворчества, контроля за выполнением обязанностей инициирует постоянное совместное пребывание, вовлеченность в общественные мероприятия, тем самым устраняет саму возможность ощущения социального одиночества. Общие победы и поражения, общие радости и беды, общие цели определяют основные добродетели и пороки: почитание старших, бескорыстие, справедливость, ответственность, с одной стороны, предательство, жадность, непомерное тщеславие, зависть, трусость - с другой. Полнота и значимость общения обусловлены поступками человека, в них он реализует свою сущность. Поэтому выполнение моральных обязательств является необходимостью, продиктованной разумом. «Поскольку, как мы видим, всякое государство представляет собой своего рода общение, всякое же общение организуется ради какого-либо блага..., больше других и к высшему из всех благ стремится то общение, которое наиболее важно из всех и обнимает собой все остальные общения. Это общение и называется государством или общением политическим» [1, 376]. И в «Государстве» Платона, и в «Политике» Аристотеля прослеживается тенденция общественной целостности, достигаемой контролем за личностными проявлениями. Человек не должен оставаться один, выпадать из поля зрения надзирающих соотечественников. Несовершенство разума, на который полагается гражданин, может привести его к тяжелым последствиям: отказу от общепринятых ценностей, неправильно понятому интересу. Свое навсегда остается частью коллектива, не выпадает из среды соотечественников, имеет четкие поведенческие ориентиры.

Период Средних веков в Европе определяется главенством христианской церкви и все мораль-

ные принципы исходят из ее учения. Братство по вере не зависит от политической конъюнктуры, форм правления, влаждующих особ. Следование Божественным заповедям позволяет опираться при выборе конкретных действий, снять сомнения, сложности тех или иных поступков. Греховность разрушает единство церкви, а потакание порокам ведет к изоляции, изгнанию из религиозной общины. Верующий вправе требовать соблюдения правил, считая себя ответственным за другого перед Всевышним. Христианская мораль формулирует основные тезисы коммуникации: добродетель порождает согласие, порок – раздор, обособленность между индивидами. Смирение уравнивает, снимает барьеры, раскрывает возможности бескорыстно любить друг друга. Гордыня разрывая узлы, стимулирует ложную самостоятельность, превосходство. Стыд, раскаяние, ощущаемые в процессе общения, сподвигают к нравственному развитию, то есть, должностованию перед Богом и людьми сливаются воедино. Человек, преодолевая себялюбие, утверждает себя частью христианского мира. Сословность добавляла свои особенности: в рамках цеха, общины, рыцарского союза, монашеского ордена регламентируются малейшие нюансы отношений, затрагивающих все сферы существования личности. Чтобы чувствовать себя комфортно, не испытывать нареканий, предписывается их строгое и обязательное выполнение. Материальные максимы выполняют свою задачу, поддерживая сообщество, предлагая сбалансированность прав и обязанностей, в противном случае, лишая большинство покровительства правителей и церкви.

Новое время коренным образом переустраивает систему взаимоотношений в обществе. Хозяйственное участие меняет статус чужака, так как конкуренция и соперничество безотносительны национальности и веры. Обогащение, преуспевание становятся критерием избранности, уважения, социального признания. Ритм жизни возрастает, чаще возникают ситуации, требующие от индивида нестандартных решений. Стремление к успеху освобождает человека от ряда условностей. Ограждение себя от излишнего давления со стороны окружающих становится возможным благодаря позитивной свободе: право на обогащение, место жительства, собственное мнение, выбор деятельности. Распоряжение собственной судьбой и вариативность поступков изменяют ценностные установки. Коллективность в лице государства и общества должны обеспечить комфорт и благополучие, безопасность и удовольствие. Прагматическая позиция относительно других осуществляется даже принципом «войны против всех». Рассчитывать можно только на себя, свои силы, знания, энергию и при этом бороться с другими. Подозрительность оправдывается универсальным афоризмом «человек человеку - волк». Этические построения Ф. Бэкона, П. Гассенди, Т. Гоббса пытаются примирить сограждан, убеждая в том, что одинокое атомарное существование носит

больше опасности и угроз. Компромисс между индивидуальными проявлениями и интересами социума базируется на рациональных доводах, понятных каждому здравомыслящему субъекту.

Ослабление экономической зависимости предоставляет личности более широкий ракурс для самопредъявления и самореализации. Дилемма «свой-чужой» меняется на «я-мы». Коллективная мораль утрачивает прежние способы давления, постепенно уменьшается степень ее воздействия. Индивидуальные моральные представления обретают право идти вразрез с общепринятыми представлениями, отстаивая собственное видение личности. «Я» индивидуальное не желает подчиняться «Я» социальному, возникает моральный конфликт, одним из путей разрешения которого становится социальное одиночество. Попытка сформулировать уникальную моральную систему, значимую для одного, отдельно взятого индивида, начинается со взаимных претензий, обвинений в формальности и лицемерии, равнодушии, злоупотреблениях, нарушении нравственных принципов. Проблема одиночества в утрате «своих» и обращении большинства в категорию «чужих». Разочаровавшись в конкретных лицах, их поведении, образе жизни (к тому же если они олицетворяют власть, государство, общепризнанный успех) индивид переносит свое разочарование и на моральные установки, господствующие в обществе. Участие в социальных процессах утрачивает смысл (зачем следовать «чужому»). Выработывая свои положения и оценки, гражданин удаляется из социального пространства, как чужеродного. Он не готов тратить время, силы, энергию, интеллектуальные способности на то, что больше не является для него значимым. Изолированный от общества или не принимающий достаточного участия в его усилиях, человек страдает от подобного заболевания, называемого скукой, когда изоляция продолжается долго... обнаруживаются характерные психические расстройства» [2, 112].

Переходные эпохи, период спада после «исторического взрыва», «безвременье» отмечены склонностью к автономному существованию. В качестве примера можно привести императорский Рим времен упадка, Францию времен Реставрации монархии, постсоветское пространство в 90-е годы XX века. Общей чертой стала утрата объединяющей идеи, усиленная расколом территорий, внутренними войнами, отказом от прежних абсолютных ценностей. Общественные идеалы, считавшиеся незыблемыми, были дискредитированы или опровергались новыми идеологиями. В такой ситуации индивид вынужден самостоятельно выстраивать поведенческие ориентиры, руководствуясь, как правило, эгоистическими соображениями. Причину можно обозначить как потерю великих целей, возвышающих человека в собственных глазах. Стирание грани высокого и низкого, низведение до примитивного уровня нивелирует моральные обязательства личности перед сообществом и, как следствие, предлагает

маргинальные варианты жизни: социальный нигилизм, преступление, телесные пресыщения, криминальное обогащение, деструктивность относительно институтов власти, эпатаж. Разочарование во всех и во всем формирует атмосферу пессимизма и безнадежности. Функция стыда как основа морали, неспособна противодействовать подобным настроениям и проявлениям, так как значимость общественного мнения и уважение к нему подорвано чередой явных и мнимых действий. Истоки такого поведения лежат в тех обстоятельствах, в которых личность формировалась. Это и обстановка в семье, несформировавшиеся контакты с ближайшим окружением, конфликты с ним, перенос нарастающих настроений протеста с ближайшего окружения на людей в целом» [3, 194]. Осуждая чужие слабости и проступки, возводя подобное в особую миссию, индивид впадает в безудержный эгоцентризм и воспринимает моральные ценности общества, как к нему не относящиеся или проникается отвращением к самому себе и впадает в отчаяние, в этом случае моральные предписания перестают действовать, так как утрачиваются стимулы развития и совершенствования.

Показателем социального одиночества можно считать цинизм. Пренебрежение нормами общественной морали – результат разрыва связей индивида и сообщества, выпадение из устойчивой системы отношений. Она раскрывается через презрение к идеям, установкам, традиционным институтам: семье, церкви, государству. Демонстрация превосходства должна подчеркнуть собственную избранность. Соучастие в социальных акциях считается ниже своего достоинства. Нормативность поступков исходит из разделения «я» и «все остальные», которые не заслуживают внимания, уважения, не представляют ценности. Происходит негативное самоутверждение, возможное в случае обособленности, изоляционизма. Невнимание одного человека к другому порождает игнорирование целого пространства, к которому они причастны. Равнодушие становится позицией: все, что не имеет отношения к интересу одного, – не существует для другого.

Если истолковывать мораль как конвенцию, то формат соглашения освобождает индивида от ряда обязанностей и дальнейшего сотрудничества. Одиночество – непричастность к позорному, имеющему место в социальной системе. Личность отгораживается от безнравственности, выражает несогласие своим устранением от участия в делах власти, партии, организации, нарушающей моральные требования. Что особенно важно: несоблюдение очевидно и расходится с декларируемыми положениями. Фальшь и лицемерие дискредитируют социальное, нейтрализуя индивидуальные инициативы, направленные на достижение общих целей. Частная собственность, имущественное неравенство, клановая выгода создают барьер между гражданином и социальной системой. Моральные доминанты

переходят в сферу личного осмысления. Как выход. Недоверие к индивидуальному гражданскому акту со стороны общества переходит во враждебность. «Общество само создает отклоняющихся субъектов, потому что они нужны ему для укрепления солидарности прочих членов – в качестве отрицательного примера» [8, 203].

Но увеличение числа «аутсайдеров» может представлять угрозу для функционирования механизма социальных связей. Давление на личность, замкнутую для социального воздействия, создает благоприятную почву деятельности радикальных образований националистического, религиозного, экстремистского толка. В обществе возможна смена моральной ориентации. Мизантропия, человеконенавистничество, деструктивность, жестокость могут стать приоритетными ценностями. Чувство заброшенности порождает ответную реакцию формирования параллельной сферы существования, действующей в латентном пространстве, со своей иерархией, по своим обычаям. Неформальные структуры противопоставляют собственные принципы морального характера общепринятым, тем самым, расширяя пропасть между социальным миром и личностью, переводя ее в состояние общественного одиночества.

В условиях жесткого коллективного существования личность не имеет возможности реализовать свое отношение к происходящим событиям, моральные предписания диктуют строгое выполнение правил, так как условия

выживания напрямую зависят от их соблюдения. По мере расширения свободы личности независимая позиция относительно социального окружения приобретает легитимность в глазах окружающих. Оппозиция к декларируемым требованиям становится морально обоснованной, исходящей из индивидуального мировоззрения, житейского опыта, духовного развития. Социальное одиночество совпадает с моральным одиночеством в точке критики и неприемлемости нравственной ситуации общества. Дистанция увеличивается за счет формализации моральных принципов, расхождения теории и практики, нарушения властью основополагающих положений социальной справедливости. Индивидуальные представления о должном, ценностях, идеалах становятся основанием сопричастности общественно значимого. Либеральная демократия, предоставившая гражданину право на самоопределение, одновременно сформировала истоки морального релятивизма как основы самоизоляции. Отсутствие универсальных общественных идей инициирует самостоятельную нравственную чувствования. Социальные дефекты, попрание нравственных норм людьми должны являть пример их соблюдения, коррупция, соперничество и конкуренция в политической сфере, неумеренное потребление и утверждение данного принципа как единственного критерия успеха склоняют личность к отчуждению, замкнутости, альтернативному моральному творчеству, что не способствует созданию эффективного гражданского общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. / Аристотель. Том 4. – Москва: изд-во Мысль, 1984. – 830 с.
2. Бергсон Анри. Два источника морали и религии. / А. Бергсон. – Москва: изд-во Кокон, 1994. – 384 с.
3. Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика. Поведение. Ответственность. / Н.П. Дубинин, И.И. Карпец, В.Н. Кудрявцев. – Москва: изд-во политической литературы, 1982. – 325 с.
4. Дэйви М. Эволюция войн. / М. Дэйви. – Москва: Центрполиграф, 2009. – 382 с.
5. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. / Э. Дюркгейм. – Москва: изд-во Мысль, 1994. – 399 с.
6. Мень А. Протоиерей. История религии. В поисках пути истины и жизни. / Протоиерей А. Мень. Т. 2. Магизм и единобожие. – Москва: изд-во Советско-Британского совместного предприятия Слово, 1991. – 462 с.
7. Паульсен Ф. Основы этики. / Ф. Паульсен. – Москва: изд-во М.Н. Прокоповича, 1906. – 317 с.
8. Скрипник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры. / А.П. Скрипник. – Москва: изд-во политической литературы, 1992. – 351 с.

УДК 316.334.2: 336.7

Г.О. ПЕРЕВЯЗКА

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ГРОШОВОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОСТІ

Перевязка Ганна Олександрівна - магістрантка кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

Стаття присвячена аналізу характерних показників, які відображають сучасну соціальну цінність грошей. Висувається ідея, що в інформаційному суспільстві гроші стають своєрідним інструментом суспільної взаємодії людей через комунікацію.

Ключові слова: грошова культура, соціальна цінність, універсализм, економизм.

Статья посвящена анализу характерных показателей, которые отображают современную социальную ценность денег. Выдвигается идея, что в информационном обществе деньги становятся своеобразным инструментом общественного взаимодействия людей через коммуникацию.

Ключевые слова: денежная культура, социальная ценность, универсализм, экономизм.

The article is devoted to the analysis of characteristic indicators, which display the modern social value of money. The idea is put forward, that in informative society money become the original instrument of public co-operation of people through communication.

Keywords: money culture, social value, universalism, economism.

© Г. О. Перевязка, 2011

У сучасному глобалізуючому світі гроші перетворилися на потужне джерело формування стереотипів у повсякденній свідомості про статусну ієрархізацію й соціальні ролі, що впливають на все розмаїття форм соціальної поведінки. Гроші впливають на формування моральних цінностей, перетворюючись у мотиватор активної соціально-економічної діяльності.

Продовження зв'язку, тобто дій і реакцій більшості індивідів у суспільстві забезпечують гроші. Вони можуть змінювати бажання й почуття, перетворювати морально блага в морально неспроможне, виродливе – у прекрасне, світ – у насильство. Або так само відновлювати підстави для об'єднання щоразу, коли відбувається роз'єднання, так якби вони мали алхімічні властивості. Остання загадка грошей з'являється тоді, коли ми розглядаємо їх як інструмент або засіб усіх цих операцій, включаючи обмін. У цьому полягають магія грошей і їх влада над усім іншим.

Обраній темі присвячено безліч публікацій, в яких на основі різних наук (економіки, психології, культурології, соціології) розглядаються особливості грошей та монетарної культури. Проблемні аспекти грошей висвітлюються в працях українських та закордонних дослідників. Зокрема, для визначення теоретико-методологічної бази дослідження грошової культури важливими є теорії грошей у класичній та сучасній соціології. К. Поланьї, Ф. Бродель та С. Московічі визначали гроші як універсальну міру всіх речей і засіб досягнення всіх цілей. М. Маклюєн та Ю. Хабермас розкривали сутність грошей на основі соціальної комунікації. К. Маркс називав гроші «загальним еквівалентом товарів», визначив функції грошей. Г. Зіммель аналізував те, як гроші стають універсальним посередником у світі сучасної культури. М. Вебер визначив ситуації, коли гроші використовуються не тільки як засіб обміну, але й з метою соціального престижу. Сучасні дослідники такі, як: С.Б. Абрамова, Ю.А. Васильчук, В.В. Гончаров, Н.Н. Зарубіна, М.С. Шкребець розглядають гроші як соціальну цінність, пов'язану з комунікацією, глобалізацією та трансформацією, виявляючи їх методологічну сторону та функціональність як сьогоденні, так і в постсучасному суспільстві.

Метою статті є визначення характеристик, які відображають соціальні аспекти грошової культури.

Культура різних епох впливає на зміну грошей у суспільстві. На роль і місце грошей у сучасному суспільстві вплинули характерні йому показники, які відображають соціальну цінність грошей на цей час.

Сьогодні відбувається активне руйнування

традиційних емоційних зв'язків між людьми, розростається відчуження. І гроші рятують від будь-яких залежностей, але яскраво демонструють, як усе купується шляхом щиросердного й духовного спустошення, втрати почуття споріднення, любові й дружельюбності [9, с.153]. Зараз, коли матеріальні цінності перебувають по «значимості» на одному з перших місць, то нова дійсна духовність змогла б стати альтернативою грошовому фетишизму, що зміцнився в пострадянський період, що занурює наше суспільство в «монетарне» уявлення про світ. Саме монетарне мислення сприяє грошовому накопиченню. Воно є одним з багатьох соціальних показників, яке визначає місце грошей у світовому суспільстві.

Тобто можна говорити про абсолютний ціннісний статус грошей в організації, ієрархізації й регулюванні суспільного життя. Г. Зіммель говорить про те, що гроші як інструмент, легко перетворюються на самоціль, зводячи справжні цінності до рівня засобів [4, с.17]. Тому на сьогодні «накопичення» грошей служить людині засобом задоволення її матеріальних потреб, воно стає метою життя [6, с.282]. Саме гроші визначають усю міць сучасного життя і її складність.

Складність життя, безумовно, пов'язана з традиціями, які збереглися більшою мірою там, де недавно почалося економічне зростання, незважаючи на зміну структури цінностей у молоді. Як правило, природа традицій пов'язана із системою самозбереження, що вироблялася у народі протягом тривалого часу, що й відбилася в їхньому менталітеті. Підвищений інтерес до нагромадження грошей, часто в їхньому золотому еквіваленті, зберігся в євреїв, багато століть змушених думати «про чорний день». Схильні ховати гроші білоруси, оскільки вся історія їхньої країни відрізняється нестабільністю. Не було війни, яка б не пройшла по їхній території. У росіян – від бурлака до купця – у цілому легке відношення до грошей, яких ніколи не було багато і їх могли в будь-який момент відібрати [3, с.55].

Як бачимо, у різних країнах особливе ставлення до грошей, їх витрат та нагромадження. Для деяких держав вони залишаються головною метою, а для інших вони не більше, ніж економічна річ. Але там, де гроші головна життєва мета, можна говорити про другу особливість грошової культури сучасності. А саме про те, що прагнення заволодіти грошима змушує людей вдаватися до девіаційної поведінки, насамперед, підштовхує людей на обман, заздрість, крадіжки й інші злочини.

Будучи абсолютним засобом, гроші стають і абсолютною метою, позбавляючи всі інші цілі

їх самостійної цінності й значимості. Тобто в сучасному суспільстві домінують цілераціональні дії – наступний показник, – де завдяки грошам і з їх допомогою кожен прагне досягти конкретної цілі. З абстракції обміну вони стають самостійною цінністю, універсальною метою.

Також важливим показником монетарної сучасності є економізм, де гроші, потрібні для економічного зростання, а соціальна ієрархія будується на основі економічних ознак, де головними є кількісні показники. Оскільки за гроші стає можливим купити все, вони поступово починають виступати в якості символу всіх можливостей і гідностей особистості, а також універсального критерію її ефективності й заможності. Т. Веблен відзначав: «Володіння багатством, яке спочатку цінувалося просто як свідчення виявлених здатностей, само по собі стає в уявленні людей похвальною справою. Саме багатство тепер почесно, оскільки воно наділяє пошаною свого власника» [5, с.15].

Гроші, як економічний показник, створили іншу значну особливість сьогодення – масове виробництво, яке призвело до появи масовості в культурі сучасного суспільства. Масова культура та виробництво вплинули на особливості статусних соціальних відмінностей, з точки зору культурних стилів життя; масове виробництво сприяло вирівнюванню, демократизації поведінки і смаку. На сьогодні престижні предмети культури стають доступними на масовому ринку, тому складно провести кордони між світом мистецтва та ринком споживацьких товарів. Зараз соціальний характер грошей зростає. Тому їх розвиток – елемент глибокої культурної зміни, нова грошова форма культури.

У сучасності відношення до грошей складається під впливом різноспрямованих тенденцій: по-перше, сприйняття грошей як абстрактної цінності; по-друге, гроші як засіб експлуатації й нерівності, яку треба зжити; по-третє, грошові відносини в центрі соціальних відносин, соціальних зв'язків і пріоритетів. Взаємодія цих тенденцій визначає особливий тип грошової культури, де відбулася підміна критеріїв, коли коштовністю вважається те, що є популярним, а «диктат популярності – це диктат грошей» [8, с.398].

Відтепер гроші є не просто засобом досягнення конкретних благ, а «справжнім «мірилом усіх речей» – лише успіх у грошовим вираженні являє собою вірний знак і правоти, і справедливості, і розуму, і чесноти й порятунку душі» [7, с.158]. З цього приводу Ф. Бродель казав: «Головне – гроші, вони – пружина всього. Той, у кого вони є, може задовольнити будь-які свої потреби й примхи. А в кого немає грошей, у того нічого немає. У маленькому гаманці укладене – у вигляді можливості – геть усе» [2, с.186].

Але не тільки негативні перетворення у світі здатні здійснювати гроші. Вони настільки міцно увійшли в наше повсякденне життя, що ми не бачимо в них нічого незвичайного. А тим часом це одне із чудових винаходів людини. Оскільки вони сприймаються як засіб звільнення (свобода) та розвитку (прогрес), завдяки чому людина може більше собі дозволити, відштовхуючись від власного вибору.

Також існують інші (за методом визначення) показники, які відображають соціальну цінність грошей у суспільстві. В епоху модерну гроші по-різному сприймаються та впливають на індивідів. Яскраво виражені відмінності грошової культури існують між різними віковими, гендерними, освітніми, поколінськими групами суспільства та групами з різним рівнем доходу.

Характер соціальної цінності грошей багато в чому визначається саме приналежністю до певної поколінської групи. У членів однієї родини різні погляди на життєві цінності, оптимальний спосіб життя. Відбувається руйнування єдиного ціннісного простору родини, визначальним є приналежність людини до покоління, а сімейні традиції відходять на інший план [1, с.38]. Ставлення до грошей різне й за гендерними показниками. Жінки піддані настирливим ідеям і фантазіям щодо грошей. Відчувають фрустрацію із приводу їх відсутності, заздрість до тих, хто їх має, частіше витрачають гроші в стані депресії (аутопсихотерапія), а також вірять, що заробіток залежить від зусиль і здатностей. Чоловіки надають грошам підвищену цінність (змагання). У них більша компетентність в обігу із грошми, схильність до ризику з метою їх придбання. Тобто ми бачимо, що гроші здатні створювати індивідуальний тип грошової особистості.

Вивчення специфіки економічної діяльності людей, що належать до різних поколінських та гендерних груп, чия фінансова й культурна поведінка і свідомість формувалися в різних соціальних і економічних умовах, дозволили проаналізувати грошову культуру модерну належним чином.

Таким чином, треба сказати, що сучасна грошова культура має багато характерних особливостей та власних показників, які створюють «модернову» свідомість і навіть девіаційну поведінку у людей. Модернові гроші актуалізували не лише зміни в світі речей і в світі людей, у внутрішньому світі людини, її інтересах, ідеалах і прагненнях, моральних критеріях. Вони сприяли появі соціальних показників у сучасній грошовій культурі таких, як: свобода та прогрес, відкрита соціальна стратифікація, економізм, масова культура та виробництво, універсалізм, які суттєво змінили систему людських цінностей, поставивши гроші в її центр, як соціокультурну цінність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова С.Б. Деньги как социальная ценность: поколенческий срез проблемы / С.Б. Абрамова // Социологические исследования. – 2006 – №7. – С. 37-41.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV—XVIII вв. В 2-х томах / Ф. Бродель; [пер. с французского А. Е. Куббелли]. – М.: Прогресс, 1988. – Т. 2. Игры обмена, 1988. – 611 с.

3. Дейнека О.С. Экономическая психология. Учеб. пособие. / О.С. Дейнека. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. – 160 с.
4. Зарубина Н.Н. Деньги и культура богатства: перспективы социальной ответственности бизнеса в условиях глобализаций / Н.Н. Зарубина // Социологические исследования. – 2008. – №10. – С. 13-23.
5. Зарубина Н.Н. Деньги как социокультурный феномен: пределы функциональности / Н.Н. Зарубина // Социологические исследования. – 2005. – № 7. – С.13-21.
6. Маклюэн Г.М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г.М. Маклюэн; [пер. с англ. В. Николаева; Закл. ст. М. Ва-вилова]. — М.: «КАНОН-пресс-Ц», 2003. — 464 с.
7. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года; [пер. с нем. В.С. Магун] / К. Маркс. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», 2000. – 295 с.
8. Шкребець М.С. Особливості грошової культури пострадянських суспільств // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 396-399.
9. Шкребець М.С. Характерні риси грошової культури в українському суспільстві // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С.153.

УДК 316.334.22

В.О. ПШИЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНИЙ АСПЕКТ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН НА СУЧАСНОМУ РИНКУ ПРАЦІ

Пшиченко Вікторія Олегівна - магістрантка кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

В статті розглядається проблема соціально-етнічного аспекту трудових відносин на сучасному ринку праці в умовах поліетнічності населення України. Дедалі більшої актуальності в сфері міжнаціональних взаємин набувають питання, пов'язані з трудовою діяльністю представників різних національних меншин, а також сформовані у масовій свідомості стереотипи стосовно певних етнічних груп, розподіл трудових ресурсів національних меншин на ринку праці в умовах поліетнічності населення України.

Ключові слова: трудові відносини, етнічність, етнічний стереотип, ринок праці, поліетнічність, національність.

В статье рассматривается проблема социально-этнического аспекта трудовых отношений на современном рынке труда в условиях полиэтничности населения Украины. Все большую актуальность в сфере межнациональных отношений приобретают вопросы, связанные с трудовой деятельностью представителей различных национальных меньшинств, а также сложившиеся в массовом сознании стереотипы в отношении определенных этнических групп, распределение трудовых ресурсов национальных на рынке труда в условиях полиэтничности населения Украины.

Ключевые слова: трудовые отношения, этничность, этнический стереотип, рынок труда, полиэтничность, национальность.

In the article the problem of socio-ethnic aspect of labor relations in today's job market in multiculturalism population of Ukraine. More and more importance in international relations to the issues related with work of different national minorities and also the public mentality stereotypes about certain ethnic groups, sharing resources minority employment in the labor market in multiculturalism of Ukraine's population.

Keywords: labor relations, ethnicity, ethnic stereotypes, labor market, polyethnicity, nationality.

© В. О. Пшиченко, 2011

Реформування економіки України вимагає нового осмислення сутності економічних процесів та з'ясування особливостей їх проявів у сучасних умовах. Побудовані на різноманітних формах власності економічні відносини утворюють нове економічне середовище, в якому здійснюють свої професійні функції спеціалісти підприємства і на які вони повинні впливати. Економічні відносини, що охоплюють галузь праці, є неодмінною складовою економіки України. У той же час вони мають суттєві особливості у їх формуванні та реалізації, що пов'язано з визначальною роллю праці як фактора виробництва. У сьогоднішньому світі практично не існує етнічно однорідних країн. Дедалі більшою

актуальності в сфері міжнаціональних взаємин набувають питання, пов'язані з трудовою діяльністю представників різних національних меншин, а також сформовані у масовій свідомості стереотипи стосовно певних етнічних груп, не дають їм можливості у повній мірі реалізовувати свій потенціал.

Україна є поліетнічною державою. Проблеми регулювання соціально-етнічного розвитку, вироблення оптимальних моделей міжетнічної взаємодії, запобігання виникненню конфліктогенних ситуацій, функціонування етнічних меншин у різних сферах виробництва є вагомими для України. Окрему увагу потрібно звернути на розподіл трудових ресурсів,

формування трудових відносин національних меншин в умовах поліетнічності ринку праці.

Мета даної статті: дати характеристику соціально-етнічного аспекту трудових відносин в Україні. Головне завдання – охарактеризувати реалізацію трудових відносин в умовах поліетнічності ринку праці.

У 20-ті роки ХХ ст. професор індустріальної соціології Гарвардського університету Елтон Мейо розробив теорію людських стосунків на підставі досліджень на підприємствах електротехнічної фірми «Вестерн Електрик». Початок ХХІ століття характеризується поступовим відновленням інтересу до соціології праці. Новітні проблеми соціології праці досліджують Г. Завіновська, М. Лукашевич, Е. Лібанова, В. Осовський, В. Огаренко, Ж. Малахова та інші.

Не менше уваги приділялося і вивченню поняття етнічності. В Україні проблемами визначення терміну «етнічність», її виникненням і розвитком займалися такі вчені та етнологи як: Т. Єфременко, В. Котигоренко, І. Курас, А. Садохін, Ю. Хотяр, М. Тиводар та інші.

Емпіричний аналіз проблеми міжнаціональних відносин у контексті оцінки перспектив соціальних трансформацій потребує спеціальних методичних прийомів, які дозволяли б вимірювати рівень національної толерантності як глибинної психоемоційної основи міжнаціональної поведінки. Однією з таких методик є шкала «соціальної дистанції» Богардуса, яку застосувала при дослідженні національної, етнічної та расової толерантності, ізоляціонізму та ксенофобії в Україні Н. Паніна. Результати дослідження продемонстрували, що, по-перше, населення України характеризується низьким рівнем толерантності відносно практично всіх національностей, крім представників слов'янської групи; по-друге, аналіз структури національної дистанційованості засвідчив, що ставлення населення України до представників різних національностей у 2002 р. характеризувалося орієнтацією на національно-державну відокремленість. Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України 1995-2003 рр. показало, що у 2003 р. відчутно збільшився рівень соціального самопочуття представників усіх головних національних груп. Причому в українців та росіян він підвищився не надто суттєво, натомість у представників інших національностей – вельми відчутно.

Всі громадяни України, незалежно від своєї національної належності, віросповідання, походження, місця проживання, політичних переконань, культурної і мовної самоідентифікації, складають український народ, що зафіксовано в її Конституції та законах. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території нашої держави проживало 48,2 млн. осіб, з них 37,5 млн. українців (77,8%) та 10,9 млн. (22,2%) представників 130 інших національностей. Найчисельнішою серед національних спільнот країни є росіяни — 8,3 млн. осіб, або 17,3% всього населення. Найменш чисельними спільнотами в нашій державі є кримчаки (406 осіб), буряти

(391) та турки-месхетинці (336) [5, с. 258]. Комплексний статистичний аналіз матеріалів, отриманих у ході перепису, відображає взаємозв'язок і динаміку соціальних та етнічних показників, соціокультурні умови розвитку певного етносу.

Результати досліджень показують, що багато проблем у національних меншин з'являється у соціально-економічній сфері (зайнятість; соціальні служби; пенсійне забезпечення; власність; житлові умови; безпека життя; приватизація). Своє відображення поліетнічність здобула і в формуванні трудових відносин, які реалізуються на ринку праці, де прагнуть реалізувати свій трудовий потенціал національні меншини і де явно спостерігається дискримінація іноетнічного населення, яка проявляється в обмеженні доступу до окремих видів робіт і сфер зайнятості, оплати праці, умов праці.

Трудові відносини — це комплекс взаємовідносин між їхніми сторонами – найманими працівниками і роботодавцями, суб'єктами і органами сторін за участю держави (органів законодавчої та виконавчої влади) і місцевого самоврядування, що пов'язані з найманням, використанням, відтворенням робочої сили і спрямовані на забезпечення високого рівня та якості життя особистості колективів і суспільства в цілому [4, с.173].

Ці відносини охоплюють широке коло питань — від соціально-економічних аспектів майнових відносин до системи організаційно-економічних і правових інституцій, що пов'язані з колективними та індивідуальними переговорами, укладенням договорів та угод, визначенням умов і розмірів оплати праці, вирішенням трудових конфліктів, участю найманих працівників в управлінні виробництвом тощо [3,с.194]. Типи трудових відносин характеризують етичні, психологічні та правові форми взаємовідносин у процесі трудової діяльності. Важливу роль у формуванні типів трудових відносин відіграє пріоритетність конкретних принципів, їх комбінація у процесі вирішення проблем.

Основний принцип системи трудових відносин – законодавче забезпечення прав у соціально-трудої сфері, визначення об'єктів, суб'єктів, порядку їх взаємодії, охоплення сфер взаємодії суб'єктів, а також контроль за дотриманням цих прав. Предмети трудових відносин обумовлені такими основними блоками проблем: зайнятість, організація та ефективність праці, необхідність забезпечення економічного зростання, винагорода за працю, соціальний захист працівників.

Етнічна картина світу припускає існування спеціальних соціальних маркерів, покликаних диференціювати етнічні групи. Ці розпізнавальні маркери утворюються на різноманітній основі, включаючи фізичний вигляд, географічне положення, господарську спеціалізацію, релігію, мову й навіть одяг або їжу. Але всі разом або окремо вони вживаються для позначення індивіда як представника певної етнічної спільноти, тобто його етнічності. Етнічність – це складна система сформованих на історичній і

генетичній основі властивостей людини і етносів, що проявляються у мові, культурі, ментальності та стереотипах; сукупність характерних культурних рис етносів.

Дослідження, проведені автором, показали, що існують етнічні стереотипи відносно трудових відносин. Так як стереотипи є невід'ємною частиною людського життя, способом сприйняття реальності, то їхній прояв можна спостерігати і на ринку праці. Більшість опитаних респондентів, які взяли участь у дослідженні трудових відносин, проведеного автором в м. Дніпродзержинську в 2010 році, вибірка складала 115 респондентів віком від 18 до 54-ох років, зазначили, що мають бажання співпрацювати лише з представниками слов'янської нації – росіянами, українцями та білорусами. З представниками інших національностей респонденти в більшості випадків відзначили, що ніколи б не хотіли співпрацювати. Це свідчить про те, що існує наявність стереотипів у трудових відносинах, які реалізуються на ринку праці. Особливо вони проявляються до всіх національностей, які не входять до числа слов'янської групи. Домінування етнічних стереотипів у трудових відносинах блокує доступ усім національностям, крім слов'ян, до певних професій, високооплачуваних посад, кар'єрного росту, можливості отримувати гідну заробітну плату за виконану роботу та мати високий рівень життя. Найбільш стереотипи проявляються до всіх національностей, які не входять до числа слов'янської групи. Саме до представників таких національностей, як азербайджанці, грузини, китайці, татари, афро-американці, вірмени, цигани найбільш упереджене ставлення на ринку праці, вони найбільше зазнають дискримінації та утисків своїх прав з боку етнічного населення. Це свідчить про нетолерантність та етнічні стереотипи, наявні стосовно всіх національностей, крім росіян, українців та білорусів. Прояви нетолерантності (неприйнятності) стосовно будь-якої конкретної національності є окремим випадком прояву загальної національної ксенофобії (недовіра та підозрілість щодо усіх «чужих»).

Якщо хто-небудь нетолерантно ставиться до будь-якої конкретної національності, можна з великою часткою впевненості вважати, що він нетолерантно ставитиметься і до інших народностей, тих, кого він не зараховує до «своїх». Толерантність як особливий тип

ставлення до соціальних та культурних відмінностей, як терпимість до поведінки представників інших етнічних спільнот, їх прав, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок тощо виступає в якості однієї з фундаментальних ознак цивілізованості та рівня культури всього суспільства. Вона сприяє збереженню та розвитку етнічної багатоманітності, але в нашому суспільстві рівень толерантності відносно практично всіх національностей, крім українців, росіян та білорусів дуже низький, що погіршує самопочуття етнічних меншин, яке в свою чергу, впливає на погіршення соціально-трудових відносин та сприяє виникненню трудових конфліктів.

Вивчення соціологією поліетнічності населення має велике значення для розуміння динаміки соціальної структури суспільства, регулювання соціально-етнічних відносин, соціалізації особистості. В умовах поліетнічності національні меншини зазнають нестерпної дискримінації з боку корінного населення. Ця дискримінація також виявляється в недоступності окремих професій для національних меншин. Вони не можуть повністю реалізувати свій трудовий потенціал, так як у нашому суспільстві немає всезагальної ділової толерантності, яка б могла зламати етнічні перегородки. Причинами дискримінації та занедбаності національних і регіональних меншин є кризовий стан економічного розвитку країни, який породив високий рівень безробіття, інфляції та соціальної диференціації всього населення країни. А також недостатній рівень знання, невідповідність кваліфікаційним вимогам, незнання мови є вагомими причинами дискримінації етнічних меншин.

Взаємовідносини між народами, націями і етносами, їх розвиток в усіх сферах суспільного життя, збереження культури та інші питання – це основи, які завжди потребували особливої уваги. Взаємоповага, вияв терпимості до народів і окремих людей, толерантність з часом стають основою права та моралі. Етнічна приналежність при прийомі на роботу, при формуванні соціально-психологічного клімату в трудовому колективі, побудові нормальних трудових відносин між працівниками відіграє важливу роль, а це впливає на стан та тенденції функціонування трудових відносин на ринку праці в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Завіновська Г.Т. Економіка праці: навчальний посібник / Г.Т.Завіновська - К: КНЕУ, 2003. – 300 с.
2. Кодекс законів про працю України. - Х.: ТОВ «Одісей», 2009. – 136 с.
3. Лукашевич В.М. Економіка праці та соціально-трудові відносини: Навчальний посібник / В.М.Лукашевич . - Львів: «Новий Світ – 2000», 2004. – 248 с.
4. Лукашевич М.П. Соціологія праці: підручник / М.П.Лукашевич - К.: Либідь, 2004. – 440 с.
5. Муромцева Ю.І. Демографія: навчальний посібник / Ю.І.Муромцева -К.: Кондор, 2006. – 300 с.
6. Новак І. Трудові відносини в Україні: сучасні тенденції та проблеми регулювання / І. Новак // Агора. Україна – 15 років незалежності. Випуск 2. – К.: Стило, 2005. – С. 101- 109.
7. Огаренко В.М. Соціологія праці: навчальний посібник / В.М.Огаренко, Ж.Д. Малахова - Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 304 с.
8. Садохин А.П. Етнологія: Учебник / А.П.Садохин - М.: Гардарики, 2002. – 256 с.
9. Тиводар М. Етнологія: навч. посібн / М.Тиводар – Львів: Світ, 2004. -624 с.
10. Спеціальні та галузеві соціології: навчальний посібник / За ред. В.Є.Пилипенка. – К.: Каравела, 2003. – 328 с.

УДК 316.28:316.723

Б.В. СЛЮЩИНСЬКИЙ

ВЗІРЦІ КУЛЬТУРНОГО СПОЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИАЗОВ'Я

Слющинський Богдан Васильович - професор кафедри філософії та соціології Маріупольського державного університету, доцент, кандидат соціологічних наук

У статті досліджується процес формування взірців культурного споживання населення українського Приазов'я, що охоплює тисячоліття й включає різні за змістом та тривалістю етапи: від появи тут першої людини та виникнення перших поселень до сучасного індустріального регіону металургії, важкого машинобудування та мореплавання. За всіх, перерахованих періодів, етнонаціональні утворення регіону намагалися зберегти свою національну культуру і сьогодні вони прагнуть знайти свою національну ідентичність.

Ключові слова: взірці культурного споживання, етнічність, ідентичність, глобалізація, гібридизація.

В статье исследуется процесс формирования образцов культурного потребления населения украинского Приазовья, охватывающий тысячелетия и включающий разные по содержанию и длительности этапы: от появления первых поселений до современного индустриального региона металлургии, тяжелого машиностроения и мореплавания. В ходе всех, перечисленных периодов, этнонациональные образования региона стремились сохранить свою национальную культуру и сегодня они пытаются найти свою национальную идентичность.

Ключевые слова: образцы культурного потребления, этничность, идентичность, глобализация, гибридизация.

The article explores the process of formation of the cultural consumption of the population Ukrainian Azov, covering the millennium and includes different to the content and duration of stages: from the appearance of the first settlements to modern industrial region of metallurgy, heavy machinery and shipping. During all these periods, ethno-national education in the region sought to preserve their culture and now they are trying to find their national identity.

Keywords: patterns of cultural consumption, ethnicity, identity, globalization, hybridization.

© Б.В. Слющинський, 2011

Актуальність обраної теми визначається тим, що із здобуттям Україною незалежності, представники етнонаціональних утворень в багатонаціональних регіонах отримали більшу можливість ідентифікуватися і проявляти свою етнонаціональну культуру. Крім цього, на культурний рівень сучасного населення впливають світові глобалізаційні перетворення. Вони сприяють можливості перебирати сучасною українською спільнотою, зокрема молоддю, взірці культурних норм, притаманних молоді Заходу. Це все створює сьогоднішні взірці культурного споживання населення українського Приазов'я.

Отже, метою статті є дослідження взірців культурного споживання населення українського Приазов'я. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні завдання: дослідити етапи формування етнонаціонального простору, формування етнонаціональних цінностей і їх вплив на ментальність населення регіону та відносини між представниками різних етнічних груп.

Дослідження почнемо з аналізу історичних факторів, які вплинули на формування взірців культурного споживання населення регіону. Для цього використаємо архівні документи, теоретичні напрацювання вчених різних періодів, а також результати соціологічного дослідження, проведеного у 2004–2006 рр. у регіоні Приазов'я. Дослідження проводилося кафедрою філософії та соціології Маріупольського державного

університету у рамках комплексної програми, ухваленої УкрІНТЕІ (державний реєстраційний номер 0105U00891) «Етнонаціональні особливості міжкультурної комунікації населення Приазов'я» під керівництвом автора. Для дослідження була розроблена анкета, яка включала 44 запитання закритого і відкритого типу. Всього було опитано 1280 респондентів (м. Маріуполь, с. с. Сартана, Старий Крим, Талаковка, Гнутово, а також поселення Мангушського району). До анкетування були залучені представники 5-ти національностей: українці, росіяни, греки, німці, євреї, бо представники інших етносів є досить невеликими і їх вплив, на мою думку, суттєвого значення для формування взірців культурного споживання населення регіону не має. Вибіркова сукупність (n=1280) складає 0,25% від генеральної сукупності (N=510835). Оскільки розбіжність у кількості представників різних національностей велика: 248683 складають українці, 226848 – росіяни, 21923 – греки, 1176 – євреї і 466 – німці, ми опитали по 256 респондентів із обраних етнонаціональних груп, кожен з яких поділили на наступні вікові когорти: молодша (18–30 рр.), середня (31–50 рр.) і старша (від 51 року).

Для визначення оцінки похибки вибірки були розраховані точкова та інтервальна оцінки. Відносна похибка вибірки розрахована за критерієм Стьюдента і складає 1%, що показує достатньо високу ймовірність отриманих результатів. Крім цього, для виміру щільності зв'язку був застосований коефіцієнт спряженості

Крамера, який за змістом ідентичний коефіцієнту кореляції.

Отже, історичні періоди. Первісне населення з'явилося на території сучасної південно-східної України ще в добу нижнього палеоліту. На цій території археологи фіксують також наявність пам'яток мезо- та неолітичних культур (напр., донецька культура Дніпро-донецької культурно-історичної області, дніпровська культура Маріупольської культурно-історичної області, культура доби бронзи (донецька та дніпро-азовська культури, що входять до катакомбної культурно-історичної спільності, а також зрубної культури [1]. Але чітких етнічних відповідностей цим культурам не встановлено. Щодо релігійних поглядів представників вищезгаданих культур, то мова може йти лише про спроби їхнього відтворення на основі наявних археологічних матеріалів.

Ранній залізний вік представлений в регіоні пам'ятками кіммерійської, скіфської та сарматської (сармато-аланської) культур. Найбільш дослідженою є скіфська релігійна система, яка включає пантеон із семи божеств на чолі з Табіті, складну міфологічну систему та розвинуту культово-обрядну практику [2]. Щодо вірувань сарматів, вважається, що вони були схожими із скіфськими. Панівними у сарматів були культури сонця і вогню; культ бога війни.

У перші століття нашої ери у причорноморських степах проживало змішане в етнічному плані населення, яке у II–IV ст. об'єднувалося у кілька племенних союзів готів та аланів. Етнічний склад держави Германаріха відбився на особливостях матеріальної та духовної культури місцевого населення. Напр., можна згадати, що східно-германський поліхромний стиль склався саме у Приазов'ї під впливом майстрів сарматської доби [3, с. 54].

У IV ст. через територію Приазов'я пройшли гуни, які потягли за собою на захід частину готів [4, с. 55]. У середині VI ст. у Приазов'я попрямували авари. Приблизно з цього часу там кочували й болгари, які у 635 р. утворюють великий союз племен на чолі з Курбатом [5, с. 51] – так звану Велику Болгарію, яка включила значні території Прикубання, нижньої течії Дону, Північного та Східного Приазов'я. Проте це державне утворення виявилось недовговічним, його землі та частина населення ввійшли у середині VII – на початку VIII ст. до складу Хазарського каганату – великого конгломерату різноманітних племен Східної Європи – аланів, болгар, хазарів (салтово-маяцька археологічна культура) [6, с. 140]. Щодо релігійного складу Хазарського об'єднання, то можна говорити, що більшість населення була язичниками.

У IX ст. на території каганату й далі на захід вторгаються нові кочові народи – угри, потім печеніги – «тюркські» та «хазарські» (перші мешкали у X ст. у Дніпро-Донському міжріччі, другі – у міжріччі Нижнього Дону та Кубані).

Необхідно згадати ще про одну групу, що з'явилася у степах одночасно з чорними клобуками – це бровники. Літописи згадують про них між 1147 та 1223 рр. Очевидно, бровники

– це східні слов'яни, які, з певних обставин покинувши осілі домівки, вели військово-кочове життя у південних степах [7, с. 41].

З середини XI – початку XIII ст. головною силою у степах були половці [8, с. 26]. Археологічні дані засвідчують наявність у XI–XII ст. в Приазов'ї кочових стійбищ, святилищ-курганів зі статуями воїнів та їхніх дружин, що належали шарикипчакам (східні половці). Слід зауважити, що навколо половецького ядра об'єдналися й залишки болгарського та аланського населення, які у XII–XIII ст. ще зберігали свої культурні особливості [9, с. 38], а також рештки печенізьких орд. На XII ст. припадає найвищий розквіт половецької культури. З початку 20-х рр. XIII ст. почалася монголо-татарська навала, наслідком якої було знищення половецької спільності. Захоплення кипчацьких земель супроводжувалося опором місцевого населення. Частина половців відкочувала на інші території – під захист угорських кордонів, до Болгарії, Закавказзя [9, с. 180]. Частина – взяла участь у подальших походах монголів. Проте основна маса половецького етносу залишилася на місцях свого попереднього проживання, ставши головним податним населенням Золотої Орди хана Батия.

Характерно, що монголи з перших десятиліть свого перебування досить активно почали асимілюватися у місцевому середовищі, створюючи нове етнічне утворення, на яке перейшло ім'я «татари». Вже наприкінці XIII ст. монгольська мова була практично витіснена з офіційної документації кипчацькою.

Як бачимо, на території сходу України з давніх часів мешкали люди – носії різноманітних культур та традицій. Виникали та щезали етнодержавні утворення, проте населення значною мірою зберігалося, вступало у певні культурні контакти, створюючи свого роду безперервну традицію, певний духовний світ, який включає в себе елементи дуже різних культур, що й обумовило культурну специфіку (культурні взірці) регіону. Цей перший етап (назвемо його так) засвоєння території сьогоденного українського Приазов'я можна характеризувати як етап акультурації та декультурації протоетносів.

Наступний (другий) етап формування етнонаціонального простору (етап амальгамації) розпочинається наприкінці XV – на початку XVI ст., з моменту появи на даних землях козаків Запорізької Січі. Говорячи про національний склад запорожців, слід пам'ятати, що, крім українців (64%), там були греки (13,7%), вірмени (10,6%), росіяни та ін. [10, с. 71], що безумовно вплинуло на етнокультурні процеси (запозичення люльки – «кімлички» від калмиків, а також чобіт, сідла, кінської зброї тощо). Вплив козацтва в регіоні був досить великий, але з початком визвольної війни під проводом Б. Хмельницького він дещо слабшає (місцеві загони вливаються до війська Хмельницького), у зв'язку з чим спостерігається активне просування суди донських козаків. Напр., у 1666 р. ними створено так званий Сухарівський юрт (нині м. Сіверськ). Після укладання Московського

договору 1654 р. на даній території посилюється вплив Росії. Отже, оволодіння землями Приазов'я, «переселенська цивілізація», «біженський» період – це ті чинники, які додають етнокультуру до існуючої культури населення Приазов'я.

Розглядаючи етнокультуру населення українського Приазов'я, не можна обминути і етноконфесійні впливи. Крім православ'я, католицизму, ісламу та ін., тут значну роль відіграли старообрядці (є вони й сьогодні). З початком гоніннь на старовірів у другій половині XVII ст. розпочалася їх втеча на малозаселені землі Росії. На території Донецької обл. старообрядцями з Курської, Могильовської та Воронежської губерній було засновано поселення Ольховатка (1720 р.). За даними Всеросійського перепису 1897 р. у Словоносербському, Маріупольському та Бахмутському повітах налічувалося 7370 душ старообрядців [11, с. 287–288]. На початок XX ст. із 3 тис. населення Ольховки 2614 осіб були старовірами. Крім того, на території Катеринославської губернії дисперсно проживали представники інших старообрядницьких течій та течій православного толку – безпопівці (у 2-х селищах Маріупольського повіту їх мешкало 28), духовні християни (духобори, молокани, новоізраїльтяни) [12, с. 213–239]. Взагалі в Новоросії, за даними дослідника Д. Багалія, у середині XIX ст. налічувалося 36 тис. духовних християн та старообрядців [13, с. 67]. Щодо етнічних складових цих течій, то на сьогодні це не дуже досліджено, хоча у більшості статей переважає думка про те, що там домінували росіяни.

Повертаючись до XVIII ст., потрібно зазначити, що цей край почав досить активно заселятися греками. На південному заході Маріупольського повіту поряд з грецькими селами з'явилися болгарські, засновані в основному у XIX ст. Усього до Приазов'я з Буджаку переселилося до 30 тис. болгар, якими тут було засновано 38 поселень. Слід зазначити, що перші болгарські поселенці – офіцери гусарських полків, що прийняли російське громадянство, – були поселені поблизу Бахмуту ще у 30-х рр. XVIII ст. [14, с. 21–23]. У Приазов'ї поселилися грузини, які розмовляли татарською мовою [15, с. 29]. Вони заснували в Маріупольському повіті с. Георгіївку (Гнатівка). Компактні поселення мали албанці (вихідці з с. Каракурт (Жовтневе) у Південній Бессарабії) [16, с. 36]. Дисперсно були розселені в регіоні чехи, білоруси, цигани, поляки. Серед іноземних колоністів були і євреї, які принесли сюди свою культуру та релігію [17, с. 41–42].

Стосовно німців, то в Маріупольському повіті було 17 німецьких колоній. У релігійному плані німецькі переселенці неоднорідні: серед них були лютерани [18, с. 77], а також католики, кальвіністи, меноніти). Однак, слід зауважити, що не всі меноніти були етнічними німцями: серед них були й фламандці, й фризи, й нижні саксонці.

У німецьких поселеннях були культові споруди (католицькі церкви були в Бергталі (с. Республіка) та в колонії №27 Ней-Ямбург (с. Новокрасновка), лютеранська – в Шенталі (с. Новороманівка). Слід

зазначити, що католики Приазов'я належали до Тираспольської єпархії РКЦ (Бердянський та Катеринославський деканати). Згідно з даними офіційного «Каталогу духовництва та церков Тираспольської римо-католицької єпархії» на 1913 р. у Бердянському деканаті (до якого територіально належала й сучасна Донецька обл.) налічувалося 16303 вірних, більшість з яких проживала саме у німецьких поселеннях [19, с. 109].

Щодо менонітів, то у Маріупольському повіті існувало п'ять менонітських колоній, що створювали менонітський округ, в якому проживало 367 сімей [18, с. 83]. Їм було заборонено Указом Катерини II вести релігійну пропаганду серед представників інших етносів [20, с. 185]. Також слід зауважити, що у 50–60-х рр. XIX ст. у німецьких колоніях поміж менонітських, кальвіністських, лютеранських громад під впливом європейського пієтизму виникають так звані братства штундер, які вплинули на виникнення українського штундизму. У 60-х рр. XIX ст. під впливом проповідей західних місіонерів серед менонітів та штундистів, а також серед представників інших конфесій починає поширюватися баптизм. У 60–70-х рр. баптистський рух виходить за межі німецьких поселень [20, с. 240], починає формуватися українсько-російський баптизм. Крім цього, німецькі поселення стали базою для поширення на південноукраїнських землях наприкінці 80-х рр. XIX ст. адвентизму [20, с. 262].

Численну групу населення українського Приазов'я складали татари кримські та поволязькі. Більшість татар належала до мусульманського віросповідання. Відомо, що на Донеччині на початку XX ст. існувало дві мечеті (Макіївка, Луганськ) і кілька молитовних будинків у робітничих селах. Кількість мусульман встановити важко, потрібні окремі дослідження, проте можна стверджувати, що у Бахмутському та Маріупольському повітах у 1913 р., за даними Довідкової книги Катеринославської єпархії [21], мешкало 1272 мусульманина.

З відміною кріпацтва у 1861 р. відбувається черговий етап землеробської колонізації українського Приазов'я вихідцями як з українських, так і з російських губерній. Слід відзначити масовий приплив населення з російських регіонів, викликаний індустріалізацією Приазов'я, що значною мірою змінило етнокультурну картину регіону. Крім того, таке масове переселення стало початком ліквідації побутової ізоляції окремих етнічних груп (мовної, психологічної, конфесійної, соціально-економічної), що прискорило процеси міжкультурного обміну, вплинуло на зміни у взірцях культурного споживання населення та формування сучасного обличчя регіону. Ці процеси ще більше посилювалися у радянську добу, коли, внаслідок так званих оргнаборів, у промислові центри індустріального Приазов'я переселялися представники різних народів, перш за все, знов-таки росіяни, що здійснювалося в тому числі й з метою посилення російського впливу у «неросійських» республіках. Це можна

вважати третім етапом, він був початком періоду асиміляції та гібридизації.

Як бачимо, процес формування взірців культурного споживання населення даного регіону охоплює тисячоліття й включає різні за змістом та тривалістю етапи: від появи тут першої людини та виникнення перших поселень до сучасного індустріального регіону металургії, важкого машинобудування та мореплавання. За всіх перерахованих періодів етнопонаціональні утворення українського Приазов'я намагалися зберегти свою національну культуру і сьогодні вони прагнуть знайти свою національну ідентичність, але відбуваються деякі незворотні процеси.

Спробуємо виявити взірці взаємодії людей різних національностей у сучасному українському Приазов'ї, використовуючи результати соціологічного опитування.

Опитування показали, що абсолютна більшість представників усіх етнопонаціональних груп утримались від відповіді на запитання про характер взаємодій різних етносів між собою, а саме: німці (69,1%), євреї (55,1%), греки (52,7%), українці (43,3%), росіяни (31,2%). Це можна пояснити їхньою обережністю. Ще однією причиною «мовчання», на нашу думку, можуть бути саме процеси асиміляції та гібридизації, а можливо - зсув «духовно-національного» життя у бік «матеріалізованого».

Багато представників різних етнопонаціональних груп вважає, що в регіоні переважає толерантне ставлення однієї національності до іншої. Це: українці - 37,5%, росіяни - 32,4%, євреї - 30,8%, німці - 21,5%. 43,7% греків вважає, що в регіоні присутні конфліктні ситуації. Такої ж думки 11,7% росіян, 2,3% - українців та 1,2% - німців. Євреї від відповіді утримались. Крім цього, 9,4% українців вважають, що в регіоні присутня доброзичливість. Такої ж думки 5,5% євреїв, 2,7% німців, а от 7,0% росіян, 3,5% греків та 1,6% українців вважають, що тут помітне зневажливе ставлення до інших етнопонаціональних груп. 8,6% євреїв, 5,5% росіян, 3,5% німців та 1,6% українців вважають, що в регіоні існує терпеливе ставлення однієї етнопонаціональної групи до іншої. Дехто із представників етнопонаціональних груп вважає, що на взірці культурного споживання Приазов'я впливає поділ етнопонаціональних груп на «основні» та «другорядні»: росіяни - 2,7%, українці - 1,6% та 1,2% німців.

Як бачимо, найбільше респондентів утрималося від відповіді на дане запитання, але дехто вважає, що конфліктні ситуації є. Це говорить про те, що всі, перелічені вище етапи розвитку та формування населення українського Приазов'я, вплинули на його «характер» та взірці культурного споживання. Адже сьогодні зовсім інші вимоги висуває населення регіону до свого власного життя. Проводячи соціологічні дослідження з того чи іншого приводу, студенти у своїх анкетах виносять запитання щодо матеріального забезпечення та працевлаштування на перший план. Планування дітей у своїх існуючих чи майбутніх сім'ях ставлять у залежність від матеріального забезпечення. Дійсно покоління від

покоління відрізняється ціннісними орієнтаціями та нормами поведінки, і саме вони впливають на сучасні взірці культурного споживання. А ще вимоги часу виховують нове, дещо замкнене буття. Кожна група прагне самостійності, починаючи від маленького колективу, сім'ї і закінчуючи великими угрупованнями. Такі взірці культурного споживання відрізняються від західноєвропейських. Свідомість «наших» мешканців, у першу чергу, спрямована на задоволення своїх матеріальних благ, а «їхніх» (маючи певні блага) - на якість цих благ. Як стверджує американський політолог і соціолог Р. Інглхарт, у суспільній свідомості населення розвинених західних країн відбуваються повільні (але незворотні) зсуви в системі цінностей від пріоритетів, які віддані традиції, повазі до влади і матеріальному добробуту до бік цінностей незалежності й емансипації особистості, особистого задоволення, самоствердження. Це відбувається завдяки певній привабливості, престижу, авторитету конкретних особистісних взірців культурного споживання [22, с. 16-17]. На думку вченого, у суспільстві змінюються ціннісні пріоритети, відбувається перехід від пріоритету цінностей «матеріалізму» до пріоритету цінностей «постматеріалізму». Підцінностями «матеріалізму» він має на увазі преференції стосовно фізичної і психологічної безпеки та добробуту, а під цінностями «постматеріалізму» - вияскавлення незалежності до групи, самовияву та якості життя. Якщо ж із цієї позиції подивитись на сучасне життя пересічного громадянина нашої держави, то можна побачити, що у переважаючій більшості, саме зараз спільнота підійшла до «матеріалістичного» циклу, хоча повністю відкидати «постматеріалістичний» не можна, бо вже молодь віддає перевагу не тільки матеріальному забезпеченню, але й якості життя. Саме у молоді настав період радикальної зміни цінностей. Це викликано процесами глобалізації і перш за все - культурної. Відбувається, так би мовити, поява нової «глобалізаційної соціалізації», яка поєднує «свої» взірці культурного споживання з «їхніми». Як показують дані дослідження, сьогодні створюється нова когорта населення, яка досить у короткий проміжок часу змінилася і змінила свої ціннісні пріоритети. Вона за період короткого часового розриву «відірвалася» від взірців культурного споживання своїх батьків, але ще не «примкнула» до «постматеріалістичних», і знаходиться десь у «дорозі».

На думку А. Ручки [23, с. 196], кожна доба має свої домінуючі особистісні взірці, яким так чи інакше наслідують люди. Проте існують також особистісні взірці, котрі притаманні окремим соціокультурним середовищам, субкультурам, соціальним групам і верствам, а також етнопонаціональним утворенням: міським, сільським, елітним, професійним, регіональним, маргінальним тощо. Це свідчить про те, що у сучасному світі, окрім особистісних взірців культурного споживання соціального радіусу впливу, діють особистісні взірці сегментарного масштабу. Привабливість чи престиж певних особистісних взірців може згодом змінюватись

під впливом різноманітних чинників: зміни умов економічного життя, еміграції, контактів з новими людьми, подорожей і т. ін. У нашому випадку під новими людьми слід розуміти різні етнопонаціональні групи, їхню постійну змінність. Звичайно, слід сюди додати й те, що у молодій людини взірці культурного споживання одні, у дорослих – інші, а в людей похилого віку – ще інші. Крім цього, взірці культурного споживання у більш похилому віці – це перегуки із своєю молодістю, вони ніби загальмовують деякий поступальний рух, виникає в суспільстві. Звичайно, на взірці культурного споживання впливає ціла низка інститутів виховання та освіти, і на першому місці – інститут сім'ї, де закладається фундамент для вироблення особистісних взірців культурного споживання. Весь процес соціалізації людини – це постійна зміна особистісних ціннісних взірців.

Підсумовуючи дослідження взірців культурного споживання населення регіону, можна сказати,

що вони мають свою специфіку. На них вплинуло дуже багато чинників. Завдяки тривалому насадженню культури «основної» національності і приниженню інших етнопонаціональних груп, прискорилися процеси асиміляції і гібридизації. У регіоні існує замкнутість, обережність, утримування від відповіді на те чи інше запитання, почуття тимчасовості, прагнення до зміни місця проживання (міграційні процеси), переважання особистісних інтересів над іншими тощо. Нове покоління прагне змінити свої взірці культурних цінностей у бік західноєвропейських, а старше – зберегти національно-культурні надбання своїх батьків. Ситуацію значно ускладнюють міграційні процеси, постійна зміна етнопонаціональних угруповань, що призводить до появи все нових й нових «стилів» міжкультурної комунікації. Крім цього, нестабільність, кризова ситуація, невпевненість у майбутньому теж значно впливає на формування взірців культурного споживання населення Приазов'я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Словник-довідник з археології / [ред., укл. та кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк]. – К. : Наук. думка, 1996. – 431 с.
2. Геродот. Історія : в 9 кн. / Геродот. – М. : Ладомир, 1999. – 752 с.
3. Справочникъ на 1915 годъ объ учебныхъ заведеніяхъ Одесскаго учебнаго округа и служащихъ въ них. – Одеса : Тип. Е. И. Фесенко, 1915. – 475 с.
4. Дынгес А. А. Раннегерманское население в Приазовье / А. А. Дынгес // Новые страницы в истории Донбасса : ст. / [упор. З. Г. Лихолобова]. – Донецк : Донбасс, 1992. – Кн. 1. – С. 44–65.
5. Плетнева С. А. Хазары / С. А. Плетнева // Исчезнувшие народы. – М. : Наука, 1988. – С. 49–60.
6. Етнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н.э. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
7. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України / П. І. Лаврів. – К. : Українська видавничка спілка, 1996. – 208 с.
8. Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнева // Исчезнувшие народы. – М. : Наука, 1988. – С. 21–33.
9. Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1990. – 208 с.
10. Етнопонаціональна структура українського суспільства: Довідник / [ред. кол. В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова]. – К. : Наук. думка, 2004. – 344 с.
11. Клепалова Г. Ю. З історії старообрядництва в Донбасі / Г. Ю. Клепалова, І. Г. Луковенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Київ-Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 286–289.
12. Справочная книга о Екатеринославской епархии за 1913 г. – Екатеринослав, 1914. VIII. – 488 с.
13. Багалеї Д. І. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки по шляху культури / Д. І. Багалеї. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1889. – 115 с.
14. Наумко В. Формування сучасного етнічного складу населення України / В. Наумко // Етнопонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К. : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. – 424 с.
15. Калоєров С. А. Заселення Приазов'я греками / С. А. Калоєров // Межэтнические культурные связи в Донбассе: історія, етнографія, культура : зб. наук. пр. – Донецьк, 2000. – Вип. 67. – С. 14–36.
16. Культура і побут населення України / [кер. авт. кол. В. І. Наумко]. – К. : Либідь, 1991. – 232 с.
17. Альтер М. Полюторя века спустя в содружестве народов Донетчины. Страницы истории евреев в регионе / М. Альтер // Межэтнические культурные связи в Донбассе : історія, етнографія, культура : зб. наук. пр. – Донецьк, 2000. – Вип. 67. – С. 37–44.
18. Іванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю. В. Іванова // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М. : Наука, 1979. – С. 74–91.
19. Дынгес А. А. Римско-католическая церковь в Приазовье в начале XX в. А. А. Дынгес // Летопись Донбасса : Краеведческий сб. – Донецьк, 1994. – Вип. 2. – С. 107–111.
20. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні / В. Любащенко. – Львів : Просвіта, 1995. – 350 с.
21. Батичко Г. Культура Приазов'я: проблема міжкультурної комунікації / Г. Батичко // Мариуполь: історія і перспективи : сб. тр. науч.-практ. конф. – Мариуполь : ПГТУ, 2002. – Т. 2. – С. 71–150.
22. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности в изменяющемся обществе / Р. Инглехарт // Полис, 1997. – № 4. – С. 16–17.
23. Ручка А. Ідентифікаційний потенціал особистісних взірців / А. Ручка // Соціокультурні ідентичності та практики / [за ред. А. Ручки]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 195–200.

УДК 316.334.2:336.7

М.І. СОКОЛОВСЬКА

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КУЛЬТУРИ СПОЖИВАННЯ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Соколовська Марина Ігорівна - магістрантка кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

У статті розглядається теоретичне тлумачення поняття культури споживання в соціології. Адже споживання виступає невід'ємною частиною існування сучасного суспільства, тоді як культура виникає в результаті діяльності людей. Культура споживання це функціональна і панівна програма, яка забезпечує суспільство практично всіма благами.

Ключові слова: споживання, культура, культура споживання, надіндивідуальна реальність.

В статье рассматривается теоретическое толкование понятия культуры потребления в социологии. Ведь потребление выступает неотъемлемой частью существования современного общества, тогда как культура возникает в результате деятельности людей. Культура потребления это функциональная и господствующая программа, которая обеспечивает общество практически всеми благами.

Ключевые слова: потребление, культура, культура потребления, надиндивидуальная реальность.

In the article theoretical interpretation of concept of culture of consumption is examined in sociology. In fact a consumption comes forward inalienable part of existence of modern society, while a culture arises up as a result of activity of people. Culture of consumption it is the functional and dominating program that provides society practically all blessing.

Keywords: consumption, culture, culture of consumption, nadyndividual reality.

© М. І. Соколовська, 2011

Перехід сучасних ринкових суспільств до епохи постмодерну сполучений із цілим рядом соціокультурних змін, які безпосередньо стосуються феномена культури споживання. Одна з головних особливостей суспільства постмодерну - зміна місця й функцій споживання в житті суспільства. Споживання є однією з найважливіших сфер життєдіяльності людини, займає ключове місце в сучасному українському суспільстві, набуває все більшої форми й більшого значення.

Соціологи відзначають появу в українському суспільстві споживчої ідеології, яка в 90-і роки ХХ століття стає панівною й характеризується «насадженням гедоністичних принципів організації життя, пропагандою швидкого, негайного збагачення за всяку ціну, споживання дорогих престижних речей, у цілому гарного життя». З'являється дискурс «суспільства споживання» - ідея, згідно з якою сучасні суспільства все більшою мірою виявляються організованими навколо споживання [4, с 3].

Вивченню культури споживання присвячено безліч публікацій в інших галузях соціально-гуманітарного знання: соціальній психології (формування культури споживання в засобах масової інформації), філософії та ін. А аналіз соціологічної наукової літератури в Україні з питань культури споживачів свідчить, що ця тема висвітлена в роботах дослідників недостатньо. Певний внесок у дослідження розвитку соціології споживання вніс український соціолог В.І.Тараненко, який наголошує на необхідності комплексного дослідження процесів споживання, і в своїй книзі «Соціологія споживання: методологічні проблеми» фіксує такі основні

підходи в дослідженні масового споживання: соціально-філософський, політекономічний, соціально-психологічний, статистичний і соціокультурний. Найбільш цікавий з соціологічного погляду - соціально-філософський. За цим підходом автор розглядає споживання крізь призму змісту категорії суспільної практики [6, с. 9]. Різноманітні проблеми споживання, споживчої поведінки знайшли відображення у працях сучасних українських соціологів Е.Донченко, Ю.Пачковського, Л.Сорокіної, О.І.Щерби - здійснює аналіз мотиваційних теорій особистості в процесі споживання. Піднімає питання про неадаптованість західної реклами до українських реалій і наголошує на тому, що необхідним є вивчення регіональних відмінностей споживачів. Розглядає особливості символів та гендерного аспекту, відображених у національному рекламному продукті. Звертає увагу на важливість формування споживчої культури в Україні; проблеми споживання, споживчої поведінки знайшли відображення також у працях В.Пилипенко, С.Скибинського, В.Резника.

Таким чином у сучасній українській соціології культура споживання ще не досить вивчена галузь.

Метою статті є теоретична інтерпретація «культура споживання» в сучасному соціологічному дискурсі.

У соціології культура споживання розглядається як соціальний феномен, так і сфера соціалізації особистості, формування соціальних норм, цінностей. Тут фокусуються відносини між людьми, саме тому вона привертає увагу соціологів.

Класики соціології, а саме: М. Вебер, Т. Веблен, Г. Зіммель дають у своїх роботах теоретичне обґрунтування процесів, що відбувалися в сфері споживання в період з XVIII по XIX століття, розкриваючи деякі основні поняття, пов'язані із споживанням: концепцію моди, зв'язок споживання і виробництва, соціологічні категорії економічної дії, стратегії поведінки класів при споживанні, концепцію розкоші і т.ін.

Характер споживання в постсучасних суспільствах описується в роботах західних учених другої половини XX століття: М. Фезерстоуна, Ж. Бодріяра, Д. Ліона, С. Майлза, Дж. Рітцера.

М. Фезерстоун: згідно з концепцією якого за допомогою споживання людина одержує можливість самовираження й знаходження ідентичності [4, с.6].

Ж. Бодріяр: предметом розгляду є знакове споживання, що виступає кодом, мовою спілкування між людьми. Бодріяр визначає споживання як соціальний процес, основний у соціокультурній діяльності сучасного буржуазного суспільства. У суспільстві споживання використання речей не вичерпується їхнім простим практичним застосуванням (яке мало місце завжди й усюди) або навіть їх семіотичним застосуванням як знаків відмінності, багатства, престижу і т.д. (що теж зустрічається в усіх людських суспільствах) [5, с.36].

С. Майлз вважає, що споживацтво підвищує значимість споживання в повсякденному житті людей, споживання стає для людини одним зі способів конструювання свого «Я», і в якості одного з найважливіших мотивів споживання виступає прагнення людини до самореалізації, самоактуалізації.

П'єр Бурдьє досліджує галузі культурного споживання [8, с 116]. Е.Фром вважає, що споживанню властиві суперечливі властивості: з одного боку, воно ослабляє відчуття тривоги й занепокоєння, оскільки те, що людина має, не може бути в неї відібране; але з іншого боку воно змушує її споживати все більше й більше, тому що всяке споживання незабаром перестає приносити задоволення [7, с 11].

Отже, більшість авторів, що досліджували споживання в постсучасних суспільствах, відзначають, що в постсучасному суспільстві підсилюється символічна функція споживання. Споживання стає свого роду ланкою, частиною більш широкого символічного обміну, в який залучені всі члени суспільства.

Концепт «споживання» підсумовує багато положень властивих соціологічним теоріям споживання, він є певним початком, що виступає носієм різноманітних форм майбутньої організації, полем перетину форм шляхів розвитку суспільства, відносин між людьми. В людських суспільствах споживання тісно переплітається з культурою. Недавно деякі автори навіть заявили про «моралізацію ринків», маючи на увазі, що виробники й споживачі – основні учасники ринку - приділяють усе більше уваги іншим факторам, крім одержання вигоди. Дійсно, за останні 10 років у Європі суттєво

виросли продажі чесно вироблених товарів (fair produced products) і органічних продуктів, також за останні 20 років почастишали випадки бойкотування певних товарів[3, с.76-77]. Це свідчить про інтерес та звертання уваги на культуру споживання.

Культура виникає в результаті діяльності людей і в силу цього факту є продуктом функціонування й розвитку соціуму як системи. Вона відбиває (і виражає) діяльний, суб'єктивний початок, властиве людині як роду. Культура соціальна по своїй природі й поза суспільством існувати не може, точно так само суспільство не може існувати без культури. Постійно видозмінюючись, соціальна система продукує історично минулі форми культури, культурно-творчої діяльності, системи культурних цінностей і норм, тому культура історична, як історичні будь-які соціальні феномени. Видозмінюючись, вона зберігає своє значеннєве ядро, яке й забезпечує її якісну визначеність, сталість, спадковість при переході з однієї стадії розвитку суспільства на іншу.

Соціологічне визначення культури містить у собі як вузьке, так і широке значення терміну. Культура у вузькому розумінні – це один із ключових компонентів соціокультурного поля суспільства: це й ресурси, і цінносно - нормативна підсистема, і символічні засоби комунікації. У широкому розумінні культура – є текстом, це процес споживання, у ході якого людина конструє свою ідентичність.

Культура програмує всі види людської діяльності. Тому є культура праці, побуту, економічна, художня, політична, сексуальна, сімейна культура і т.д. Однією з різновидів є культура споживання. Вона є однією із найзначущіших, тому що немає жодної людини, яка б не була зачеплена нею. Найбільш точним, на наш погляд, є визначення В. Ільїна культури споживання - це функціонуюча панівна програма використання членами суспільства всіх споживчих благ. Вона містить у собі всі компоненти культури: представлення про споживчі цінності й норми, що регулюють споживання, санкції суспільства на порушення або дотримання споживчих норм, мова як сукупність правил інтерпретації споживчих актів, стійкі автоматичні споживчі практики (вільні звички). Культура споживання включає також у себе об'єктивний і суб'єктивний компоненти, тобто надіндивідуальну реальність (простір культурних можливостей) і освоєння цих можливостей на рівні індивідів і їх груп [2, с.41].

Культура споживання це функціональна і панівна програма, яка забезпечує суспільству практично всі блага.

Ідеї і уявлення, що становлять культуру споживання, лише умовно можна вважати стійкими. Вони перебувають у постійному процесі зміни і відтворення. Наявність відносно стійкого ядра, що зберігається впродовж досить тривалого історичного періоду, створює ілюзію стійкості. Культура в своїй основі розділяється більшістю демографічного чи соціального суспільства, або його елітою, що має достатньо ресурсів, аби нав'язувати свої

смаки як прояв «істинної» культури [1, с.115].

Отже, культура споживання - дає набори зразків споживання, виборів, цінностей і смаків, які допомагають людині орієнтуватися в соціальному просторі. Це також надіндивідуальна реальність, яка створюється людьми як безпосередньо, так і за допомогою

соціальних інститутів - держави, бізнесу, церкви тощо. Сучасність обумовлюється необхідністю приділити особливу увагу детермінантам споживання в контексті формування соціального спрямування сучасних суспільств, ролі держави у формуванні сучасної споживачької культури в розвинених країнах світу та в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. проф. В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. - Львів: АРІДУ НАДУ, 2008. - Вип. 14/15. - 522 с.
2. Ильин В. И. Поведение потребителей / В. Ильин - СПб.: Питер, 2000 - 224 с
3. Коос. С. Объясняя этическое потребительское поведение в Европе (эмпирические данные по 19 странам) / С. Коос // Экономическая социология. - 2009. - № 2. - С. 76-97.
4. Петрушина Е. В. Социальное конструирование стилей потребления студенческой молодежи : социологи – управленческий аспект : диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук : спец. 22.00.08 «Социология управления» / Е. В. Петрушина – М., 2006 – 28 с.
5. Солдатенко И. Процесс потребления в современной России: мифы и реалии / И. Солдатенко // Власть. -2007. -№4. - С.35-38
6. Тарасенко В.І. Соціологія споживання: методологічні проблеми / В. І. Тарасенко. – К. : Наукова думка, 1993 – 165 с
7. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм; [пер.с английского Войскунской Н., Каменкович И., Комаровой Е., Рудневой Е., Сидоровой В., Феединой Е., Хорькова М.]. - М.: 000 "Фирма "Издательство АСТ", 2000. - 448 с.
8. Шматко Н.А. Анализ культурного производства Пьера Бурдьё /Н.А. Шматко // Социологические исследования. - 2003. - № 8. - С. 113-120.

УДК [373.2+373.5]:37.015.4

Д.Є. ШВЕЦЬ

СИСТЕМА ДОШКІЛЬНОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: РЕТРОСПЕКТИВА І СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ЗМІН У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Швець Дмитро Євгенійович – доцент кафедри менеджменту організацій, начальник навчального відділу Запорізької державної інженерної академії, кандидат соціологічних наук

У статті розглянуто структурно-інституційні аспекти системи дошкільної та середньої освіти в ретроспективі соціології освіти та особливості її змін у сучасних умовах.

Ключові слова: освіта, інститут освіти, соціологія освіти, дошкільна освіта, середня освіта.

В статье рассмотрены структурно-институциональные аспекты системы дошкольного и среднего образования в ретроспективе социологии образования и особенности ее изменений в современных условиях.

Ключевые слова: образование, институт образования, социология образования, дошкольное образование, среднее образование.

Structural and institutional aspects of educational system of pre-school and secondary education in retrospective of sociology of education and peculiarities of its changing in modern conditions are considered in the article.

Key words: education, educational institution, sociology of education, pre-school education, secondary education.

© Д. Є. Швець, 2011

Постановка наукової проблеми.

Коли в школу потужно втручаються нові соціальні реалії – відбуваються зміни економічних структур, норм політичного життя, істотні переорієнтації в світогляді, - важливу роль починає відігравати структурно-функціональна організація школи як соціального інституту, що сприяє прийняттю соціокультурних цінностей і адаптивності до ментальних змін.

В сучасній Україні цей фактор має чи не найбільше значення, тому що торкається соціогенетичної та соціокультурної сфери життєдіяльності народу. Трансформаційні процеси, в тому числі в соціально-економічній

сфері, з її ринковими і постіндустріальними цінностями, формування нової соціально-політичної системи, заснованої на цінностях індивідуалізму, сприяють перебудові усталеним стереотипам, уявленням, установкам щодо ролі, місця і функції школи, шкільної освіти і особистості вчителя. З одного боку, школа і вчитель мають бути гнучкими і адаптивними до цих змін, а з іншого боку – бути здатними до самопізнання і рефлексії щодо соціальних очікувань і ціннісних уявлень молоді про роль і завдання школи в цьому мінливому світі.

За своєю суттю школа взагалі і учитель зокрема виступають моделлю тих відносин і процесів, які

відбуваються в суспільстві. Адже в соціальному образі вчителя в концентрованій формі виражаються норми, зразки та еталони культури конкретного суспільства і субкультур соціальних груп. Якщо створити в ній нормальні, комфортні для школяра умови, то негативність впливу навколишнього середовища (особливо засобів масової інформації) буде помітно знижена.

На сучасному етапі актуалізується проблема впливу в системі освіти різних агентів соціалізації. В силу свого віку і пов'язаних з ним особливостей, молоді люди шукають зразки поведінки і готові йти за тими, хто пропонує їм певну систему цінностей, що здатні виступити регуляторами їх поведінки і впливати на формування установок або атитюдів – відношень особистості до самої себе і об'єктів зовнішнього світу, а також надати юнаку впевненість у собі і розібратися із сьогоденням та прогнозувати майбутнє. Батьки в багатьох випадках втрачають свій авторитет, оскільки їх досвід представляється молоді непереконаливим. Таким регулятором, зразком і чи не головним агентом соціалізації, соціокультурним і виховним центром, соціальним мікрокосмосом для молоді, яка навчається і водночас включається в широкий соціум в умовах трансформаційних тенденцій в Україні, можуть виступити школа і вчитель. Дані агенти соціалізації в змозі забезпечити відносно стабільну систему уявлень, норм, цінностей, формувати особистість, подолати кризові явища в сфері формування картини світу тощо.

Цілі статті та постановка завдань.

Метою статті є визначення ключових характеристик інституційних змін, що мають місце в дошкільній та середній освіті в Україні.

Завданнями статті є:

А) визначення ключових характеристик інституційних змін, що мають місце в дошкільній освіті;

Б) визначення ключових характеристик інституційних змін, що мають місце в середній освіті в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми

У вітчизняній соціології перші спроби аналізу стану освіченості населення пов'язані з діяльністю земських статистиків, які всебічно і ґрунтовно описали стан шкільної справи в Росії та Україні. Однак власне соціологічні роботи з проблем освіти з'явилися в нас тільки в ХХ столітті. Дослідження радянських соціологів у 20-і роки містили ряд пропозицій по навчанню працюючої молоді, по підготовці нової інтелігенції, по реалізації програми ліквідації неграмотності (Е.А. Кабо, Л.С. Мінц, В.С. Овчинников і ін.) [Див. огляд в: 2, С.14-46].

Потім соціологія освіти розширила свій вплив: дослідження проблем школи були проведені А.Я. Рубіною, С.І. Григор'євим, В.Г. Харчевою, Ю. Леонавічусом, середньої школи і вчителювання – Л.Г. Борисовою, Ф.Г. Зіятдиновою, А.М. Генциним, М.І. Сергеевим, І. Кенкманом, роль професійної освіти розглядали А.А. Овчинников, М. Руткевич, В.Е. Шереги та ін. [5, 7, 9].

Великий сплеск досліджень у галузі соціології середньої освіти породили спроби її реформування в 70-80-і роки ХХ ст. (остання спроба відбулась у роки перебудови). У цих роботах було здійснено докладний аналіз змін, що відбуваються в системі середньої освіти, а також тих перешкод, що стояли на шляху її трансформацій [Див. огляд в: 6, С.2-30].

Що ж стосується вітчизняної соціології 90-х та початку 2000-их років, то поки що можна назвати мало робіт, у яких були б повною мірою осмислені ті кардинальні зміни, які реально відбуваються в системі дошкільної та середньої освіти. Як і раніше, актуальним залишається питання про те, що визначає соціальні інтереси людей до процесу соціалізації в дошкільних та середніх навчальних закладах, якою є оцінка їхньої дієвості й ефективності, які проблеми постають перед цими сегментами системи освіти в умовах інформаційного суспільства.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю.

Статтю присвячено проблемі суперечності між принципом «рівних можливостей» та інституційних трансформацій системи дошкільної та шкільної освіти, де виникають нові середовища соціальної нерівності.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів.

Система освіти – це сукупність соціальних інститутів, які специфічними методами реалізують процес соціалізації людей, передусім - підростаючого покоління (підготовку і залучення до життя суспільства через навчання і виховання). Отже, система освіти є своєрідним «конвеєром» (в аспекті забезпечення безперервності) процесу соціалізації. Оскільки процес соціалізації є передусім інтерналізацією соціальних цінностей, норм, ідеології, себто доведенням індивідності до рівня особи, а остання є, як правило, носієм статусно-рольових програм, то соціалізацію в системі освіти можна розглядати саме як щеплення статусно-рольових програм особи засобами навчання та виховання.

Головними агентами соціалізації для молоді найчастіше виступають сім'я і школа, які відіграють важливу роль у процесі їх виховання. Соціалізація за своїм змістом є процесом становлення особистості, який починається з перших хвилин життя людини. Виділяють три сфери, в яких відбувається перш за все становлення особистості: діяльність, спілкування, самосвідомість. Загальною характеристикою всіх цих сфер є процес розширення, примноження соціальних зв'язків індивіда з зовнішнім світом, які полягають у засвоєнні стереотипів поведінки, діючих соціальних норм, звичаїв, інтересів, ціннісних орієнтацій. Так, у сім'ї дитина здобуває перші навички взаємодії і спілкування, освоює перші соціальні ролі, осмислюються перші норми і цінності. Тип поведінки батьків впливає на формування у дитини «Я-образу». Школа ж забезпечує учневі системну освіту, яка сама по собі є важливим елементом соціалізації, але, крім того, школа сприяє підготовці людини до життя в суспільстві і в більш широкому смислі.

В порівнянні з сім'єю, школа в більшій мірі залежить від суспільства і держави, але так чи інакше задає первинні уявлення людини як громадянина, і як наслідок – сприяє чи перешкоджає його входженню в доросле і самостійне життя.

Специфічність процесу соціалізації людей у системі освіти полягає в тому, що він відбувається цілеспрямовано, систематично, планомірно, з допомогою певного кола осіб (педагогів), у спеціальних закладах. Цей соціальний інститут поширює панівну в суспільстві ідеологію, відображає в своїй структурі і функціонуванні суспільні відносини і є одним з важливих засобів забезпечення спадкоємності поколінь, соціальної безперервності, виконує багато інших соціально важливих функцій.

Сутність системи освіти як соціального інституту розкривається передусім через її соціальні функції. Соціальні функції освіти – це ключові напрямки діяльності, які соціальний інститут реалізує стосовно задоволення потреб суспільства або його частини. Однією з основних соціальних функцій сучасної системи освіти є функція професійної соціалізації, тобто підготовка кваліфікованих кадрів для всіх сфер суспільного життя.

До сфери освіти належать різні за формою компоненти навчальної діяльності. Водночас вона є полем взаємодії навчальної діяльності з іншими формами і видами життєдіяльності суб'єктів у процесі функціонування освіти. Тому предметом аналізу сфери освіти повинні бути не тільки процеси навчання, соціокультурного розвитку людини, а й усе те, що впливає на них, супроводжує їх. Таким чином, у широкому розумінні слова сфера освіти охоплює всю життєдіяльність людей, соціальних груп – тих, хто навчається, навчає та обслуговує навчальний процес.

Соціологи у сфері освіти визначають предмет своїх досліджень по-різному. Одні головну увагу приділяють вивченню суті та основних функцій системи освіти в різних країнах, взаємозв'язку системи освіти з різними елементами суспільства. Інші звертають увагу на практичні проблеми навчальних закладів, застосовуючи соціологічні підходи і методи дослідження спочатку для виявлення проблем, а потім і для сприяння їх вирішенню. Якщо на попередніх етапах розвитку соціології освіти переважав абстрактний підхід до вивчення сфери освіти, то в останнє десятиріччя переважає прагматичний.

Сутнісні характеристики освіти в аспекті соціокультурних зв'язків визначають її функціональне призначення як засобу соціального відтворення, найважливішого інструмента соціалізації і інкультурації, що підвищує адаптаційні можливості індивіда в суспільстві, що формує проєктивний суспільний потенціал і перспективи соціокультурного розвитку.

У системі освіти існують різні форми і рівні освіти, кожний з яких має особливості, цілі і завдання. Відповідно предмет соціології освіти також набуває відповідних специфікацій, в

залежності від того, яка підсистема освіти береться в якості предмета дослідження.

Нагадаємо, що існуюча система освіти складається з дошкільної, середньої, професійної середньо-спеціальної і вищої освіти. Як особлива підсистема розглядається післявузівська (післядипломна) освіта. Все більшого поширення і, відповідно, посилення пізнавального інтересу викликає безперервна освіта.

Що стосується дошкільної освіти, то соціологія виходить з того, що основи вихованості людини, її працьовитості, багато інших моральних якостей закладаються ще в ранньому дитинстві.

В цілому значення дошкільного виховання часто недооцінюється. Занадто часто випадає з уваги те, що дошкільний період є надзвичайно важливим у житті людини, оскільки на ньому закладається першооснова особистісних якостей людини. І суть не в кількісних показниках «охоплення» дітей чи задоволення бажань батьків. Дитячі садки, ясла, комбінати є не просто інституціями «догляду» за дітьми (на що, звісно, робився акцент в радянський період), тут відбувається їхній розумовий, моральний і фізичний розвиток. Поряд із загальними функціями (догляд, навчання), дитячі дошкільні установи виконують функції компенсованого призначення (напр., для дітей з порушеннями слуху, зору, інтелекту) і комбінованого (пріоритетний розвиток одного або декількох напрямків, напр. інтелектуальних, художніх) [13].

З погляду соціології особливої значимості здобуває аналіз орієнтованості суспільства на підтримку дошкільних форм освіти, на готовність батьків використовувати їх допомогу для підготовки дітей до праці і раціональної організації свого суспільного і особистого життя. Для пізнання специфіки цієї форми освіти особливо значущими є позиція і ціннісні орієнтації тих людей, що займаються з дітьми – вихователів, обслуговуючого персоналу, а також їхньої готовності, розуміння і прагнення виконати покладені на них обов'язки і завдання. Найбільш поширеними проблемами дошкільної підсистеми освіти є: значні розбіжності в рівні соціальної доступності дошкільних дитячих закладів утримуючого (формально-наглядного) та розвиваючого типів; низький фаховий рівень підготовки обслуговуючого персоналу в дитячих садках державної та комунальної форми власності, що зумовлює прихований психічний травматизм дітей; значні розбіжності, представлені за рахунок кваліфікації обслуговуючого персоналу у вимірі підготовки дітей до навчання в школі.

На відміну від дошкільної освіти і виховання, що охоплює не кожну дитину (у 1992 р. у дитсадках знаходилася тільки кожна друга дитина), середня загальноосвітня школа націлена на підготовку до життя всього без винятку підростаючого покоління у віці від 6 до 16 (18) років. Сьогодні ситуація є кардинально протилежною. У цій ситуації соціологія освіти, як і раніше, націлена на вивчення цінностей загальної освіти, на орієнтири батьків і дітей, на їхню реакцію на впровадження нових форм освіти, тому що

закінчення загальноосвітньої школи виявляється для молодшої людини одночасно і моментом вибору майбутнього життєвого шляху, професії, роду занять. В умовах радянського періоду, починаючи з 60-х років, здійснилась реалізація принципу загальності повної середньої освіти з метою забезпечення молоді «рівного старту» при вступі в самостійне трудове життя [6, С.20-22].

Зупиняючись на одному з варіантів, випускник школи тим самим віддає перевагу тому чи іншому виду професійної освіти. Але що рухає ним у виборі траєкторії свого майбутнього життєвого шляху, що впливає на цей вибір і як він змінюється протягом життя - це одна з найважливіших проблем соціології. Найбільш цікавим у цьому вимірі є дослідження М. Тітми, в якому з кінця 70-х років прослідковуються шляхи випускників школи в Молдавії, Україні, Узбекистані і в ряді інших колишніх республік СРСР [6, с.34].

У напрямі формування мережі загальноосвітніх закладів держава гарантує конституційне право для кожного громадянина на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти.

Мережа загальноосвітніх навчальних закладів формується за такими принципами: доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; відкритий характер освіти, створення умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина; інтеграція внутрішня і зовнішня; соціальний захист дітей [2, 11].

Стратегія розвитку закладів спрямована на забезпечення умов функціонування і розвитку загальної середньої освіти, оптимізацію мережі загальноосвітніх навчальних закладів для забезпечення права громадян України на повну загальну середню освіту та максимальне задоволення їх освітніх та культурних потреб.

Мережа загальноосвітніх навчальних закладів формується з урахуванням демографічної, етнічної та соціально-економічної ситуації за освітніми рівнями (початкова, базова, повна загальна середня освіта), які забезпечуються закладом.

Відповідно до освітнього рівня функціонують загальноосвітні навчальні заклади I ступеня (початкова школа); II ступеня (основна школа); III ступеня (старша школа). Загальноосвітні навчальні заклади всіх трьох ступенів можуть функціонувати інтегровано або самостійно. Контингент учнів загальноосвітніх навчальних закладів формується, як правило, з дітей від 6 до 18 років, за винятком учнів вечірніх (змінних) навчальних закладів.

Переважає більшість (99%) загальноосвітніх середніх навчальних закладів є державними; в них навчаються 6743,7 тис. учнів (99,7% загального числа); працюють 571,5 тис. (99,1%) вчителів. Співвідношення числа вчителів та учнів становить 1:11,8. Більшість – 99,7% – державних загальноосвітніх навчальних закладів

підпорядковані Міністерству освіти і науки України. Інші перебувають у підпорядкуванні різних міністерств, відомств та організацій [14, С.15]. Сектор приватних загальноосвітніх навчальних закладів складає лише 1% загальної мережі. Всі приватні заклади належать до денних; переважна більшість – до закладів нового типу. На початок 2007/2008 н.р. налічувалося 229 приватних шкіл, у яких навчалися 20,3 тис. дітей і підлітків (0,3% від загального числа учнів); працювали 5125 учителів (0,9% учительського корпусу загальноосвітніх навчальних закладів). Співвідношення числа вчителів та учнів становило 1:4, що майже втричі перевищує показник денних державних навчальних закладів.

Найбільша кількість приватних навчальних закладів у Харківській (31), Одеській (29) областях; АРК (25); м. Києві (24); Дніпропетровській (23) та Донецькій (19) областях. Водночас, у Волинській і Тернопільській областях немає жодного приватного загальноосвітнього навчального закладу.

Понад дві третини (67,1%; 14,9 тис. одиниць) загальної кількості середніх навчальних закладів України розташовані в сільській місцевості. В них навчаються майже третина (32,4%; 2,2 млн.) школярів країни. Серед навчальних закладів, що працюють на селі, дуже невелику частку становлять заклади нового типу, більше того, відзначається тенденція їх зменшення. Практично немає у сільській місцевості приватних шкіл. Внаслідок погіршення демографічної ситуації зростає кількість малокомплектних шкіл, утримання яких стає непосильним для місцевих бюджетів. Наприклад, у Чернігівській області (другий за територією, 18-й за чисельністю населення) у 2004/2005 н.р. працюють 147 малокомплектних шкіл, є райони (Ріпкинський, Новгород-Сіверський, де таких шкіл близько 40% [Цит.за:14, С.13].

На початок 2007/2008 н.р. кількість вакансій вчительського складу в сільських школах становила близько 3000 (найбільше – в Херсонській, Миколаївській областях та АРК). Внаслідок нестачі вчителів у частині шкіл виконується лише інваріантна частина навчальних планів, що зменшує не лише можливості отримання їх учнями якісної загальної освіти, але їх шанси на продовження навчання у вищих навчальних закладах [14, С.16].

Загальна середня освіта в Україні має досить розвинуту інституційну мережу, що загалом здатна задовольнити освітні потреби дітей і підлітків шкільного віку. Створюються загальноосвітні заклади нового типу; скорочується кількість шкіл, що працюють у дві-три зміни; набувають поширення приватні школи. Водночас близьким до критичного є стан середньої освіти на селі; скорочується мережа вечірніх шкіл за одночасного підвищення протягом останніх років числа учнів [14, С.22]. Старша школа має функціонувати переважно як професійна, у якій незалежно від профілю реалізується в повному обсязі загальноосвітня

підготовка. Мережу загальної середньої освіти складають загальноосвітні навчальні заклади всіх типів і форм власності, у т.ч. для дітей і підлітків, які потребують соціальної допомоги та соціальної реабілітації. До мережі загальної середньої освіти відносять також позашкільні навчальні заклади, міжшкільні навчально-виробничі комбінати та ті професійно-технічні навчальні заклади (ПТНЗ) і вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації, які надають повну загальну середню освіту.

Висновки

Вітчизняна система середньої освіти переживає нині ряд структурно-організаційних трансформацій, зумовлених не лише наближенням України до ринкового суспільства, але і необхідністю зміни педагогічної парадигми, поступовим переходом від традиційної до гуманістичної моделі навчально-виховного процесу. В руслі цих трансформацій відбувається назрівання протиріччя між напрацьованими в традиційній педагогіці нормативно-дидактичними уявленнями про вчителя, ієрархізованими у відповідному стереотипі, та уявленнями учнів.

В особливій мірі це стосується підліткової учнівської, юнацької та студентської молоді, відносини якої з вчителями та викладачами часто набувають відкрито - або ж приховано

конфронтаційної спрямованості в силу слабого бажання останніх виходити із звичного для нього, напрацьованого за роки навчання у радянських педвузах автостереотипу дидакто-адміністратора [8, С.50].

За соціологічними підрахунками, людина в молодому віці (від 14 до 35 років) проводить в освітніх закладах від 20 до 40% часового бюджету при середній тривалості життя (яка за європейськими стандартами сягає 70 років, хоча в Україні ця цифра є нижчою на 10-15 років) [8, С.26]. Але якими б не були цифри стає зрозумілим і очевидним, що від стосунків «педагог-учень (студент)» залежить рівень адаптованості молоді в суспільстві, а значить – і ефективність процесу соціалізації, залежна від ефективності педагогічної діяльності.

Ефективність же педагогічної діяльності в середніх школах залежатиме передусім від ідеологічної стабільності (яка задає систему цінностей для підростаючого покоління, що може повноцінно транслюватись у свідомість та поведінку молоді за умови ідеологічного консенсусу в суспільстві) та матеріальної забезпеченості вчителів (викладачів), які, за умови наявності останньої, можуть повноцінно виконувати щодо підростаючого покоління функції соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Абрамов В.Ф. Статистика народного образования // СОЦИС. – 1996. – №9. – С.23-33.
- 2.Аносов І.П. Сучасний освітній процес: антропологічний аспект. – К.: Твім інтер, 2003. – 391с.
- 3.Борисова А.Г. Социальное качество профессиональной группы. - Новосибирск, Изд-во Новосибирского гос.ун-та, 1993. – 330 с.
- 4.Войтович Р. Філософсько – методологічні засади системи державного управління // Вісник УАДУ. – 1999. – № 3. – С. 294 -306.
- 5.Гендин А.М., Сергеев М.И. Профорентация школьников // СОЦИС. – 1996. №8. – С. 68-77.
- 6.Жизненный путь социальной когорты/Под ред. М. Титмы. – М.: Республика, 1996. – 228 с.
- 7.Зиятдинова Ф.Г. Социальное состояние и престиж учительства: проблемы и пути разрешения. – М.: Альта, 1992.- 320 с.
- 8.Коваль А.Т., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
- 9.Нечаев Е.Я. Основные тенденции институциональных изменений в образовании // Социология и общество. Труды Первого Всероссийского социологического конгресса «Общество и социология: новые реалии и новые идеи» – СПб.: Социологическое общество им. М.М. Ковалевского, 2002. – С. 385-389.
- 10.Руткевич М.Н., Потапов В.П. После школы. Социально – профессиональные ориентации молодежи. – М.: АСТ «Астрель», 1995. – 174 с.
- 11.Социология проблем духовной жизни. / Под ред. А.Н. Когана. – Челябинск, 1992, С. 178-205.
- 12.Сучасні системи вищої освіти: порівняння для України / В.Зубко; Нац. Ун-т «Києво-Могилянська академія». – К.: КМ Academia, 2009. – 290 с.
- 13.Шереги Ф.Э. Социология образования: Прикладной аспект /Ф. Э. Шереги, В. Г. Харчева, В. В. Сериков. - М.: Юристъ, 1997. – 444 с.
14. Шалико В.А. Дошкільна та середня освіта в Україні: тенденції та перспективи // Освіта, №7, 2008, С. 12-30.

УДК 316.733

Є.Ф. ЯВОРСЬКА

КУЛЬТУРА В УМОВАХ НОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ТЕОРЕТИЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ КЛАСИКІВ СОЦІОЛОГІЇ: К.МАРКСА, М.ВЕБЕРА, Г.ЗІММЕЛЯ**Яворська Євгенія Феліксівна** - аспірантка факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

У статті аналізується класичний соціологічний підхід до дослідження нових соціальних змін, які набувають особливого значення у формуванні нового типу культури індустріального капіталістичного суспільства. Простежується вплив капіталізму та технологічного розвитку на визначення місця і ролі культури та її носіїв, який визначає динаміку становлення нових суспільних цінностей, ідеології та смислів соціальної взаємодії. В статті визначається важлива роль у переосмисленні класичної теорії для аналізу культури на мікро- та макрорівнях.

Ключові слова: відчуження, діяльнісно-практичний аспект культури, раціоналізація, носії культури, обмін цінностей, суб'єктивна та об'єктивна культура, конфлікт культури.

В данной статье анализируется классический социологический подход к исследованию новых социальных изменений, которые приобретают особенное значение при формировании нового типа индустриального капиталистического общества. Прослеживается влияние капитализма и технологического развития на определение роли и места культуры и ее носителей, которое определяет динамику становления новых общественных ценностей и смыслов социального взаимодействия. В статье определяется важная роль в переосмыслении классической теории для анализа культуры на микро- и макроуровнях.

Ключевые слова: отчуждение, деятельно-практический аспект культуры, рационализация, носители культуры, обмен ценностей, субъективная и объективная культура, конфликт культуры.

This article analyzes the classical sociological approach to the social changes, that acquires special importance in creating a new type of culture of industrial capitalistic society. Tracing the influence of capitalism and technological development on specific place of culture and its carriers, that determine the dynamics of constitution new society values, ideology and meanings of social interaction. In article defines a great role in reviewing classic theory for cultural analyzes on macro and micro levels.

Keywords: alienation, action-practical aspect of culture, rationalization, carriers of culture, the exchange of values, subjective and objective culture, conflict of a culture.

© Є. Ф. Яворська, 2011

На фоні пошуку та подальшої концептуалізації предмета соціології класична спадщина соціологічної думки спиралася на всебічне осягнення проблеми суспільства (як великої соціальної системи) та бурхливих соціальних змін, які ознаменували злам в економічній, політичній, культурній та національній поляризації світу ХХ ст. Так, класична теорія (акцентуючи тут увагу на таких мислителів, як Карл Маркс, Макс Вебер та Георг Зіммель) окреслювала основні фундаментальні засади того типу суспільства, який тільки-но зароджувався і в своєму подальшому розвитку та теоретичному осмисленні виходив за межі даної парадигми. Творчість К. Маркса, М. Вебера та Г. Зіммеля є фундаментом при дослідженні суспільних змін ХХ ст., зміною традиційного суспільства індустріальним (далі постіндустріальним, інформаційним), трансформацій соціальної та культурної сфер. Аналіз капіталістичного суспільства в класичній соціології дозволяє простежити початок концептуалізації феномена та ролі культури індустріального суспільства.

Класична теорія, представлена К. Марксом, М. Вебером, Г. Зіммелем, й досі плідно переосмислюється в термінах сучасності. Франкфуртська школа інтерпретувала

капіталістичне суспільство, використовуючи концепцію раціональності Вебера та концепцію відчуження Маркса. Культурологічні концепції А. Грамши, Е. Томпсона, П. Уїлліса продовжують теоретичну традицію марксизму. М. Вальзер, Дж. Піттс, К. Зейфарг та інші представники «веберівського ренесансу» звертаються до соціології Вебера. Досліджували творчість Зіммеля – М. Ландман, Д. Фрісбі, І. Атойї, А. Хан та інші. Проблема раціональності в теорії М. Вебера присвячено значний обсяг творчості Ю.Н. Давидова та П.П. Гайденко.

Основна проблема статті виражається у суперечності між обмеженими зображуваними можливостями інтерпретації стану культури початку ХХ ст. в класичній теорії та її (даної інтерпретації) роллю для подальшої соціологічної теоретизації культури. Предмет статті – гносеологічні особливості зображення культури в умовах розвитку суспільства початку ХХ ст. в класичній теорії. Мета статті полягає в розкритті взаємозв'язку ролі та специфіки обумовленості культури в процесі становлення нових суспільних змін ХХ ст. у класичній теоретичній традиції, представленої К. Марксом, М. Вебером, Г. Зіммелем.

Діяльнісно-практичний аспект культури

в теоретичному доробку Карла Маркса.

На сучасному етапі досліджень культури багато дискусій стосуються вибору єдино правильної парадигми в межах якої досліджується те чи інше соціокультурне явище. На цьому фоні соціологи нерідко звертаються до оновлення та сучасної інтерпретації творів класиків. Так аналіз сфери культури Карла Маркса викликає сьогодні більше правомірної критики, аніж слідування (зі слів Дж. Александера) механістичному поясненню культури. Однак, якраз неомарксистська інтерпретація культури займає стійке місце в сучасному теоретизуванні.

Будучи прихильником (і критиком) класичної німецької філософії, К.Маркс тим не менш вказував на кризу в теоретичному осмисленні суспільних відносин, які потрібно розуміти не як абстрактно-логічні, а як невідривні від безпосереднього практичного життя людей. Аналіз правової, політичної, моральної сфер зводився філософами та суспільствознавцями до логічних категорій, як-то: релігія, мораль, при цьому, як наголошував К.Маркс, ігноруючи зв'язок з дійсністю, з соціальною практикою. Відповідно у Маркса сфера культури починає інтерпретуватися невідривно від матеріальної сфери життєдіяльності, а саме: як надбудова над економічним фундаментом. Економічний базис суспільства (всі об'єктивні для індивідів виробничі відносини, матеріальний рівень існування) визначає особливості суспільної свідомості та культури. Культура, так само як політика, духовна та соціальна сфера розвиваються та функціонують відповідно до зміни матеріальних, виробничих відносин. Виходячи з цього характер та специфіку функціонування культури, її духовний та ідейний вимір, за марксистською концепцією, можна зрозуміти у невідривності від її діяльно-практичного аспекту. За К. Марксом людина – це сукупність всіх суспільних відносин (економічних, а звідси політичних та культурних) [10]. Виробництво матеріального життя визначає сутність індивідуального розвитку людей. З іншого боку, релігія, ідеологія, мораль формуються та змінюються під впливом людської діяльності; оберненим чином індивід виступає виразником певної суспільної форми. Співвідношення індивідуального та суспільного для К.Маркса означає пріоритет останнього, індивідуальність у такому випадку губиться перед об'єктивними суспільними закономірностями.

Кажучи про культуру та історію, К.Маркс зауважує, що першочергово люди повинні мати можливості задоволення основних потреб, таких як їжа, одяг, житло, відтворення сім'ї. Виробництво засобів для задоволення життєвих потреб виступає як історія становлення матеріального, а звідси і духовного життя. Як вважав К. Маркс, історичний розвиток суспільства необхідно аналізувати невідривно від прогресу сфери обміну та промисловості. Розподіл праці набуває свого історичного значення з моменту її розділення на матеріальну та духовну. Відповідно до цього моменту, як стверджував К. Маркс, свідомість намагається відійти за межі усвідомлення практики та дійсності, формуючи

мораль, філософію, релігію [9, с.15]. Розподіл матеріальної та духовної праці, що передбачає розрив між виробництвом та споживанням тих чи інших благ, у свою чергу веде до протиріччя між певними групами індивідів.

Капіталізм, який передбачає потужний розвиток великої промисловості, розподілу праці та становлення ринкової економіки створює нові умови існування не тільки всередині окремого суспільства, але й на міжнародному рівні. Відділення праці в сфері промисловості від торгівлі сприяє утворенню груп індивідів, поєднаних спільним інтересом та співпрацею у даних галузях. Відбувається становлення та збільшення великих промислових міст, які замінюють різні типи виробництва, зокрема ремесло на автоматизоване виробництво. Відділення міста і села, на думку К.Маркса, передбачає розподіл між матеріальною та духовною працею, який характеризує перехід від варварства до цивілізації, держави, нації. Розподіл праці та знарядь виробництва, а звідси і потреб та інтересів формує специфічне розшарування людей на два класи (власників та робітників).

Розвиток промисловості та відповідних технологій визначив найбільший потенціал за машинним виробництвом. Поява мануфактурного виробництва вносить свої корективи у відносини між працедавцем та робітником. Мирний характер обміну переходить у форму війни, коли з розвитком мануфактурного виробництва різні нації починають конкурувати в сфері торгівлі, переносячи економічну сферу в царину політики [9, с.47]. Конкурентна боротьба в світовій торгівлі, породжена великою промисловістю, набуває характеру всезагальності та універсальності. Велика промисловість, яка за К. Марксом, підпорядкувала собі світовий ринок, специфічні відносини обміну та всі види капіталу в результаті підкорила собі всі суспільні відносини включаючи мораль, релігію, ідеологію, трансформуючи їх у сферу фінансово-грошових відносин. Індивідуальні та внутрішньо-національні відносини перейшли в залежність від світової історії та економіки. Класове розшарування втрачає свій внутрішньо-національний характер, розділяючи все суспільство на клас робітників та підприємців.

Згідно з К. Марксом, виробництво (а звідси зосередження засобів на виробництво в руках прошарку буржуазії) тісно пов'язане з суспільною та політичною структурою. «Виробництво ідей, уявлень, свідомості першочергово безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальне спілкування людей, в мову реального життя» [9, с.4]. Матеріальна діяльність формує свідомість та духовний рівень людей. Свідомість за Марксом – це усвідомлене буття. Розвиток матеріальних відносин веде за собою розвиток духовного існування людства. Таким чином у марксистській теорії робиться акцент на тому, що особливості функціонування культури змінюються відповідно до розвитку типу суспільства (так можна сказати науково-технічний прогрес трансформуює культурні зразки за індустріального ладу).

Капітал (а звідси певний спосіб життя) та власність на засоби виробництва передаються з покоління до покоління. Буржуазія за капіталізму стає основним носієм культури, в силу того, що ті суспільні кола, які посідають панівне становище в матеріальному житті епохи (зокрема у виробництві), диктують умови розвитку духовного існування. Панування над матеріальними засобами виробництва передбачає таке ж панування і над духовним виробництвом. Відповідно до того як матеріальний базис зосереджується в руках певного прошарку, так саме ідеологія цих суспільних груп стає панівною для всього соціуму.

Існування людини в капіталістичному суспільстві, в умовах щоденної, важкої праці, формує почуття відчуження індивіда від оточуючої дійсності, передбачає втрату тісних міжособистісних зв'язків у суспільстві. Робітник, включений в коло чужої для нього праці (оскільки, за Марксом, вона здатна забезпечувати лише умови для задоволення мінімальних потреб життєдіяльності, ігноруючи справжню особистісну сутність людини) втрачає відчуття свободи та щастя. Таким чином, відчуження передбачає втрату духовного виміру існування. Одна з найбільш впливових концепцій для неомарксистської спрямованості Франкфуртської школи, концепція відчуження К. Маркса, задає напрям на інтерпретацію капіталізму як репресивного стосовно особистості, яка позбавлена здатності критично мислити та виходити за межі тоталітарної раціональності системи. Згідно з «франкфуртцями», люди, які прагнуть подолати ізоляваність від оточуючої дійсності, в якій вони є лише частиною цілого, зустрічаються культуріндустрією. Остання здатна розважати, але в силу своєї ілюзорності та фальшивості є лише продовженням пануючої раціональності буржуазного суспільства.

Проблема раціональності в розумінні культури М.Вебера

Макс Вебер належить до тих класиків соціологічної думки, хто задав основу для розвитку багатьох інших соціологічних теорій. Вебер, визначаючи чотири типи соціальної дії: афективну, традиційну, ціннісно-раціональну та цілераціональну, створив певні засади для розуміння раціональності (як специфічної ознаки Західної цивілізації) та ірраціональності. Якщо два перші типи соціальної дії, це імпульсивність, неусвідомлювана звичка діяти так, а не інакше, то ціннісно- та цілераціональна дія – це, в першу чергу, осмислення своїх вчинків. В розгляді становлення західної раціональності М.Вебер зосереджується на специфічних цінностях та відповідних цілях етики релігії та господарства.

Для М.Вебера раціональність є виключною особливістю сучасної Західної цивілізації. Саме раціональність в економіці капіталізму, звільнена від цільового навантаження суспільством, набуває своєї незалежності від нього. Така раціональність орієнтується на рентабельність. М.Вебер вирізняв формальну та матеріальну раціоналізацію [4, с.76]. Головна особливість формальної раціоналізації була кількісна

вимірюваність, - тобто принцип розрахунку (оптимальності та ефективності). Матеріальна раціоналізація залежить від цінностей, затверджених суспільством.

Капіталізм, за М. Вебером, можна ототожнити з намаганням скерувати жадобу до наживи в раціональне русло. Важлива роль процесу раціоналізації відводилася раціональній структурі права (поява вільної праці), управління (з важливим значенням техніки та науки) та певному способу життя духовної поведінки, раціонально організованої.

У традиційному суспільстві найважливішим фактором формування життєвої поведінки була віра у магічні та релігійні сили і ті морально-етичні засади, що на ній ґрунтувалися. Обмеження, котрі ставили людину в особливу залежність від природи та від надприродних сил, не давали їй ідеї, а головне – можливості її втілення, що особистість сама може творити свою долю, відриватися від панування природи. М.Вебер виявив таку особливість християнської релігії, як раціональний образ Бога. Саме в протестантизмі він вступив у свою повну силу. Реформація, з її принципом віри без посередників, віддала долю людини в її руки. Саме суспільна мораль, що індивід, котрий займає своє місце, відведене йому Богом (тобто займає певну професію) має велике благо, сприяла процесу раціоналізації Заходу. Бездіяльність засуджувалася як марне гаюння часу.

Поступово, оскільки аскеза переносилася із чернечої келії у професійне життя і оволодівала цариною мирської моралі, вона починала відігравати свою роль у формуванні того величезного простору сучасного господарського устрою, який пов'язаний з технічними передумовами машинного виробництва і який сьогодні, на думку М. Вебера, примусовим чином формує життєвий устрій кожної людини сучасного суспільства.

Невід'ємною від процесу раціоналізації є наука, котра поширювала принцип розрахунку на всі сфери життєдіяльності суспільства. Однією з особливих рис Західної цивілізації, на думку Макса Вебера, є панівне значення науки та професійної наукової діяльності. Розвиток науки ознаменував корінну зміну в подальшому влаштуванні різних сфер суспільства, зокрема економіки, культури та, власне, соціальної сфери. Капіталізм, на думку М. Вебера, отримує нові можливості з подальшим розвитком техніки. Раціональність капіталістичного ведення господарства передбачає підрахунок прибутку (набутого засобом обміну або за допомогою насилля, зокрема війнам). Принцип калькуляції, який за нових умов розширення технічного потенціалу та особливостей управління (мається на увазі всезростаюча роль бюрократії) переростає в загальну тенденцію Західної цивілізації, пояснюється його залежністю від специфіки західної науки, з переважанням природничого знання, яке базується на точних, математичних розрахунках. Науковий, а таким чином і економічний розвиток, який вплинув на перевлаштування способу життя

широких прошарків населення, теж мав свої соціальні передумови. Економічне заохочення до примноження наукового знання, на думку М. Вебера забезпечували раціональна структура права та управління, що забезпечують функціонування раціональної форми капіталізму за допомогою формальних правил та законів [3, с.53].

Ю.Н.Давидов, розглядаючи прогрес раціональності в залежності від інтелектуальних прошарків капіталістичного суспільства, говорить про важливість аналізу інтелігенції, котра є носієм та творцем культури певного типу [5]. Так прошарок інтелігенції (саме його інтелектуальна та професійна діяльність) сприяв затвердженню та подальшому розширенню процесу раціоналізації Західної цивілізації. Раціональність вступає у свій бурхливий розвиток завдяки звільненню розуму від забобонів та догматів, які гальмували розвиток не тільки соціальної думки, але й економіки, культури та інших сфер. Веберівське «розчакування світу» розуміється як «втрата смислу як самими речами, так і міжособистісними відносинами» [5, с.115]. Різниця між позицією К. Маркса та М. Вебера полягає в тому, що марксизм вбачав головну провину в позбавленні смислу речей та зведенні до капіталістично-грошових відносин не тільки безпосереднього людського буття, але і духовної сфери саме у буржуазії, котра панувала не тільки у виробничих відносинах, але й в ідеології суспільства. Вебер, натомість, змістив акценти, надаючи саме інтелектуальним прошаркам провідну роль при формуванні західної раціональності. Базовою для інтелігенції була духовна складова їхньої діяльності, саме усвідомлення своєї професії як духовного покаяння особистості. Така професійна діяльність розглядається як творча, тобто така, яка в повсякденному трудовому житті керується не лише рутинними діями, але й відповідними для даного етносу цінностями і нормами. Трудова діяльність інтелектуального класу в результаті вносить певне врівноваження між формальною та матеріальною стороною процесу раціоналізації. Формальну раціоналізацію Ю.Н. Давидов визначає як діяльність, яка передбачає користь від мети та засобів її досягнення і яка відповідає «цілораціональності» у М. Вебера. Матеріальна раціональність, таким чином, передбачає не тільки оптимальну оцінку діяльності, але і змістовну, тобто орієнтація на норми і цінності при досягненні мети та виборі засобів (поняття «цінніснараціональної дії») [5, с.119]. Саме інтелектуальний прошарок виступає носієм та формуючою силою процесу раціоналізації, звільнення розуму та людської діяльності (особливо професійної) від впливу ірраціональності на рівні не тільки повсякденного життя, але й загальноприйнятих цінностей і норм.

Характеристика культури за умов сучасності в творчості Георга Зіммеля

Досліджуючи феномен культури, Г.Зіммель не обмежується першорядністю економічної сфери при аналізі суспільних форм, надаючи

більшій ваги процесам обміну та взаємодії між суб'єктами. Г.Зіммель розглядає об'єкти в їхній багатозначущості в економічному, естетичному, політичному, культурному планах. Так, гроші в творчості Зіммеля передбачають символічну взаємодію, обмін цінностей та потреб [12].

Людські уявлення, як вважає Г.Зіммель залежать від психічного устрою і не є механічним відображенням реальності, в якій живуть люди. Не об'єкт сам по собі і не суверенний розум визначає істинність людських уявлень, а саме життя, що виробляє в ряду цих уявлень оціночну шкалу, один полюс якої вважається повною істиною, а інший - повною помилкою. Так пізнання перетворюється на елемент, тісно сплетений з життям, і який залежить від його фундаментальних цінностей.

За Г.Зіммедем, світ цінностей надає змісту дійсності деякої автономності. Незважаючи на природний порядок речей (їхня рівність, тобто недиференційованість на цінне, та те, що позбавлене цінності) люди в силу своїх природних психологічних властивостей схильні оцінювати оточуючий світ. Визначення цінності однієї речі відбувається у співвідношенні через визначення цінності іншої. Так, найцінніше визначається через визначення іншого об'єкта як менш цінного або байдужого (безоцінного) ставлення до нього. Цінними виявляються ті речі, які зустрічають перешкоди на шляху свого досягнення. На думку Зіммеля, потреба формує цінність, культура, в свою чергу, збільшує кількість потреб та інтересів, відводячи бажану річ все далі від суб'єкта. В процесі обміну людина змушена жертвувати однією цінністю заради досягнення іншої. Цінність часто являє інтерес для великої кількості людей, тому в обміні цінність набуває інтерсуб'єктивного характеру. Господарство, на думку Г. Зіммеля, виступає тією силою, яка обмінює цілий потік цінностей. У господарстві цінність праці (яка супроводжується різними перешкодами) визначається як віддача суб'єктивного об'єктивній ідеї. Таким чином формування та задоволення потреб та цінностей відбувається, згідно з Г. Зіммедем, у процесі обміну (як економічного, так і символічного) [7].

Для Г.Зіммеля культура – це синтез суб'єктивного розвитку і об'єктивних духовних цінностей, однак слідування кожному з цих елементів окремо перешкоджає їхньому з'єднанню. Культура виникає тоді, коли зустрічаються два елементи, що не володіють нею самі по собі: суб'єктивна душа і об'єктивний духовний твір. Культура в цілому охоплює соціальні інститути і витьори мистецтва, релігію та наукове пізнання, технологію та громадські закони тощо.

За Г.Зіммедем процес паралельного розвитку об'єктивної та суб'єктивної культури часто носить конфліктний і неоднозначний характер. Без індивідуальної свідомості неможливе створення об'єктивованих форм культури, однак не можна однозначно стверджувати, що всі продукти об'єктивованої культури в рівній мірі позитивно впливають на розвиток суб'єктивної культури.

Розглядаючи проблему конфлікту культури в сучасному суспільстві, Г. Зіммель говорить

про постійність та плінність відносин між кристалізованою формою культури та безпосереднім людським буттям. Конфлікт у сфері культури між унікальністю особистості і культурними формами (між суб'єктивною та об'єктивною культурою), обумовлений примусовим прийняттям індивіда внутрішньої логіки даної сфери культури, котра не відповідає його потребам. Цей конфлікт набуває особливого значення в сучасну епоху: людину оточує все більша кількість речей - продуктів об'єктивованої культури, що не веде до значного підвищення духовного життя особистості. Так з розвитком технологій, культура, яка оточує сучасну людину, як правило, позбавлена для неї значення, оскільки вона просто нездатна цю культуру осмислити.

За сучасності, на думку Зіммеля, відбувається відмирання традиційних форм, при тому, що наступна ідеологія культури ще не сформована. Дана ситуація перетворюється на принцип боротьби проти будь-якої форми. Таке можливе лише в ту епоху, коли культурні форми представляються вичерпаними і обмеженими своєю застарілою формою виробничих сил [6].

Конфліктність у прийнятті нового стилю чи напрямку в культурі Г. Зіммель приписує відсутності об'єднуючої соціальної ідеї в сучасному суспільстві. За кожним новим соціальним переворотом, зі слів Г. Зіммеля, стояв істотно новий, досить визначений ідеал. З цього ідеалу виникали окреслення нових, підготовлених до появи культурних форм. Таким чином, Г. Зіммель вважає, що ніякого занепаду культури не відбувалося. А скоріше культура знаходиться в процесі формоутворення, адже все XIX ст. при різноманітності своїх духовних рухів не висуло всеохоплюючої панівної ідеї. Головний рушій сучасної культури поряд з прагненням до оригінальності, на думку Г. Зіммеля, полягає у ворогуванні проти будь-якої форми взагалі. Тобто динаміка культури обумовлюється витісненням старих культурних форм новими. Конфлікт культури передбачає розрив з класикою як з абсолютним ідеалом в силу того, що життя прагне звільнитися від обмежень будь-якої форми, історичним виразом якої був класицизм.

Так, на думку Г. Зіммеля, у суспільних явищах

виявляється конфлікт, неминучий для сфери культури. Життя повинно або створювати форми, або розвиватися в певних формах. Виникає протиріччя із самою сутністю життя, динамікою його постійного руху. Конфлікт культури носить перманентний характер, він виконує свої функції одна з яких – оновлення культури шляхом творення нових культурних форм.

Розглядаючи культуру крізь призму економічних, науково-технічних змін та перетворень у сфері організації (та розподілу) праці, аналізуючи динаміку культури не тільки у залежності від історичного розвитку суспільства, а й в силу певного способу життя та діяльності, особливостям світосприйняття та цінностям у період становлення капіталістичного та індустріального суспільства початку XX ст., К. Маркс, М. Вебер та Г. Зіммель створили досить неоднорідну, місцями дискусійну теоретичну базу для аналізу соціокультурних змін, які й нині не втрачають своєї актуальності серед сучасних соціологічних досліджень. У сучасній науці коло соціологічних проблем так чи інакше повертає дослідників до пошуків відповідей у працях класиків соціології, до апелювання або критики їхніх позицій, в силу складності та швидкоплинності прогресу суспільства. Зокрема, такі теоретичні напрацювання, як концепція відчуження К. Маркса та теорія раціональності М. Вебера стали відправним пунктом згідно з яким формувалась теоретична позиція представників Франкфуртської школи (зокрема концепція культуріндустрії). Г. Зіммель обґрунтував залежність формування цінностей та потреб суспільства від процесів обміну та інтеракцій між індивідами. Криза в сфері культури на зламі століть, яку багато дослідників вважали занепадом Західної цивілізації, у Георга Зіммеля означала конфлікт, між швидким рухом життя (зокрема, бурхливим розвитком технологій) та втратою провідної ідеології суспільства, яка була б здатна організувати та направляти динаміку культури в позитивне русло. Так особистість у процесі свого індивідуального розвитку втрачає здатність залучатися до всієї об'єктивної культури суспільства, яка (за сучасності) позбавлена будь-якої інтегральної та смислоутворюючої ідеї (форми).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александр Дж. Аналитические дебаты: Понимание относительной автономии культуры* Социологическое обозрение Том 6. № 1. 2007, с.17-37.
2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.— (Социологич. мысль Запада). С. 44-271.
3. Вебер М. Социология. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександр Погорілий. — К.: Основи, 1998. — 534с.
4. Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность: Социология М.Вебера и веберовский ренессанс / М.: Политиздат, 1991. — 367с.
5. Давыдов Ю.Н. Прогресс рационализации и развитие интеллектуальных слоев // ФРГ глазами западногерманских социологов: Техника — интеллектуалы — культура. М.: Наука, 1989. С. 113-145.
6. Зіммель Г. Избранное. Т. 1. Философия культуры. пер. с нем. М., 1996. 671 с.
7. Зіммель Г. Философия денег // Теория общества. Сборник / Под ред. А.Ф.Филиппова. — М.: Канон-Пресс — У., 1999. — с.314-383
8. К. Маркс К критике политической экономии1 / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т.13. — С.5-9.
9. К. Маркс и Ф. Энгельс Немецкая идеология / Избранные сочинения в 9т. Т.2. — М.: Политиздат, 1985. — с.1-73
10. К. Маркс Тезисы о Фейербахе / Маркс К., Ф. Энгельс Сочинения / М.: Государственное издательство политической литературы; 1955 (стр.1-5)

11. К. Маркс Экономическо-философские рукописи 1844 года / К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т.42, стр. 41-174
12. Современные западные исследования социологической классики. Вып. I. Георг Зиммель: Реферативный сборник М.: Рос. акад. наук, ИНИОН, 1992, 368с.

УДК 37.013

В.В. САГУЙЧЕНКО

ВЧИТЕЛЬ У КОНТЕКСТАХ СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ

Сагуйченко Валентина Володимирівна - старший викладач кафедри філософії освіти Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

У статті досліджено специфіку педагогічного ризику, обумовленого сучасними соціокультурними контекстами.

Ключові слова: суспільство ризику, педагогічний ризик, післядипломна педагогічна освіта.

В статье исследуется специфика педагогического риска, обусловленного современными социокультурными контекстами.

Ключевые слова: общество риска, педагогический риск, последипломное педагогическое образование.

The article deals with specific pedagogical risk associated with modern social and cultural contexts.

Keywords: society at risk, the risk of teaching, postgraduate teacher education.

© В.В. Сагуйченко, 2011

Постановка проблеми визначається дослідженнями соціальних наук, які свідчать: у нових соціокультурних умовах з'являються і нові соціальні проблеми. Процес трансформації нашого суспільства супроводжується виникненням великої кількості соціальних проблем, які, в свою чергу, несуть загрозу процесам суспільного відтворення й розвитку. На наших очах здійснюється різкий перехід від одного типу вже усталеного суспільства до якісно нового, в якому кожній особистості треба активно працювати в нових соціокультурних умовах. У наші часи з'являється термін «суспільство ризику». Велика кількість педагогічних технологій, інновацій, що також здійснюється в умовах непередбаченості та має найчастіше ймовірний характер, потребує в свою чергу підвищення ефективності у прийнятті управлінських рішень у ситуації педагогічного ризику стосовно впровадження інновацій у навчально-виховний процес освітніх закладів та системну діяльність педагогічних працівників.

Мета дослідження: дослідити вплив ризиків у післядипломній педагогічній освіті, зумовлених реформуванням освітньої галузі, на її результативність.

Стан дослідження. Соціальні структури, у нашому дослідженні – післядипломна педагогічна система, стають більш рухливими, а соціальні агенти (педагоги, керівники) за рахунок збільшення ступеня свободи повільно закріплюються за своїми структурами. Ефектом структурних змін сил цих структурних агентів, як стверджує У.Бек, є велика свобода від структури. Для успіху модернізації він вважає важливим самостійність визволення агентів та їхньої подальшої активної участі у вже модернізованому процесі [3,2]. Результатом здійснення модернізації стає значно посиленна

індивідуалізація. У нашому контексті із зростанням індивідуалізації педагогів посилюється індивідуалізація механізму прийняття конкретних дій, і, що суттєво, управлінських рішень не тільки керівниками, але й усіма учасниками навчально-виховного процесу. Це має привести до зростання відповідальності за самостійно прийняті рішення, дії, вчинки. На цьому етапі здійснюється «радикалізація раціональності». У.Бек акцентує увагу на зміні підходів до створення нового знання і нових моделей соціальної взаємодії. Він говорить про модернізацію, що стає «політично рефлексивною», здатною впливати на політичні інститути і соціальні процеси [3,4]. Вище-наведене дає йому можливість зробити висновок: саентизація, що зростає, приводить до змін у логіки соціального виробництва, а далі – «логіка виробництва» поступається місцем «для логіки виробництва ризику». Таким чином, сучасне суспільство він визначає як «суспільство ризику». Вчений не дає визначення терміну, але відзначає соціальні особливості ризику, що відтворюється завжди у соціальній системі. А об'єм ризику він визначає як функцію якості соціальних відношень і процесів. Найсуттєвіше для нашого дослідження: У.Бек підкреслює залежність ступеня ризику від експертів та їхнього знання в якості експерта [3,23]. В нашу епоху, епоху глобалізації, за твердженням британського вченого Ентоні Гідденса, ризик посилюється [4,2]. Його концепція ризику передбачає існування суспільства, що прагне позбутися минулого [4,21-22], в той же час він підкреслює необхідність готовності до постійних змін на особистісному та суспільному рівнях. Обидва вчені замислюються над питанням онтологічної безпеки людини. Німецький соціолог Н.Луман акцентує увагу на ризику, який ставить питання

щодо раціональної природи діяльності людини; роль раціональності він описує як можливість запобігання помилок, вміння виробляти адекватні протидії. Проблематизація соціальної дії, як він підкреслює [5,23], дає шанс, нові можливості щодо запобігання суттєвих втрат. Ризик у наші дні присутній у всіх сферах життя. Він з'являється тоді, коли реальні події відрізняються від очікуваних. Ризик може обумовлювати як програш так і виграш. У нашій країні ці проблеми, а саме – трансформацію суспільства ризику до суспільства сталого розвитку досліджували В.П.Андрущенко [1,5-6], А.В.Толстоухов [6,21-36]. XXI століття характеризується інтенсивністю ризиків, які, в свою чергу, стимулюють людину передбачати їх, і, що дуже важливо, прогнозувати їхні наслідки. Роботи зарубіжних та вітчизняних учених підтверджують наступний висновок: ризик є найважливішим фактором і необхідною умовою розвитку сучасного суспільства. В своїй роботі «Соціологія» (Розділ 20. Соціальні зміни: минуле, сьогоднішня й майбутнє) Ентоні Гідденс серед критичних зауважень до теми підкреслює, що сьогодні політика і культура є рушійними силами змін у суспільстві поряд з економікою. Далі, говорячи про наше сьогодні, автор акцентує нашу увагу на здатності управляти своєю долею та можливістю змінити своє життя на краще, адже людина, розуміючи свої досягнення і недоліки, буде своєю власну історію. Останні дослідження сучасних педагогів і психологів свідчать: здатність педагогів і керівників загальноосвітніх навчальних закладів працювати в умовах ризику передбачає вміння ефективно діяти в сучасних педагогічних ситуаціях, що часто є непередбачуваними. Рівень готовності до ризику є загальним результатом стратегії професіонального розвитку педагога, що обов'язково передбачає його самовдосконалення. Говорячи про оптимальний рівень готовності педагогічних працівників до ризику, зупинимось на їх найважливіших властивостях, що допомагають творчо ставитися до педагогічного процесу в сучасних умовах, а саме: гнучкістю щодо прийняття, реалізації, корекції педагогічних рішень, особливо непростих управлінських рішень, в умовах невизначеної ситуації, комунікативною компетентністю педагогічної та міжособистісної взаємодії. Ці характеристики доповнюють самоповага, самоефективність, самопізнання, самоінтерес. Все це можливо реалізувати за умов кардинальної зміни філософії системи післядипломної педагогічної освіти. Ризик під час здійснення модернізації системи вітчизняної освіти породжується завдяки новаторським ідеям, що кілька років тому були нерезальними. Жодна реформа нездатна передбачити всі деталі свого реформування. Найчастіше це процес суперечливий. В умовах децентралізації, демократизації освітньої галузі значно зростає роль суб'єктивного фактора, який стосується інновацій у навчанні та вихованні (технології, програми, творча педагогічна діяльність). Сьогодні завдяки недосконалої нормативно-правової бази освітньої галузі,

багато управлінських та педагогічних рішень опрацьовуються в умовах педагогічного ризику та невизначеності, що, в свою чергу, потребує відповідних рекомендацій щодо їх застосування у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів, які за часи реформування все більше повільно одержують статус експериментальних (а вони теж працюють у межах педагогічного ризику). Російська дослідниця Михайлова Е.Н. у науково-дослідній діяльності сучасних педагогів відокремлює наступні види ризиків: стратегічний, фізичний, ризик невідповідності, ризик бездіяльності, технологічний, економічний, методологічний, диспозиційний та ризик неузгодженості. (Михайлова Е.Н. Оптимізація сучасного педагогічного дослідження). Характеристика цих видів допомагає нам зрозуміти зміну тенденцій щодо цілей, завдань, програм, планів системи післядипломної педагогічної освіти та її майбутнього. Ми самі собі повинні відповісти на питання: чи відповідає діяльність педагога, керівника закладу тенденціям світової освіти, збігаються цілі та очікування окремого вчителя з вимогами вітчизняної системи освіти, володіє він необхідним та достатнім рівнем теоретичних та практичних компетенцій, як допомагає йому рівень загальної культури. На більшість питань відповідь неоднозначна. Педагог неспроможний подолати протиріччя всіх постійно зростаючих проблем сучасного суспільства. Наші педагогічні ризики є в площині між реальними результатами нашої діяльності та очікуваними сучасним суспільством із високими вимогами, бажанням швидко наблизитися до світових стандартів, не враховуючи регіональні особливості. Це стосується соціального рівня. На рівні закладу освіти практика свідчить: окремі успіхи супроводжуються і негативними результатами: погіршенням здоров'я, агресивністю, іншими проявами девіантної поведінки, відсутністю інтересу до навчання і творчої діяльності, напругою у відносинах між школою та оточуючим середовищем, між батьками і вчителями. Вихід із такої кризової ситуації налаштовує навчальні заклади на новий рівень життєдіяльності: саме реальне життя вимагає розвитку у межах планетарно-цілісного соціального процесу з новими цінностями та інноваціями у педагогічній діяльності. У нашому суспільстві багато років панувала командно-адміністративна система управління, система, що не заохочувала ініціативних та творчих педагогів, здатних до інновацій та дослідно-експериментальної педагогічної діяльності. Панувала репродуктивність в усіх аспектах навчально-виховної діяльності. Креативна діяльність, що завжди пов'язана із ризиком, у суспільстві не знаходила підтримки. Сьогоднішні наші знання щодо майбутнього розвитку освіти не можуть у повній мірі передбачити певні події у її великій і складній структурі. Тому на перший план повинні виходити прогнозування, стратегічне планування, ефективна управлінська діяльність (недарма у бізнесових структурах, що постійно працюють на межі можливого і

неможливого, все частіше приходять до кризового менеджменту). Наш сучасник Ю.К.Бабанський говорить про важливість своєчасного прогнозування педагогами розвитку освітньої галузі, бачення ними розвитку нових викликів сучасного суспільства, розуміння кількісних і якісних змін у їхній діалектичній єдності. Він підкреслює важливість своєчасної корекції шкільних планів і програм, методичних рекомендацій, навчальних підручників, а іноді і можливого глобального перегляду окремих модулів навчальних предметів (що суттєво для нашого суспільства з постійно зростаючим об'ємом важливої інформації, новими знаннями і технологіями) [2,14].

Зміни, що сталися у державі в останні роки вимагають нових підходів до суспільства і до управління освітою, яка за Національною доктриною розвитку освіти України стає державно-громадською. Без суспільної складової система освіти функціонувати вже не може, не кажучи про її постійний розвиток. Сьогодні ми характеризуємо освіту як варіативну за змістом, диференціюємо її за організаційними формами та типами загальноосвітніх навчальних закладів, за джерелами фінансування як багатоканальну, державної та приватної форм власності. Ми розуміємо, якщо ми у демократичній державі будемо громадянське суспільство, то тільки держава не повинна нести відповідальність за освіту. За цих умов важливу роль починає відігравати соціальне партнерство, яке ми ототожнюємо із балансом інтересів. Цей баланс досягається сторонами соціальної взаємодії на основі компромісу. Соціальне партнерство – це інструмент, за допомогою якого різні верстви суспільства співпрацюють в освітній діяльності або її координують. Ступінь участі громадськості у прийнятті важливих рішень характеризує демократичний рівень розвитку суспільства. Процеси демократизації підходів до державно-громадського управління закладами освіти відкривають нові можливості для залучення місцевих громад до розвитку навчально-виховних закладів: від участі у процесах соціалізації молоді до вирішення фінансових проблем. Конкретна форма спільної роботи залежить від місцевих умов окремих регіонів.

Для успішного становлення громадсько-активної школи як найбільш ефективного моделі сучасного навчального закладу з державно-громадською формою управління потрібно враховувати вплив оточуючого середовища. Соціум, як соціальне оточення загальноосвітнього навчального закладу, можна розглядати з позицій поняття зовнішнього оточуючого середовища навчального закладу. Поняття соціуму школи можна розділити на дві категорії: соціальне макрооточення школи й безпосереднє оточення. У теорії управління зовнішнє середовище розглядається у двох видах: середовище прямого впливу й середовище непрямого впливу на середній загальноосвітній навчальний заклад. До основних факторів середовища прямого впливу можна віднести: дитячі дошкільні навчальні заклади, загальноосвітні навчальні

заклади, позашкільні навчальні заклади, середні спеціальні й вищі навчальні заклади, управлінські та законодавчі органи. Середовище непрямого впливу звичайно складніше від середовища прямого впливу. До факторів середовища непрямого впливу можна віднести рівень освіченості суспільства, освітній потенціал членів органів батьківського самоврядування кожного навчального закладу, освітні очікування батьків, соціокультурні фактори, авторитет та вагомість громадських, благодійних і релігійних організацій.

Усі перераховані вище фактори мають якісні й кількісні характеристики. Аналіз зовнішнього середовища, який ми бачимо як процес визначення й конкретизації факторів впливу зовнішнього середовища, є обов'язковим етапом для прогнозування кожним директором загальноосвітнього навчального закладу змін в оточуючому середовищі. Першим етапом аналізу зовнішнього середовища може стати відтворення інформаційної моделі середовища, заснованої на технології складання профілю середовища. Згідно з даною технологією кожному факторові експерт надає оцінку його важливості, оцінку впливу на школу, оцінку спрямованості впливу. Велика кількість факторів впливу на зовнішнє середовище, їхня об'ємність і різноманітність вимагають використання від керівника загальноосвітнього навчального закладу сучасного персонального комп'ютера та сучасних програм. Усі фактори зовнішнього середовища перебувають у тісній взаємодії. Взаємозв'язок факторів зовнішнього середовища можна визначити як сумарну діючу силу, з якої зміна одного фактора впливає на інші фактори. Відтворена у комп'ютерній моделі взаємодія факторів зовнішнього середовища дозволяє педагогу та директору середньої загальноосвітньої школи оптимізувати процес прогнозування змін соціуму.

Соціальні фактори - це фактори, що включають мінливі очікування, відносини й наявні успіхи та прорахунки суспільства. Тому сьогодні до таких факторів можна віднести домінуюче у суспільстві застаріле негативне відношення до сфери освіти, до самої школи, зміну соціальних орієнтирів, стандартів, пріоритетів, міграцію населення, зміну домінуючих цінностей у соціальній орієнтації шкільної молоді, розвиток засобів масової інформації та багато інших.

Щоб ефективно реагувати на зміну соціуму, школа повинна сама змінюватися, усвідомлено пристосовуючись до нового навколишнього середовища. Процес управління шкільною політикою базується на визначенні філософії й формулюванні місії школи, постановки цілей діяльності і всієї цілісної концепції. В умовах диверсифікованості, тобто появи нових типів освітніх установ, таких як гімназії, ліцеї, профільні школи, перед керівником загальноосвітнього навчального закладу актуальною є проблема визначення тенденцій розвитку освітньої установи. Для грамотного й ефективного здійснення процесу управління сучасному директору школи необхідно мати

об'ємну, конкретну й класифіковану інформацію про стан і процес змін в оточуючому середовищі освітньої установи та повністю в соціумі нашої держави, в сучасному світі. Для оперативного збору інформації керівник повинен володіти відповідною технологією, мати механізми обробки й систематизації відомостей про зміни як у середовищі прямого, так і в середовищі непрямого впливу на школу. Повний облік змін соціуму допомагає уникнути помилок у управлінських рішень. Прикладом цього є упорядкування та реструктуризація мережі загальноосвітніх навчальних закладів, пов'язане із зміною учнівського контингенту протягом останніх років. Перевантаженість окремих класів міських шкіл, наявність малокомплектних сільських навчальних закладів, що є наслідком відтоку та міграції сільського населення. Таким чином, своєчасне створення інформаційної моделі зовнішнього середовища загальноосвітнього навчального закладу й прогнозування змін у соціумі дозволить удосконалити управлінську діяльність директора загальноосвітнього навчального закладу на шляху становлення громадсько-активної школи з її філософією, що ґрунтується на демократичному ідеалі поваги до кожної людини та її прав на участь у справах громади, які стосуються загального добра. Така діяльність характеризується адаптацією до потреб, що змінюються, постійним пошуком відповідних шляхів досягнення спільних цілей та ретельною оцінкою результатів цієї діяльності. Громадсько-активні школи, які виникли в середині дев'яностих років (США, Східна Європа), спрямовані на громадсько орієнтовану та безперервну освіту. Філософія такої освіти лежить в основі діяльності громадсько-активних шкіл, сприяє створенню можливостей для членів спільноти (окремих громадян, шкіл, бізнесу, громадських структур, релігійних конфесій, приватних організацій, національних меншин) стати партнерами з реалізації актуальних потреб спільноти. Найбільш суспільно орієнтованою освітою виявляється у громадсько-активній школі, закладі, який відкритий після завершення традиційного шкільного дня для надання розважальних, оздоровчих, соціальних послуг, програм підготовки до професійної діяльності людей усіх вікових категорій. Модель громадсько-активної школи, яка склалася в Україні і в нашому регіоні, визнає важливість цього напряму

в контексті наступних принципів: участь громадян у вирішенні проблем громади через ради самоврядування; можливість безперервної освіти для людей різного віку, соціальних груп та інтересів; використання ресурсів громади для шкільних програм; виховання через громадсько-корисну діяльність; залучення учнів до роботи в громаді; соціальна активізація школи; демократизація зовнішнього шкільного простору, системи відносин у школі; залучення батьків та мешканців громади в процес навчання дітей та життя школи; оптимальне використання можливостей та ресурсів школи для потреб громади; співпраця між усіма організаціями та установами громади; взаємодія школи з діловими та промисловими колами, з іншими школами; залучення волонтерів.

Післядипломна педагогічна освіта педагогічних працівників та керівників загальноосвітніх закладів, щоб вирішити завдання, поставлені соціальним замовленням, покликана не тільки враховувати потреби соціуму, але й звернутися до внутрішнього світу сучасного педагога, керівника, на ділі підтвердити свою антропологічну орієнтованість, виявити ресурси особистісного і професійного зростання, забезпечити їх динамічне перетворення й системний приріст управлінського досвіду не тільки керівника загальноосвітнього навчального закладу, але і всіх педагогічних працівників.

Висновки та напрями подальших досліджень. Педагогічний ризик під час проведення реформування післядипломної педагогічної освіти можна пояснити появою значної кількості інноваційних пропозицій. Реформування неможливо передбачити як кінцевий та детально розроблений процес: він постійно знаходиться у стадії розвитку і йому притаманні суттєві внутрішні протиріччя. Сучасна післядипломна педагогічна освіта характеризується процесами децентралізації, в яких зростає роль суб'єктивного фактора стосовно вибору змісту освіти, нових навчальних предметів, програм, стратегій виховання, інноваційних технологій, особистісно-орієнтованої діяльності як у навчально-виховному процесі, так і в професійній діяльності педагогічних працівників. Подальші дослідження стосуються з'ясування протиріч між очікуваними та реальними результатами педагогічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В.П. Освіта в пошуках нових стратегій мислення // Вища освіта України. – 2003. – №2. – С.5-6.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация педагогического процесса (в вопросах и ответах) / Ю.К. Бабанский, М.М. Поташник. – Киев: Радянська школа. – 1984. – 237с.
3. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну. – М.: Прогресс. – Традиция. – 2000.
4. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К.: Альтерпрес. – 2004.
5. Луман Н. Поняття ризика. // Thesis. – 1994. – №5.
6. Толстоухов А.В. Планетарний соціум и его эко-будущее // Практична філософія. – 2001. – №3. – С.21-36.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК323.39(477)

Д.А. СЕРГАТЮК

ВІТЧИЗНЯНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ: АНАТОМІЯ КРИЗИ

Сергатюк Дмитро Анатолійович - аспірант кафедри політології Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського

У статті висвітлюється процес зародження та розвитку тих кризових внутрішньоелітних і суспільно-політичних явищ, які стали на заваді вітчизняного політичного елітогенезу після подій помаранчевої революції. Розкриваються механізми їх взаємодетермінації та шляхи впливу на якісне становлення українського політичного класу у постмайданний період країни.

Ключові слова: політичний елітогенез, елітарна політична еліта, суб'єкт модернізації, олігархічна політична система, політична конфліктогенність.

В статье освещается процесс зарождения и развития тех кризисных внутреннеэлитных и общественно-политических явлений, которые стали на преграде отечественного политического элитогенеза после событий оранжевой революции. Раскрываются механизмы их взаимодетерминации и пути влияния на качественное становление украинского политического класса у постреволюционный период страны.

Ключевые слова: политический элитогенез, элитарная политическая элита, субъект модернизации, олигархическая политическая система, политическая конфликтность.

The article disposes the origin and development of crisis elite internal political and social phenomena that obstructed the domestic political elite genesis after the Orange Revolution. The mechanisms of their mutual determination are exposed as well as ways of influence the quality of Ukraine's political class formation in the post-revolution period.

Keywords: genesis of political elite, top-quality political elite, subject of modernization, oligarchy political system, political proneness to conflict.

© Д. А. Сергатюк, 2011

Помаранчева революція надала надзвичайно високий кредит суспільної довіри новому державному керівництву, в Україні після перемоги опозиції склалися унікальні соціальні умови для формування зрілого громадянського суспільства, розвиненої правової держави. Це відкривало перед новою політичною елітою широкі перспективи суспільно-політичної модернізації, а отже, і надавало можливість переломити негативні тенденції вітчизняного політичного елітогенезу, закладені в попередні роки державного становлення.

Однак, невдовзі виявилось, що нова політична еліта неспроможна виправдати здобуту на Майдані високу суспільну підтримку. Декларуючи загальнодемократичні цінності, проголошуючи модернізаторські гасла, новий правлячий клас так і не зміг запропонувати суспільству дійовий механізм реалізації актуальних для країни завдань, навіть не зміг запропонувати рамок, але обов'язкові для всіх акторів правила гри, які б стали базовими правовими нормами для утворення нових інституційних традицій «суспільного прогресу». Вже перші кроки «помаранчевої» еліти засвідчили суперечність

її політики потребам суспільно-політичного розвитку країни. Так, розпочата на початку 2005 року фактична політична люстрація аполітичних за своєю природою держслужбовців, з одного боку, створила потужну базу для формування сильної, організаційно вишколеної, непримиренної опозиції, здатної повернутися до влади за допомогою демократичних механізмів. З іншого – призвела до формування низькопрофесійного корпусу управлінських кадрів. Далі стало зрозуміло, що Президент України В. Ющенко не мав стратегії реформування державної системи управління. Кадрова політика глави держави призвела до того, що в його оточенні сформувалося кілька груп впливу, представники яких досить часто переслідували свої, далеко не альтруїстичні цілі, а відверто протистояли одне одному.

До того ж, лідери помаранчевої революції В. Ющенко і Ю. Тимошенко, а згодом Президент і Прем'єр через особисті амбіції проявили нездатність гармонійно розподілити повноваження і налагодити конструктивну командну співпрацю. Підсумком цього стала швидка відставка - через 216 днів, на початку

вересня 2005 року – першого «помаранчевого» уряду, яка з усією очевидністю виявила не модернізаторську природу «помаранчевої» еліти. По-перше, після відставки Ю. Тимошенко з посади Прем'єр-міністра України ставлення глави держави до недавніх політичних супротивників почало кардинально змінюватися. По-друге, очевидно бажанням Президента України обумовлювалося вирішення важливого кадрового питання за допомогою недавніх супротивників, призначення «зручнішого» прем'єра – Ю. Єханурова, у якого було значно менше амбіцій, ніж у попереднього глави уряду. Очевидною стала фактична відмова В. Ющенка не лише від політичного, але й кримінального переслідування тих, хто скоїв злочин, визнаний судом. Адже багато справ заведених на початку 2005 року так і не були завершені [1, с. 37].

Це свідчило, що В. Ющенко так і не спромігся перетворитися з політичного функціонера на політичного лідера, або ж за визначення О. Гаман-Голутвіної, з політичного актора на політичного суб'єкта. Діяльність політичного актора відома російська дослідниця характеризує, по-перше, наявністю власного стратегічного (або хоча б тактичного) проекту реалізації власних (а не зовнішніх) інтересів та цілей, і по-друге, наявністю політичної волі для реалізації цього проекту [2, с. 94-95]. Президент України дедалі більше втрачав довіру і підтримку як представників політикуму, так і в цілому суспільства. Так, соціологічні дослідження свідчать, що кількість громадян, які йому «цілком довіряли» у 2006 році в порівнянні з 2005 роком зменшилась майже втричі і становила 5,6 %. Цей показник загрозливо наближав рівень довіри до В. Ющенка до рівня довіри В. Кучми, який той мав 2004 року (2,4%) [3, с. 64].

Внаслідок зазначених процесів в Україні так і не з'явився суб'єкт модернізації. Олігархічні групи після відходу Л. Кучми від влади через політичну реформу 2004-2006 років та неконсолідованість нової правлячої еліти створили для себе політичне поле без домінуючого політичного суб'єкта. Політично обмежений у важелях впливу на політичну та економічну сфери, позбавлений підтримки у парламенті, Президент України В. Ющенко вже не міг претендувати на роль суб'єкта модернізації. Уряд і парламент внаслідок відсутності кардинальних суспільно-політичних реформ так і не вийшли з-під потужного контролю олігархічних груп. Вони також не могли здійснювати модернізаторські функції, оскільки залишилися в ролі тих політичних інститутів, через контроль яких українські олігархи продовжували одержувати свої ренти шляхом консервації політичного та економічного стану країни [4, с. 94].

Таким чином, як і в попередні періоди державної незалежності України, унеможлилювався її перехід до справжньої ринкової економіки, а звідси, як справедливо стверджує доктор політичних наук Л. Кочубей, і до невіддільно взаємопов'язаних з нею структур громадянського суспільства та правової держави [5, с. 200] – базових умов політичного

елітогенезу. Адже «моральною влада може стати за умови моніторингу і контролю її діяльності з боку громадянського суспільства. Якщо всі учасники політичного процесу системно контролюватимуться суспільством, то вони змушені будуть дбати про його інтереси і діяти більш ліберальними методами. Саме вплив громадськості може змусити державні інститути здійснювати свої повноваження на основі політичної етики» [6, с. 223]. Разом з тим, їх повноцінне функціонування є неможливим без наявності самостійної дієздатної судової гілки влади, сама природа якої «передбачає наявність високої правової культури та розвинених інституцій громадянського суспільства» [7, с. 60].

У березні 2006 року відбулися чергові парламентські вибори, які стали поворотним пунктом у розвитку подій в країні. Післявиборча боротьба за владу, як відомо, призвела до краху в парламенті «демократичної коаліції» у складі НУ, БЮТ та СПУ та утворення нової – «антикризової» – коаліції у складі ПР, СПУ і КПУ, яка висунула кандидатуру В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра України. Глава держави був вимушений подати на затвердження до Верховної Ради України кандидатуру Прем'єра від парламентської більшості та узгоджувати правила взаємодії між основними політичними силами, які не були виписані у новій редакції Конституції України.

Спробою досягнення подібного консенсусу політичних еліт стало підписання ними 3 серпня 2006 р. Універсалу національної єдності. Очікувалось, що підписання Універсалу забезпечить функціональність нової системи організації влади засобом досягнення і формального закріплення політичних домовленостей [8, с. 224]. Однак не судилося. Універсал був політичним документом, а не нормативним актом, а тому не носив імперативного характеру для його підписантів. По суті, він був декларацією намірів, здійснення яких залежало виключно від доброї волі його учасників. І повернення В. Януковича до прем'єрської посади привело до того, що кабмінівський «центр влади» почав грати проти Президента України, на його ослаблення.

Хоч слід зазначити, що суттєвим катализатором політичного протистояння Президента і Прем'єра, а отже, й значним чинником не реалізації положень Універсалу стало бажання витисненого в опозицію БЮТу не допустити картельної змови між антикризовою коаліцією і «Нашою Україною». Для досягнення своєї мети БЮТ обрав стратегію конфліктизації політичного простору. Тобто, за визначенням доктора політичних наук М. Розумного, перетворився на «політичного спонсора» конфлікту [9, с. 13]. Стратегія котрого будується на створенні конфлікту, його підтриманні та ескалації за будь-яких умов. Її яскравим прикладом виступило голосування фракції БЮТ 12 січня 2007 року за проект Закону «Про Кабінет Міністрів України» у редакції Партії регіонів. Адже блокування такого законопроекту зупинило б процес силового перерозподілу повноважень між Президентом

і Кабінетом Міністрів, що на той час вже стало головним джерелом конфліктності у вітчизняній політичній системі. Сторони цього конфлікту, зупинилися б на певних позиціях, обумовлених рамками чинного законодавства, і змушені були б узгоджувати умови мирного співіснування.

Між тим початок 2007 року засвідчив про три реально функціонуючі в країні центри політичного протистояння – Президента і його прихильників, БЮТу та антикризової коаліції у складі: Партії регіонів, КПУ та СПУ. Однак поведінка В. Януковича як прем'єра, що не задовольняла главу держави, перехід за піврічне перебування в опозиції 26 депутатів від БЮТу до Партії регіонів спонукали В. Ющенко та Ю. Тимошенко піти на перемир'я та ініціювати розпуск парламенту і проведення дострокових виборів [1, с. 40]. Проте після виборів, в результаті яких відбулося повернення Ю. Тимошенко на посаду Прем'єр-міністра України, протистояння двох перших осіб держави відновилося. Конфліктна взаємодія українських політичних еліт остаточно набула перманентного характеру, що поряд з олігархічним характером політичної системи стало важливою перешкодою на шляху вітчизняного політичного елітогенезу.

Адже обумовило подальше падіння довіри суспільства до влади, посилення відчуження населення від неї, втрати правлячим класом політичного капіталу, зростання рівня позитивного ставлення до авторитарних механізмів управління і концентрації влади [10, с.133]. А як відомо, існувати без масової підтримки і підґрунтя у вигляді відповідних політичних орієнтацій і цінностей, демократія не в змозі. Її розвиток передбачає масове сприйняття політичної культури, її норм і цінностей. Однак, як слушно відзначають вітчизняні дослідники Є. Головаха і Н. Паніна: «Щоб ці цінності не були порожнім звуком, владна еліта насамперед сама має демонструвати відповідні зразки поведінки» [11, с. 51]. Натомість «залишаючись на позиціях внутрішньої конфронтації, еліта стає катализатором політичної напруженості, ініціатором взаємних захоплень повноважень і «бійок» за сфери впливу» [12]. До того ж, управлінські кризи стали джерелом нестабільності політичної системи, яка виступає важливим чинником ефективності формування та діяльності політичної еліти. Так, доктор філософських наук В. Танчер справедливо зазначає, що еліти розквітають при певній стабільності, соціальному порядку, тоді як соціальний хаос, протиборство підточують владну ієрархію, зменшують ефективність суспільного управління [13, с. 179].

Особливо небезпечності елітарні конфлікти в Україні набули ще й тому, що приводами для протистояння стали речі, до яких необхідно ставитись надобережно в умовах незавершеності процесів формування національної ідентичності, а тим більше, роблячи предметом політичного дискурсу: мова, релігія, зовнішньополітичні орієнтири тощо [14, с. 177]. До того ж, опоненти не мали на меті мінімізувати вихід назовні інформації про протиборство інтересів всередині

України, а навпаки, часто заохочували стороннє втручання у різноманітних формах і масштабах на свою користь. Ключові фігури в українському політикумі, за визнанням тодішнього Президента України В. Ющенко, «досвідчені просителі чужої ласки по чужих столицях» [15, с. 4] в тій чи іншій мірі були зорієнтовані на різних іноземних покровителів, що знижувало рівень їх ініціативності, рішучості, самостійності і водночас сприяло трансформації енергії у річище словесних баталій. Як наслідок, жодна політична сила не зважала на постійні удари по іміджу нашої держави.

Виходячи з попереднього аналізу, можна стверджувати, що політичні програми виступали звичайним інструментом у боротьбі, а суспільні верстви, які щиро вірили у них, були ціннічно обманутими громадянами пострадянської держави. Адже дуже часто відбувалися спроби «виробити не інтегративну ідеологію, а концепції-одноденки з легітимізації різних глок влади та їх лідерів – хоча б в очах політично й ідеологічно дезорієнтованої частини народу» [16, с. 32]. Хоча, як відомо, що без популярної і чіткої ідеології, навіть за стабільної політичної системи, неможливо виробити стратегію державного будівництва, яка виступає однією з найголовніших складових політичного елітотворення.

Постає питання, які ж чинники на глибинному рівні обумовили нездатність українських політиків приймати рішення, що призводять до позитивної суми виграшу, чому українські політичні еліти були нездатні вдатися до конструктивних домовленостей? Адже, за визначенням теоретиків демократичного транзиту, до компромісів представників ворогуючих політичних угруповань спонукає страх взаємного знищення, що може бути пов'язаний як з прагненням одного з угруповань до повного домінування, так і з критичним зменшенням легітимності влади в очах народу. Та й така ситуація, коли внаслідок виборів одні політичні сили отримують все, а інші нічого, не могла задовольняти як основних політичних гравців, так і представників промислово-фінансових кіл, які прагнуть до рівномірного розподілу політичних ризиків і переваг.

З нашої точки зору, відповідаючи на дане питання, перш за все, слід відзначити надзвичайну закритість елітних угруповань, яка проявляється в небажанні обмінюватися з іншими суб'єктами політичного процесу ресурсами й інформацією, в ігноруванні спільної діяльності. Закритість, у свою чергу, викликає блокування здатності до самоорганізації, конструктивної діяльності без наявності визначального зовнішнього впливу. Очевидно, причиною подібної закритості виступає кланово-олігархічний характер політичного істеблішменту та його культурно-політична неоднорідність. Також в оцінці даного питання слід погодитися з кандидатом політичних наук А. Рибаким у тому, що: «Глибинним мотивом учасників політичних протистоянь практично завжди є уникнення відповідальності, намагання перекласти її на

партнера по владі. Тут діє своєрідний закон перекидання відповідальності» [14, с. 179]. Сукупність даних факторів сприяла домінуванню чинника суперництва партійно-політичних сил, представлених у структурі механізму влади над чинником їх співробітництва у здійсненні державної політики.

Крім того, негативну роль відіграла схильність елітних груп використовувати принцип фундаменталізму (непримиренності) в політичній боротьбі. Українські політики не визнавали один з головних принципів демократії – рівномірний розподіл політичної влади між різними центрами, а діяли під гаслом: «Переможець отримує все!». При цьому, як справедливо відзначив кандидат філософських наук В. Ханстантинов, непрозорість партійних списків при виборах до парламенту за умов пропорційної системи, повна залежність депутата від лідера і незалежність від виборця, кланово-корпоративний принцип формування персонального складу управлінських структур, щільний зв'язок їх з певними бізнес-колами не лише позбавляє політику самостійності, але й сприяє формуванню замкнених головним чином на себе, паралельних стосовно інших комунікаційних потоків на українському політичному полі, за умов яких забезпечується постійна моральна підтримка лідерів для ведення ними затижної боротьби проти конкурентів [17, с. 217].

Важливу роль у протистоянні еліт також відігравали особистісні, суб'єктивні чинники та психологічна різносуб'єктність політиків, що породжувало проблеми толерантності у процесі політичного дискурсу (Яскравим прикладом чого може слугувати відмінне психологічне настановлення Секретаріату Президента до різних глав уряду. Так, тон дискусій В. Ющенко з Ю. Тимошенко відрізнявся від стилю спілкування з В. Януковичем. Причому зворотня реакція теж була відмінною). Також як справедливо відзначає вітчизняна дослідниця Н. Степанова, мотивація електорального вибору в Україні здебільшого пов'язана не з партійними перевагами, а з симпатіями до окремих лідерів [18, с. 167]. Що підсилює гостроту міжособистісних конфліктів всередині еліти і надає боротьбі провідних партій за голоси виборців самодостатнього характеру.

Вищезазначені чинники політичної конфліктогенності стали непереборною перешкодою на шляху консолідації політичної еліти, яка виступає необхідною передумовою консолідації демократії, без якої неможливе становлення демократичного політичного режиму, а отже, і формування елітарної політичної еліти. Відомий американський політолог Ф. Шміттер описує таку консолідацію, як «процес перетворення випадкових домовленостей, норм розважливості й умовних рішень, що виникають у перехідний період по відношенню до співробітництва і суперництва, здійснюються привселюдно, регулярно і добровільно приймаються людьми і групами, що беруть участь у демократичному правлінні. При консолідації демократичний режим ... гарантує

своїм громадянам, що конкуренція за місце у владі чи в здійсненні політичного впливу буде чесною і передбачуваною» [19]. При цьому, як справедливо стверджує кандидат історичних наук О. Новакова, консолідація демократії в країні залежить від укладання демократичного пакту еліт, вироблення єдиних демократичних і прозорих «правил гри» та їх поширення на все суспільство [20, с. 77].

На нашу думку, суттєвою перешкодою на шляху такої консолідації вітчизняної політичної еліти, окрім вищезазначених факторів політичної конфліктогенності, виступив також підданський тип політичної культури населення. Адже, як відзначає доктор політичних наук О. Бабкіна: «Саме модель регулювання суспільних відносин, що заснована не на пануванні і підпорядкуванні, а партнерстві та взаємозалежності, складає політико-правовий зміст консенсусної демократії» [21, с. 52]. Важливо також відзначити, що життєві інтереси опонентів зазвичай містилися не у політико-ідеологічній, а в державно-правовій, фінансово-промисловій чи енергетичній сферах, тому справжня конфліктна взаємодія відбувалась у тіньовій формі, що унеможлиблювало інституалізацію політичного конфлікту, котра, як стверджує Л. Кочубей, є однією з головних умов його регулювання та вирішення [22, с. 162]. Протистояння з альтернативними пропозиціями розв'язку справді актуальних для розвитку суспільства проблем, внаслідок латентності справжніх причин політичної конфліктності, підмінювалося штучно створеними, часто антиукраїнськими питаннями.

Таким чином, можна констатувати, що сподівання на стратегії конфліктної поведінки елітних груп, що сприяють сценарію «гри за правилами», які висловлювали деякі вітчизняні і російські дослідники, зокрема В. Гельман [23, с. 95, 99], себе не виправдали. Адже задеклароване «помаранчевою» командою завдання відділення бізнесу від влади так і не було здійснене, а вплив фінансово-промислових груп на прийняття політичних рішень в умовах парламентсько-президентської республіки став ще більш очевидним. Застаріла модель державного управління в умовах посилення політичної конкуренції була значною мірою підпорядкована політичним інтересам окремих політичних груп і стала заручником їх протистояння на загальнонаціональному рівні. При цьому, як справедливо зауважив доктор політичних наук С. Телешун, переважно конкурували фінанси, компромат, «обличчя» та організації забезпечення. Брак же змістовної інтелектуальної конкуренції політичних сил призвів до того, що у громадян стосовно політичної еліти сформувалася стереотип «політичної тусовки», а до партій – як до «демократичного» засобу штампування «вождів» [24, с. 6-7].

Країна повернулася до ситуації яку Ф. Шміттер позначає як «війну всіх проти всіх» і яка була характерна для початкового періоду розбудови держави. При цьому затижна, запекла боротьба у найвищих ешелонах української

влади, після невдалої спроби партії Регіонів створити Конституційну більшість у парламентах, характеризувалася нерішучістю у діях і надмірною полемічністю у словах, що пояснювалося рівністю ресурсів ключових політичних гравців, а отже, неможливістю усунути конкурентів від влади і тим самим кардинально змінити усю конфігурацію на свою користь. Ніхто із них не міг із впевненістю передбачити результати майбутніх президентських виборів. Тому логічно припустити, що перманентні гострі суперечки всередині правлячої верхівки, після політичних баталій 2006 року, мали на меті не негайну капітуляцію суперника, а являли собою певну стратегію його політичної дискредитації шляхом створення для опонентів несприятливих умов: діяти непевнено і непослідовно, постійно захищатися і через обмеженість можливостей для маневрування на політичному полі робити помилки і врешті-решт втратити рейтинг, а відповідно й підтримку з боку електорату на наступних виборах.

Звідси ми цілком погоджуємося з точкою зору В. Ханстантинова, що подібна стратегія політичної боротьби носила характер мобінгу (від англійського mobbing – чинити утиск на когось, переслідувати когось, грубити комусь), тобто була спрямована на тривалу систематичну дискредитацію конкурента задля майбутньої, тобто відтермінованої у часі, перемоги над ним за допомогою сукупності «психологічно навантажених, переважно маніпулятивних прийомів і способів політичної боротьби» [17, с. 216]. При цьому, слід відзначити, що хоча ознаки психологічного тиску і маніпулятивних дій стосовно опонентів спостерігаються в політичному протистоянні навіть у тих суспільствах, культура котрих завжди відрізнялась толерантністю, пошуком консенсусу і відкритістю до співпраці. Адже, як справедливо стверджують вітчизняні дослідники В. Полторак і О. Петров, досвід демократичного будівництва різних держав свідчить про те, що абсолютно чистих неманіпулятивних технологій і методів у політиці не буває [25, с.79]. Однак там на заваді перетворення природного для політичної боротьби тиску у відвертий мобінг стоять усталені механізми відкритої демократичної конкуренції, інструменти моральної та правової відповідальності за слова та дії, традиції поваги і захисту людської гідності, честі та ділової репутації, зацікавленість впливового середнього класу у соціально-політичній

стабільності, активність у виборюванні своїх інтересів і контроль за діями політиків з боку громадянського суспільства та його інституцій.

В нашому випадку перманентні гострі суперечки в середовищі політичної еліти, які дестабілізували ситуацію в цілому в Україні, не тільки не приховувалися від загалу, а навпаки, завдяки своєму змісту і формі спрямовуються у вигляді своєрідного ідеологічного продукту, як до споживача. А це суттєво підживлювало мобінг у політиці, адже сформувало те, що Т. Карозерс визначив як режим «безплідного плюралізму» [26]. Ще однією умовою, що сприяла словесній мобінг – агресивності в українській політиці, доволі часто виступав брак або нехтування загальноприйнятими поміркованими процедурами ведення дискусій, без чого, за Дж. Роулзом, свобода слова нездатна служити своєму високому суспільному призначенню [27, с. 197]. Адже лише через загальноприйняті і однаково обов'язкові для всіх процедури ухвалення рішень політика насправді набуває змісту, смислу і значення як мистецтво можливого.

Виходячи з вищесказаного, є очевидним, що для виходу українського суспільства з глибокої суспільно-політичної кризи, формування дійсно демократичного державного устрою, а отже і творення елітарної, ефективної вітчизняної політичної еліти, нинішнє її покоління має подолати в собі рецидиви авторитаризму і конфронтаційності, виховати терпимість і довіру до опонента, навчитися володарювати в рамках закону і прийнятих у суспільстві моральних норм, проявляти психологічну еластичність, високий інтелект та професіоналізм. А тим, від кого залежать результати здійснюваних у державі перетворень, слід пам'ятати про інертність суспільної свідомості і, відповідно не чекаючи зворотного зв'язку, цілеспрямовано продукувати економічні умови творення середнього класу, сприяти розвитку інституцій громадянського суспільства. Також потрібно дбати про цінності соціальної та національної консолідації, створення соціальної та правової держави, реформування партійної системи в частині надання політичним партіям тієї ролі, яка притаманна їм в країнах Заходу. Лише такий, реформаційний, шлях нині правлячого політичного класу уможливило подолання в Україні наявних суспільно-політичних проблем та створює умови для творення дійсно елітарної вітчизняної політичної еліти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кармазіна М. Кланова конкуренція у «післяпомаранчевий» період // Політичний менеджмент. № 4 2008.
2. Гаман-Голутвина О. Проблема суб'єкта модернізації в Росії: историко-концептуальные аспекты и современное состояние // Власть и элиты в российской трансформации: Сб. научных статей. / Под. ред. А. Дуки. – СПб.: Интерсоцис, 2005. – С. 94-109.
3. Тарасенко В., Казанська І. Проблема влада України // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. со. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007.
4. Кононенко Н. Політичний клас в Росії та Україні: ризики суб'єктного впливу на політичні процеси // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2008.
5. Кочубей А. Громадянське суспільство як необхідна передумова демократичного розвитку в Україні // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2008. Вип. 12.
6. Гордієнко М. Етико-моральні імперативи політичного процесу // Політичний менеджмент. – 2008. Спеціальний випуск.

7. Дергачов О. Український досвід трансформації влади та європейські стандарти // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2009. Вип.17.
8. Мартинюк Р. Функціонування змішаної форми правління в Україні на сучасному етапі: оцінка результатів. // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007». - Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія» – Вип. 3. – 2008.
9. Розумний М. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози // Політичний менеджмент. № 1 2008.
10. Зоткін А. Основний Закон України та соціальні основи українського суспільства // Політичний менеджмент. № 6 2008.
11. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2006. №3.
12. Крюков О. Політико-управлінська еліта України: особливості становлення та розвитку в умовах суспільної трансформації Авт. реф. докт. дисертації.
13. Танчер В. Еліти України: чи можливий консенсус? Збірка «Еліти і цивілізаційні процеси формування націй». Том 2 К. 2006.
14. Рибак А. Особливості політичних конфліктів у «постпомаранчевий період» в Україні // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007». - Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія» – Вип. 3. – 2008.
15. «Мы – украинцы – опытные просители чужой ласки по чужим столицам» // Факты. – 2009. – 11 марта.
16. Михальченко М. Українська національна ідея: підказ для політичних лідерів // Політичний менеджмент. – 2007. Спеціальний випуск.
17. Ханстантинов В. Політичний мобінг в Україні доби постмайдану // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2009. Вип.17.
18. Степанова Н. Політична конфліктність і кризовість у сучасному українському суспільстві // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007». - Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія» – Вип. 3. – 2008.
19. Schmitter Ph. The Consolidation of Deindocraty and Representation of Social Groups // American Behavioral Scientist. – 1992. – Vol. 35.
20. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2007.
21. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. Збірка «Еліти і цивілізаційні процеси формування націй» Том 2 К. 2006.
22. Кочубей А. Конфліктні технології в сучасній Україні // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2009. Вип.16.
23. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Политические исследования. – 2007. - №2
24. Телешун С. Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства // Політичний менеджмент. № 1. 2008.
25. Полторац В., Петров О. Соціологічні п'яч-технології в політиці: засоби маніпуляції чи інструмент політичної дії // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2008. - Спецвипуск.
26. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Политическая наука. Политическое развитие и модернизация: Современные исследования: Сборник научных трудов. – М.: ИНИОН РАН, 2003. - №2
27. Рууаз Дж. Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія: Антологія / пер. з англ. – упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998.

УДК: 323.174:008

Н.В. ГОРЛО

ПОЛІТИКА РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Горло Наталя Віталіївна - доцент кафедри політології Запорізького національного університету, кандидат історичних наук

Політика регіональної ідентичності розглядається як діяльність регіональних еліт по управлінню інформаційним середовищем з метою створення у населення бажаного уявлення про регіон. Політика регіональної ідентичності має велике значення для становлення громадянської культури, якщо формує у громадян толерантне ставлення до населення інших регіонів і орієнтованість на консенсусні відносини у суспільстві. В Україні представники еліти у процесі конструювання регіональних ідентичностей використовують символи і образи, які поглиблюють непорозуміння між населенням різних регіонів.

Ключові слова: політика ідентичності, регіональна ідентичність, громадянська культура.

Политика региональной идентичности рассматривается как деятельность региональных элит по управлению информационной средой с целью создания у населения желаемого представления о регионе. Политика региональной идентичности имеет большое значение для становления гражданской культуры, если формирует у граждан толерантное отношение к населению других регионов и ориентированность на консенсусные отношения в обществе. В Украине представители элиты в процессе конструирования региональных идентичностей используют символы и образы, которые углубляют непонимание между населением разных регионов.

Ключевые слова: политика идентичности, региональная идентичность, гражданская культура.

Regional identity policy is viewed as local elites' activity in administering information space, which aims to form

expected conception of the region in community's mind. Regional identity policy is of great importance in civil culture establishment, provided it moulds citizens' tolerance toward inhabitants of other regions and focus on consensus relations in society. While developing regional identities Ukrainian elite representatives apply symbols and images that add to the misunderstanding between the regions' inhabitants.

Keywords: identity policy, regional identity, civil culture.

© Н.В. Горло, 2011

Кожна людина усвідомлює себе членом певної спільноти, таким чином ідентифікуючи себе з тим чи іншим співтовариством – етнічним, регіональним або державним. Для процесу самоідентифікації важливим є відчуття єдності з іншими представниками співтовариства, на базі чого може формуватися почуття патріотизму як морального принципу, в основі якого лежить любов до Батьківщини і свого народу, готовність захищати інтереси своєї громади. Розрізняють декілька видів патріотизму, зокрема етнічний та державний. Але індивід у першу чергу починає засвоювати цінності і норми свого територіального співтовариства, а вже потім – загальнонаціональні, тобто регіональна ідентифікація передує національно-державній. Регіональна ідентичність у складній ідентифікаційній системі займає проміжне положення між локальною та національною ідентичностями.

Регіональна ідентичність – притаманне мешканцям певного регіону відчуття єдності співтовариства, що базується на спільних економічних інтересах, соціальних орієнтаціях, культурних пріоритетах. У формуванні регіональної ідентичності важливу роль відіграють географічні, культурно-історичні, соціально-економічні фактори. Поряд з тим важливого значення має суб'єктивний фактор, пов'язаний з діями еліт регіону щодо створення у його мешканців певних установок і оцінок свого регіону, тобто регіональна ідентичність виступає як тактична зброя у руках місцевих еліт. Роль регіональних еліт у формуванні регіональної ідентичності шляхом створення певного образу регіону досліджувалася вітчизняними та зарубіжними вченими – Л. Нагорною, В. Гельманом, Г. Міненковим, Ю. Тищенко, С. Горобчишиною та іншими. Однак у численних наукових роботах не знайшло висвітлення питання про роль і значення політики регіональної ідентичності у формуванні громадянської культури. Метою даної статті є з'ясування питання про вплив ідентифікаційних практик, що проводяться регіональними елітами, на перетворення громадян на активних учасників політики, на формування у них раціональних оцінок дій влади і налаштованості на суспільний консенсус.

Інтерес до вивчення регіональної ідентичності виник з появою незалежної держави в умовах, коли зруйнувалася «радянська ідентичність». Очевидно, що територіальна ідентифікація починає формуватися однією з найперших в ідентифікаційній системі особистості. Регіональна ідентичність має кілька компонентів: когнітивний (набір знань про свій регіон), аффірмативний (набір емоцій відносно свого

регіону), а також інструментальний, який розкриває її значення для соціальної і політичної мобілізації населення. Перші два компоненти свідчать про те, що у регіональній ідентичності вагомою є культурна складова, саме тому регіональна ідентичність дозволяє формувати механізми соціалізації, які ґрунтуються на місцевих культурних особливостях.

Інструментальний аспект регіональної ідентичності проявляється в політичній культурі населення, яка включає в себе особливі характеристики політичних орієнтацій та політичної поведінки жителів регіону. Регіональна ідентичність виступає як основа для особливого сприйняття загальнонаціональних політичних проблем, що виражається в особливій електоральній поведінці в ході національних виборів і референдумів [1, 162]. Крім того, інструментальний аспект регіональної ідентичності проявляється в оформленні регіональних партій і рухів. Таким чином, регіональна ідентичність з вираженим інструментальним аспектом свідчить про наявність елементів громадянської культури, адже населення регіону формує чіткі оцінки політичного процесу й бере активну участь у політичному житті суспільства.

Практика показує, що в окремих регіонах регіональна ідентичність не відіграє вагомої ролі в політичних процесах, а набуває актуального значення тільки тоді, коли еліти використовують регіональну ідентичність як додатковий ресурс у боротьбі за владу. У цьому зв'язку була сформована дослідницька традиція, згідно з якою у формуванні регіональної ідентичності велика роль відводиться політичним елітам, що намагаються використати регіональні ідентичності для досягнення політичних цілей таким чином, що їхні інтереси народом сприймаються і розцінюються вже як свої, тобто як народне волевиявлення. Як зазначає Л. Нагорна щодо регіональної ідентичності, «вона ж створює своєрідне мірило легітимації домагань регіональних еліт» [6, 72].

Традиційно термін «політика ідентичності» асоціюється саме з діяльністю політиків по виробленню ідентичності. Російський дослідник В. Гельман прямо пов'язує цілеспрямовані дії регіональних еліт щодо формування певного образу регіону з інструментальним аспектом регіональної ідентичності. «Політику регіональної ідентичності» він визначає як діяльність регіональних еліт по управлінню інформаційним середовищем з метою створення у споживачів інформаційних потоків всередині і поза регіоном бажаного уявлення про сам регіон, про самих себе в регіоні та про місце регіональних еліт у минулому, сьогоденні і майбутньому регіону

[2, 95]. Такий же підхід відстоює білоруський учений Г. Мінєнков. На його думку, прагнення, які охоплюються «політикою ідентичності», є колективними і публічними, а не тільки індивідуальними і приватними, і представляють собою теоретичну і соціально-політичну боротьбу, що пов'язана з руйнуванням існуючих легітимаций і пошуком визнання і легітимності, а іноді і влади [5]. До цієї точки зору схиляється Л. Нагорна: «Лише тепер, коли регіоналізм проявив себе у різних іпостасях, з'явилися можливості говорити про регіональну ідентичність якщо і не як про органічно притаманну регіональним соціумам властивість, то принаймні як про сконструйований місцевими елітами віртуальний ментальний архетип, який, у свою чергу, стає одним з ключових елементів конструювання регіону як специфічного соціально-політичного й інституційного простору» [6, 58].

На користь розуміння політики ідентичності саме як діяльності політичних еліт свідчить класифікація форм ідентичності зарубіжного вченого М. Кастельса: 1) легітимуюча, яка вводиться пануючими інститутами для розширення і раціоналізації свого панування; 2) ідентичність спротиву, яка формується акторами, які перебувають у ситуації їх недооцінки; 3) проєктивна ідентичність, в ситуаціях, коли соціальні актори на основі доступного їм культурного матеріалу будують нову ідентичність, яка змінює їх становище в суспільстві і направлена на перетворення всієї соціальної структури [11, 131].

Однак ряд учених незгодні з тим, що термін «політика» у даному словосполученні необхідно пов'язувати саме з дією політичних еліт. Так, О. Філіппова і Ю. Сорока зазначають, що поняття «політика ідентичності» прийшло з англійської мови, і проводять розмежування понять «politics» як процесу, завдяки якому групи людей беруть участь у прийнятті рішень, і «polisy» як певного механізму по досягненню цілей. Політика як процес завжди «суб'єктна» і передбачає активну позицію соціальних акторів, які самі ініціюють певні дії, а політика як механізм диктує для соціальних акторів роль «пасивних споживачів», яким згори «нав'язується» метод для досягнення мети. Для визначення сутності політики ідентичності автори обирають перший підхід, таким чином підкреслюючи суб'єктність політики ідентичності (активно перетворюючи властивості і здібності соціальних акторів) [11, 132].

Розуміння політики ідентичності як соціальної практики бере свій початок з 1960-х років у США, де політика ідентичності використовувалась для аналізу ситуації з «правами меншин» з метою вироблення рекомендацій щодо переосмислення місця і ролі цих груп у суспільстві. Саме тому політику ідентичності також розглядають як процес прийняття політичних рішень про здійснення певних акцій, дій, політики саме на підставі належності тих чи інших індивідумів до конкретної національної, етнічної, расової або якоїсь іншої групи [10, 12]. Отже, виправданим є розгляд політики ідентичності і як ухвалення політичних рішень

з урахуванням інтересів регіональної спільноти.

У політологічній літературі домінує перший з охарактеризованих підходів, тобто розуміння політики регіональної ідентичності як ініційованої представниками політичної регіональної еліти. Політика ідентичності має ряд особливостей. Як зазначає Л. Нагорна, «конструювання регіональних ідентичностей є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його в ідеалі є вироблення у регіональної спільноти відчуття територіального колективу і прагнення до самореалізації й самоорганізації» [6, 291]. Наслідком проведення політики регіональної ідентичності повинна стати налаштованість громадян на суспільний діалог і співпрацю. У цьому зв'язку можна стверджувати, що політика регіональної ідентичності відіграє вагомий роль у формуванні громадянської культури на регіональному рівні. Громадянська культура визначається як культура участі і підтримки, що характеризує взаємодію населення і влади та передбачає формування у людей як прихильного ставлення до політичної системи і існуючого порядку, так і критичної вимогливості до них; здатність громадян брати участь у прийнятті рішень, які можуть впливати на владу; наявність у громадян знань про їхні права й обов'язки, про особливості функціонування політичної сфери суспільства, а також визнання ними суспільних норм. Влада сприймається як об'єкт впливу з приводу захисту інтересів і прав громадян. Щоб з'ясувати, якою є ступінь впливу політики регіональної ідентичності на формування громадянської культури українців, попередньо слід розглянути, які символи і образи пропонують для засвоєння і впроваджують у суспільну свідомість українців вітчизняні політики.

Для формування регіональної ідентичності важливе значення мають різні фактори: довгострокові – історична пам'ять, етнічний і релігійний склад населення регіону, рівень соціально-економічного розвитку регіону, і короткострокові, які формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт або політичної ситуації. Але у процесі формування регіональної ідентичності беруть участь не тільки еліти, а й інші актори. У типології акторів, розробленій Л.В. Сагітовою, генераторами ідентичності виступають елітні групи, які поділяються на владну еліту, що задає основний вектор соціальних перетворень, і інтелектуальну еліту, яка генерує ідеології, що підтримують стратегії владної еліти або ж опозиційні їй. До стимулюючих груп відносяться актори, які поширюють ідеологію, етнічні і регіональні цінності та символи – ЗМІ, система освіти і культури. Третю групу складають реципієнти – громадяни, на яких спрямований вплив [9].

Виникає питання: чому стає можливою і навіть успішною цілеспрямована діяльність політичних еліт регіону по виробленню у населення особливих установок щодо свого регіону і його місця у державі? На думку Л. Нагорної, територіальна ідентичність перетворюється на ефективний

мобілізаційний ресурс в умовах відсутності у держави чіткої стратегії формування громадянської ідентичності і адаптованої до проблем регіонів культурної політики [7, 107]. Можна стверджувати, що за таких умов в Україні є декілька центрів продукування регіональних ідентичностей.

Доречним буде звернення до теорії зарубіжних учених С. Роккана і Д.В. Урвіна про центр та периферію, згідно з якою під центром розуміється привілейований пункт території, в якому найчастіше зустрічаються власники ключових військових/адміністративних, економічних і культурних ресурсів; в якому є спеціально встановлені місця для обговорень, переговорів і прийняття рішень; де люди збираються для ритуальних церемоній підтвердження своєї ідентичності; де є пам'ятники, що символізують цю ідентичність; де наявна найбільша частка економічно активного населення, зайнятого обробкою і передачею на далекі відстані повідомлень і інструкцій. Периферія, навпаки, залежна від центру, ізольована від усіх регіонів, крім центрального; не робить значного внеску в загальний потік комунікації всередині даної території; має культуру, яка не є універсальною, не складає самодостатнє ціле, має значення для обмеженого кола людей і не є повністю домінуючою на політично визначеній території [8, 120, 121]. Периферія поділяється на внутрішню і зовнішню. Зовнішня (транскордонна) периферія перебуває на перетині впливу різних центрів, до того ж, характеризується певними культурними, релігійними, етнічними особливостями, що сприяє формуванню специфічної регіональної ідентичності, яка протистоїть національно-державній ідентичності. Оскільки в Україні ми бачимо досить яскраво виражені регіональні політичні культури, у яких населення має відмінні політичні орієнтації та політичну поведінку, можна стверджувати про те, що декілька великих міст у різних етнографічних регіонах відіграють роль центру і перебирають на себе деякі його функції. Користуючись термінологією С. Роккана і Д.В. Урвіна, Україна належить до поліцефальних територіальних утворень, що означає «більш рівне, більш однорідне поширення ознак центрального положення по всій території, і, можливо, просторову сегментацію різних типів власників ресурсів, мережу функціонально різних центрів, кожний з яких має свій власний профіль елітних груп» [8, 121]. Дійсно, в Україні роль таких центрів виконують Київ (як центр Київської Русі, столиця сучасної України), Харків (столиця УСРР у 1919-1934 роках), Львів (центр «українського П'ємонт»), Запоріжжя (центр низового козацтва), Донецьк (важливий промисловий центр). Тобто «центральність» кожного великого міста пояснюється двома факторами: кожне місто сьогодні є як важливим адміністративним, культурним, економічним центром регіону, так і об'єктивно відгравало й відіграє важливу роль в історії регіону.

Політичні еліти є ініціаторами проведення політики ідентичності, тому що чи не найбільше зацікавлені у її практичних результатах. Існує

багато причин, які призводять до вибору політиками різних стратегій формування регіональної ідентичності. Наприклад, політика регіональної ідентичності може бути обумовлена уявленнями політиків про минуле і сьогодення. У такому випадку вони будуть апелювати до історії, закликати до відновлення історичної правди, як це було в Україні у 2004 році, коли політики наголошували на окремішності історичного розвитку різних регіонів України, що нібито давало підстави для подальшого розвитку окремими шляхами. Політики успішно використали регіональні ЗМІ для того, щоб сформувати у громадян бажану позицію (орієнтацію), яка отримала продовження у політичній поведінці – підтримці на виборах саме цих кандидатів. Це підтверджує наявність у еліти раціональних мотивів і тверезого розрахунку – використати регіональну ідентичність, щоб мобілізувати населення на виконання вигідних для політиків дій.

Важливим актором, який бере участь у формуванні регіональної ідентичності, є представники інтелігенції, які досить часто виступають активними учасниками суспільно-політичного життя – є членами політичних партій, консультантами в органах влади. До їх думок, як правило, охоче дослухається населення. Як зазначає Л.В. Сагітова, процес обслуговування ідеології, що задається владною елітою, не завжди однозначний з огляду на те, що у цьому випадку інтелігенція може мати різну мотивацію до участі у даному процесі – дискурс владної еліти може збігатися з особистою позицією і поглядами інтелектуалів, але може бути і необхідним засобом підтримки соціальної ролі або засобом матеріального забезпечення [9]. У політичній сфері мотивацію інтелігенції (особливо наукової) до участі у процесі формування регіональної ідентичності також підживляють пошуки історичної правди, особливо якщо у минулому населення регіону відчувало себе ущемленим у правах. Таким чином, представники інтелігенції формують ідейну базу, створюють авторитетне підґрунтя для лозунгів і закликів регіональних еліт.

Політика регіональної ідентичності передбачає конструювання нових форм регіональної ідентичності з використанням інформаційного середовища, що часто супроводжується маніпулюванням масовими уявленнями і масовою поведінкою. Іноді саму політику регіональної ідентичності називають «мистецтвом політичної маніпуляції» і «символічним менеджментом».

Політики впливають на населення, доносячи до нього певну смислову інформацію, переважно через публікації у регіональних ЗМІ та виступи на телеканалах. Відомо, що в інформаційному суспільстві засоби масової інформації є основним каналом впливу на політичну свідомість і політичну поведінку індивіда. Інформаційне споживання громадян забезпечується через друковані та аудіовізуальні ЗМІ. За допомогою різних видів ЗМІ політики можуть «ненав'язливо» нав'язувати свої уявлення, оцінки, погляди, що, звісно, має переваги у порівнянні з

грубим примусом. На думку Б. Дем'яненка, «у постіндустріальному суспільстві символи, що впроваджуються в інформаційний простір за допомогою нових каналів комунікації і технологій, руйнують зв'язки між повсякденним життям і колишніми смислозначимими образами «політичного», які вкорінені в політичній культурі. Це приводить до зміни індивідуальної і групової мотивації стосовно різних проявів «політичного», стимулює утвердження нових способів розуміння, осмислення і інтерпретації політично значимої інформації і дійсності» [3, 192]. Дослідник розглядає технології впливу ЗМІ на суспільну свідомість і поведінку: «анонімний авторитет», «буденна розповідь», «заговорювання», «соціальне схвалення», «зміщення акцентів» та інші. Здійснюючи інформаційний вплив, агенти (суб'єкти) політики ідентичності апелюють до свідомості людей, використовуючи різні аргументи і «вдаються до конструювання притягальних міфів, що використовують як природне почуття прив'язаності до місця проживання, так і настрої невдоволення політикою центру» [6, 72].

Одним з механізмів політики регіональної ідентичності є систематичний збут символічної продукції, що передбачає використання політиками образів, фактів з історії, які викликають у громадян певні емоції і формують потрібні орієнтації і поведінку. На думку Г. Міненкова, одним з найбільш фундаментальних проявів політики ідентичності є «виробництво історії», або минулого [4]. Апелювання до історичних фактів дуже ефективно впливає на суспільну свідомість. Як правило, здійснюється досить тенденційний підбір фактів з минулого або подання різних інтерпретацій історії. Якщо еліти «виривають» з історичного контексту окремі факти, які здатні розпалити ворожнечу між населенням різних регіонів, це формує у громадян негативні установки і конфліктний тип поведінки. Сьогодні в Україні представники регіональних еліт пропонують різних «героїв в історії» і акцентують увагу більшою мірою на відмінностях між регіонами, аніж на спільних моментах, а тому, на жаль, сучасні регіональні ідентичності не спонукають жителів регіонів до конструктивної співпраці. Важливо, щоб регіональні еліти шукали в минулому позитивні ідеали і об'єднуючі символи, інакше можливий розкол у суспільстві. Слушно зазначає Л. Нагорна: «Історична пам'ять, якщо вона не зациклюється на травмах і «пошуку ворога», здатна цементувати суспільство, пропонувати прийнятну для нього систему символів. Останні виступають у ролі опор національної самосвідомості і маркерів самоідентифікації» [6, 319].

Отже, за допомогою ЗМІ політики програмують певні правила і цінності, тобто маніпулюють свідомістю. Маючи прагматичні інтереси, регіональні політичні еліти прагнуть повернути на свій бік населення регіону і отримати дивіденди у вигляді голосів виборців. Це свідчить про те, що вітчизняна політика регіональної ідентичності активізується перед виборами і проводиться різними політичними силами, які пропонують

свій набір цінностей. Проте, на думку Л. Нагорної, політичні актори, які конструюють ідентичність, мають неширокий вибір можливостей для маневру, тому що, «усвідомлюють вони це чи ні, але їхні дії жорстко детерміновані силою традиції і певним набором устаєних смислів, можливості зміни яких не безмежні» [6, 59].

Зарубіжний досвід демонструє більш направлений і конструктивний характер політики ідентичності. Наприклад, у бельгійському регіоні Валлонія, де регіоналізм є вимушеним, оскільки здійснюється як реакція на вимоги еліт регіону-локомотиву – Фландрії, проведення політики ідентичності є першочерговим завданням регіональних влад. Його реалізують через створення маніфестів культури, які декларують принципи відтворення валлонської ідентичності, скликання спеціальних комісій з розробки історичних програм, ініціювання громадських дебатів, публікування в газетах офіційних версій історії регіону [12, 21,22]. Політики шукають такі символи, які не розпалюють ворожнечу між населенням Фландрії і Валлонії. Для України доцільно запозичити такий підхід для вироблення консенсусних суспільних відносин.

Однак не можна розуміти політику регіональної ідентичності як таку, де політики використовують індивіда у власних інтересах, а сам індивід виступає як пасивний споживач «продукту», що пропонується елітами. Як зазначає Л.В. Сагітова, у процесі формування регіональної ідентичності важливу роль відіграють як інтереси регіональних еліт (динамічна складова), так інтереси і настрої більшості населення регіону (інерційна складова) [9]. Іноді саме суспільство може сформулювати перешкоди для реалізації політики ідентичності. Наприклад, з-поміж багатьох факторів, що впливають на стратегію політики регіональної ідентичності, масова електоральна політична поведінка може бути нездоланною перешкодою для цілей політичних еліт у випадку, якщо населення демонструє стабільність політичних уподобань. Але, з іншого боку, якщо електоральна поведінка в регіоні є менш стабільною, відповідно, політика регіональної ідентичності матиме більше шансів на успіх, підтвердження чому є ситуація в Україні. Важливе значення має усвідомлення громадянами необхідності конструктивної співпраці з мешканцями інших регіонів, толерантне ставлення до представників інших регіональних культур.

Політика регіональної ідентичності в Україні зараз набула поширення, і має деякі успіхи, зокрема технологічно відпрацьована – ЗМІ належним чином транслюють громадянам потрібну інформацію і формують бажані уявлення про політичну дійсність. Невдачі полягають у тому, що ця політика не сприяє встановленню консенсусних відносин у суспільстві. Однією з причин цього є відсутність національної ідеї, яка б сприяла домінуванню серед багатьох ідентичностей, притаманних індивіду, саме національно-державної. За умови її несформованості місцеві еліти намагаються отримати більше користі з особливостей регіону, тобто розвивається регіоналізм. І хоч явище

регіоналізму набуло поширення, а регіони розширюють перелік вимог до центральної влади щодо збільшення обсягу власних повноважень, все ж центр повинен задавати курс діяльності та узгоджувати національні і регіональні інтереси.

Кінцевим результатом політики регіональної ідентичності є формування у мешканців регіону таких орієнтацій і установок, змістом яких є схвальне ставлення до стратегії і дій представників регіональної політичної влади, і становлення активної політичної поведінки, що виражається в особливій електоральній культурі жителів регіону. Однак в Україні говорити про те, що в кожному регіоні результатом політики регіональної ідентичності буде формування нової, якісно наповненої ідентичності неможливо, тому що зусилля партійних еліт є різнонаправленими. Наприклад, заклики і лозунги представників правих і лівих політичних сил в одному й тому ж регіоні радикально відрізняються. Звісно, кожна політична сила знайде своїх прихильників, але чи сприятиме це згуртуванню мешканців навіть одного регіону? Крім того, в Україні політика регіональної ідентичності не сприяє формуванню суспільного консенсусу. Отже, повноцінна культура громадянської участі не складається, адже у громадян формуються позитивні настрої тільки щодо свого регіону і ворожі настрої і протестна поведінка – стосовно інших регіонів і центральної влади.

У процесі виховання індивіда необхідно, щоб формування когнітивного і аффірмативного елементів регіональної і загальнонаціональної ідентичностей відбувалося таким чином, щоб оцінки індивідом свого регіону і держави радикально не протиставлялися. Потрібно усвідомлювати, що історія регіону є невід'ємною частиною історичного розвитку всієї держави.

Навіть якщо регіональні ідентичності досить сильно виражені, інтегруючими факторами можуть стати соціальна стабільність у державі, культура демократичної участі та інші. Важливим є сприяння центральною владою розвитку регіону. Якщо ж влада неухважно ставиться до регіональних проблем, регіональна ідентичність гіперболізується і стає основою для так званого «абсолютизованого патріотизму», що виражає вузько направлені інтереси однієї соціальної групи.

Таким чином, регіональна ідентичність закладає підвалини для формування патріотичних почуттів у громадянина – спершу любові до малої батьківщини (регіонального співтовариства), а у подальшому, за умови близькості і несуперечливості оцінок регіональної та загальнонаціональної ідентифікацій, – відчуття єдності з громадянами держави як представниками однієї політичної нації, які розділяють спільні інтереси та переслідують однакові цілі. Тобто в ідеалі політика регіональної ідентичності і політика національно-державної ідентичності повинні проводитися цілеспрямовано і доповнювати одна одну, що і є запорукою формування громадянської культури.

Враховуючи важливу роль ЗМІ як інструмента впливу і каналу формування у індивідів уявлень про політичну реальність, подальшого дослідження вимагають механізми протидії маніпулюванню свідомістю, які повинен засвоїти кожен індивід. Важливого не тільки теоретичного, але й практичного значення матиме пошук символів, образів, які будуть використовуватися політиками різних рівнів у процесі ідентифікаційних практик і сприятимуть у кінцевому результаті консолідації суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусыгина И.М. Политическая регионалистика [Текст]: учеб. пособ. / И.М. Бусыгина. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2006. – 280 с.
2. Гельман В.Я. Политические элиты и стратегии региональной идентичности [Текст] / В.Я. Гельман // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том VI. – №2. – С. 91-105.
3. Дем'яненко Б. Українські ЗМІ в конструюванні політичної реальності і віртуалізації політичного процесу (поміркувані технології) [Текст] / Б. Дем'яненко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. – 2010. – №2 (46). – С. 189-207.
4. Миненков Г. Идентичность в политическом измерении. Аналитический ресурс «Наше мнение» [Электронный ресурс] / Г. Миненков. – Режим доступа: <http://www.nmnby.org/pub/051205/ident.html>
5. Миненков Г.Я. Политика идентичности: взгляд современной социальной теории [Электронный ресурс] / Г.Я. Миненков. – Режим доступа: <http://www.belintellectuales.eu/library/book/206/>
6. Нагорна А. Регіональна ідентичність: український контекст [Текст] / А. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
7. Нагорна А. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки [Текст] / А. Нагорна // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – К., 2007. – Вип. 1. – С. 107-122.
8. Роккан С. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму [Текст] / С. Роккан, Д.В. Урвин // Логос. – 2003. – №6 (40). – С. 117-132.
9. Сагитова Л.В. Региональная идентичность: социальные детерминанты и конструктивистская деятельность СМИ (на примере Республики Татарстан) [Электронный ресурс] / Л.В. Сагитова. – Режим доступа: <http://www.ethnonet.ru/lib/1003-01.html>
10. Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» [Текст] / Ю. Тищенко, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Україна, 2010. – 76 с.
11. Филиппова О.А. Политики идентичности: антропологические методы и социокультурные интерпретации [Текст] / О.А. Филиппова, Ю.Г. Сорока // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х.: Вид. центр Харківського університету, 2009. – Вип. 15. – С. 129-135.
12. Шевцова И.К. Феномен вынужденного регионализма в современной Европе: случай Валлонии [Электронный ресурс]: автореф. дисс...к.полит.н. / И.К. Шевцова. – Пермь, 2009. – 24 с.– Режим доступа: <http://www.identuty.ucoz.ru/Avtoreferat/Avtoreferat-Shevtcova.doc>

УДК: 323.1

А.І. КЛЮЙ, Н.І. КЛЮЙ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ**Клюй Анатолій Іванович** – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат історичних наук.**Клюй Наталія Іванівна** – вчитель-методист середньої школи №83 м. Дніпропетровська

У статті автори характеризують значення демократичних традицій політичної думки України для формування політичної свідомості учнів, аналізують можливості підвищення ефективності цього процесу за рахунок інтенсифікації та підвищення якості шкільного навчання.

Ключові слова: політична свідомість, соціалізація, національна освіта, демократичні традиції, народоправство, розподіл влади, народне віче, козацько-гетьманська держава, козацька рада, республіканізм.

В статье авторы характеризуют значение демократических традиций политической мысли Украины для формирования политического сознания учащихся, анализируют возможности повышения эффективности этого процесса за счет интенсификации и повышения качества школьного обучения.

Ключевые слова: политическое сознание, социализация, национальное образование, демократические традиции, народоправство, разделение властей, народное вече, казацко-гетманское государство, казацкий совет, республиканизм.

In the article authors characterise value of democratic traditions of political thought of Ukraine for formation of political consciousness of pupils, analyze the possibilities of this process' efficiency increase by the meanse of an intensification and improvement of quality of school training.

Keywords: political consciousness, social, national education, democratic traditions, narodopravstvo, power sharing, the national assembly, the Cossack Hetman State, Cossack Council republicanism.

© А. І.Клюй, Н.І. Клюй, 2011

Докорінні соціально-політичні зміни в сучасній Україні пов'язані з формуванням громадянського суспільства, становленням правової держави та проведенням необхідних економічних реформ. Поєднання таких перетворень одночасно є надзвичайно тяжким випробуванням для суспільства. Успіх цих перетворень визначатиметься, перш за все, формуванням демократичних політичних інститутів, високого рівня політичної свідомості громадян, зокрема молодого покоління. Це зумовляє нові підходи до освіти загалом, а саме – оновлення її мети і змісту, пошук нових форм, методів навчання та виховання. Стверджувати нові форми життя здатне покоління, яке здобуває освіту і проходить соціалізацію в умовах національної школи. Йдеться про особистість, яка спроможна творити державність у нових історичних умовах. У нормативних документах (закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) та ін.) наголошується, що одним з найважливіших завдань освіти є виховання нового громадянина, національно свідомої, соціально активної, професійно компетентної особистості.

Дуалістичний характер будь-якої національної освіти полягає, з одного боку, у вивченні та засвоєнні кращих зразків минулого, зокрема національної історії, з іншого – в адекватному оновленні, спрямованому на підготовку особистості до життя в динамічному, взаємозалежному світі.

Базовими навчальними предметами у системі суспільствознавчої освіти є «Історія

України» та «Основи правознавства», які вивчаються у старших класах. Саме тут закладаються основи політичної свідомості, поглядів та переконань, формуються навички правомірної поведінки учнів, виробляється вміння аналізувати суспільно-політичні події в Україні та світі, критично їх оцінювати. Досвід вивчення національної історії показує, що важливе значення для формування політичної свідомості учнів має процес усвідомлення та засвоєння демократичних традицій української державності, специфіки зародження та еволюції таких елементів політичного життя, як народоправство, виборність усіх значних посад, республіканізм, розподіл влади та ін.

Значна частина вітчизняних учених пов'язують зародження демократичних традицій ще в період Київської Русі, головним чином з реформами князя Ярослава Мудрого [1]. Після його реформування системи успадкування влади відбулися певні зміни, які свідчили, перш за все, про те, що відбулась її децентралізація: кожен член Рюриковичів отримав реальну (чи уявну) частку володінь.

Така децентралізація влади в цілому позитивно вплинула на внутрішній розвиток Київської держави, привела до зростання політичного впливу міст, що знайшло втілення у діяльності міських вічевих зборів. Тогочасні літописи свідчать, що такі збори виникли ще до утворення князівств і, очевидно, походили від племінних рад східних слов'ян. Як правило, віче складалося князем або громадянами, коли виникала потреба порадитися або висловити свою

думку. Питання, що обговорювалися на зборах громадян, стосувалися важливих політичних процесів – військових походів, укладання угод, престолонаслідування, розподілу посад у державі, організації війська. Віче могло критикувати або схвалювати дії князя, але воно не могло здійснювати власну політику чи видавати закони. Проте, коли престол посідав новий князь, віче могло укладати з ним формальну угоду («ряд»), згідно з якою князь зобов'язувався не переступати традиційно встановлених меж своєї влади щодо віче, а воно, в свою чергу, визнавало над собою його владу [2, 29].

Звісно ж, ці перші елементи демократії недосконалі і мають ряд недоліків, але слід пам'ятати, що саме ці елементи були одними з перших у Європі.

Досвід свідчить, що сам факт наявності тих чи інших прогресивних елементів національної історії не гарантує формування політичної свідомості у молоді. Для цього необхідне методичне мистецтво вчителя, авторів підручників та навчально-методичних розробок.

Так, на наш погляд, плідному та ефективному засвоєнню демократичних елементів політичного життя Київської Русі будуть сприяти такі форми та способи навчання:

- при вивченні теми «Політичний і соціальний устрій Київської Русі» доцільно проводити комбіновані уроки – дослідження. Особливе значення на такому уроці має групова робота. Клас розподіляється на групи по 5 осіб, які виконують творче завдання та презентують результати своїх досліджень. При роботі з історичними документами та текстом підручника учні виконують вправу «Не знаю – хочу дізнатися - дізнався». Результати дослідження обговорюються колективно за допомогою уявного мікрофона: учні дають оцінку результатам своїх досліджень, відзначаючи сильні та слабкі їх сторони.

- При вивченні теми «Київська Русь за часів правління князя Ярослава Мудрого» учні знайомляться з процесом зміцнення великокнязівської влади та стабілізації внутрішньодержавного життя, основними положеннями першого писаного збірника законів «Руська правда». По цій темі бажано проводити урок засвоєння нових знань за формою урок-спектакль, наприклад вистава «Світлоч Київської землі». Можна також провести аналітико-синтетичне читання документа (лабораторна робота), де учні змогли б навчатися здобувати інформацію з писемного джерела та отримувати уявлення про розвиток політико-правових відносин за часів Київської Русі. При узагальненні та систематизації здобутих знань бажано скласти від імені літописця «Слово-похвалу Ярославу Мудрому», а в домашньому завданні написати міні-твір «На князівському суді».

- При вивченні узагальнюючої теми «Київська Русь наприкінці X – першій пол. XI ст.» доцільно провести урок-подорож. Очікувані результати уроку: вироблення умінь і навичок аналізувати та систематизувати історико-

політичну інформацію, розуміти значення епохи та конкретних соціально-політичних подій для подальшого розвитку національної державності. Можливе також проведення дидактичних ігор: 1) «Хто саме», де завданням є вписати у верхню сходинку ім'я київського князя, який здійснив ті чи інші заходи та перетворення; 2) робота в парах «Портретна галерея», де роздаються портрети відомих діячів Київської Русі і потрібно не тільки вказати, хто зображений на портреті, але й охарактеризувати значення його діяльності для України; 3) гра «Дерево пізнання», де учні самостійно готують запитання, які записують на аркушах у формі листочків та плодів і прикріплюють до макета дерева та ін.

Якісно важливе місце в еволюції демократичних традицій в Україні належить запорізьким козакам. Козацько-гетьманська держава – унікальний феномен XVII ст., явище, що не мало прецеденту в Європі, як оригінальна, створена українським народом спроба відновлення в нових історичних умовах втраченої української державності. Значним та суттєвим вкладом у розвиток демократичних традицій була організація всього життя козаків. Вищим, так би мовити законодавчим органом влади Запорозької Січі була загальна рада (коло), брати участь в якій мали право всі без винятку козаки. Інколи ради проводились і на репрезентованій основі, у вигляді депутацій від куренів, або ж виключно старшинські. Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалося чернецькою, або чорною радою. До компетенції загальної ради входило обговорення всіх найважливіших питань життєдіяльності: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питань війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн, розподілу земель. За традицією козацької ради, як правило, збиралися щороку першого січня для переобрання кошового отамана і старшини. В разі потреби позачергово скликалися неординарні ради для розгляду важливих та невідкладних питань.

Вища виконавча влада на Запорізькій Січі належала Кошу в особі кошового отамана. Обраний загальною військовою радою Кіш, керуючись її рішеннями, втілював у життя основні напрями політики Запорозької Січі в межах своїх «вольностей». Цікаво, що закріплених правовими актами розподілу повноважень між загальною козацькою радою і кошем не існувало. І законодавча, і виконавча влада будували свою роботу на основі звичаєвого права та традицій, які виникли ще за часів Київської Русі [2, 80-81].

Республіканська форма правління, виборність усіх значних посад, принцип розподілу влади, участь широких кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань – ці та інші складові суспільного життя козаків знайшли своє відображення в Конституції Пилипа Орлика, затвердженій 5 квітня 1710 р. Безперечно, ця Конституція передбачала створення на території України незалежної держави з багатьма ознаками демократичного політичного режиму [3].

Для збереження, розвитку та використання цих славних традицій національного державотворення у Дніпропетровській області розроблена та виконується Регіональна Програма відродження та розвитку українського козацтва на 2007-2012 роки, яка передбачає широкий ряд заходів у всіх напрямках суспільного розвитку, і особливо, у сфері національної освіти. Досвід показує, що серед значного різнобарв'я активних та інтерактивних методів навчання значно поліпшують процес формування політичної свідомості дидактичні ігри. Зокрема, гра «Зашифровані слова» збуджує інтерес учнів до змісту таких слів, як «козацька республіка», «козацька рада», «виборність», «розподіл влади», «козацька демократія», «козацька конституція» та ін.

Гра «Змагання знавців» передбачає формування умінь та навичок формулювання питань та відповідей з пройденого матеріалу, виділення та акцентування уваги на ключових моментах національної історії, правильної логіки суджень, висновків та узагальнень.

Успішному виконанню вищезгаданої Регіональної програми будуть значно сприяти: інформаційні години «Найцікавіше про козаків», «Слава поляже, а про себе розкаже», «Козацька слава не вмере, не загине» та інші; проведення усного журналу «Наші символи – наші святині (козацька символіка)»; наукові семінари «Україна – козацька держава», «Відомості, основні джерела та дослідники історії козацтва»; подорожі козацькими стежками (екскурсії до історичного музею ім. Д. І. Яворницького, на Запорозьку Січ, на могилу І. Сірка та ін.); фестиваль козацької творчості «Козацькому роду нема переводу» чи «А ми, тієї слави козацької, повік не забудемо» та багато інші.

Занепад кріпосницької системи господарювання, активізація колонізаторської політики російського царизму одночасно з іншими чинниками обумовлювали подальший розвиток як національного руху, так і демократичних традицій в Україні. Представники нової хвилі патріотичної української інтелігенції у своїх програмах боротьби проти національного гноблення починають висувати суспільно-політичні вимоги. Головними з них були ліквідація самодержавно-кріпосницьких порядків, встановлення демократично-республіканської форми правління, державної незалежності України. Саме на такі вимоги і орієнтувалося у своїй діяльності засноване в 1846р. Кирило-Мефодіївське братство.

За час свого існування це товариство, що було назване на честь слов'янських просвітителів-апостолів Кирила і Мефодія, не встигло ще вийти з підготовчої стадії організації. Це сталося через те, що в 1847 році за доносом членів його було заарештовано. Але вони встигли виробити першу політичну програму для українства. Ця програма знайшла відображення у двох документах – «Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та «Книзі буття українського народу».

Свою кінцеву мету члени товариства вбачали в тому, щоб утворити вільну українську державу

в союзі з іншими слов'янськими народами. М. Костомаров у «Книзі буття українського народу» писав, що справжнє призначення слов'ян, до якого вони повинні прагнути, - їх духовне і політичне об'єднання. Слов'янські народи в перспективі, на думку членів товариства, мають об'єднатися в єдину федерацію з демократичними інституціями, де кожен народ збереже свою самостійність [4, 23-30].

Структурний поділ тієї держави мав визначатися штатами (або державами), визначалась і їх кількість. Їм властиві загальна рівність, повна відсутність станів та свобода. Очолювати федерацію згідно з програмою товариства повинен загальнослов'янський сейм. Представників до нього будуть обирати «по розуму і совісті», а не за якимись іншими критеріями. Київ визначався місцем зборів сейму. На чолі федерації мав стояти загальнослов'янський президент, обраний на чотири роки і наділений верховною владою. Кожен штат мав би обирати свого власного президента, свій сейм також на чотири роки. Управління федерацією здійснювалося б на засадах рівності і суверенності. Взагалі документи товариства пройняті ідеями демократизму і спрямовані проти насильства, воєн, деспотизму, гноблення людини людиною та несправедливості [4, 32-34].

В цілому програма Кирило-Мефодіївського товариства була радикальною і підготовлена чисто в республіканському дусі. Червоною ниткою в ній проходять ідеї народного правління, загального слов'янського собору з рівними умовами представництва, а також рівності співгромадян. У цьому вона співзвучна з програмними документами декабристів, Товариства об'єднаних слов'ян, творами А. Міцкевича. У політичній програмі Кирило-Мефодіївського товариства знайшли відображення найбільш гуманістичні та демократичні вчення того часу.

При вивченні теми «Кирило-Мефодіївське товариство» доцільно проводити урок засвоєння нових знань за формою уроку-роздум. Застосовується робота в чотирьох групах, в які об'єднуються учні класу. Кожна група опрацьовує відповідні матеріали, а потім презентує результати своєї роботи перед класом. Учні класу заповнюють відповідну колонку таблиці: роки існування – причини виникнення – мета діяльності та основні ідеї – види діяльності – наслідки діяльності.

Конкурс «3 глибини віків» передбачає роботу учнів з історичними джерелами: 1) уривок зі Статуту Кирило-Мефодіївського братства (головні ідеї 1 гр., головні правила 2 гр.); 2) уривки із документа «Закон Божий (Книга буття українського народу)» - 3 і 4 групи. Кожна команда повинна опрацювати документ і дати відповідь на запитання.

Працюючи з текстом документів узагальнити і систематизувати знання можна за допомогою вправи «Запитай у автора». Обирається один із учнів, який буде виконувати роль автора. До нього задаються запитання, які готують учні після прочитання тексту (не менше 4-х запитань, автора можна змінювати).

Ознайомлення з інформацією про членів братства можливе за завданням «Портретна галерея». Вчитель роздає кожній команді однакову кількість портретів діячів братства, а учні повинні дати їм характеристику та проаналізувати значення їх діяльності.

При узагальненні та систематизації знань учні виконують завдання методом «Прес»:

1. Прокоментувати слова М. Грушевського «Ціле покоління української інтелігенції стояло під впливом сеї київської лабораторії, що гадки і плани кирилмефодіївців пішли широко в громадянство».

2. Обговорення проблемного питання уроку: «Яке історичне значення для українського національного руху мала діяльність Кирило-Мefeldіївського братства?».

3. Повторення основних понять і термінів

до даної теми відбувається під час виконання завдання «Цікава абетка». Учитель називає літеру алфавіту, а учні у відповідь називають якийсь історичний термін або поняття, що починається з даної літери.

На завершення, варто відзначити, що школа – це простір буття молодого людини, в якому вона повинна мати можливість повноцінно жити. Це один з основних інститутів соціалізації підростаючого покоління. І першочерговим її завданням є формування політичної свідомості учнів, сприяння становленню особистості, здатної усвідомлювати процеси національного державотворення. Шкільна молодь повинна вміти не тільки здобувати знання, але й оволодівати засобами пізнавальної та практичної діяльності, брати участь у конструктивному діалозі, бути здатною визначити своє місце в суспільних процесах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 17-20; Кухта Б. А. З історії української політичної думки. – К.: Генеза, 1994. – С. 8-10; Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь, 1999. – С.27-30 та інші.
2. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь, 1999.
3. Угода та Конституція Пилипа Орлика. Літературна Україна. – 1990. – 12 липня.
4. Костомаров М. І. Закон божий (Книга буття українського народу). – К., 1991.

УДК 323.26

Л.А. ЛІТВІН

ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕНДЕРНОГО БАЛАНСУ В ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН

Літвін Лілія Анатоліївна – аспірантка кафедри політології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

У статті проаналізовано чинники та механізми досягнення гендерної рівності в таких скандинавських країнах, як Швеція та Фінляндія. Розглянуто особливості розвитку гендерної диференціації в історичній ретроспективі та зазначено основні проблеми становлення гендерного балансу.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерний баланс, гендерна диференціація, політична емансипація.

В статье проанализированы факторы и механизмы достижения гендерного равенства в таких скандинавских странах, как Швеция и Финляндия. Рассмотрены особенности развития гендерной дифференциации в исторической ретроспективе и обозначены основные проблемы становления гендерного баланса.

Ключевые слова: гендерное равенство, гендерный баланс, гендерная дифференциация, политическая эмансипация.

The article analyzes the factors and mechanisms for achieving gender equality in the Scandinavian countries like Sweden and Finland. The features of the development of gender differentiation in the historical perspective and the basic problems of establishing gender balance.

Keywords: gender equality, gender balance, gender differentiation, the political emancipation.

© Л.А. Літвін, 2011

Сьогодення диктує свої умови розвитку політичній системі. Одне з них – рівний доступ до політичних можливостей чоловіків та жінок. Гендерна рівність є одним з пріоритетних завдань для української держави та потребує структурованих стратегічних дій. Для вирішення проблеми гендерної нерівності для початку

необхідно вивчити досвід тих країн, які досягли певних успіхів у цьому питанні. Найбільш яскравим прикладом є країни Скандинавії, де показник гендерної рівності є найбільшим серед усіх країн світу. Тому актуальним для сучасної політичної науки є аналіз гендерної ситуації в скандинавських країнах. Для чіткості

дослідження в статті акцентовано увагу на таких країнах Скандинавського регіону, як Швеція та Фінляндія, що уособлюють собою найпоказовіші приклади гендерного балансу.

Аналізу досвіду скандинавських країн у сфері гендерної проблематики українськими та російськими вченими приділяється недостатньо уваги. Відповідно мало й наукових статей, присвячених даному питанню. Так, російська вчена Степанова Н. М. розглядає розвиток феміністичного руху в скандинавських країнах, діяльність скандинавських жінок у політичних інститутах, статистичні дані. Скандинавські вчені (Тапіо Варіс, Стін Баго Нільсен), зважаючи на позитивний практичний досвід, розглядають гендерне питання не як гостре та спірне, вони переважно аналізують проблеми, що виникають на шляху становлення гендерної рівності та методи їх вирішення.

Метою дослідження є аналіз основних характеристик та тенденцій розвитку гендерного балансу в таких скандинавських країнах, як Швеція та Фінляндія.

Швеція займає одне з перших місць у світі за рівнем гендерної рівності. Основою цього є впевненість у тому, що чим більш рівномірно розподілені влада та вплив у суспільстві між чоловіками та жінками, тим це суспільство демократичніше. Розвинена система соціального забезпечення дозволяє представникам обох статей гармонійно поєднувати роботу та сімейне життя. Гендерна рівність – основа шведського суспільства. Це означає, що чоловіки й жінки мають рівні можливості, права та обов'язки в усіх сферах життя.

За даними міжнародного гендерного рейтингу Global Gender Gap - 2010, Швеція є одним зі світових лідерів в сфері рівноправ'я. За даною статистикою, яка була ініційована Всесвітнім економічним форумом, можна побачити наступні цифри. Серед директорів приватних акціонерних товариств 25 % жінок, серед парламентарів – 47 %, серед міністрів – 40 %, серед виборчих посад на муніципальному рівні – 41 %.

Як пише російська дослідниця Степанова Н. М., жіночий рух у Швеції та Фінляндії є багатим на традиції, і чимало реформ були проведені там раніше, ніж в інших країнах. Так, фінські жінки перші в Європі отримали активне й пасивне виборче право. В 1906 році російський імператор Микола II підписав указ, за яким створювалась сучасна демократична парламентська система з правом голосу для чоловіків і жінок. Щоправда, участь у муніципальних виборах фінським жінкам була дозволена пізніше – в 1917 році. В результаті парламентських виборів 1907 року депутатами стали 19 жінок (10 % усіх депутатів). Шведські жінки отримали виборче право в 1919 році.

Як вважає російська гендеролог Степанова Н. М., успішна побудова гендерної рівності в скандинавських країнах пов'язана з тим, що держава не відноситься до емансипації жінок тільки як до справи «маргіналізованих жіночих груп», а розглядають її як важливу проблему всього суспільства. Для них забезпечення рівних

прав і обов'язків чоловіків і жінок є пріоритетним завданням [1, с. 992].

Високий економічний рівень та позитивна соціальна атмосфера дають змогу ефективно рухатися у вирішенні гендерних проблем, покращувати соціально-економічне положення жінок, що полегшило інтеграцію жінок у суспільно-політичне життя. Апогеєм «жіночого визволення» є феміністські рухи, які розвивались протягом останніх років ХХ століття.

Після отримання жінками Швеції та Фінляндії виборчого права процес їх подальшої емансипації був повільний. У 1949 році частина жінок у парламентах Швеції та Фінляндії складала 12 % та 10 % відповідно, а в 1966 році – 17 % та 13 % відповідно. Дані рівні й зараз не досягнуті більшістю держав.

З 1960-х років на фоні зростаючої участі жінок у найманій робочій силі спостерігається зростання їхньої самосвідомості й підйом феміністського руху. В цей час виникає багато жіночих організацій, а жінки почали активно включатися до різних кампаній, рухів і, як наслідок, – до політичних структур та організацій.

У свою чергу саме політичні партії, як основний інститут політичної системи, зіграли вирішальну роль у політичній інтеграції скандинавських жінок. Політичні партії під натиском жінок-членів формували вимоги гендерної політики та були провідниками принципу гендерної рівності.

В Швеції та Фінляндії з їх злагодженою партійною системою не змогли виникнути окремі жіночі партії. У Фінляндії намагалися створити жіночу партію, але вона не отримала депутатських місць на двох чергових парламентських виборах, тому, за існуючими там законами, була розпущена. Таким чином, жінки активізували свою діяльність у вже існуючих партіях. Більше того, їх діяльність організувалась у жіночі партійні секції, які стали визначальною рисою політичної культури скандинавських країн та доволі впливовою політичною одиницею в Швеції та Фінляндії (наприклад, Національна федерація соціал-демократичних жінок у Швеції або Соціал-демократичні жінки Фінляндії).

Ідея про те, що дискримінація жінок у політичному житті потребує серйозних заходів на законодавчому рівні, зокрема введення норм, що регулюють гендерний склад партійного керівництва, органів законодавчої та виконавчої влади, давно назривала в скандинавських країнах. Вона викликала гостру дискусію в суспільстві. Противники цієї ідеї казали, що дані реформи є недемократичними, але феміністки змогли запевнити суспільство в необхідності гендерних змін та ввели термін позитивної дискримінації, тобто такої дискримінації, за якої вводять норми, що регулюють гендерний склад політичних інститутів.

Характерною особливістю скандинавських країн є квоти гендерної присутності в рекомендованій формі, а не в обов'язковій, тобто законодавство не передбачає ніяких санкцій за порушення даних норм. Так, у Швеції в 1979 році жінки з п'яти великих партій – соціал-

демократичної, партії центру, комуністичної, ліберальної та консервативної – об'єдналися, щоб вимагати від керівництва збільшення політичного представництва. Їхня ініціатива привела до позитивного результату – прийняття всіма цими партіями принципу, за яким у внутрішньопартійних списках кандидатів на керівні посади всіх рівнів представництво кожної статі не повинно бути нижче 40 % та вище 60 %. Цей принцип мав вільну форму, але виявився достатньо дієвим. У 80-ті роки частина жінок у керівних органах збільшилась, а їх вплив посилювався.

Жінки скандинавських країн велику увагу приділяли місцям у муніципальних радах, тому що саме там вирішується багато питань, більше того, спостерігався парадокс: на муніципальному рівні жіноче представництво було набагато нижчим, ніж на парламентському. У Фінляндії в 1972 році жінки склали 15 % членів муніципальних рад, тоді як у парламенті – 21 %. Активну участь у кампанії за збільшення жіночого муніципального представництва в цій країні прийняла Рада з питань рівності (РПР). РПР почала проводити різноманітну роботу: створення муніципальних комітетів з питань рівності, агітаційна робота, наприклад, лозунг «Жінка! Голосуй за жінку!». В результаті в 1984 році частина жінок у муніципальних радах виросла до 25 %, а в 1992 році – до 30 %.

На муніципальних виборах 1996 року РПР звернулася до політичних партій із закликом використовувати принцип гендерного паритету серед кандидатів та вимогою рівномірного розподілу фінансів серед кандидатів обох статей. На цих виборах жінки, які складають 52 % населення, голосували більш активно, в результаті частина жінок у муніципальних радах досягла 31,4 %.

Ще більш активно в скандинавських країнах велася політика за гендерний баланс у парламентах. Велику роль у цьому зіграли підтримка політичними партіями стратегії позитивної дискримінації, активізація жіночих рухів та усвідомлення суспільством ідеї гендерної рівності. Також вважається, що пропорційна виборча система, що використовується в скандинавських країнах, зіграла допоміжну роль для жіночої емансипації, на відміну від мажоритарних систем.

У 1984 році перше місце за рівнем парламентського представництва належало Фінляндії – 31 % у порівнянні зі Швецією, але з 1990-х років перше місце займає Швеція, яка стала й світовим лідером. Так, у 1991 році жінка вперше стала спікером шведського парламенту.

Тим не менш, жіночий рух Швеції почав вимагати від політичних партій включити до списків достатню кількість жінок, в іншому випадку йшла мова про створення жіночої партії. В результаті партії прийняли виборчі списки, в яких чоловіки та жінки жорстко чергуються. Таким чином, жінки почали займати 40%–50% міністерських посад таких міністерств як міністерство закордонних справ, юстиції, культури,

сіського господарства, соціальних питань.

У Фінляндії в 1991 році була заснована організація жінок-членів парламенту, що об'єднувала жінок незалежно від партійної приналежності. Метою даної парламентської групи є втілення в життя політичного гендерного рівноправ'я та захист жіночої думки при підготовці законопроектів. Так, у 1994 році спікером парламенту Фінляндії також стала жінка. А в 2000-му жінка була обрана й президентом цієї країни (Тар'я Халонен). До речі, Тар'я Халонен увійшла до десятки найвпливовіших жінок світу за версією журналу «Time», займаючи восьме місце.

Взагалі існують два підходи до оцінки участі жінок у формальних політичних структурах. За одним, гендерний баланс є прогресивним сам по собі, незалежно від позицій, які займають жінки-політики. Другий підхід, який розповсюджений серед феміністок, зумовлює, що жінки-політики обов'язково повинні захищати інтереси жінок, хоч далеко не всі жінки-політики це роблять. Так, феміністки розглядають як канали впливу не тільки уряди та парламенти, але й профспілки, державні установи, службовцями яких вони є.

В Скандинавії вже не вважають жінок менш політично активними, ніж чоловіків. Активність жінок на виборах уже зрівнялась з активністю чоловіків, більше того, активність жінок розповсюдилась на всі види політичної діяльності. «Подвійна стратегія» феміністок зумовлює як інтеграцію до політичних інститутів та організацій, де все ще більшість чоловіків, так і підтримку специфічних жіночих груп у політичних партіях, державних установах, профспілках.

Одним з факторів втілення в життя гендерної рівності є державні механізми з ліквідації дискримінації за ознакою статі та забезпеченню рівних можливостей для всіх членів суспільства. Дані механізми включають розгалужену систему установ та посад для забезпечення політики гендерної рівності та систему антидискримінаційного законодавства. До складу механізму рівності входять також дослідницько-наукові центри, які активно співпрацюють один з одним. Державні органи з гендерних питань у Швеції функціонують з 1959 року та розвиваються до цього часу, серед них:

– міністр з питань інтеграції та рівноправ'я статей; до обов'язків посадовця входить контроль усієї роботи уряду Швеції в сфері гендерної політики, кожен міністр несе відповідальність за збереження принципів рівноправ'я в підвідомчій сфері;

– відділ з питань рівноправ'я статей – координує гендерну політику уряду, розробляє теоретичну базу, організовує різноманітні проекти;

– спеціальний експерт з питань рівноправ'я статей здійснює контроль за реалізацією державної гендерної програми, працює в штабі всіх губерній;

– комітет з питань рівноправ'я статей – фінансовий орган, що здійснює контроль за збереженням принципу гендерної рівності

шведськими підприємствами та організаціями й має право штрафувати за порушення;

- парламентський уповноважений з питань рівноправ'я статей – здійснює контроль за дотриманням шведського законодавства про рівноправ'я статей;

- омбудсмен з питань рівноправ'я статей – контролює збереження принципу гендерної рівності в шведських вищих навчальних закладах, школах, сфері послуг, а також у сфері трудової політики та системі соціального страхування, інколи омбудсмен вирішує питання, пов'язані з декретною відпусткою.

Фактично Омбудсмен стежить за виконанням п'яти шведських законів:

- Закон про рівноправ'я чоловіків і жінок (регулює принципи рівноправності статей у сфері трудових відносин);

- Закон про рівне відношення до студентів ВНЗ (регулює принципи рівноправ'я в сфері вищої освіти);

- Закон про заборону дискримінації та іншого образливого відношення до дітей та учнів (регулює принципи рівноправ'я статей у сфері початкової, середньої та середньо-спеціальної освіти);

- Закон про заборону дискримінації;

- Закон про відпустку по догляду за дитиною.

- У Фінляндії дещо схожа структура державних органів по роботі з гендерними питаннями. В цій країні функціонують наступні органи:

- Бюро рівності;
- Рада з питань рівності;
- Омбудсмен з питань рівності;
- Комісія з питань рівності.

Рада з питань рівності призначається урядом на строк у три роки з кандидатур, що пропонуються політичними партіями. В Раду входять тринадцять членів, що повинні репрезентувати всі великі політичні партії. Голова Ради та його заступник повинні обов'язково бути членами парламенту. Рада має наступні обов'язки:

- брати участь разом з державними й муніципальними органами, а також організаціями працівників та працедавців у підготовці законів та реформ щодо гендерної рівності;

- координувати дослідницьку діяльність з порівняння становища чоловіків і жінок у різних сферах суспільного життя;

- здійснювати контроль над втіленням у життя принципу рівноправ'я;

- знайомитися з гендерною ситуацією в інших країнах і співпрацювати з ними.

В сферу діяльності Ради з питань рівності потрапило вивчення становища жінок на підприємстві, в родині, сільському господарстві, сфері освіти, парламенті та муніципальних радах, адміністративних органах національного й місцевого рівнів. Результати цих досліджень, що показували картину гендерної дискримінації у фінському суспільстві, отримали широкий резонанс та прискорили підготовку до проведення реформ в сфері рівноправ'я. Вони сприяли більш

чіткому усвідомленню суспільством, зокрема самими жінками, проявів дискримінації та необхідності боротьби з ними.

В Швеції Рада з питань рівності складається з 27 представників від жіночих організацій, політичних партій та організацій підприємців і найманих робітників. Вона збирається чотири рази на рік. Наступним етапом у створенні адекватної гендерної ситуації було прийняття відповідних законів. Так, Закон про гендерну рівність був прийнятий у Швеції в 1978 році, а у Фінляндії – в 1986 році.

Таким чином, Швеція має довгу та складну історію гендерної політики:

- 1250-ті роки – за ініціативою шведського регента Бюргера Ярла в країні починає діяти Закон про недоторканність особистості жінки;

- 1921 р. – жінки Швеції допускаються до участі у виборах;

- 1922 р. – в країні з'являється перша жінка-депутат рейхстагу (Черстин Хессельрен);

- 1965 р. – приймається закон, що забороняє гвалтування заміжніх жінок;

- 1974 р. – починає функціонувати програма соціального страхування батьків;

- 1975 р. – приймається закон про штучне переривання вагітності;

- 1979 р. – законодавчо закріплене спадкоємництво королівської корони жінками;

- 1980 р. – з'являється інститут Омбудсмена з питань рівноправ'я статей;

- 1995 р. – до системи соціального страхування батьків вводяться зміни та доповнення (закріплення за батьками відпустки, що оплачується, по догляду за дитиною, «місяць для батька»);

- 1998 р. – приймається закон про недоторканність особистості жінки;

- 1999 р. – приймається Закон про заборону на купівлю сексуальних послуг.

У 1995 році на конференції ООН у Пекіні з'явився термін «Mainstreaming», який використовується в Швеції та в інших країнах, які намагаються дотримуватись принципів рівноправ'я статей. Головне визначення поняття – необхідність ведення роботи по досягненню принципів рівноправ'я статей у всіх сферах діяльності. Разом з розвитком гендерної гармонії в країнах Скандинавії спостерігаються тенденції подальшої загальної демократизації та покращення рівня життя (середня тривалість життя жінок підвищується, на сьогоднішній день вона досягла 83,2 роки, а в чоловіків – 78,6 років).

Було б неможливим досягнення успіху жінками на політичній арені без певних перемог в інших сферах життя. Наслідком політичної емансипації жінок є зростання їхньої чисельності серед людей, що займають високі посади як у суспільному, так і в приватному секторах. У законі про боротьбу з дискримінацією є два розділи, що стосуються гендерної рівності в сфері трудових відносин. По-перше, закон зобов'язує всіх працедавців вживати активні та цілеспрямовані заходи для досягнення рівноправ'я чоловіків і жінок. По-друге, закон забороняє дискримінацію

та вимагає від працедавця вирішувати всі проблеми, пов'язані з домаганнями. Працедавець не має права нехтувати правами працівника або особи, яка намагається найнятися на роботу, що знаходиться у відпустці по догляду за дитиною, чи повертається з такої відпустки або збирається нею скористатися. Різницю в оплаті праці чоловіків і жінок часто можна пояснити вибором професії, сектором зайнятості, посадою, стажем праці та віком, але не завжди вона пояснюється цими факторами і може бути зв'язана зі статтю працівника. В такому випадку кажуть про безгрунтовну різницю в оплаті праці. В середньому місячна заробітна плата жінок складає 93 % від заробітної плати чоловіків. Найбільш помітною ця різниця є в приватному секторі.

Одним з основних факторів покращення становища жінок у політиці є можливість поєднувати сімейне життя та суспільно-політичну діяльність. Згідно з новим дослідженням Gallup, виховання дітей стає все більш популярним серед молодих батьків у скандинавських країнах. Дослідження, що проводилось газетою «Berlingske Tidende» показало, що 24 % батьків узяли відпустку більше двох тижнів, серед них переважають саме молоді чоловіки – 52 % батьків віком від 18 до 34 років лонгують свою відпустку. Однак більшість чоловіків, що подовжили відпустку, зіткнулися з нерозумінням на роботі. Стін Баго Нільсен, дослідник в сфері гендерних відносин в університеті Роскільда, займається вивченням цього явища. Він стверджує, що на чоловіків чекає тяжка боротьба, це пов'язано з тим, що традиційно роль у вихованні дітей належить матері. Цей стереотип не дає змогу

багатьом залишити роботу, щоб приділити увагу дитині. Через це також виникають труднощі на роботі, коли батько, який просить відпустку по догляду за дитиною, сприймається як неояльний та безвідповідальний працівник.

У скандинавських країнах, незважаючи на визначальні успіхи в гендерному питанні, також існують певні проблеми. Наприклад, професор Тапіо Варіс з університету міста Тампере стверджує, що керівні посади в багатьох професіях займають все ж таки чоловіки. Це, за його словами, є «штучним відбором» і наслідком стереотипів.

Таким чином, у скандинавських країнах поєднуються кілька факторів створення гендерного балансу в політиці: культурний, ментальний, соціальний, економічний, політичний. Політика уряду скандинавських країн в сфері гендерної рівності переслідує подвійну мету: забезпечити справедливий розподіл владних повноважень і ресурсів між статями та створити умови, за якими чоловіки й жінки мають рівний вплив і рівні можливості. Тому гендерна рівність у цих країнах буде розвиватись до забезпечення 50 % – 55 % у всіх основних сферах. Треба додати, що жінка Скандинавії пройшла в своєму розвитку довгу еволюцію, вона достатньо підготовлена до цієї відповідальної діяльності. Тому сліпе копіювання скандинавського досвіду іншими країнами не приведе до позитивного результату. Наприклад, жорстке квотування чисельності жінок в управлінських структурах без урахування їх можливостей може призвести до негативних наслідків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Введение в гендерные исследования. Часть 1. [Учебное пособие] / [Под ред. И. Жеребкиной] – Харьков : ХЦГИ; СПб : Алетей, 2001. - 708 с.
2. Салменниemi С. Гендерное равенство в скандинавских странах: случай Финляндии / С. Салменниemi / [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://community.livejournal.com/feministki/178549.html>
3. Степанова Н. М. Политика гендерного равенства в скандинавских странах / Н. М. Степанова // Гендерная реконструкция политических систем [Ред. Степанова Н. М., Кириченко М. М.] - СПб. : ИСПГ- Алетей, 2003. - С. 991 – 1001.
4. Халонен Т. Скандинавская демократия – факт или мода? / Т. Халонен / [Пер. Маклаков А.] [Электронный ресурс] // Диалог. Уа – 2008. – 27 марта. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=12572
5. Coole D. Feminism and Politics / D. Coole // New Developments in Political Science : an Interpretational review of Achievements and process / [Eds. by Leftwich A.]. – UK : Edward Elgar, 1992. - P. 24 – 43.
6. Сайт Національного секретаріату гендерних досліджень Швеції. – Режим доступу: www.genus.se

УДК 324:329

Б.В. МАКСИМЕЦЬ

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВИБОРЧИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УЧАСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Максимець Богдан Володимирович - аспірант кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Розглядається питання регулювання виборчим законодавством ролі політичних партій в електоральних процесах, умов допуску політичних партій до виборів, моделей їх участі у виборчих кампаніях, проведення передвиборної агітації політичними партіями в контексті міжнародного й національного досвіду.

Ключові слова: виборче законодавство, політичні партії, країни Європейського Союзу, суб'єкти виборчого процесу, умови допуску до виборів, моделі (формати) участі у виборах, виборча система, передвиборна агітація.

Рассматривается вопрос регулирования избирательным законодательством роли политических партий в электоральных процессах, условий допуска политических партий к выборам, моделей их участия в избирательных кампаниях, проведения предвыборной агитации политическими партиями в контексте международного и национального опыта.

Ключевые слова: избирательное законодательство, политические партии, страны Европейского Союза, субъекты избирательного процесса, условия допуска к выборам, модели (форматы) участия в выборах, избирательная система, предвыборная агитация.

The question of regulation of the electoral legislation of the role of political parties are examined in electoral processes, conditions for the admission of political parties for elections, models of their participation in election campaigns, election campaigning by political parties in the context of international and national.

Key words: electoral legislation, political parties, the European Union, the subjects of the electoral process, the conditions of admission to the elections, the model (formats) of participation in elections, electoral system, election campaigning.

© Б. В. Максимець, 2011

Останні парламентські, президентська і, особливо, місцева виборчі кампанії засвідчили необхідність ухвалення в Україні виборчого кодексу, який би чітко регулював усі питання виборів на перспективу, а не лише на один електоральний процес, передусім участь у виборах політичних партій. Адже зараз, за твердженням В. Марчука, «в Україні стало правилом вносити зміни до виборчого законодавства якщо не напередодні виборів, то в найостанніший можливий момент [14, с. 3]». Як зауважує В. Кафарський, «зміна законів до кожних виборів в умовах перехідного суспільства неоднозначно впливає на розвиток політичної системи, не сприяє стабілізації політичних процесів в Україні» [6, с. 342-343]. Варто зазначити, що 28 квітня 2010 року у Верховній Раді України відбувся «Круглий стіл» під назвою «Проект Виборчого кодексу України», на якому були обговорені основні положення проекту Виборчого кодексу України, який покликаний єдиним чином врегулювати дванадцять типів виборів, які нині існують в Україні [7, с. 130-144]. Велику користь для вироблення Виборчого кодексу України має врахування міжнародного виборчого досвіду, особливо країн-членів Європейського Союзу, що дозволило б закріпити в ньому найдосконаліші правові норми.

При написанні даної статті ми поставили перед собою мету розглянути питання регулювання виборчим законодавством ролі політичних

партій в електоральних процесах, умов допуску політичних партій до виборів, моделей їх участі у виборчих кампаніях, проведення передвиборної агітації політичними партіями в контексті європейського й національного досвіду.

При написанні даної статті ми спиралися на праці І. Бортнікова [1], В. Кафарського [6], де аналізується виборче законодавство в Україні, О. Ковриженка [8], І. Поліщука [12], М. Примуша [13], які подають характеристику політичних партій у виборчому процесі, на працю за редакцією Д. Ковриженка [2], присвячену виборам в Європейському Союзі, колективну монографію за редакцією Є. Радченка [3], в якій окреслюються шляхи реформування виборчого законодавства України з огляду на міжнародний досвід.

Слід зауважити, що саме характер виборчого законодавства значною мірою впливає на інституціоналізацію політичних партій, визначає стабільність і тип партійної системи. Вирішальне значення для визначення ролі політичних партій під час проведення електоральних кампаній має законодавче закріплення кола суб'єктів, які допускаються до виборів, передусім парламенту та органів місцевого самоврядування, що залежить часто від типу виборчої системи. Характерною ознакою розвитку сучасного виборчого законодавства у переважній більшості країн є закріплення у ньому провідної ролі партій у висуванні кандидатів на парламентських та

місцевих виборах. Це яскраво проявляється на прикладі країн Європейського Союзу. Правда, крім партій та їх блоків, суб'єктами висування кандидатів на виборах можуть бути ще об'єднання виборців, громадські організації. Однак, щоб скористатися цим правом, їм необхідно, наприклад, внести високу грошову заставу для участі у виборах парламенту, на відміну від політичних партій (блоків). Проте в ряді країн Європейського Союзу, в Австрії, Болгарії, Латвії, Литві, Нідерландах, Португалії, Румунії, Словаччині, Чехії, Швеції зокрема, з метою забезпечення стабільності партійної системи право висувати кандидатів на парламентських виборах мають лише партії та / або блоки політичних партій [3, с. 30-35].

У той самий час варто звернути увагу на те, що для місцевих виборів законодавчими органами країн ЄС встановлено більш ліберальні правила висування кандидатів: по-перше, практично в усіх країнах ЄС для місцевих виборів передбачена можливість висування незалежних кандидатів; по-друге, внесення кандидатами грошової застави на місцевих виборах як умови реєстрації кандидатів є скоріше винятком, а не правилом [3, с. 36].

В цілому слід визнати, що у більшості країн Європейського Союзу законодавець прагне зменшити кількість учасників законодавчого процесу як через виборчу систему, так і через складну процедуру висування кандидатів на виборах.

Виборче законодавство різних країн світу встановлює певні умови допуску політичних партій до участі у виборах. В одних державах – це встановлення мінімальної чисельності членів партії (наприклад у Чехії вона повинна становити не менше десяти тисяч осіб), в інших – закріплення терміну реєстрації партій, який передують дню виборів (наприклад у Росії – за рік до дня голосування, в Литві – за 65 днів до дня виборів), подача новими партіями підписних листів для участі в парламентських виборах як, зокрема, в Данії [13, с. 124; 3, с. 33,37]. Ці положення мають унеможливити участь у виборчому процесі дрібних, а також таких політичних угруповань, що створюються амбіційними політиками з пропагандистською метою і розпадаються після завершення виборів [13, с. 124]. Такі обмеження обумовлені також тим, що новоутворені партії можуть бути використані як інструмент нечесної боротьби з конкурентами на виборах, наприклад, для здійснення т. зв. «чорного піару» [8, с. 41].

Українське законодавство з виборів народних депутатів та органів місцевого самоврядування має свої особливості. Чинний на даний час Закон України «Про вибори народних депутатів України» передбачає, що право висувати кандидатів на парламентських виборах мають політичні партії та виборчі блоки партій [9, с.39]. Натомість Закон України «Про вибори депутатів Верховної ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» в останній редакції 2010 року закріплює право висування кандидатів в органи місцевого самоврядування лише за політичними

партіями. Самовисування допускається лише щодо кандидатів у депутати сільських, селищних рад, на посади сільських і селищних голів [5]. Звичайно, таке положення підвищує роль політичних партій. Проте «механізм висування кандидатів лише політичними партіями на місцевих виборах не може бути повністю демократичним, оскільки такий порядок висування, на думку одних експертів, істотно обмежує права тих громадян, які не хочуть бути членами партій, але претендують на входження до органів влади [14, с. 3]», – зауважує В. Марчук. Інші експерти твердять, що «закріплення права висування кандидатів на місцевих виборах лише за місцевими організаціями партій (блоками) звужує конституційне право громадянина бути обраним до органів місцевого самоврядування, гарантоване частиною першою статті 38 Конституції України, оскільки його реалізація ставиться в залежність від рішень з'їзду місцевих організацій партій (блоків)». Варто відзначити, що таке звуження суб'єктів висування кандидатів не відповідає і досвіду більшості країн Європи, де законодавством передбачена можливість участі у виборах незалежних (позапартійних) кандидатів [4]».

Українське виборче законодавство, так само, як і міжнародне, висуває певні умови допуску партій до участі у виборах, зокрема в парламентських. Так, Законом України про вибори народних депутатів передбачено застереження, що правом висування кандидатів у депутати наділяється партія, зареєстрована в установленому порядку не пізніше ніж за рік (365 днів) до дня виборів, або виборчий блок партій за умови, що всі партії, які входять до його складу, зареєстровано за такої самий строк. Як вважають експерти, установлений законом строк вважається необхідним і достатнім для того, щоб громадяни України змогли всебічно ознайомитись із діяльністю відповідної політичної партії (партій) та зробити свідомий і обґрунтований вибір під час голосування, змогли протягом цього періоду часу сформувати власне ставлення до діяльності відповідної партії [9, с. 40].

Щодо місцевих виборів, то умовою допуску політичних партій до участі в них є реєстрація їх місцевих організацій незалежно від дня голосування. Хоч напередодні останніх місцевих виборів 2010 року у відповідному законі було закріплено норму, яка передбачала їх реєстрацію за рік до дня виборів. Однак у підсумку вона була скасована.

В даний час дехто із вітчизняних учених, зважаючи на слабкість більшості українських партій, пропонує не тільки закріпити реєстраційний період, але й збільшити його та регламентувати можливість участі у виборах лише за умови, якщо партія зареєстрована за день до попередніх виборів до парламенту, що мало б зупинити збільшення кількості політичних партій в Україні та не розпорошувало б голоси виборців [6, с. 317].

Міжнародний досвід пропонує різні моделі (формати) участі партій у виборах – самостійну чи у виборчих блоках. Та чи інша модель залежить

від виборчих систем, характерних для країн. Так, у двадцяти державах Європейського Союзу на парламентських виборах застосовується пропорційна виборча система. Повний склад нижніх палат обирається за мажоритарною системою лише у двох країнах ЄС – у Франції та Великій Британії. Ще у двох державах ЄС – Мальті та Ірландії – використовується система єдиного голосу, що передається, проміжна між пропорційною й мажоритарною. Змішана виборча система на парламентських виборах застосовується тільки в Німеччині, Угорщині та Литві. При цьому системи формування німецького Бундестагу та угорського парламенту більше наближаються до пропорційних систем [3, с. 40]. Слід зауважити, що для формування представницьких органів місцевого самоврядування у більшості країн Європейського Союзу переважно використовуються різні моделі пропорційних виборчих систем. Хоча на місцевих виборах тип виборчої системи залежить часто від кількості виборців, зареєстрованих у межах відповідної адміністративно-територіальної системи або ж від чисельності населення в межах територіальної громади. Наприклад, у Франції в територіальних громадах до 3500 виборців для виборів місцевих рад застосовується мажоритарна система, а понад 3500 – змішана, в Іспанії до 250 виборців – мажоритарна, понад 250 – пропорційна; у Польщі на виборах до рад гмін, де мешкає менше 20000 жителів, використовується мажоритарна система, більше 20000 – пропорційна виборча система [2, с. 61-76]. Окрім того, варто наголосити, що на парламентських і на місцевих виборах проводять голосування переважно за відкритими списками кандидатів, які передбачає не лише пропорційна система, але й мажоритарна. Закриті виборчі списки застосовуються лише в шести країнах ЄС – в Австрії, Болгарії, Іспанії, Італії, Португалії та Румунії.

На вибір формату участі політичних партій у виборах, передусім за пропорційної системи, впливає заборонювальний бар'єр. В багатьох країнах ЄС складалася практика здійснювати диференціацію виборчого бар'єру для політичних партій та партійних блоків. Так, в Італії він становить 4% для партій і 10% для блоків, у Литві – 5% для партій та 7% для блоків, в Польщі – 3% для партій і 5% для блоків, у Румунії – 5% для партій і 8% для блоків, в Чехії та Угорщині – 5% для партій і 5%, помножених на кількість партій, що входять до складу блоку [3, с. 42]. Такий підхід повинен сприяти організаційній розбудові прохідних партій та структуризації парламенту [6, с. 332]. Окрім того, в низці країн ЄС заборонено створювати виборчі блоки як на парламентських, так і на місцевих виборах. Це стосується Австрії, Бельгії, Великої Британії, Греції, Естонії, Данії, Іспанії, Люксембургу, Фінляндії, Франції, Швеції. Така заборона обумовлена, передусім, безвідповідальністю партій, які беруть участь у блоках, і тим, що після виборів вони часто не виконують угоду про утворення блоку [6, с. 307]. До того ж, блоковий формат ослабляє стимули для розвитку партій, приводить до зростання

рівня популізму та персоніфікації політики [10, с. 29]. Враховуючи вищевикладене, в Європі не є поширеною практика «блокування» партій на парламентських і місцевих виборах. Іншими словами, партії висувують кандидатів на виборах самостійно, а не у складі блоків. Виняток з цього правила становлять хіба що Італія, Німеччина.

В Україні виборче законодавство встановило пропорційну виборчу систему на парламентських виборах та змішану і мажоритарну – на місцевих (обласні, районні, міські, районні в містах ради обираються за змішаною системою, селищні, сільські ради, міські, селищні, сільські голови – за мажоритарною). Пропорційна виборча система передбачає самостійну і блочну участь політичних партій на парламентських виборах та самостійну – на місцевих. Голосування проводиться за закритими виборчими списками. При цьому заборонювальний бар'єр становить 3% як на парламентських, так і на місцевих виборах. Як твердить В. Бортніков, виборчий поріг у 3% став критичним на парламентських виборах, і його в умовах сучасної розстановки політичних сил треба було б ще зменшити, бо через нього у Верховній Раді відсутні сили, здатні протидіяти розмежуванню держави по вісі Схід – Захід [1, с. 240]. Натомість І. Поліщук вважає, що «необхідно збільшити прохідний бар'єр у парламент до 5%, що дозволить поставити надійний заслін віртуальним, невеликим, маловпливовим партіям та ефективно вирішити проблему структурування Верховної Ради і формування політично відповідальної більшості [12, с. 47]».

Як уже зауважувалось, зараз в Україні активно порушується питання про ухвалення Виборчого кодексу. Навіть розроблено його проект. Він, зокрема, передбачає коригування виборчих систем, які застосовуються на різних рівнях, що вплине в перспективі на участь політичних партій в електоральних кампаніях. Для виборів депутатів сільських, селищних, міських і районних рад пропонується мажоритарна виборча система відносної більшості в одномандатних округах, обласних і районних рад – мажоритарна виборча система відносної більшості в багатомандатних округах, сільських, селищних, міських голів малих міст – мажоритарна однотурова система відносної більшості, міських голів середніх і великих міст – мажоритарна двотурова система абсолютної більшості, Верховної Ради України та Верховної Ради АРК – пропорційна виборча система з регіональними виборчими списками з преференціями при збереженні трьохвідсоткового виборчого бар'єру для політичних партій і блоків [7, с. 137-138].

В експертній доповіді Центру Разумкова «Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції» для покращення ефективності політичних партій і партійної системи пропонуються наступні зміни до виборчого законодавства. По-перше, вибори народних депутатів проводити за пропорційною системою за регіональними виборчими списками з преференціями при диференціації виборчого

бар'єра для політичних партій і виборчих блоків. По-друге, депутатів Верховної Ради АРК, обласних рад обирати за пропорційною виборчою системою з відкритими списками із запровадженням диференційованого виборчого бар'єра для політичних партій і виборчих блоків. По-третє, депутатів міських, міст Києва та Севастополя, районних, районних у містах, сільських та селищних рад обирати за мажоритарною системою відносної більшості із висуванням кандидатів політичними партіями, блоками та шляхом самовисування. По-четверте, вибори міських, сільських і селищних голів проводити за мажоритарною системою абсолютної більшості із висуванням кандидатів партіями, блоками та шляхом самовисування [10, с. 32-33].

Експерти Лабораторії законодавчих ініціатив пропонують скористатися досвідом європейських країн щодо проведення місцевих виборів і визначити на законодавчому рівні тип виборчої системи в залежності від кількості виборців, зареєстрованих у межах територіальної громади. Адаже часто малі міста за кількістю виборців наближаються до сіл і селищ, тому є потреба у визначенні кількісної «межі» виборців, досягнення якої є передумовою для проведення виборів у відповідному місті за пропорційною системою. В іншому випадку в селах, селищах, містах, які цієї межі не досягають, слід проводити вибори до місцевих рад за мажоритарною системою відносної більшості. Окрім того, пропонується встановити законом обрання міських, селищних, сільських голів за мажоритарною системою абсолютної більшості [4].

Передвиборна агітація – одна з найскладніших та найважливіших стадій виборчого процесу. Завдяки їй політичні партії досягають успіху у день виборів.

Світовий виборчий досвід та європейський, зокрема, розглядає агітацію як складне й концептуальне явище. Можна виділити три концепції передвиборної агітації:

1. Агітація як політичний маркетинг має пропонувати вирішення найважливіших проблем округу, а імідж кандидата має відповідати бажанням електорату.

2. Агітація як ведення інформаційної війни. Сюди можна віднести так звані «чорний піар», антирекламу, фальшиві листи.

3. Агітація як передвиборна дипломатія має на меті домовитися з усіма більш-менш важливими суб'єктами виборів, створивши відповідний політичний дискурс між усіма зацікавленими особами [3, с. 81].

Проте на практиці передвиборна агітація включає в себе всі три напрями, тому її часто

розглядають як сукупність маркетингових стратегій, інформаційної війни та дипломатії. При цьому чим слабшими є в країні традиції проведення демократичних виборів, тим сильнішим є ухил у напрям інформаційної війни та маніпулятивного застосування політичного маркетингу [3, с. 81].

Виборче законодавство країн ЄС розглядає агітацію здебільшого невід'ємним елементом власне виборчої кампанії (Польща, Словаччина). Водночас у законі про парламентські вибори Естонії термін «агітація» взагалі не використовується, а в Латвії, навпаки, їй присвячено окремий нормативний акт – закон про передвиборну агітацію перед виборами Сейму. Міжнародне право схильне до розгляду агітації як однієї з форм діяльності від моменту реєстрації кандидатів до дня голосування [3, с. 83].

Загалом в Україні юридичне розуміння передвиборної агітації відповідає міжнародним стандартам. Проте чинне виборче законодавство дає їй дещо спрощене визначення як діяльності, що спонукає виборців голосувати за або проти кандидатів на відповідних виборах. Хоча існує багато прихильників в Україні іншого погляду на передвиборну агітацію – як на інформаційну діяльність, спрямовану на підвищення поінформованості виборців про суб'єктів виборчого процесу, створення позитивного або негативного ставлення до суб'єктів виборчого процесу [11]. Окрім того, вітчизняне законодавство про вибори не вирішує проблему з «чорними» політтехнологіями, нейролінгвістичним програмуванням, взагалі з технологіями маніпулювання свідомістю виборців, які широко застосовуються в передвиборчій агітації українськими політичними партіями. Для того, аби сприяти більш свідомому вибору громадян, для пояснення технологічних «фокусів» можна скористатися досить цікавим досвідом країн, які залишили за державою просвітницьку роль на виборах [3, с. 90]. Необхідно також дати на законодавчому рівні чітке визначення поняття «політичні технології».

Отже, зарубіжний досвід, передусім країн Європейського Союзу, вказує на домінуючу роль політичних партій на виборах завдяки застосуванню пропорційної та змішаної виборчих систем. Українська практика також демонструє зростання ролі політичних партій в електоральних кампаніях. Проте вітчизняне виборче законодавство потребує вдосконалення, стабільності, консолідації та кодифікації. Адаже від стану виборчого законодавства значною мірою залежить ефективність політичних партій та стабільність партійної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія / В.І. Бортніков. – Луцьк: «Вежа», 2007. – С. 226-262.
2. Вибори в Європейському Союзі / За ред. Ковриженка Д.С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К.: ФАДА, АТД, 2006. – 156 с.
3. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За загальною редакцією Радченка Є.В. – К.: Факт, 2003. – 258 с.
4. Виборчі системи для місцевих виборів: європейський досвід та українське законодавство; Лабораторія

- законодавчих ініціатив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=-magazine&id=9&ar_id=1374&iar_id=721&as=2
5. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/-/metod/kultura/npa/vd_mistsevi_2487_vi.htm
6. Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: Монографія / В.І. Кафарський. – К.: Логос, 2008. – С. 297-377.
7. Ключковський Ю. Основні положення Виборчого кодексу України / Ю. Ключковський // Вибори та демократія. – 2010. – № 2-3. – С. 130-144.
8. Ковриженко Д. Партії у виборах / Д. Ковриженко // Часопис Парламент. – 2010. – № 2. – С. 38-56.
9. Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» / За ар. Ред. А.І. Мартинюка. – К.: Юридична думка, 2006. – 704 с.
10. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції // Національна безпека і оборона України. – 2010. – № 5. – 84 с.
11. Правове регулювання передвиборної агітації; Лабораторія законодавчих ініціатив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=1374&iar_id=725&as=2
12. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу / І. Поліщук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 42-48
13. Примуш М. Політичні партії та виборчий процес / М. Примуш // Право України. – 2001. – № 3. – С. 124-127, 143.
14. Процюк О. Місцеві вибори: зміни чи формальність? / О. Процюк // Галичина. – 2010. – № 129. – 4 вересня. – С. 3.

УДК: 342.228.5: 316.334.3.

Е.В. МАМОНТОВА

ГІМН ЯК СИМВОЛ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ: ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Мамонтова Елла Вікторівна - доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування ОРІДУ НАДУ при Президентові України, кандидат політичних наук, доцент

Виявлено специфіку гімну як політичного символу та жанру політичного дискурсу. Показано його місце та роль у процесах державотворення. Визначено шляхи та моделі інституалізації гімну як атрибуту державного суверенітету.

Ключові слова: гімн, політичний символ, атрибут, державний суверенітет.

Вьявлено специфіку гимна как политического символа и жанра политического дискурса. Показана его роль в процессах государственного строительства. Определены пути и модели институализации гимна как атрибута государственного суверенитета.

Ключевые слова: гимн, политический символ, атрибут, государственный суверенитет.

Specificity of the anthem as a political symbol and a genre of political discourse are identified. Its role in nation-building are showed. The ways and patterns of institutionalization of the anthem as an attribute of state sovereignty are outlined.

Keywords: anthem, political symbol, attribute, state sovereignty.

© Е. В. Мамонтова, 2011

Історія свідчить, що системні соціально-політичні трансформації завжди позначаються на символічній сфері суспільства. Як правило, першим індикатором цих змін стає державна символіка. Сьогодні під державною символікою розуміють сукупність державних символів як встановлених конституцією або окремими законодавчими актами особливих, як правило історично сформованих, відмінних розпізнавальних знаків держави, які уособлюють у відповідній семантичній формі її суверенітет та несуть ідейно-сміслову навантаження. У більшості сучасних країн світу прапор, герб та гімн як державні символи відіграють роль знаків ідентифікації, що перетворюють населення території у політичну націю, формують ідею історичної спадкоємності державницьких традицій та закріплюють її у масовій свідомості громадян. Втім, незважаючи на важливість місця та ролі атрибутів суверенітету у процесах

державного самовизначення народів, як предмет політологічного аналізу і власне державна символіка, і її окремі різновиди, досі залишаються на периферії наукового пошуку.

Хоча буде справедливим відзначити, що процеси відродження національної української символіки, що розпочалися із лібералізацією радянського політичного режиму, позначилися не тільки на зростанні інтересу до громадськості та політиків, але й активізували дослідницькі пошуки у даному напрямку (В. Болгов, О. Братко-Кутинський, В. Бузало, В. Головченко, А. Гречило, Я. Дашкевич, Я. Іщенко, В. Кривенко, О. Кіменко, О. Лисниченко, К. Наріжний, В. Панченко, Ю. Савчук, В. Сергійчук, В. Сибірцев, О. Сліпецький, М. Стародубцев, П. Стецюк, Ю. Терлецькій, В. Ткаченко, О. Хаварівський, Є. Цвіліх та ін.). Однак у переважній більшості праць названих авторів процес символотворення розглянутий у культурно-етнографічному ракурсі

або з позицій допоміжних історичних дисциплін: геральдики, вексилології, сфрагістики, боністики, що обумовлює домінування вузько спеціалізованого підходу, за яким сучасні тенденції становлення та розвитку державної символіки України найчастіше аналізуються у контексті її відповідності до класичних канонів атрибуції. Більш того, впадає в очі суттєва диспропорційність у висвітленні питань атрибутивного та семантично-функціонального навантаження окремих різновидів державних символів, що вони несуть у політичному процесі. Так, кількість публікацій, присвячених історії прапорів та гербів, їх місцю та ролі у процесах становлення соціально-владних відносин, складає відчутну більшість у порівнянні із працями, в яких досліджено специфіку гімну як різновиду політичного символу. Лічені публікації з даної проблематики (Н. Бернштейн, А. Гриневич, В. та Д. Дурови, Н. Соболева та ін.) носять переважно історико-публіцистичний характер, залишаючи широкий простір для дослідницьких напрацювань.

Мета даної статті полягає у виявленні специфіки державного гімну як політичного символу, висвітленні його місця та ролі у процесах державотворення та виокремленні, на цій основі, шляхів та моделей його інституалізації як атрибуту державного суверенітету.

Державний гімн визначається як музично-поетичний твір, який славить країну, історію її народу та державності. Слова державного гімну завжди несуть символічно-програмний зміст і є своєрідною анотацією державної ідеології. Опис та порядок офіційного використання гімну встановлюється законодавством. Втім, як політичний символ, державний гімн має багатовікову історію, а його роль у політичному житті суспільства не обмежується рамками державного протоколу та церемоніалу. Спробуємо дослідити еволюцію гімну як складової соціальної комунікації та жанру політичного дискурсу.

Питання походження слова «гімн» досі залишається спірним: поряд з версіями його доантичного походження, широке розповсюдження отримала точка зору, згідно з якою родовід слова «гімн» слід вести від «грецької похвальної пісні». Так, укладач відомого етимологічного словника російської мови М. Фасмер зазначає, що у європейські мови грецьке слово «гімн» проникло опосередковано через латинську (від лат. *hymnus*) [1, с.407]. Зокрема, східнослов'янські мови його появою завдячені польському іменнику *hymn* [2, с.174]. Тлумачні словники визначають гімн як «хвалу, прославлення у віршах та музиці, пісню» (В. Даль), «урочисту пісню, що приймається як символ державної або соціальної єдності» (С. Ожегов) тощо.

Втім, відзначимо, що, як політичний символ, державний гімн еволюціонує від гімну релігійного. Адже будучи жанром музично-поетичної творчості гімн має саме релігійну природу. Не випадково історично розквіт гімну, як різновиду релігійної пісенної лірики, припадає на період панування теократій або пов'язаний із епохами економічних та соціальних депресій,

що супроводжуються зростанням містичних, окультних настроїв у суспільстві.

Ведучи своє походження від відомих з найдавніших часів у культурах Давнього Сходу та Середземномор'я ритуальних пісень, у горнілі християнства гімни трансформувалися у жанр церковного молитовного співу. В Європі свій культовий характер гімни зберігали аж до епохи Відродження, коли всеохоплюючий релігійний містицизм католицького хоралу частково витіснився пантеїстичними мотивами гуманістичного світогляду. Згодом революційні зміни у практиках церковної літургії, спричинені Реформацією, наділили гімн, як і музику в цілому, функцією декларації нових ідеологічних підвалин протестантського світогляду. Так, чеський хорал «Хто вони, божи воїни» надихав гуситів на боротьбу, а гімн Мартіна Лютера «Ein feste Burg» став справжнім бойовим співом німецьких протестантів. З розвитком національних європейських літератур релігійний гімн поступово перетворився на жанровий анахронізм, а з початку XIX ст., вже, як різновид пісенно-поетичної творчості, остаточно набув світського характеру.

Безумовно, державний гімн є складовою більш широкої категорії – гімну політичного або громадянського, яка включає у себе такі різновиди, як гімн національний, гімн революційний, гімн монархічний, гімн корпоративний, гімн військовий тощо. Співіснуючи в єдиному комунікативному просторі, вступаючи у своєрідний діалог, відображаючи різноманітні ідеологічні аспекти, громадянські гімни, таким чином, задають параметри системного політичного дискурсу. Саме тому, у кожній країні існує своя оригінальна модель супідрядності категорій громадянського гімну, специфіка якої визначається чинниками історичного, політичного, національного та соціокультурного характеру. Екскурс в історію державних та національних гімнів дозволяє відокремити декілька варіантів його інституалізації.

Історично першим з них, на нашу думку, став шлях виникнення національного/державного гімну як продукту секуляризації світської сфери, внаслідок чого відбулася сакралізація сфери політичної. Ці процеси припадають на поворотні часи в історії Європи і пов'язані із ломкою духовних, соціальних, економічних та політичних устоїв традиційного Середньовічного суспільства (кін. XVI–поч. XVII ст.). Набуваючи світського характеру, гімн починає пов'язуватися з урочистими подіями загальнонаціонального значення, з офіційними церемоніями, святами, демонстраціями та іншими актами політичної участі. Власне таким шляхом і виникає національний гімн – урочистий поетико-музичний твір нерелігійного характеру, який виконується під час масових комунікативних акцій церемоніального або спонтанного характеру. Приміром, у ряді країн Європи явище національного гімну стало породженням практики використання духовного гімну у якості бойового співу. Зокрема саме так народився найстаріший у Європі національний

гімн – нідерландський революційно-молитовний визвольний спів «Wilhelmus van Nassauwe» (Вильгельмус ван Нассауве) (1568 – 1574 pp.), який у 1932 р. офіційно набув статусу державного гімну.

Інша модель інституалізації гімну відбулася також у кльватері процесів секуляризації, але була реалізована у тих країнах, де державницька ідея пов'язувалася із ідеєю збереження монархії на ті процеси розширення кола політичних свобод (Великобританія, Данія, Швеція тощо). Сьогодні у таких країнах часто співіснують декілька музично-поетичних творів, які відображають різноманітні аспекти ідеологічного дискурсу, координати якого можуть задаватися багатьма параметрами. Так, візитною карткою Великобританії вважається монархічний гімн «God save the King /Queen» (1743 р.), який тривалий час служив зразком для гімнів переважній більшості європейських монархій. (Так, за спостереженнями Н.Соболевої, протягом XIX ст. даний твір з невеликими змінами у словах та музиці використовувався в якості офіційного музичного символу у 23 країнах Європи [3, с. 170-171]). Однак майже одночасно із монархічним гімном у офіційний комунікативний простір Британської імперії увійшов і т. зв. «морський гімн» - «Rule, Britannia!» («Прав, Британія!»), у словах якого знайшла відображення споконвічна таласократична «національна мрія» британців. Патріотизм, почуття гордості за могутність та силу держави перетворили цей твір на справжню національну пісню. Саме її виконання супроводжує офіційні комунікативні заходи і в сучасній Великобританії.

Отже, підсумовуючи огляд перших двох моделей становлення гімну як атрибуту державного суверенітету, відзначимо, що в країнах, де виникнення перших громадянських гімнів відбулося внаслідок лінійних процесів демократизації при збереженні інституту монархії, їх формування відбулося у контексті двох ключових моментів: маніфестації відношення до Бога та концентрації вербального контенту навколо фігури короля як головного символу державності та політичної влади.

Наступний варіант інституалізації музично-поетичного символу держави відбувся за траєкторією «національна/патріотична пісня – національний/державний гімн» і був реалізований у республіканському гімні. Зрозуміло, що зміст останнього концентрується не навколо фігури правителя, а містить концепти, запозичені із арсеналу республіканської та демократичної міфології, як-то «свобода», «рівність», «братерство», «тираноборство», «триколон» тощо. Як зазначав Н. Бернштейн, гімни є свого роду «термометрами, що показують зростання громадянських настроїв» [4, с.45]. Так, у народів Європи, які у XIX ст. стали на шлях національно-визвольної боротьби та державного самовизначення, гімни набувають відверто національно-громадянського пафосу (італійський спів «Fratelli d'Italia», «Гімн свободи» у Греції, угорській «Ракоци марш» («Rakoczy mars»), бельгійська Брабансонна (La Brabançonne/De Brabançonne), «Jeszcze Polska

nie zginęła» у Польщі, «Наша земля» (Maamme (фин.) /Vårt land (швед.)) у Фінляндії тощо). Деякі твори такого роду відображають процеси націєдержавотворення (наприклад, німецькі «Die Wacht am Rhein», «Deutschland, Deutschland über alles» (Піснь німців) (1841)). У подальшому більшість із національних гімнів, народжених у горнілі визвольних рухів, набули статусу державних (Бельгія, Греція, Польща), а частина з них залишилася неофіційними символами нації, виконанням яких і сьогодні супроводжуються масові патріотичні заходи.

Така активізація громадянської творчості у XIX ст. була, великою мірою, наслідком резонансу, спричиненого першим в історії Європи революційним гімном, який, за правом, вважається «звуковим символом» світової демократії [3, с. 171]. Написана у 1772 р. інженером-капітаном королівської армії Клодом де Лілем «Бойова пісня рейнської армії», більш відома широкому загалу як «Марсельеза», зіграла величезне значення для революційного руху, що розгорнувся у Франції наприкінці XVIII ст. Естафету революційного запалу «Марсельези», яка у 1879 р., незважаючи на відверту акцентуацію агресивної республіканської міфології та громадянської ритуалістики Просвітництва, набула статусу державного гімну Франції, згодом прийняли пісні, патетика яких будувалася на заклинах до найрадикальніших політичних дій.

Пролетарські революції, що прокотилися Європою у міжвоєнний період XX ст., остаточно вивели жанр революційної пісні у сферу офіційного дискурсу політики. Наприклад, російська версія французького «Інтернаціоналу» (Е. Потье та П. Дегейтер) стала партійним гімном більшовиків та широко використовувався ними у пропагандистських цілях. А з приходом РСДРП (б) до влади пролетарський «Інтернаціонал» остаточно витіснив із символічного дискурсу радянської ідеократії «Марсельезу». Адже остання поступово стала сприйматися як символ «буржуазної», а не «пролетарської» революції. Подальшу історію державного гімну в СРСР можна розглядати як своєрідний літопис історії самої країни, ідейних експериментів її лідерів, духовних пошуків її народу [5].

Отже, на сьогодні ми повною мірою можемо стверджувати: перетворившись на інструмент ідеологічного дискурсу, державні гімни стали своєрідною хронікою драматичних подій політичної історії XX ст. Кожна зміна політичних режимів, на які так багате це «коротке століття», завжди супроводжувалася докорінним переглядом громадянської символосфери, ядерною структурою (Ю. Лотман) якої і є державний гімн.

Безумовно, державний гімн є своєрідним меседжем у зовнішнє комунікативне середовище, меседжем, який містить анований текст про світоглядні універсалії нації, про її відношення до Бога, про її усвідомлення свого місця у планетарному цивілізаційному просторі. І, якщо прапор та герб, як символи, абстрактні за своєю природою, несуть повідомлення в опосередкованій формі, і, значить, можуть

бути інтерпретованими найрізноманітнішими варіантами метафор (досить пригадати таумачення колористики українського прапора), то гімн є посланням, яке сприймається безпосередньо. Крім того, як музичний твір, що передбачає колективне виконання, тобто участь у ритуальному комунікативному акті, гімн має надзвичайний емоційний вплив на кожного, хто його виконує або слухає. У часи тріумфів та поразок гімн згуртовує навколо себе громаду. Як найважливіший національно-державний символ гімн виступає засобом єднання громадян у вирішальні хвилини життя країни, формує небайдужість до її історичного минулого, сучасного та майбутнього. Саме тому питання державного гімну виникає відразу ж із здобуттям державного суверенітету.

Найбільш гострою проблемою набуття державного гімну постає для тих країн, що переживають системні зміни, або нещодавно здобули незалежність, при відсутності тривалої державницької традиції. Вірогідно, саме тому у частині пострадянських держав деякий час офіційно використовувалася музична емблема держави (приміром, «Патриотическая песнь» М. І. Глинки у Російській Федерації).

З цього приводу слід відзначити, що поряд із релігійно-монархічною, національно-патріотичною, революційно-ідеологічною парадигмою державного гімну, існує й інша модель самовизначення державницької ідеї через виключно музичну форму. Такий варіант гімну прийнятий у Ватикані, Португалії, Іспанії та низці ісламських держав. Можна припустити, що саме відсутність вербалізованих ідеологічних конотацій дозволило іспанському «La Marcha Real» («Королівському маршу») пережити в якості офіційної емблеми держави шість революцій XIX – XX ст., часи республіки та франкістської фаланги і залишитися у своєму статусі по сьогоднішній день.

Отже, підсумовуючи стислий огляд еволюції

гімну як політичного символу та атрибуту державного суверенітету, відзначимо наступне. Гімн як музично-поетичний жанр сягає своїм корінням у культові практики і залишається таким аж до початку Нової доби. Поява громадянського (не релігійного) гімну зумовлена процесами секуляризації світської сфери традиційного суспільства, каталізатором яких став рух Реформації. Перші світські гімни (Нідерланди, Данія, Великобританія) зберігають мотив сакралізації влади монарха, як ставлення Бога на землі. Втім, більшість державних гімнів бере початок у другій половині XVIII – середині XIX ст., що корелює з інтенсифікацією націодержавотворчих процесів у Європі, підйомом революційних настроїв, зростанням національної самосвідомості народів (Бельгія, Італія, Польща). У XX ст. державні гімни перетворюються на складову ідеологічного дискурсу (СРСР, гітлерівська Німеччина, країни соцтабору).

Виходячи з цього можна виділити чотири парадигми інституалізації державного гімну: а) гімн як уособлення ідеї монархічної влади у контексті сакралізації політичної сфери (королівський гімн – державний гімн); б) гімн як декларація республікансько-демократичної міфології у контексті національного самовизначення народів (національно-патріотичний гімн – державний гімн); в) гімн як складова ідеологічного дискурсу (революційний гімн – державний гімн); г) гімн як звукова емблема ідеї державності (музикальний твір – державний гімн).

Таким чином гімн, як найбільш конкретизований ідеологічний маніфест універсальних засад національного та державницького світогляду, доповнює метафоричність та інтерпретативність абстрактних символіформ прапора та герба і разом з ними створює символічний атрибутивний комплекс держави, який набуває властивостей системності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гимн // Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. — 2-е изд., стереотип. / М. Фасмер. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 1. — 573 с. (с доп.).
2. Brukner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brukner. — W: Wiedza Powszechna, 1987. — 821 s.
3. Соболева Н.А.: Российская государственная символика. История и современность [Текст] / Н.А. Соболева. М.: Владос, 2003 г. - 208 с.
4. Бернштейн Н. Д. История национальных гимнов: Русский. Английские. Бельгийский. Сербский. Французский. Черногорский. Японский [Текст] / Н.Д. Бернштейн. — Петроград: Тип. Главн. Управления Уделов., 1914. — 48 с.
5. Більш докладно див. про це: Гриневич Л. Державні гімни як символи політичної влади і боротьби в Україні (перша половина XX сторіччя) [Текст] / Л. Гриневич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 9. — К., 2003.- С. 135-145.

УДК 323.2:159.923.2

А.С. СОЛОВЙОВА

МОДЕЛЬ «ЗДОРОВОГО СУСПІЛЬСТВА» ЯК ПАРАДИГМА МІНІМІЗАЦІЇ НЕГАТИВНИХ НАСЛІДКІВ АВТОРИТАРНОГО ПІДКОРЕННЯ**Соловйова Анна Сергіївна** - аспірант кафедри політичних наук Чорноморського державного університету ім. П. Могили

У даному дослідженні автором запропонована теоретична модель «здорового суспільства». Дані пропозиції вироблені з метою гармонізації функціонування суспільно-політичної системи суспільства та мінімізації негативних наслідків авторитарного підкорення.

Ключові слова: модель, «здорове суспільство», деперсоналізація, авторитарне підкорення

В данном исследовании автором предложена теоретическая модель «здорового общества». Данные предложения выработаны с целью гармонизации функционирования общественно-политической системы общества и минимизации негативных последствий авторитарного подчинения.

Ключевые слова: модель, «здоровое общество», деперсонализация, авторитарное подчинение

In this research the theoretical model of the «sane society» is suggested by the author. These proposals are made for the harmonization of the functioning of the social-political system and the minimization of the negative consequences of the authoritarian subjection.

Keywords: model, «sane society», depersonalization, authoritarian subjection.

© А.С. Соловйова, 2011

Майбутнє існування й гуманістичність суспільства, яке дедалі більше набирає деяких рис не тільки постіндустріального й інформаційного, але й постматеріального, безперечно, залежить від «критичної маси» кількості людей, які досягли значного рівня творчої свободи та самореалізації. Сучасна соціальна система має забезпечити комплекс умов для формування і розвитку значної кількості таких творчих і самореалізованих людей. Саме тому все більшого значення набуває створення цілісної моделі суспільства, яке б уможливило подібний гармонійний розвиток. Саме тому розробка моделі «здорового суспільства» як парадигми мінімізації негативних наслідків деперсоналізації особистості являє собою основну проблему дослідження даної статті.

Вивченням даної проблематики займалися різні дослідники, проте авторка хотіла б особливо виділити роботи Н. Розенблюма [8] та Дж. Кіна [4], які розглядали різноманітні моделі громадянського суспільства, на які спирається авторка при формулюванні моделі «здорового суспільства». Серед вітчизняних дослідників розв'язання даної проблеми започатковано науковцями А. Карасем [3], А. Колодій [5], В. Хоросом [9], які розглядали теорії громадянського суспільства в класичних та некласичних таумаченнях.

Метою статті є, узагальнивши специфіку та особливості розвитку сучасної української суспільно-політичної системи, розробити модель «здорового суспільства».

Варто зауважити, що у даній статті акцент робиться саме на підкресленні специфіки концепту «здорового суспільства» у порівнянні з аналогами (громадянське, демократичне суспільство тощо) та на виробленні відповідної даному концепту моделі.

Для початку авторка хотіла б пояснити причини обрання термінології. Річ у тім, що у фундаментальних дослідженнях досвід теоретичного моделювання є одним з найбільш перевірених та виправданих для використання методів. До того ж, практична значущість результатів роботи у цьому контексті полягає в тому, що конкретна модель може бути повністю або частково реалізована на практиці. Отже, термін «модель» авторка розумітиме у загальному сенсі як зразок, що відтворює, імітує будову і дію якого-небудь об'єкта, використовується для одержання нових знань про нього; уявний чи умовний (зображення, опис, схема і т. ін.) образ якого-небудь об'єкта, процесу або явища, що використовується як його «представник» [1, с. 535].

Теоретичний аналіз дозволяє в ідеальній моделі розкрити сутність конкретно-історичного суспільства. Пізнання суті та тенденції розвитку суспільства, по-перше, допомагає правильно поставити конкретну суспільну проблему, і, по-друге, дає орієнтир у науковому пошуку її розв'язання.

Реальне суспільство взаємозалежне, в ньому все гранично переплетене. У моделі ж, оскільки вона розкриває і являє сутність суспільства, індивідуальне залишено осторонь, зв'язки і залежності представлені в чистому, вільному від деталей і випадкових нашарувань, вигляді.

Все це перетворює вироблення ідеальної моделі суспільства на завдання першорядної важливості. Зрозуміло, що мова йде не про використання теоретичної моделі суспільства як мертвої схеми, під яку залишається лише підганяти живі факти, а тим більше не про її застосування для виправдання сумнівних установок тих чи інших діячів, що знаходяться при владі. Мова йде про те, щоб політологічна теорія суспільства,

його ідеалізована модель застосовувалися в ході конкретного аналізу кожної конкретної ситуації.

Говорячи про «здорове суспільство» авторка має на меті розкрити тип суспільства із оптимальними умовами для самореалізації особистості та розвитку її потенціалу. Усі сфери життєдіяльності суспільства (політична, економічна, соціально-гуманітарна, культурна) мають працювати задля досягнення цієї мети. Звісно, модель «здорового суспільства» є досить нормативною за своїм характером, проте це властиве більшості теоретичних моделей.

Таким чином, модель «здорового суспільства» можна представити як систему завдань, яка має на меті забезпечувати якісні зміни в суспільному бутті, що дозволять досягти принципово нових стандартів розвитку людської особистості та нового рівня функціонування політико-суспільних інститутів. Модель «здорового суспільства» носить еволюційний характер і спрямована на підтримку процесу прогресивного розвитку суспільства.

У розумінні авторки «здорове суспільство» є концептом, несумісним із явищем деперсоналізації особистості та відповідно негативними результатами її трансформації, саме тому нами обране це формулювання для окреслення парадигми мінімізації наслідків даних феноменів. Таким чином, модель «здорового суспільства» являтиме собою певною мірою ідеалізований зразок суспільного устрою, за якого негативний вплив феноменів деперсоналізації та викликаного нею прагнення до підкорення особи владному впливу буде зменшений, а відтак будуть створені сприятливі умови для політико-соціальної реалізації особистості та гармонізації різних сторін її існування.

Оскільки нашою метою є не лише створення оптимальної моделі суспільного устрою, але й, у якості перспективи продовження дослідження, можливе втілення її на практиці на теренах України, то авторка вважає за доцільне дати коротку характеристику теперішньому стану сучасного українського суспільства.

Авторка прагне зауважити, що, у ході інтеграції України у глобальні організації, наша країна намагається синтезувати західну ідею і механізми створення правової держави на базі ринкової економіки з досягненнями традиційної культури. Увага зосереджена на тому, що ліберальний сценарій суспільно-політичного розвитку, який базується на цінностях ринкової економіки, рівних правах усіх людей перед законом, на ідеї міцної і справедливої правової держави, створеної для захисту інтересів усіх громадян незалежно від їх соціального статусу, етнічно-расового походження і політичних переконань. Але, на жаль, на сучасному етапі розвитку в Україні поглиблюється політичне відчуження, що виникає внаслідок різного розуміння природи і принципів здійснення влади, носієм якої є держава. Практичним виявленням цього відчуження стає обмеження свободи людей, поглиблення соціального та економічного розшарування, створення політично-економічних привілеїв для окремих

олігархічних груп. Зменшення негативних наслідків політичного відчуження можливе за умови демократизації, пробудження істинної соціальної активності, забезпечення справжньої, а не декларованої рівності всіх перед законом. Отже, становлення і розвиток «здорового суспільства» має зробити менш відчутним політично-економічне відчуження та деперсоналізацію.

На даний момент наша суспільно-політична система переживає кризовий період свого розвитку. А однією з головних характеристик стану масової політичної свідомості в умовах загальної кризи (і в той же час – форм прояву останньої) – це постійне зниження довіри практично до всіх органів влади, політичних інститутів і організацій. Навіть засоби масової інформації, які лідирували в якості найбільш авторитетного суспільного інституту в перші роки перебудови, сьогодні користуються значно меншою довірою населення.

Таким чином, нормативну модель «здорового суспільства» авторка пропонує представити за декількома ключовими сферами його життєдіяльності. Наголос прагнемо зробити на першочергових необхідних перетвореннях та реформах.

I. Політична сфера [політична підсистема включає в себе всі форми прийняття рішень, визначає колективні цілі і забезпечує мобілізацію ресурсів для їх досягнення (функція взаємозобов'язання)]:

- вироблення більш ефективного механізму функціонування опозиції: вдосконалення проекту та прийняття Закону України «Про опозицію»; законодавче закріплення існування Тиньового кабінету, обов'язком якого є опонувати чинному уряду;
- оптимальний політичний устрій – активна демократія участі, а не суспільство спостерігачів, що реалізується шляхом регулярного проведення референдумів, плебісцитів, Internet-опитувань;
- механізми запровадження прийняття рішень та контроль (запити громадян, мажоритарна виборча система, що має обов'язково передбачати регулярні звіти депутатів та можливість їх дострокового відкликання);
- гарантія реалізації обраного рішення [відкритість та публічність механізмів запровадження рішення; прозорість підрахунків результатів референдумів (on-line)];
- зменшення ступеня формалізації та відчуженого (бюрократичного) характеру управління: необхідно створити безпеку індивідів у тому значенні, щоб вони не залежали від бюрократичного апарату в задоволенні своїх основних потреб; мінімізація негативних сторін бюрократії – скорочення паперообігу, зменшення кількості контролюючих та дозвільних інстанцій з тотожних питань тощо;
- наявність адекватної інформації (ефективна система розповсюдження інформації – об'єктивність та доступність, безкоштовна доставка інформаційних джерел до адресата (Internet, друкований вигляд, електронні ЗМІ

– спеціальні статистичні канали, звіти тощо); переорієнтація способу подання інформації у ЗМІ – відмова від одновимірності, маніпулятивності), громадське фінансування ЗМІ;

Процес обігу інформації у «здоровому суспільстві» можна представити як такий, що складатиметься з кількох етапів:

- отримання інформації і формування блоку даних;
- селекція інформації – відбір і оцінка отриманої інформації;
- прийняття рішень;
- реалізація поставленої мети.

Прийняття рішень і їх корекція здійснюватимуться з урахуванням результатів попередніх дій і на основі інформації про становище у суспільстві і про відстань, яка залишилася до мети;

- наявність конфліктів, розбіжностей, інакodomства, існування реальної опозиції. Варто підкреслити, що «здорове суспільство» у розумінні авторки не є синонімом безконфліктного ладу, оскільки ми бачили приклади відсутності будь-яких зовнішніх суперечностей у суспільствах, описаних в антиутопіях ХХ століття. Незважаючи на ілюзорну відсутність протиріч, суспільства такого роду, безумовно, не лише не сприяють, а й виключають можливість повноцінного розвитку особистості та її самореалізації у політичній та інших сферах життя. Тому наявність конфліктів та розбіжностей є необхідною ознакою гармонійного розвитку суспільства загалом і політичної системи зокрема.

Таким чином, політична система «здорового суспільства» має функціонувати на засадах демократичності, солідарності (активної участі), об'єктивності, врахування думки меншості, відкритості та доступності інформації. Лише втілення цих засад у життя дозволить дійсно перетворити політику на «мистецтво можливого» та зробити її лейтмотивом поліпшення життя громадян держави.

II. Економічна сфера [економічна підсистема відіграє роль поєднуючої ланки між суспільством і природою (функція адаптації)]:

- поєднання загального планування з високим ступенем децентралізації, коли функції управління надаються не державі, а невеликим районам, що призводить до більш конкретної (персоніфікованої) відповідальності та ефективного контролю; участь простих громадян у процесі ухвалення рішень;
- профспілки беруть участь у тристоронніх переговорах із капіталом та державою, захищаючи інтереси працівників;
- реальне забезпечення прожиткового мінімуму та приведення у відповідність з ним пенсій, заробітних плат та допомог – створення таких умов для роботи, за яких основною мотивацією було б духовне, а не матеріальне збагачення працюючого (потреби у престижі та самореалізації за пірамідою Маслоу).

Отже, для оптимізації функціонування економічної сфери необхідно створити міцну основу для забезпечення базових матеріальних потреб особи та за рахунок децентралізації дати

більші можливості розвитку регіонам та районам на місцях.

III. Соціально-гуманітарна сфера [соціетальна підсистема підтримує спосіб життя, що утвердився, і включає в себе всі інститути соціального контролю – від законів до неформальних правил (функція інтеграції)]:

- забезпечення соціальних гарантій (розрахунок прожиткового мінімуму/ «споживчого кошика» на випадок повної або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття тощо); створення діючої системи добровільного державного соціального та медичного страхування;
- введення у загальноосвітню систему предметів циклу «Етика споживання» (з метою виховання здорового споживання – перестати компенсувати нереалізованість в інших сферах за рахунок «консюмеризму»; виключити споживацьку інтерпретацію світу);

• подальший прогрес науки і в той же час запобігання небезпеки зловживання практичними вживаннями наукових досягнень.

Таким чином, варто зауважити, що соціально-гуманітарна сфера має зазнати важливих трансформацій, зокрема в освітній галузі з метою виховання підрастаючого покоління адекватно до вимог «здорового суспільства», внаслідок чого у майбутньому має бути мінімізована значна кількість проблем особистісно-мотиваційного характеру. В той же час надійні соціальні гарантії створять сприятливі умови для самореалізації особистості у професійній діяльності та інших сферах.

IV. Сфера культури [підсистема соціалізації (культурна) дозволяє включити людину в існуючу культурну систему і містить у собі культуру, релігію, родину і школу (функція стійкості і самозбереження)]:

- мінімізація масових тенденцій у сучасній культурі, етнокультурного знеособлення, проявів аксіологічної кризи шляхом відновлення популярності класичного мистецтва, музики, театру (проведення днів «відкритих дверей» у музеях, філармоніях; встановлення визначених днів із вільним входом на виставки, до театрів тощо);
- рекомендоване виховання у класичних традиціях (музика, мистецтво, театр) підрастаючого покоління (починаючи з дошкільних закладів);
- відновлення національних традицій, підкреслення самобутності та неповторності кожної особистості.

Отже, сфера культури для відповідності критеріям «здорового суспільства» має зазнати змін, які носять найбільш довгостроковий характер, оскільки ці трансформації мають відбуватися поступово і, перш за все, на рівні індивідуальної свідомості, а не завдяки владним директивам. Варто враховувати, що подолання негативних наслідків деперсоналізації особистості, одновимірності та масового характеру поведінки і реакцій, абсолютно неможливе без перетворень культурно-духовного буття особи.

Підсумовуючи можна зауважити, що глибоке пізнання сутності явищ деперсоналізації та прагнення до підкорення особи владному впливу дає можливість сформулювати оптимальну теоретичну модель гармонійного розвитку суспільства, яка б створювала рівні можливості у реальному задоволенні суспільно-політичних інтересів та потреб у самореалізації й статусно-престижному задоволенні. За допомогою такої теоретичної моделі, законів та інших нормативних актів суспільство може розробляти практичну модель, максимально наближену до теоретичної. Якщо теоретична модель – динамічна, то вона змінюється з урахуванням певного рівня політико-економічного розвитку суспільства та завдань, які стоять перед ним на перспективу. Порівняння цих двох моделей дає можливість виявити слабкі сторони, проблеми та розробляти реальні дійові шляхи їхнього подолання.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що коли ми говоримо про теоретичне моделювання, то повинні пам'ятати про неминучу певного роду утопічність, умовність та схематизованість принципів побудови такої моделі. Саме у

подоланні даних особливостей і полягають перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проте лише завдяки створенню подібного нормативного зразка можна, реалізуючи його далі на практиці, працювати над виправленням недоліків та удосконаленням алгоритмів трансформацій та реформ.

Авторкою доведена характерність названих кризових явищ для сучасного українського суспільства, внаслідок чого з'ясована актуальність розробки та втілення в життя теоретичної моделі «здорового суспільства» на теренах сучасної України.

Таким чином, у підсумку авторка хотіла б зауважити, що модель «здорового суспільства» являє собою логічний результат нашого дослідження із проблем деперсоналізації та авторитарного підкорення особи. В ході роботи було доведено, що ці явища, окрім їх безперечної поширеності, носять негативний характер та мають бути мінімізовані. Саме для цього була розроблена названа модель як система загальних рекомендацій щодо перетворення суспільно-політичного ладу і створення оптимальних умов для гармонійного розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел] . – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с. — ISBN 966-569-013-2.
2. Головаха Е. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. Головаха, Н. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с. — ISBN 5-86828-020-2.
3. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних баченнях / А. Карась : [монографія] . – Київ ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с. – Бібліогр.: с. 488-504. — ISBN 966-613-175-7.
4. Кін Дж. Громадське суспільство. Старі образи, нове бачення / Дж. Кін. – Київ : «К. І. С.»; «АНОД», 2000. – 191с.
5. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Колодій. – Львів : «Червона калина». – 2002. – 276 с. : іл. — ISBN 5-7707-0741-0.
6. Левченко А.О. Тенденції розвитку масової політичної свідомості в сучасній Україні : автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук : спец. 23. 00. 02 «Політичні інститути та процеси» / А. О. Левченко. – Київ , 2002. – 16 с.
7. Лях В. В. Свобода: сучасні виміри та альтернативи / [В.В. Лях, В.С. Пазенок, К.Ю. Райда та ін.] – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – 486 с. — Бібліогр.: в кінці розділів. — ISBN 966-628-111-2.
8. Розембляом Н. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму [Електронний ресурс] / Н. Розембляом. – Режим доступу до ресурсу : [http://www.ji-magazine.lviv.ua]
9. Хорос В. Гражданское общество: общие подходы / В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 11. – С. 55-59.

УДК 327.39 (091)

Т.С. СТАРОДУБ

РОЗУМІННЯ БАГАТОВИМІРНОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ/ГЛОБАЛЬНОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Стародуб Тетяна Сергіївна - головний спеціаліст сектора забезпечення вченої, експертної та спеціалізованої вченої рад науково-організаційного відділу, старший науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, кандидат політичних наук

У статті проаналізовано культурний, політичний та правовий виміри регіональної безпеки, що закладені в основу процесу створення безпеки та стабільності на регіональному і глобальному рівнях. Отримало подальший розвиток положення про те, що вироблення дійового підходу до розуміння чинників, які впливають на архітектуру глобальної безпеки, можливо лише за умови досягнення балансу між здатністю гнучко реагувати на новітні загрози та мобільно діяти з метою покращення процесу імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки.

Ключові слова: регіональна безпека, культурний, політичний, правовий виміри регіональної безпеки, механізм забезпечення регіональної/глобальної безпеки, Рада Безпеки ООН, регіональні організації.

В статті проделано аналіз культурного, політичного і правового вимірів регіональної безпеки, які закладені в основу процесу забезпечення безпеки і стабільності на регіональному і глобальному рівнях. Достало дальнішого розвитку положення о том, что разработка эффективного подхода к пониманию факторов, которые влияют на архитектуру глобальной безопасности, возможна только при условии достижения баланса между способностью гибко реагировать на новейшие угрозы и мобильно действовать с целью улучшения процесса имплементации механизма обеспечения региональной/глобальной системы безопасности.

Ключевые слова: региональная безопасность, культурное, политическое и правовое измерения региональной безопасности, механизм обеспечения региональной/глобальной безопасности, Совет Безопасности ООН, региональные организации.

In this article the cultural, political and legal dimensions of regional security were analyzed and being founded in a basis of the process of ensuring the security and stability on regional and global levels. The further evolution of provision about the development of effective approach to the factors that influence on the architecture of global security was achieved indicating that it is only possible on the assumption of attainment of the balance between ability to use flexible respond on the new threats and take an accurate actions for the purpose of improvement of the process of implementation of mechanism of ensuring regional/global system of security.

Keywords: regional security, cultural, political and legal dimensions of regional security, mechanism of ensuring regional/global system of security, UN Security Council, regional organizations.

© Т. С. Стародуб, 2011

Постановка проблеми. В контексті формування сучасного міжнародного порядку актуальним питанням на порядку денному різноманітних міжнародних форумів є вироблення ефективного підходу до розуміння чинників, які впливають на архітектуру глобальної безпеки, що можливо лише за умови досягнення балансу між здатністю гнучко реагувати на новітні загрози та мобільно діяти з метою покращення процесу імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема забезпечення безпеки на регіональному та глобальному рівнях розглядається в працях фундаторів класичної теорії регіональних комплексів безпеки Б. Б'юзана, Я. Вайлда та О. Уівера, а також дослідників школи глобального управління регіональними процесами Г. Кеннеді, М. МакМіллан, Т. Феліціо та Ст. Шлезінгера. Актуальним проблемам забезпечення безпеки на національному, регіональному та глобальному рівнях присвячені праці вітчизняних науковців, зокрема, В. Горбуліна, О. Литвиненка, В. Манжолі, О. Мельника, Б. Парахонського та ін.

Втім, аналіз існуючих розробок свідчить про відсутність комплексного бачення багатовимірності регіональної безпеки в контексті імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки, що й обумовило потребу у дослідженні зазначеної проблеми.

Метою статті є аналіз культурного, політичного та правового вимірів регіональної безпеки, що закладені в основу процесу створення безпеки та стабільності на регіональному і глобальному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Під культурним виміром слід розуміти сукупність чинників, які є рушіями політичних ідей, та рішень, зміст яких залежить від структурних характеристик та стабільності/нестабільності регіональних

підсистем міжнародних відносин, а також геополітичних стратегій окремих гравців простору, які спрямовані на посилення власного впливу на інституціоналізацію інтеграційних процесів. Політичний аспект регіональної безпеки обумовлений культурним виміром – поведінкою великих та середніх держав на глобальному рівні, наприклад у рамках Ради Безпеки (далі РБ) ООН, та регіональному – в межах окремих організацій, об'єднань, що репрезентують окремі міжнародні політичні/економічні простори. Правовий вимір полягає в тому, наскільки законними є дії держав, регіональних організацій та РБ ООН, чи відповідає поведінка зазначених суб'єктів нормам міжнародного права. Таким чином, повноцінне розуміння сутності культурного, політичного та правового вимірів є суттєво важливим елементом у процесі імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки.

Розглядаючи культурний аспект, доцільно звернути увагу на важливість врегулювання конфліктів у сучасному світі. У Звіті ЮНЕСКО «Наше творче різноманіття» світ розглядається як стан світового співтовариства, за якого повністю відсутні конфлікти або протиріччя. В результаті міжсуб'єктної взаємодії передбачається формування плюралістичної світової спільноти, що здатна жити в гармонії шляхом винайдення спільних конструктивних та раціональних шляхів вирішення глобальних проблем [6, р. 48].

Побутує думка, що процеси регіоналізації, посилення ролі регіонів на міжнародній арені можуть послабити світову згуртованість у питанні подолання глобальних загроз, у цьому зв'язку варто пригадати жваве обговорення регіоналістичних ідей під час розробки проекту Статуту ООН в 40-х рр. ХХ століття. На сучасному етапі посилення ролі регіональних організацій розглядається як рух до світового порядку, ключовою характеристикою якого буде лібералізація торговельних режимів, вільне

пересування товарів, послуг, капіталу, людських ресурсів. Іншим важливим питанням нового міжнародного порядку є визначення можливостей використання ресурсів регіональних організацій з метою забезпечення безпеки на регіональному та глобальному рівнях, пошук шляхів застосування механізмів забезпечення регіональної безпеки для гарантування світової стабільності.

Для кожного міжнародного політичного/економічного регіону характерне власне уявлення про політичну, економічну та культурну системи як простору в цілому, так і країни окремо. Тому нав'язування глобальними інституціями власних принципів та цінностей породжує численні конфлікти передусім на мікрорівні між регіонами та макрорівні між цивілізаціями. Наприклад, проблема поширення демократії. Останні напрацювання мондіалістських організацій звертають увагу експертної спільноти на необхідність розробки регіонами як цілісними просторовими комплексами власних статутів прав людини та підходів до демократизації політичної системи з урахуванням унікальності власне регіону та стану його модернізації. Також країни окремих регіональних систем міжнародних відносин мають докласти значних зусиль у справі інтенсифікації регіональної співпраці з питань підтримки та просування демократії в рамках регіону.

У цьому зв'язку важливо зазначити, що ще у квітні 2004 р. Комісія ООН з прав людини ухвалила рішення, суть якого полягає в тому, аби запросити до політичного діалогу трансрегіональні, регіональні та субрегіональні організації/об'єднання з метою визначення найкращих пропозицій щодо впровадження демократичних реформ та обміну досвідом з питань налагодження, міжнародного діалогу, забезпечення прав людини [7, р. 233].

Сама ідея формування нового міжнародного порядку піся розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, що ґрунтується на переході ліберальної демократії на домінуючі позиції в світі, була розкрита американським політологом Ф. Фукуямом в його концепції «кінця історії». Під «кінцем історії» розуміється перемога ліберальної демократії над усіма іншими конкуруючими ідеологічними/політичними проектами [1]. Ідея про можливе формування спільноти демократичних держав у планетарному масштабі була піддана значній критиці, але при цьому вона створила підґрунтя для додаткових роздумів над науковим припущенням про створення «демократичного світу», що за своєю природою є безконфліктним. Адже демократичні держави не вступають у збройну боротьбу між собою.

В цьому зв'язку важливо зазначити, що теза Ф. Фукуями про кінець історії та гіпотеза про можливість формування «демократичного миру» частково перетинаються з ідеєю «міжнародної спільноти» (international society), автором якої є представник британської школи теорії міжнародних відносин Х. Булл. Відповідно до його концепції міжнародна спільнота, що існує в рамках міжнародної системи, являє собою

групу країн, взаємовідносини яких ґрунтуються на спільних інтересах, цінностях та принципах, яких дотримуються всі учасники цієї спільноти [3, р. 13-14]. Таким чином, при переважанні у світі тенденції до демократизації ризик міждержавного воєнного зіткнення може бути зведений до мінімуму.

Важко не погодитись з конструктивною критикою представника школи структурного реалізму К. Уолца про те, що у випадку мирного співіснування демократичних держав одне з одним структура міжнародних відносин продовжує зберігати характер анархії, хоча б тому, що вони (демократичні держави – авт.) можуть вступити у війну проти недемократичних держав, вважаючи їх загрозою миру [8, р. 5-7].

Розглядаючи структурні характеристики сучасної системи міжнародних відносин та критикуючи ідею Ф. Фукуями «кінця історії», С. Хантінгтон приходять до висновку про поділ світу на декілька великих культурних спільнот-цивілізацій, між якими на сучасному етапі і можливі конфлікти макрорівня [2]. Оперуючи категоріями теорії С. Хантінгтона «зіткнення цивілізацій», на думку автора, можна говорити про те, що кожна регіональна спільнота обирає для себе власну культурно-цивілізаційну, соціальну та політичну системи. Найчастіше конфлікти виникають через неприйнятність іншими цінностей або ідеології в цілому окремо взятої культурно-цивілізаційної, соціальної та політичної системи. Формування демократичної спільноти в планетарному масштабі передбачає врахування регіональних особливостей різних систем. Отже, при невиконанні конкретною країною регіональної системи міжнародних відносин своїх зобов'язань у сфері прав людини та демократії РБ ООН, приймаючи рішення, має враховувати специфіку політичної та культурної системи, до якої вона належить. Наприклад, під час Іракської кризи (2002-2004 рр.) утвердження необхідності просування демократії в Арабському світі, як обґрунтування вторгнення військ США, продемонструвало нехтування Вашингтоном регіональною специфікою Близькосхідного комплексу безпеки. В результаті це призвело до необхідності звернутися за допомогою до регіональної структури (Ліги арабських держав), яка виступила проти поширення демократії силовими засобами, – демократії, яка ґрунтується на принципах християнського світу.

Посилення культурного виміру регіональної/глобальної системи безпеки має визначити хід процесу його імплементації протягом наступних десятиріч. Це своєрідна точка перетину культури, безпеки людства та боротьби з такими нетрадиційними загрозами, як міжнародний тероризм. РБ ООН акцентує увагу регіональних організацій на необхідності усвідомлення процесу, коли культура (система цінностей, ідеологія) керує політикою, визначає поведінку держав на регіональному та глобальному рівнях, наполягає на вдосконаленні існуючих регіональних механізмів забезпечення безпеки. Недотримання рекомендацій РБ ООН, на думку експертної спільноти, може

привести до посилення конфліктогенності у світі у майбутньому та звести нанівець світові зусилля щодо впровадження культури миру у планетарному масштабі.

Політичний вимір регіональної безпеки необхідно розглядати крізь призму існуючих підходів світового співтовариства в цілому та окремих регіональних спільнот до вирішення глобальних проблем, передусім проблем миру та війни у міжнародних відносинах. Перед науковою спільнотою постає питання щодо управління світу: віддати усі важелі одному актору - глобальному гегемону, що поширює свій вплив на всю планету, або декільком регіональним гегемонам, що здійснюватимуть власні функції контролю над світом через регіональні інституції, повноваження яких та механізми реалізації покладених на них завдань окреслюватимуться глобальною інституцією (ООН – авт.) та існуючим міжнародним правом. При здійсненні вибору необхідно визначити, що більше сприяє міжнародній стабільності: глобальна чи регіональна гегемонія, чи мають дії основних гравців бути синхронізованими в рамках створення нового світового порядку – багатостороннього регіоналізму, кінцева мета якого – всесвітня інтеграція.

Питання регіональної гегемонії тісно пов'язане з ідеєю глобальної легітимності. У світі «досконалого регіоналізму» кожна країна-член ООН належала б до одного чітко визначеного регіону. РБ ООН могла б делегувати відповідальність за врегулювання будь-якого конфлікту одній конкретній регіональній/субрегіональній інституції та відповідно не втручатись у процес вирішення, надаючи регіональній агенції повну свободу дій з метою поступового розв'язання конфліктної ситуації, зобов'язуючи її лише інформувати про роботу центральній (глобальній – авт.) інституції, тобто РБ ООН. Проте таке бачення не відповідає реаліям сучасної системи міжнародних відносин, яка являє собою сукупність складних схем переплетених національних інтересів регіональних та позарегіональних держав, які є різноспрямованими та конкуруючими. Наприклад, позиція та роль однієї наддержави, США, ускладнюється будь-якими спробами побудувати «досконалий регіоналізм» з метою підтримки міжнародного миру та стабільності, оскільки ця держава – єдина поки що у світі, яка може заявити, маючи усі на це підстави, що сприймає весь світ як свій «регіон».

Розглядаючи перспективи подальшої імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки, необхідно звернути увагу на те, що в реальності, незважаючи на можливість делегування регіональній агенції функцій врегулювання конфліктів в окремо взятому просторі, на процес розв'язання все одно впливатимуть як США, так і регіональні гегемони та інші держави, які зацікавлені у затягуванні або розв'язанні конфліктних ситуацій [7, р. 239-240]. Так деякі колишні колоніальні держави втручаються у вирішення конфліктних ситуацій в країнах, що були їхніми колоніями, з метою

захисту власних національних політичних або економічних інтересів. Наприклад, дії Великобританії в Сьєра-Леоні, Бельгії у Руанді, Франції у Бурунді та Кот-Д'Івуарі, в останньому випадку підставою для введення французьких збройних сил був захист багаточисельного європейського населення країни (2002). У кожному такому разі національні інтереси та інтереси регіональної безпеки дуже близькі та перетинаються. Питання полягає лише в тому, чи сприяють такі дії стабільності в регіоні чи навпаки посилюють його конфліктогенність та дестабілюють ситуацію не лише в окремо взятому просторі, але й за його межами, наприклад, воєнно-політична ситуація у Західній та Центральній Африці.

В цьому зв'язку важливо звернути увагу на необхідність налагодження взаємодії між регіональними комплексами безпеки (за Б. Бюзаном) [4] та РБ ООН. Виникає питання про потребу постійного представлення регіональних спільнот у РБ ООН. В процесі подальшої імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки різниця між повноваженнями країн-членів РБ ООН (постійних та тих, що обираються) та повноваженнями регіональних гегемонів буде впливати на прийняття рішень на глобальному та регіональному рівнях, особливо у частині врегулювання конфліктів та криз [7, р. 245]. На думку автора, було б доцільно врахувати цей аспект проблеми при оцінюванні переваг «регіонального представництва» в РБ ООН у разі його реформування, що може мати місце у майбутньому.

На сьогодні дійсно РБ ООН являє собою модель «глобальної першості». За військовими витратами, місцем у світовій економічній системі, обсягами фінансування, кількістю населення країни-члени РБ ООН об'єктивно слід вважати першими в рамках планети. Ми можемо стверджувати, що саме ці показники враховуються в рамках концепції «глобальної легітимності», проте не можемо не враховувати той факт, що сьогодні контроль над світом та його окремими регіонами здійснюється не лише засобами «жорсткої сили» (озброєння, економіка/енергетика), але й «м'якої» (інновації, новітні технології, інвестиції тощо). Поява нових центрів зростання, що використовують для поширення власного впливу засоби «м'якої» безпеки, загострила проблему «регіонального представництва» в РБ ООН та викликала труднощі у процесі узгодження підходів щодо її реформування на початку XXI століття [7, р. 247].

Отже, при імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки у майбутньому необхідно враховувати роль регіональних спільнот у підтримці миру та стабільності в окремо взятих просторах та в світі загалом, а також зростаюче значення засобів «м'якої сили» в контексті формування нового міжнародного порядку – багатостороннього безпекового регіоналізму.

Досліджуючи правовий вимір регіональної безпеки, варто звернути увагу на зв'язок між

світовою політикою та системою міжнародного права, а саме: якою мірою великі та середні держави дотримуються міжнародно-правових норм, на скільки це відповідає їхнім національним інтересам. У науковому та експертному середовищі не припиняється полеміка навколо питання, сутність якого полягає у необхідності пристосування норм права до політичних реалій, що постійно змінюються, адже ці зміни обумовлюють потребу світової спільноти у перегляді існуючої системи міжнародного права, її кардинальній трансформації у частині акцентуації на виборі між окремими принципами мирного співіснування, наприклад, між правом націй на самовизначення та дотриманням територіальної цілісності держав (яскравим прикладом є російсько-грузинська війна 2008 р.).

У цьому зв'язку виникає необхідність визначити важливі відмінності між заходами «м'якої» та «жорсткої» безпеки. Відповідно до розділу VII Статуту ООН регіональним організаціям дозволяється використовувати засоби «м'якої» безпеки, проте обмежуються їхні дії у сфері «жорсткої» безпеки. Регіональні організації можуть проявляти власну ініціативу з метою мирного врегулювання та встановлення миру (стаття 52), але відповідно забороняє втілення цих заходів самостійно, отже, без відповідного рішення РБ ООН (стаття 53) [5].

Досвід Косово, Афганістану та Іраку свідчить про необхідність, що лише посилюється, розрізнити поняття «легітимний» та «законний». Думки щодо законності дій окремих національних урядів, що вживаються в певних конфліктних/кризових ситуаціях, часто розкривають цілу низку позицій, що відображають конкретні політичні інтереси. Питання збройного вторгнення є в цілому спірним з політичної точки зору та таким, що можна піддати сумніву та оскаржити в міжнародних інстанціях, з точки зору законності [7, р. 250]. На думку автора, дві проблеми, які визначатимуть подальший конструктивний розвиток процесу імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки, - це збройне вторгнення і право держав та блоків на самооборону.

Безспірно, що вторгнення збройних сил без дозволу РБ ООН (чіткого або умовного) є порушенням Статуту ООН та норм міжнародного права в цілому. Проте проблема полягає в тому, що деякі резолюції РБ ООН носять стихійний/випадковий характер зі зворотною силою, при цьому такі рішення виключаються Статутом ООН, отже, є порушенням міжнародного права. Позиція більшості урядів країн-членів ООН полягає в тому, щоб допустити лише можливість прийняття попередніх рішень щодо вжиття примусових заходів. Проте РБ ООН не завжди дотримується єдиних стандартів при вирішенні конфліктних ситуацій. Лише у випадку послідовного дотримання РБ ООН міжнародних стандартів при прийнятті попередніх рішень щодо вжиття примусових заходів можна говорити про те, що буде збережено шанобливе відношення до РБ ООН, як інституції, що

уповноважена діяти в інтересах миру законними шляхами.

Стаття 51 Статуту ООН про право на самооборону була піддана широкій інтерпретації в другій половині XX століття та слугувала юридичним виправданням збройного втручання. Розробники Статуту і думки не могли припустити, що окремі положення зазначеного документа не сприятимуть зміцненню системи колективного захисту. На сьогодні так і не закріплено у міжнародно-правовому полі чіткого положення про законність застосування права на самооборону, зокрема, в яких випадках і наскільки такі дії відповідають політичній реальності. Варто зазначити, що країнам-членам ООН необхідно лише поінформувати Раду про дії, які вони хочуть вжити [5]. Відомі приклади екстремального використання статті 51, серед яких можна виокремити часткову морську блокаду США Куби у відповідь на установку ракетно-пускового комплексу СРСР (1962) та палестино-ізраїльські атаки під час другої інтифади (2000-2004) [7, р. 255]. У цьому зв'язку варто зазначити, що найбільш проблематичним використанням права держав на самооборону було використання цього принципу США з метою вторгнення в Афганістан (2001). Правовою підставою для операції «Незламна свобода» стало прийняття РБ ООН резолюції 1386, яка закликає виходити з права на самооборону та готовність РБ ООН вжити усі необхідні заходи для боротьби з усіма формами тероризму та екстремізму. Для підтримки порядку в Кабулі були розгорнуті Міжнародні сили сприяння безпеці (далі МССБ). У серпні 2003 р. командування контингентами МССБ перейшло до НАТО. Незважаючи на те, що партизанська війна в певних її проявах триває в країні і досі, експертна спільнота замислюється над проблемою часових рамок проведення операцій, які ґрунтуються на праві держав на самооборону. Так, відповідно до статті 51 Статуту використання право на самооборону діє до тих пір, поки РБ ООН не застосує «необхідних заходів» щодо підтримки миру. Варто зазначити, що на сьогодні РБ ООН так і не розробила часових обмежень для виконання операцій із самооборони. Через відсутність правового механізму регулювання часу перебування іноземних військових контингентів, на території Афганістану продовжують перебувати іноземні контингенти НАТО та МССБ, чисельність яких, з позиції Вашингтону, лише збільшуватиметься задля «досягнення перемоги над тероризмом». Така непрозорість використання права націй на самооборону викликає занепокоєння у світової спільноти та створює підстави для прийняття РБ ООН додаткових резолюцій, наприклад з питань необхідності подовження мандату перебування іноземних військ на підставі попереднього інформування про досягнуті домовленості з країною перебування щодо зазначеного вище питання. При цьому зазначені домовленості можуть трактуватися іншими акторами як втручання у внутрішні справи. Наприклад, у 2004 р. США звинуватили Сирію у втручанні у внутрішні справи Лівану (після прийняття відомої

поправки до Конституції Лівану 3 вересня 2004 р. парламент Лівану під тиском Сирії продовжив максимальний термін перебування на посту президента з 6 до 9 років, щоб дозволити просирійському кандидатові президенту Е. Лахуду залишитися при владі); у відповідь на це РБ ООН була прийнята резолюція 1559, відповідно до якої Сирія повинна була негайно вивести війська та роззброїти просирійські організації Лівану (передусім Хізбалли) [7, р. 256].

Право на самооборону також використовується окремими державами світу з метою захисту своїх громадян на території інших держав, що слугувало виправдуванням в окремих випадках збройного вторгнення, наприклад, вторгнення Бельгії в Сьєра-Леоне (1997) та Росії в Грузію (1992, 2008). Збройне вторгнення з метою захисту громадян у міжнародному праві вважається звичаєм, який з'явився на багато раніше Статуту ООН. Коли операція здійснюється швидко та обмежується виключно спасінням конкретних особистостей, як правило, відповідальність за її проведення не передбачається. У разі ж коли зазначена операція використовується як прикриття для тривалої присутності іноземних військ, а громадяни не є вже більше об'єктом місії, тоді це точно є прямим порушенням Статуту.

Введення в дію концепції колективної самооборони, що ґрунтується на праві держав на самооборону, створило підстави для розширення повноважень регіональних організацій у частині вжиття примусових заходів у разі зовнішньої агресії, проте й ускладнило процедуру прийняття рішень РБ ООН відносно правомірності збройного вторгнення. Більш того, розширення трактування статті 51 Статуту ООН остаточно закріпило право за ключовими світовими гравцями на дії за межами зони власної геополітичної відповідальності та виправдування вторгнення на будь-яку територію.

Якщо виходити з традиційного розуміння права на самооборону, то надання більш широких повноважень у сфері врегулювання конфліктів регіональним організаціям дозволить розглядати систему регіональної колективної безпеки як засіб реагування на агресію, не залишаючи можливості використання цього права за межами регіону. Проте сьогодні дещо змінилось

трактування поняття «самооборона». В світі, що глобалізується, де зростає кількість терористичних атак та проблема неконтрольованого поширення зброї масового ураження, суспільство стає вразливим для нападу у будь-якій точці планети. Отже, поняття самооборони набуло глобального характеру, про що свідчить, наприклад, реакція світової спільноти на події 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку та відповідь на це – зміна режиму у Кабулі.

В умовах глобалізації, коли концепція цивільного захисту кардинально змінюється, РБ несе відповідальність за реагування на агресію з боку окремих держав. Але механізм реагування на недержавну агресію відсутній. Питання полягає в тому, якою має бути правильна реакція РБ ООН на агресію з боку приватних осіб та окремих груп. На сучасному етапі РБ ООН реагує на агресію з боку приватних осіб так, ніби це своєрідний вид традиційної агресії, проте, на думку автора, воєнізована відповідь на агресивні дії окремих осіб не є доцільною стратегією в даному випадку. Ймовірно, необхідно створити інший орган у рамках системи ООН для кримінального розслідування, переслідування та засудження на світовому рівні, що, безумовно, доцільно враховувати при реформуванні РБ ООН та структури організації в цілому.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного аналізу культурного, політичного та правового вимірів регіональної безпеки можна стверджувати, що саме ці складові закладені в основу процесу забезпечення безпеки та стабільності на регіональному та глобальному рівнях. Вироблення ефективного підходу до розуміння чинників, які впливають на архітектуру глобальної безпеки, можливо лише за умови досягнення балансу між здатністю гнучко реагувати на новітні загрози (міжнародний тероризм, неконтрольоване розповсюдження зброї масового ураження тощо) та мобільно діяти з метою покращення процесу імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки. В перспективі при дослідженні ключових вимірів регіональної безпеки доцільно розробити ймовірні моделі майбутнього механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: ООО «Издательство АСТ». – 592 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / пер. с англ. // Полис. – 1994. - № 1. –С. 33 – 48.
3. Bull H. The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics. – Publisher: Columbia University Press; 3rd edition. – 368 p.
4. Buzan B., Woever O. Regions and Powers The Structure of International Security. - Cambridge: Cambridge University Press – 2003. - xxvi+564 p.
5. Charter of the United Nations and Statute of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, San Francisco, available at: <http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter-all-lang.pdf> [accessed 22 November 2010].
6. Javier Perez de Cuellar, 'Our Creative Diversity', Report of the World Commission on Culture and Development, (UNESCO Publishing / Oxford & IBH Publishing), 1996. - 66 p.
7. Kennedy Gr. and Felncio T. Regional Security and Global Governance: A Study of Interaction between Regional Agencies and the UN Security Council, with a Proposal for a Regional-Global Security Mechanism, Publisher: VUB Brussels University Press, Brussels, 2006. – 362 p.
8. Waltz K. Structural Realism after the Cold War // International Security Summer 2000. – Vol. 25. – Iss. 1. – p.: 5 – 41.

УДК 323.1(477.75)=512.145

С.Н. БЕКИРОВ

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ КРИМСЬКИХ ТАТАР НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Бекиров Сервер Нариманович - асистент кафедри філософії і соціальних наук Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет»

У статті проаналізовано особливості розвитку кримськотатарського національного руху в дореволюційний період.

Ключові слова: революція, національна свідомість, діяльність, національний рух.

В статье проанализированы особенности развития крымскотатарского национального движения в дореволюционный период.

Ключевые слова: революция, национальное сознание, деятельность, национальное движение.

In the article the features of development of krymskotatarskogo national motion are analysed in a pre-revolution period.

Keywords: revolution, national consciousness, activity, national motion.

© С. Н. Бекиров, 2011

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з вивченням історії і культурної спадщини малих етносів Криму, сьогодні привертають увагу багатьох дослідників. Викликано це, перш за все, тим, що ця тема практично не розглядалася у вітчизняній історіографії. Зокрема, малодослідженою залишається проблема історії розвитку татарського національного руху у XIX –XX ст.

Аналіз публікацій. Доступ до раніше закритих архівних матеріалів сприяв появі наукових праць з історії національного руху в СРСР, в тому числі і кримськотатарського. Однією із значимих публікацій цього періоду стала монографія М. Губоголо і С. Червонної «Кримськотатарський національний рух» [3], в якій кримськотатарський національний рух був визначений як національно-визвольний.

Складна політична ситуація на півострові в період революцій 1905–1907 рр. відбита в роботі А. Зарубіна, В. Зарубіна «Без переможців. З історії громадянської війни в Криму» [7]. Політика партійно-державного керівництва Кримською АРСР відносно національних меншин впродовж 1920-30-х років досліджена в дисертаційній роботі Д. Хованцева «Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921-1941 роки)» [13].

Питанням формування революційних ідеалів кримськотатарського політичного діяча Ч. Челебієва, вивченню його політичних і правових поглядів присвячені статті В. Возгріна [1], В. Зарубіна [7], В. Корольова [8], А. Тимошука [10], П.Тарана [10].

Виклад основного матеріалу. Перші спроби політичної самоорганізації мусульманських народів пов'язані з революційною кризою 1905 року і вимушеними кроками влади до модернізації політичного режиму. Початок цього процесу пов'язаний з Наказом 18 лютого 1905 р. про дозвіл приймати від різних верств

населення проекти «Удосконалення державного благоустрою».

У Всеросійському мусульманському з'їзді взяла участь 120 представників мусульман. Головою з'їзду був вибраний основоположник джадідизма Ісмаїл Гаспрінський. Делегати прийняли рішення створити партію «Іттіфак ель муслімін» («Союз мусульман»), основним завданням якої було зближення всіх мусульман Росії. Досягненню цієї мети мало сприяти рівняння в правах з російським населенням. Для цього подальшу діяльність необхідно було направити на відкриття новометодних шкіл, які б відповідали потребам мусульман, поширення і впровадження в програму вивчення сучасних методик, ознайомлення з досягненнями світової і вітчизняної науки, видання навчальної і методичної літератури, а також журналів і газет, відкриття бібліотек і шкіл з ліквідації неписьменності. Для успішного здійснення поставлених цілей було прийнято рішення на місцях створити меджліси, що підкоряються з'їзду.

У цей період відбувається помітне зближення «Іттіфака» з російським ліберальним рухом. Лідери ліберального руху брали участь в роботі зборів керівників «Союзу мусульман», де обговорювалися організаційно-тактичні питання.

У січні 1906 р. делегація «Іттіфака» під керівництвом Ю. Акчуріна взяла участь у з'їзді конституційно-демократичної партії в Петербурзі, де запропонувала внести до програми кадетів додаткові вимоги: про автономію мусульманського духовництва, національну освіту і облік традиційних звичаїв ісламського права при складанні нових цивільних і кримінальних законів. Після обговорення з'їзд одногосно проголосував за запропоновані додатки [11].

Першим представником кримських татар в

Державній Думі другого скликання став депутат Абдурешит Медієв. Народився він у 1880 році в сім'ї селянина. Закінчивши Сімферопольську татарську вчительську школу, працював вчителем в мектебі. На початку XX століття переїхав в Карасубазар, де увійшов до складу кримського відділення організації «Бутюнрусие іттифак аль муслімін». За активну діяльність був заарештований. Покарання відбував у Сімферопольській в'язниці. Звільнили його лише в ході революції 31 серпня 1905 р. [6, с. 253].

Авторитет і активна позиція А. Медієва дозволили йому стати карасубазарським міським головою в 1907 р. В тому ж році він став депутатом Державної Думи від Таврійської губернії. Діяльність А. Медієва в парламенті проходила під гаслом ідей кримськотатарської політико-правової думки. Серед них: повна незалежність ісламських релігійних справ від втручання адміністрації, вільне обрання муфтія, рівняння прав мусульманського і християнського духовництва, звільнення кримськотатарської народної школи від адміністративної залежності, підтримка прав і свободи, проголошених Маніфестом від 17 серпня 1905 р., а саме – звільнення з в'язниць всіх борців визвольного руху, повна відміна страти і справедливе рішення земельного питання [6, с. 254]. Програма А. Медієва відображала інтереси бідних селян і ремісників Криму. Він вважав, що без земельної реформи, без перерозподілу засобів виробництва жодна освіта не має сенсу. Формально А. Медієв балотувався в Думу від фракції кадетів, але фактично ним не був [1, с. 360]. В Думі А. Медієв працював в комісіях з недоторканості особи, брав участь у вирішенні питань з народної освіти.

Кримськотатарський національно-визвольний рух початку XX ст. виник на противагу царській політиці. На чолі руху встали люди, що глибоко переживають безправне положення кримських татар. Протурецькі налагоджені лідери бачили звільнення Криму від царської Росії в об'єднанні кримських мусульман і наданні допомоги Туреччині у війні (брати Яшлавські, Ібраїм Аджі, Якуб Халілов та ін.) [5, с. 74].

Соціалісти есеровського напрямку (С. Меметов, Д. Сейдамет, Х. Чапчакчи) майбутнє Криму бачили в умовах російської революційної дійсності [5, с. 75].

Лютнева революція внесла певну ясність в ряди як одних, так і інших. Після лютого в політичному житті країни стали брати участь багатомільйонні маси трудящих, солдатів і матросів, демократична інтелігенція. Стали легальними багаточисельні політичні і національні партії [8, с. 6].

В Криму починається підготовка до проведення першого загального з'їзду (Курултаю) кримськотатарського народу. Підготовчою роботою керує Сеїджеліл Хаттатов, якому допомагає енергійна група молоді (найбільш відомі діячі, що сформувалися ще до революції в підпіллі національно-визвольного руху кримських татар Нуман Челебі Джіхан і Джафер Сеїдамет знаходилися в цей час в Одесі, мобілізованими в російську армію).

25 березня 1917 р. під керівництвом С. Хаттатова відбувся з'їзд мусульман всього Криму. Більше 2000 його учасників, у тому числі 1500 делегатів, представляли інтереси практично всіх соціальних і політичних мас кримськотатарського населення півострова. Основні питання, розглянуті і прийняті на з'їзді, – вихід з духовного правління і комісії старого складу; визнання капіталу правлячої верхівки власністю кримських татар.

До складу новообраного мусульманського виконуючого комітету (Виконком) увійшли А. Боданінський, Ідрісов, Куршут-бій Кримтаєв, С. Меметов, О. Озенбашли, І. Тарпі, Х. Чапчакчи, Ч. Челебієв і ін. Тимчасовим комісаром духовного правління і Таврійським муфтієм був обраний Ч. Челебієв, а комісаром комісії – Д. Сейдамет. Обидва були вождями татарського національного руху. Слід зазначити прекрасні ораторські здібності Д. Сейдамета, що здобув юридичну освіту в Сорбонні, де і відбулося його зближення з революціонерами [5, с. 77].

З квітня по листопад 1917 р. виконком здійснював функції Тимчасового автономного національного уряду кримських татар. Мусульманський комітет швидко отримав загальне визнання, у тому числі і Тимчасового уряду як єдиний активний орган кримських татар, що володіє правом вирішувати всі проблеми подальшого розвитку народу Криму. Для здійснення поставлених цілей Виконком формує місцеві комітети (органи самоврядування) у всіх селах Криму, створює Жіночий комітет, національні молодіжні організації (Союз татарської молоді). Майбутнє Криму вони бачили в побудові демократичних республіканських споруд на національно-федеральних принципах. У цьому питанні з ним була солідарна національна партія «Мілі-Фірка».

Суть програми партії «Мілі-Фірка» виражалася в загальнодемократичних вимогах: у створенні культурно-національної автономії в рамках російської федерації, забороні привілеїв, рівноправ'ї жінок, справедливому розділі землі, створенні окремих мусульманських військових частин.

Початок активної політичної діяльності партії «Мілі-Фірка» точно не встановлений: посилаючись на архівні джерела, А. Зарубін і В. Зарубін дотримуються 1917 р., а П. Гарчев, В. Корольов і В. Брошеван, використовуючи раніше закриті джерела (протокол допиту одного з лідерів партії А. Озенбашли), стверджують, що вона виникла в 1919 році [2]. С. Громов аргументує дату виникнення партії з початком активізації її політичної діяльності, а це сталося якраз на початку 1919 р. Найбільш значимим фактом є участь партії в передвиборчій компанії в Кримський краєвий сейм. Зі спогадів одного з лідерів Мілі-Фірка Д. Сейдамета, виданих в Туреччині в 1993 р., також підтверджується дата створення партії у 1919 р.

З метою пропаганди своїх ідей Мусульманський комітет почав випуск газет «Міллет» («Нація») і «Голос татар» з 1917 р., що, поза сумнівом, зіграло певну роль в політичному і національному

відродженні народу. Кримськотатарський національний рух активно вирішував організаційні питання: всюди були створені первинні органи татарського національного управління, очолювані мусульманським виконавчим комітетом, організовані комісії у справах майна, духовного правління, народної освіти, бюджету і статистики.

В роботі Всеросійського мусульманського конгресу (1-11 травня 1917 р.), в Москві взяла участь кримськотатарська делегація (25 осіб, у тому числі Джафер Сеїдамет - один з 12 членів Президії Конгресу), основна дискусія на Конгресі стосувалася перспектив розвитку мусульманських народів Росії: на початках національно-культурної автономії (цю ідею захищав Джафер Сеїдамет) або територіальної автономії в рамках Російської Федерації. Перемогла друга точка зору, і Конгрес більшістю голосів ухвалив резолюцію, що передбачає створення наступних автономних областей мусульманського світу: Туркестан, Крим, Кавказ, Волго-Урал («Ідель-Урал») і Сибір, що входять в Російську Федерацію. Була сформована єдина Військова мусульманська колегія (з центром в Казані), обговорювалися питання жіночої емансипації, розвитку народної освіти, загальнотюркської літературної мови та ін.

Будучи офіційним друкарським органом Виконкома газети «Міллет» і «Голос татар» публікують «Політичну декларацію» кримських татар, що уточнювала концепцію національної автономії на даний момент. Згідно цієї концепції серед першочергових завдань названі такі: визнання повноважень майбутніх Засновницьких зборів, прагнення до перетворення Росії в демократичну Федерацію, вимога рівноправ'я народів, передача землі трудящим, повернення кримськотатарському народові земель, забезпечення його національно-культурної автономії, скасування соціальних привілеїв колишніх мурз, формування окремих військових частин з татарських солдатів.

10 грудня 1917 р. національний з'їзд представників кримськотатарського народу – Курултай проголосив Кримську демократичну республіку [4, с. 7]. В цих умовах основними союзниками кримських татар були українські організації в Криму і Україна, яка намагалася об'єднати розрізнені сили національних околиць перед загрозою реставрації імперії. В результаті кримські татари виявилися єдиною силою на кримському півострові, яка протистояла більшовикам. 20 серпня Мусульманський Виконком отримав телеграму від Української Ради, де повідомлялося: «Відбудеться з'їзд народів Російської республіки. Якщо ви вимагаєте для себе автономію, то повинні послати на з'їзд делегацію з 10 осіб» [12, с. 210]. Після десятиденних обговорень була прийнята резолюція, що свідчила, що Крим належить

кримчанам. Національний рух, знайшовши союзника в особі України, продовжував боротьбу за відновлення своєї державності, оскільки запропонована культурно-національна автономія не відповідала інтересам кримськотатарського народу.

Період правління Тимчасового уряду – окрема сторінка боротьби кримських татар за створення своєї державності. Арешт муфтія Ч. Челебієва спричинив вибух обурення кримських татар, що сприяв об'єднанню довкола керівників руху. Період пробудження національної самосвідомості все ж характеризується безперестанними коливаннями лідерів руху, що привело до розколу серед них.

З середини грудня 1917 р. в Севастополі почалися матроські самосуди над офіцерами. До кінця місяця сталися перші зіткнення матросів з кримськими татарами.

Політична атмосфера до кінця 1918 р. продовжувала палати: ворожнеча між широкими масами російського і татарського населення періодично призводила до зіткнень. В результаті цієї ворожнечі 12 січня 1919 р. у Бахчисарай між севастопольськими матросами і татарами стався бій, в результаті сили кримськотатарського ескадрону були розгромлені військами більшовиків, і ті, що уціліли відступили в гірську частину Криму. Постріли гриміли і на вулицях Сімферополя. 14 січня Сімферополь був взятий червоногвардійцями. А вже 22 березня була проголошена Соціалістична Радянська Республіка Тавріда [8, с. 64]. Глава Кримської демократичної республіки Нуман Челебіджіхан був розстріляний. Татарський національний рух пішов в підпілля.

Відомо, що в цей період і до остаточного встановлення радянської влади в Криму кримськотатарські письменники Усеїн Шаміль Тохтаргази, Мемет Нузет, Осман Акчокракли, Абдулла Лятіф-заді, Бекир Чобан-заді, Джеміль Керменчиклі, Якуб Шакирлі, Умер Іпчи, Абібулла Одабаш і ін. успішно вели просвітницьку роботу серед малограмотного сільського населення.

Будівництво комунізму нова влада почала здійснювати з контрибуцій, реквізицій, ущільнення квартир і націоналізації. Відповідно до декретів ВЦВК і СНК РРФСР були ліквідовані стани і розпущена партія кадетів. У власність республіки перейшли транспорт, торговельний флот, надра, банки, зв'язок, торгівля, ліси, маєтки, готелі, театри, меблі, друкарні та ін. Політичні і соціально-економічні зміни, що відбуваються, викликали наполегливий опір багаточисельних ворожих елементів. Невміння управляти, розкрадання призводили до розвалу виробництва, республіка у такому вигляді проіснувала недовго.

Таким чином, політично-економічні умови, які склалися в регіоні на початку ХХ ст., сприяли відродженню національного руху кримських татар.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. / В. Возгрин. – М.: Мысль, 1992. – 446 с.
2. Громов С. Е. К вопросу о деятельности крымскотатарской национальной партии Милли-Фирка (1917-1920 гг.) / С. Е. Громов. // Культура народов Причерноморья, Т. 1 раздел 3 Материалы научных чтений. 14-15 мая 1997 г. Режим доступа: http://www.pnbv.gov.ua/Articles/kultnar/knp19971/knp1_27.doc
3. Губоголо М. Крымскотатарское национальное движение. / М. Губоголо, С. Червоная. – Т.1. История. Проблемы, перспективы. – М., 1992. – 331 с.
4. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар / М. Джемилев. – Симферополь: «Оджакъ», 2003. – 56 с.
5. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы / В. Елагин. // Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань: Татарское кн. Изд., 1992. – С.74-117.
6. Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва: Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції, 10-13 вересня 2004 р., м. Бахчисарай / За ред. О.В. Тимощука; Центр Українознавства Таврійського національного ун-ту ім. В. І. Вернадського. – Симферополь, 2005. – 530 с.
7. Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – Симферополь: Таврия, 1977. – Режим доступа: http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/zarubiny/glava3_2.html.
8. Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 г. / В. И. Королев. – Симферополь, 1993. – 86 с.
9. Крым многонациональный / Сост. Н.Г. Степанова. – Симферополь: Таврия, 1988. – 144 с. – (Вопросы – ответы; Вып. 1).
10. Тимощук О. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVII-початку XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції / О. Тимощук, П. Таран. – Симферополь, 2004. Режим доступа: <http://www.auditorium.ru/books/152/09.htm>
11. Развитие политической жизни мусульманских народов. Режим доступа: <http://www.referama.ru/txt.php?str=2&srch=&ch=11280>.
12. Озенбашли А.С. Трагедія Криму: Спогади та документи / Перекладач Д. Кононенко. – Симферополь: ДОЛЯ, 2007. – 288 с.
13. Хованцев Д. Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921 - 1941 роки) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.В. Хованцев. – Запоріжжя, 2005. – 18 с.
14. Яблоновська Н.В. Етнічна преса Криму: історія та сучасність / Н. В. Яблоновська. Монографія. – Симферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2006. – 312 с.

РЕЦЕНЗІЇ

Н.С. КОНОХ, Ю.С. КРАВЦОВ

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ ПУНЧЕНКО О.П. «ОБРАЗОВАНИЕ В СИСТЕМЕ ФИЛОСОФСКИХ ЦЕННОСТЕЙ»

«Проблемное поле и смысловые акценты философии образования»

Пунченко О.П. Образование в системе философских ценностей. Монография / О.П. Пунченко, Н.О. Пунченко. - Одесса: Печатный дом, Друж Південь, 2010. -506с.

Конох Николай Семенович – зав. кафедрой философии и права Днепродзержинского государственного технического университета, доктор философских наук, профессор
Кравцов Юрий Сергеевич – докторант кафедры философии и права Днепродзержинского государственного технического университета, кандидат философских наук, доцент

Состояние духовной культуры общества, в том числе и философской, в XX – XXI вв. часто характеризуется как кризисное, со своим внутренним разладом, возникновением и противоборством прямо противоположных, нередко взаимоисключающих друг друга тенденций и направлений. В это время достигнуты значительные успехи в естествознании, но, несмотря на это, кризис проявил себя не только в науке, но и в искусстве, в религии, в гуманитарном знании в целом. Тем не менее, с точки зрения профессиональных философов, этот процесс может быть истолкован как небывалое расширение сфер бытия философии. Явно успешными оказались выводы о завершении исторического пути философии, которая продолжает и сегодня выполнять свои основные мировоззренческие и интегративные функции в области естественного, технического и гуманитарного знания. Эпоха значительных перемен не только привела к появлению новых философских дискурсов, но и дала иные возможности для оценки и переоценки прежних.

Интеллектуальный горизонт духовной жизни человечества с началом становления теоретического знания обогатился таким фундаментальным феноменом в его структурной организации, как образование, детерминирующей задачей которого, прежде всего, выступала трансляция достижений зарождающегося научного знания в сознании социума. Вряд ли в сфере духовного производства общества можно обнаружить сокровища, равные по своей значимости науке и образованию. Это две взаимосвязанные сферы интеллектуальной собственности человечества, которые раскрывают движение его пытливого ума в познании тайн природы и донесении их до сознания социума. Если наука отражает процесс движения познания вглубь, то образование –

вширь. По содержанию – это движение разнонаправленное, по сущности же оно глубоко взаимосвязано, диалектично.

Феномен образования не случайно долгие годы пользуется повышенным интересом ученых и закономерно занимает одно из ключевых мест среди теоретических проблем современного научного дискурса в философии, социологии и политологии, психологии и антропологии и пр.

В контексте сказанного, книга О.П. Пунченко, Н.О. Пунченко «Образование в системе философских ценностей» представляет собой весьма своевременный, социально востребованный и значимый научный труд.

В монографии авторы представили научному сообществу формат собственного видения современного образования, сконструированный под влиянием процессов глобализации, активного развития «информационного» общества и формирования новых глобальных вызовов, которые порождают новые социальные стратегии достижения успеха. Обращение философии к проблеме, что представляет собой философия образования, каково ее место в духовной жизни социума, сформировалась ли сегодня «философия образования» как самостоятельная отрасль теоретического исследования закономерно. Именно этот контекст отражает 1 раздел книги «Философско-рефлексивное осмысление сущности структуры образования».

Исследование образования как предмета философской рефлексии, авторами представлено как ценностно-смысловая сфера социальной реальности, содержанием которой является теоретическое структурирование транслируемой информации, распределение ее и внедрение в сознание индивида и социума. В работе предпринята попытка объяснить этот социокультурный феномен как мегатренд формирующейся антропогенной

цивилизации, как особое социальное действие. Это позволило авторам монографии обосновать философскую «нишу» исследования образования, раскрыть схему взаимодействия философии, педагогики, психологии, лингвистики и технических наук в понимании сущности, структуры и роли образования в общественном развитии, обоснована концепция их взаимосвязи.

В монографии авторами детально раскрыта сущность философско-культурологического мировоззрения, объяснена сущность седиментации в образовании. Предложено новое понимание философско-культурологического мировоззрения, как изменяющиеся системы духовно-практического освоения мира, которая констатирует смыслообразующие формы духовного бытия человека и социума, определяя сферу каждой формы в данной иерархии, и связывает вместе материальные и духовные интенции человека и социума. Посредством использования этих форм познания истины раскрывается активность познающего субъекта и формируются смыслообразующие критерии глубины усвоения новых знаний.

В исторической динамике культуры образования раскрывается функционально-фрагментированная и дисциплинарно-оформленная деятельность социума по переработке культурных форм в образовании в исторической ретроспективе.

Через исследование исторической динамики образования работе удалось определить, что различные исторические эпохи в образовании имеют свою специфику, которая, прежде всего, определяется содержательно-теоретическими конструкциями ее как культурной целостности, а также развитием форм трансляции знаний в сознание социума. Это потребовало объяснить сущность модернизационных процессов в различных образовательных парадигмах и показать, что современный процесс модернизации образования связан со становлением и развитием информационно-телекоммуникационной парадигмы и, прежде всего, с его информатизацией. Модернизация парадигм образования выступает универсальным явлением, имеет свою специфику в зависимости от целей общества и обусловлена результатом его внутреннего развития.

Особое внимание авторы уделяют исследованию эпистемологических ценностей образования и методологическому инструментарию, которые, по мнению авторов, должны составлять квинтэссенцию философской «ниши» образования. В связи с этим раскрывается внутренняя природа диалога, как процесса критического осмысления поиска истины, как особой эпистемологической ценности, утверждая, что вне критики, как формы движения мысли коммуникаторов образовательного процесса, относительно анализа информации по исследуемой проблеме, достичь истины практически трудно; объяснены формы коммуникативной рациональности в образовании, а также формы рефлексивного

осмысления процессов образования. Авторы особое внимание в монографии уделили раскрытию языка как ценностно-семиотического канала системы образования. Раскрыты механизмы языка (ассоциативный, корреляционный и грамматический), а также функции (коммуникативная, экспрессивная, кумулятивная, социальной силы).

В работе обстоятельно раскрыта сущность методологического инструментариума.

Авторы монографии обращают внимание на то, что на стратегическом рубеже перехода человечества к информационной цивилизации размышления такого рода приобретают особое значение, насыщенное разнообразными ценностными нюансами. Переход к такой цивилизации является объективной реальностью, обусловленной процессами информационного производства, интенсивным внедрением информационно-коммуникационных технологий в государственное управление (формирование электронного правительства), образование, культуру и другие сферы социального бытия общества. Становление нового общества осознается как событие особого рода, инициирующее небывалую масштабность и широкий спектр футурологических прогнозов, основывающихся на каком-то общем представлении о грядущих качественных изменениях облика человечества. Одной из таких сфер, где сегодня проектируются новые императивы качественного изменения нравственности, выступает образование. Основой для развития этих императивов является Болонская концепция образования, к которой примыкают все новые страны Европы и в которую в 2005 г. вступила и Украина. Но анализ программ образования этой концепции показывает, что гуманитаризация образования, как основа формирования нравственности личности, ее мировоззренческих установок, выражающих социально-культурную меру ее цивилизованности, резко снижается за счет уменьшения количества часов на гуманитарные дисциплины при формировании будущего специалиста. Практика же развития образования на Украине предоставила социуму невероятный, необдуманный, опрометчивый шаг, идущий вразрез с духовными интересами социума, связанный с подготовкой специалиста будущего общества. Пытаясь «заиграть» с представителями естественных и технических наук, Министерство образования и науки Украины вывело ряд гуманитарных дисциплин – политологию, психологию, социологию и другие – из статуса нормативных и предложило изучать их в качестве факультативов. Задается вопрос о путях, механизмах формирования и развития интеллектуальной элиты, ведь эффективная жизнедеятельность данной группы во многом определяет потенциал роста самого общества и государства, его перспективы на будущее. Особый акцент в работе авторы делают на роли системы образования в меритократических тенденциях развития украинского общества.

Работа в целом привлекает фундаментальность

тью теоретических подходов, новаторством выдвигаемых авторами идей и основательностью целого ряда выводов; одновременно она ставит

целый ряд новых вопросов, ответы на которые мы надеемся найти в последующих работах авторов.

І.А. ПОБОЧИЙ

РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК Ю.І.МАКАРА, О.Ю.ДОКАШ, Т.П.ЛАВРУКА «ПОЛІТОЛОГІЯ»

Макар Ю.І., Докаш О.Ю., Лаврук Т.П. «Політологія»: навч. посібник. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – 596 с.

Побочий Іван Андрійович – завідувач кафедри соціології та політології Національної металургійної академії України, доктор політичних наук, професор

У навчальному посібнику аналізуються основні проблеми політичної теорії та практики сучасного політичного життя.

Посібник має логічну, добре продуману архітектуру. Він складається з дванадцяти розділів, які охоплюють основну політологічну проблематику, включену до вітчизняних навчальних програм із політології для вищої школи, зокрема: політологія як наука про політику; історія світової та вітчизняної політичної думки; політика як соціальне явище; теорія політичної влади; політична система суспільства та місце в ній держави та політичних партій; політичні еліти та лідерство; політична культура, політична свідомість та ідеологія; політичні процеси та конфлікти; міжнародні відносини та зовнішня політика держави. Кожен розділ складається з переліку питань, короткого змісту та висвітлення навчального матеріалу. В кінці кожного розділу визначені ключові терміни, розроблені контрольні запитання та завдання, а також дається перелік рекомендованої літератури.

Незаперечною перевагою посібника є те, що автори кожного разу пов'язують навчальний матеріал з проблемами сучасної України, зокрема формуванням громадянського суспільства, становленням демократичної, соціальної та правової держави.

Цілком доречними і практично цінними є додатки, які містять методичні рекомендації для самостійної роботи студентів, для виконання індивідуальних науково-дослідних завдань (рефератів, есе, доповідей). У підручнику запропонована тематика індивідуальних

науково-дослідних завдань, дається перелік питань до змістовних модулів та підсумкового контролю.

Заслуговують на увагу подані в підручнику варіанти тестових завдань для перевірки залишкових знань та підсумкового контролю знань студентів, які можуть бути корисними і для викладачів.

Цінними й корисними є розроблені авторами підручника структурно-логічні схеми, моделі та таблиці, які можуть використовуватись як для самостійної роботи студентів, так і в лекціях та на семінарських заняттях за допомогою технічних засобів.

Позитивне враження справляє запропонований авторами глосарій (словник) основних політологічних термінів.

Вдалими є манера подачі та стиль викладу матеріалу. Авторам вдалося уникнути одноманітності, надмірного академізму й розтягнутості тексту, які можуть втомлювати читача. Навчальний посібник викладено гарною українською мовою, дохідливою аргументацією основних положень та висновків.

Посібник підготовлено на досить високому методичному та науково-теоретичному рівні.

Є всі підстави сподіватися, що запропонований Ю.І. Макаром, О.Ю. Докаш та Т.П. Лавруком навчальний посібник з політології викличе неабиякий інтерес у викладачів і студентів як гуманітарних, так і технічних та економічних вузів, а також у всіх, хто цікавиться проблемами політичної науки та політичного життя сучасної України.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ	Вожны А. Из истории военно-политических союзов: Малая Антанта 3	
	Деркач О.В. Українське питання в німецько-польських відносинах напередодні Другої світової війни 7	
	Цубенко В. А. Земельне питання в економічному розвитку південних поселень 11	
	Волоніць В.С. Торговельно-комерційна діяльність ніжинських греків на українських землях у XVIII-XIX ст. в працях дослідників XIX – початку XX ст. 14	
	Мельничук Н.М. Інтернет-ресурси як історіографічне джерело до проблеми вивчення історії польського «Сокола» на Волині (20-30-ті роки XX ст.) 18	
	Романець Н.Р. Остаточне вирішення питання одноосібника в УСРР 21	
	Ігнатенко М.М. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XX ст.: історіографія проблеми 26	
	Пономаренко О.В. Символіка світла у «Слові про Закон і Благодать» Іларіона Київського 32	
	Лобач Д.В. Генезис меча на территории Европы в эпоху Средневековья: символический аспект 34	
	Майданюк І.З. Світоглядні переконання Миколи Костомарова про природний стан і природні права 38	
ФІЛОСОФІЯ	Марасюк С.С. Вплив іноетнічного чинника на етнонаціональне самовизначення українського народу 42	
	Полякова А.Ю. Актуалізація естетизма в романтичеській філософії 46	
	Осетрова О.О. Трансцендентальний символ вогню як підґрунтя «поетики вогню» Г.Башляра 50	
	Кузьменко В.В. Онтологічний статус понять математическої концепції Н.Бурбаки 53	
	Бурій А.Р. Екзистенціалізм та кіномистецтво у наступі на демократію 57	
	Палагута В.И. Епистемологія (само)конструювання соціальної реальності суб'єкта в дискурсивних пространствах самоідентифікації 63	
	СОЦІОЛОГІЯ	Овакімян О.С. Виртуальні соціальні мережі в ракурсі соціологічеського аналізу 68
		Андрєєва Т.І. Запитання для моніторингу поширеності куріння серед дорослого населення 71
		Баршацька Г.Ю. Соціальні контексти становища маргіналів 75
		Безрукова О.А. Соціальне время и ответственность личности 79
Белоус О.В. Соціальна політика в умовах діяльності органів місцевого самоврядування 83		
Бирченко Е. В. Качество профессиональной подготовки выпускников вузов: оценка работодателей 85		
Большаков А.В. Что такое безопасность предпринимательской деятельности 90		
Вергізова В.М. Основні тенденції функціонування молодіжних субкультур у сучасній Україні: регіональний аспект 92		
Єрмакова Т.Г. Необхідність та сутність регіоналізації освіти 97		
Зверко Т.В. Структурно-конструктивістський підхід до соціологічного аналізу уявлень молоді про сім'ю та шлюб (гендерний аспект) 100		
Компанієць А.Г. Соціокультурні чинники ефективності менеджерських рішень 104		
Миронов А.В. Моральная составляющая проблемы социального одиночества 109		
Перевязка Г.О. Соціальні аспекти грошової системи культури сучасності 113		
Пшиченко В.О. Соціально-етнічний аспект трудових відносин на сучасному ринку праці 116		
Слюцинський Б.В. Взірці культурного споживання населення українського Приазов'я 119		
Соколовська М.І. Теоретико-методологічні інтерпретації культури споживання в соціологічному дискурсі 124		
ПІЛІТОЛОГІЯ	Швець Д.Є. Система дошкільної та середньої освіти: ретроспектива і структурно-інституційні аспекти змін в сучасних умовах 126	
	Яворська Є.Ф. Культура в умовах нових соціальних змін початку XX ст. в теоретичному осмисленні класиків соціології: К.Маркса, М.Вебера, Г.Зіммеля 131	
	Сагуйченко В.В. Вчитель у контекстах суспільства ризику 136	
	Сергатюк Д.А. Вітчизниний політичний клас пост революційної доби: анатомія кризи 140	
	Горло Н.В. Політика регіональної ідентичності та її роль у формуванні громадянської культури 145	
	Клюй Н.І., Клюй А.І. Деякі аспекти формування політичної свідомості шкільної молоді 151	
	Літвін Л.А. Характеристика гендерного балансу в політичних системах скандинавських країн 154	
	Максимець Б.В. Регламентация выборчим законодавством участі політичних партій в електоральних процесах: європейський та український досвід 159	
	Мамонтова Е.В. Гімн як символ державного суверенітету: історико-політичний аспект 163	
	Соловійова А.С. Модель «здорового суспільства» як парадигма мінімізації негативних наслідків авторитарного підкорення 167	
Стародуб Т.С. Розуміння багатовимірності регіональної безпеки в контексті імплементації механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки 170		
Бекиров С.Н. Розвиток національного руху кримських татар на початку XX століття 176		
РЕЦЕНЗІЇ		
Конох Н.С., Кравцов Ю.С. Рецензія на монографію Пунченко О.П. «Образование в системе философских ценностей» 180		
Побочий І.А. Рецензія на навчальний посібник Ю.І.Макара, О.Ю.Докаш, Т.П.Лаврука «Політологія» 182		

CONTENTS

HISTORY	<p>Vozhny A. From the History of Military-Political Unions: Minor Triple Entente 3</p> <p>Derkach O.V. The Ukrainian Question in German-Polish Relations Before the World War II 7</p> <p>Tsubenko V.L. Land Question in Economical Development of South Settlements 11</p> <p>Volonyts' V.S. Commercial Activity of Nizhin's Greeks on Ukrainian Lands in the 18th – 19th in Works of Researchers of the 19th – the Beginning of the 20th 14</p> <p>Mel'nichuck N.M. Network Resources as Historiographic Root of the Problem of Investigation of Polish 'Falcon' in Volyn' (20–30 Years of the 20th) 18</p> <p>Romanets' N.R. Final Solution of the Question of Individual Farmer in Ukraine in Soviet Period 21</p> <p>Ignatenko M.M. Development of Historical Study of Chernigiv Region in the Second Half of the 20th: Historiography of the Problem 26</p>
PHILOSOPHY	<p>Ponomarenko O.V. Symbol of Light in the Illarion's «Word about Law and Blessing» 32</p> <p>Lobach D.V. Genesis of Sword in Europe in the Middle Age: Symbolical Aspect 34</p> <p>Majdanyuck I.Z. The Mykola Kostomarov's World Outlook Convictions about Natural Condition and Natural Rights 38</p> <p>Marasyuck S.S. The Foreign Ethnic Pattern's Influence on Ethnic Self-Determination of Ukrainian Popularity 42</p> <p>Polyakova A.Yu. Actualization of Aestheticism in Romantic Philosophy 46</p> <p>Osetrova O.O. Transcendental Symbol of Fire as a Foundation of the G. Bachelard's «Poetics of Fire» 50</p> <p>Kuz'menko V.V. Ontological Status of Notions in the N. Bourbaki's Mathematical Doctrine 53</p> <p>Buryj A.R. Existentialism and Art of Cinema in Offensive on Democracy 57</p> <p>Palaguta V.I. Epistemology of Self-Construction of Social Reality of Subject in Discourse Spaces of Self-Identity 63</p>
SOCIOLOGY	<p>Ovakimyan O.S. Virtual Social Networks in the Context of Sociological Analysis 68</p> <p>Andreeva T.I. Questions for Monitoring of Expansion of Smoking in Adults 71</p> <p>Barshats'ka G.Yu. Social Contexts of Marginal People' Surroundings 75</p> <p>Bezrukova O.A. Social Time and Personal Responsibility 79</p> <p>Belous O.V. Social Policy in Conditions of Activity of Organs of Municipal Self-Government 83</p> <p>Birchenko E.V. Quality of Professional Skills of Masters and Bachelors: Evaluation of Employers 85</p> <p>Bol'shakov A.V. What Enterprise Safety Is 90</p> <p>Vergizova V.M. The Main Tendencies of Functioning of Youth Sub-Cultures in Contemporary Ukraine: Regional Aspect 92</p> <p>Ermakova T.G. Necessity and Issue of Regional Processes in Education Sphere 97</p> <p>Zverko T.V. Structural-Constructive Approach to Sociological Analysis of the Youth's Points of View on Family and Marriage (Gender Aspect) 100</p> <p>Kompaniets' L.G. Socio-Cultural Patterns of Effectiveness of Manage Decision 104</p> <p>Mironov A.V. Moral Aspect of the Problem of Social Solitude 109</p> <p>Perevyazka G.O. Social Aspects of Monetary System of Contemporary Culture 113</p> <p>Pshichenko V.O. Social-Ethnic Aspect of Labor Relations on the Contemporary Labor Market 116</p> <p>Slyushchins'ky B.V. Patterns of Cultural Consumption of Popularity of Ukrainian Priazov'e 119</p> <p>Sokolovs'ka M.I. Theoretical-Methodological Interpretations of Culture of Consumption in Sociological Discourse 124</p> <p>Shvets' D.E. System of Pre-School and Middle-School Education: Retrospective and Structural-Institutional Aspects of Changes in Contemporary Conditions 126</p> <p>Yavors'ka E.Ph. Culture in Conditions of New Social Changes at the Beginning of the 20th in Theoretical Heritage of Classics of Sociology: K. Marx, M. Weber, G. Simmel 131</p> <p>Sagujchenko V.V. A Teacher in the Contexts of Society of Risks 136</p>
POLITICAL SCIENCES	<p>Sergatyuck D.A. Native Political Class in Post-Revolution Period: Anatomy of Crisis 140</p> <p>Gorlo N.V. Policy of Regional Identity and Its Role in Forming of Civil Culture 145</p> <p>Klyuj N.I., Klyuj A.I. Some Aspects of Forming of Political Mind of Pupils 151</p> <p>Litvin L.A. Characteristics of Tender Balance in Political Systems of Scandinavian States 154</p> <p>Maxymets' B.V. Regulation by Suffrage of Participation of Political Parties in Elector Processes: European and Ukrainian Experience 159</p> <p>Mamontova E.V. National Anthem as Symbol of State Sovereignty: Historical-Political Aspect 163</p> <p>Solovyova A.S. The Model of «Healthy Society» as Paradigm of Minimization of Negative Consequences of Authoritarian Submission 167</p> <p>Starodub T.S. Understanding of Multi-Measuring of Regional Safety in the Context of Implementation of Mechanism of Providing o Regional System of Safety 170</p> <p>Bekirov S.N. Development of National Movement of Crimean Tatars in the early twentieth century 176</p>
	<p>REVIEWS</p> <p>Konoh N.S., Kravtsov Yu.S. Review of the O.P. Punchedenko's Monograph «Education in the System of Philosophical Values» 180</p> <p>Pobochij I.A. Review of the Yu.I. Makar, O.Yu. Dokash, T.P. Lavruck's Text-Book «Political Science» 182</p>